

ТОМЪ ТОМОВ

НЕПОЗНАТИЯТ ХРАМ СВ. СОФИЯ

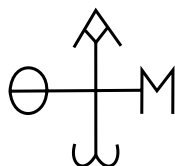
НАДПИСИ-ГРАФИТИ НА КИРИЛИЦА И ГЛАГОЛИЦА

НЕПОЗНАТИЯТ ХРАМ „СВ. СОФИЯ”

ЧАСТ I. НАДПИСИ-ГРАФИТИ НА КИРИЛИЦА И ГЛАГОЛИЦА

Второ издание
original

ТОМА ТОМОВ

От книгата подписът азъ Фѡма
(any edition without the author's sign is illegal)

София, 2019

Непознатият храм „Св. София”

Част I. Написи-графити на кирилица и глаголица.

© Тома Томов, автор 2019 г.

© Тома Томов, автор, рисунки, схеми, таблици, снимки.

© Кристина Савова, художествено оформление на корица.

рецензенти: проф. г.ф.н. Вася Велинова, проф. г.и.н. Кирил Павликянов

Първо издание 2016 г.

Второ, допълнено и преработено издание. Всички права запазени. Не е разрешено публикуването на части от книгата под каквато и да е форма – електронна, механична, фотокопирна, презапис или по друг начин без писменото разрешение на автора

First edition 2016.

Second, revised and enlarged edition. All right reserved.

This publication is protected by copyright. Any utilization outside the strict limits of the copyright law, without the prior permission in writing of the author, or as expressly permitted by law, by license, or under terms agreed with the appropriate reproduction rights organization, is forbidden and liable to prosecution.

This applies in particular to reproductions, translations, microfilming, storage and processing in electronic retrieval systems.

Printed in Bulgaria

Прегледна подготовка – Велес Консулт (zape4at.com)

ISBN: 978-619-188-246-5

На Ярминѣ Шахин
вѣѣнаа памѣ^т

СЪДЪРЖАНИЕ

ВЪВЕДЕНИЕ	7
„СВ. СОФИЯ” И НЕЙНИТЕ ГАЛЕРИИ	15
НАДПИСИ-ГРАФИТИ	27
Западна галерия	27
Южна галерия	68
Северна галерия	128
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	189
§ 1. Палеография и правопис	189
§ 2. Исторически бележки	202
БИБЛИОГРАФИЯ	211
ПРИЛОЖЕНИЯ	229
1. Схема с разположението на надписите по галерии	231
2. Илюстрации - снимки на галериите на „Св. София”	233
3. Илюстрации - снимки на надписите по галерии	248
Западна галерия	248
Южна галерия	259
Северна галерия	273
ПОКАЗАЛЕЦ	287
РЕЧНИК-ИНДЕКС КЪМ НАДПИСИТЕ	288
ПАЛЕОГРАФСКИ ТАБЛИЦИ НА ГРАФИТИТЕ	295
ПРЕВОД НА ИЗБРАНИ ЧАСТИ ОТ ТЕКСТА	307

ВЪВЕДЕНИЕ

Като закономерно начало на нашето изследване стои фактът, че през вековете много посетители са оставяли свои надписи и рисунки върху стените на черкви, които са получили в научната общност названието „графити“¹. Терминът е дефиниран като „надписи и рисунки, изгълбани или изграскани върху каменна или гървена основа ... и друга структура на светски и религиозни постройки...“². Обикновено появата на графитите (грасканицы) не е свързана с предварителна подготовка и в тях прозира човешкото желание за самоизява и общуване. Най-често те са разположени на общодостъпни места, каквито са стените на храмовете поради удобната повърхност и условията за добра комуникация. Графитите са неофициални надписи, изразяващи личното благочестие на техните автори и на черковната стена изпълнявали ролята на молитва. Тематично графитите могат да се разделят на кратки записи, появили се предимно при посещение на черква, записи под формата на хроника (паметни записи) за важно събитие или личност, различни надписи-молитви и рисунки. Графитите показват много различни мотиви за своите автори. Те желали да подчертаят и негативно въздействие на записаните от тях събития или може би умишлено да скрият своите имена, поради страх от преследване. Графитите върху стените на сградите били обичайни сред миряните, клириците и поклонниците, които изписвали своите имена с вярата, че ще получат спасение, ако те останат завинаги в свещеното място, каквото е черквата. Други може би се подписвали по тези места, защото тяхната свобода за изразяване била ограничавана навсякъде. Някои автори гордо оставяли своите имена, когато приключвали сериозно начинание (пътуване или поклонение).

Също така е вярно, че графитите поставят много въпроси и дават малко отговори. Типичната за тях лаконичност на съобщенията (в сравнение с многословието на авторите на хроники и исторически писания) създава госта затруднения при изучаването им. Трудността се увеличава още от това, че не малка част графити съдържат само отделни гуми или части от букви. При тези условия всяка възстановка на първоначалния текст остава предполагаема.

Най-интересни сред графитите са тези, които приличат на запис в хроника, не само по форма, но и по значение. Обикновено те съдържат формулата „В годината“ и над всяка буква са поставени линии (титли). По такъв начин буквите се трансформират в числен комплекс, в който авторът поставя датата.

Храмът „Св. София“ – прочутата куполна черква на император Юстиниан I Велики (527 - 565) от VI в., била едно от чудесата на света и най-важната

1 В своята оригинална употреба на италиански, гумата означава „малки граскотини“, от *graffiare*, „граскам“ и може да се прилага към надписи и рисунки, изгълбани или изграскани върху различни повърхности. За това вж. Zingarelli 1970: 768: „Disegno o scrittura incise con una punta dura su laterizio, intonaco, pietra, cera, metallo e sim“.

2 Jones – Barker 1991: 22–23.

религиозна постройка в Константинопол. Обикновено тя била първата спирка на поклонническите обиколки в града. Тук неизбежно изниква въпросът: какво е правил посетителят в свято място като „Св. София“ и защо е идвал? Ако в днешно време отговорът е „любопитство“, заг което се крие едно просто „отмятане“ на поредния обект, придружено с неизменното доказателство - „картинки“ в социалните мрежи, то за отколешните посетители отговорът се крие в две думи: „ευχής ένεκεν“ (заради молитвата). Тази молитва може да бъде акт на благодарност, събдяване на обет, молба за опрощение или търсене на различна подкрепа³. Когато поклонникът дойде да се моли на конкретното място, основният му мотив приема и конкретно изражение: молитвата му ще бъде подсилена от всичко онова, което може да бъде видяно и докоснато, но най-важното е тя да бъде изказана и да „остане“ в светото място.

В средновековието се смятало, че писмото има Божествен произход, а умението да пишеш - за дар Божий и средство за изразяване на вярата в Бог. Писмото осигурявало по-близък и пряк път в общуването с Бог, макар и без незабавен отговор, а мястото на изписване засилвало действието с вярата в чудотворните му свойства. Дори изписването само на една, единствена буква или цялата азбука играели ролята на молитва, отправена към Бог. Впрочем писмената молитва и обръщение към Бог и светците с молба за покровителство се приемало повече за магическо, отколкото за физическо действие. Графитът е един вид паметен запис за извършено богоугодно дело от страна на своя създател, а такова дело е да вярваш и да изразиш вярата си чрез молитва, запалване на свещ, поклонение пред св. Мощи и т.н. Може би най-многобройни са графитите на кръстния знак, чието изписване е свързано с убеждението в неговата сила и своеобразен израз на молитва. През вековете мраморните облицовки, балюстради, рамки на прозорци, врати и колони на „Св. София“ са покрити със спомени (имена и молитви) на разни езици⁴. Топографията на надписите е ярък пример за това, че на практика всяка повърхност можела да се използва като основа за писане от грамотните хора с различен социален статус.

Конкретното съдържание на надписа зависи, разбира се, от средата и времето на неговото създаване. Заедно с това, своеобразието на надписите, в частност графитите по стените на храмовете, ако се отчете мястото на тяхното изписване и функционално предназначение, може да се види в използване на устойчиви формули. Най-разпространените типове надписи са с формулата „Господи, помози рабу своему Ном.“ и посетителските автографи „Ном. писал“. На стените е открит фрагмент от кирилските букви „а, б, в, г“ и т.н., който показва сакрално отношение към писменото слово и грамотност като цяло. Последните се опират на цялото богатство на книжната култура и възхождат към византийската, а чрез нея и към античната традиция. В голяма част от случаите авторите от староруските земи писали за себе си в 3-то лице и използвали във формулата „Ном. писал“ перфект на -л. В южнославянските графити от този тип се използва местоимението „аз“ и глагол във формата на аорист в 1-во лице. В рамките на едната или другата формула в надписите е възможно лексическо и граматическо вариране, което свидетелства за въз-

³ Marraval 2002: 71.

⁴ Доколкото ми е известно, през лятото на 1969 г. Барбара Ван Найс заснема и копира около 2000 графита в „Св. София“. За това вж. Kalavrezou-Maxeiner, Obolensky 1981: 5.

действие на устната практика и свободата при опериране с устойчиви формули.

Съдейки по разстоянието от пода, много графити са на нивото на очите, но има и такива, при които техният създател е на колене или дори полулегнал. Инструментите варират от нож, шило, метално писало, обикновен пирон и дори малко тънко глето. Напълно понятно е, че писането върху твърдата основа на мрамора е доста трудно и почти невъзможно да се предават дебелине и тънките линии на буквите, доколкото дебелината на линията зависи не от силата на натиска върху пергамент или хартия, а от ширината на инструмента за писане. Трудно се изчертават закръгленията и всякакъв вид гъбовидни или заоблени контури. Например, при употребата на нож или глето всяка линия е много по-дебела в основната си част и тънка в края и началото. Графико-ортографските особености на графитите показват, че по-голямата част от техните автори владеели техниката на книжовното писмо, докато други са грамотни хора, но не толкова изкушени от него⁵. Те са написани в зависимост от времето с уставно, полууставно и курсивно писмо. Основно графиката на надписите повтаря тази на нейните съответни книжовни паметници и се отличава от нея само по необичайните условия на изписване на графита – писане върху твърда мраморна основа.

Освен срещаните канонични формули и автографи, се намират и абецедъри, чрез които пишещият показва не своето благочестие, а своята грамотност⁶. Срещат се и поменални надписи в памет на починали. Авторите на покаяващи и молитвени надписи, които се обръщат към Бог и към светиите (помогни, спаси, помилуй), често използват своите обичайни, битови нехристиянски имена. Благодарение на тези източници се разширяват значително нашите представи за състава на староруския антропономикон.

В галериите на храма имах щастливата възможност да открия отделни букви и кратки текстове на кирилица и един на глаголица, изграскани като графити. Текстовете на графитите са твърде лаконични, в повечето случаи се състоят от един или няколко реда. Най-големият брой редове принадлежи на графита за „Христовите Страсти“ от 14 реда и този на Филип Микитинич - 6 реда. Дължината на едноредовите надписи също не е голяма – тя се колебае от 3 до 53 см, но „гългите“ са рядкост. Изключение правят тези на Яков Григорович (53 см), Радко, Тома и Георги (46 см), Матфей от Галич (44.5 см), Василий и Говена (40 см), Данило от Новгород (33 см), Диаталович (34.5 см), петимата новгородски поклонници (32.5 см) и Остафий Московец (32 см). Днес те достигат цифрата 94 и се датират от XI до XIX в. Формите на буквите от графитите се покриват с палеографията на тези от писмените паметници, а разликите се гължат на специфичната техника на епиграфско изписване на последните.

Епизодичното проучване на константинополските графити започва с Е.

⁵ Тук е уместно да припомним мнението на В. Мавроудинова (Мавроудинова 1955: 102), че „официалният, по-точно традиционният, правопис [меродавен преди всичко в манастирската среда] ... е останал идеал, към който са се стремили книжовниците в течение на цели векове, и то с повече или по-малко успех. Но още в самото начало на X в. ни е засвидетелствано, и то пак в средата на най-образованите слоеве, и едно по-свободно отношение към традиционните правописни норми. Писачите на тези паметници не са успявали да се „борят с властта на собственото си произношение“ като са го отразявали не особено точно...”. За „официалната“ и т. нар. „народна“ кирилица вж. Велчева 1975: 19.

⁶ Христоматия 1974: 445.

Антониадис⁷ в 1903 г. и К. Манго⁸ през 1954 г., Барбара Ван Найс през 1969 г., след това през 70-те г. А. Горбач, през 80-те г. Й. Калаврезу-Максайнер, Д. Оболенски, през 90-те г.⁹, А. Алексеев¹⁰ и така до 2007 г., когато руският епиграфски екип А. Артамонов, А. Гиппиус и И. Зайцев започва планомерна работа по надписите¹¹. През май 2008 г. „Св. София“ е посетена от украинските историци А. Толочко и В. Ричко и в резултат на това посещение е повторно публикуван надписът на Филип Микитинич (Никитинич), столник на митрополит Киприан (1375 - 1406)¹². За първи път се „сблъсках“ с графитите, по-точно с т.нар. „Търновски надпис“ от 1552 г., през 1991 г., а през 1994-1996 г. с този на Фьогор, Иван и Кузма за „Христовите Страсти“, след това от 2005 г. започнах тяхното ежегодно проучване¹³. Твърде дълъг период, през който някои от надписите бяха унищожени – например този на Добротица, а други са застрашени от действията на съвременните вандали. Изучаването и публикуването на надписите - графити през последните 6 години бележи определен напредък, въпреки че все още много от надписите (гръцки, латински, арменски, грузински, османотурски) очакват своя изследовател.

Фотографирането на надписите и изготвянето на прерисовки, както и изобщо методиката за изучаване на графитите нямат никакви определени похвати. Всеки изследовател използва метод, струващ му се най-приемлив за него в конкретните условия. Най-удачно за работа се оказа извършването на първичен оглед и прочит за всеки надпис, за да се определят неговите условни граници, логично ли е завършен или незавършен графит, негописан, заграскан или полуизтрит. Ограниченото време за непосредствено изучаване на графитите, вследствие на техния голям брой, провеждане на реставрационни работи и нескващ поток от туристи, води до необходимостта от фиксиране на надписите и тяхното изучаване в кабинетни условия. На следващо място фиксирането се прави с цел документиране на надписа, създаване на негов виртуален образ, последвано от съставяне на каталог и публикация.

Поради това, както и съобразявайки се с единствено разрешеното днес в „Ая София“ – да се „гледа и снима“¹⁴, използвах метода на цифровата снимка с фотоапарати Pentax Optio A10 и Sony Cybershot DSC-RX100. Оптиката на тези два модела компенсират голяма степен невъзможността да се използва статив и допълнително осветление. Разбира се, за да избегна размазването при снимане от ръка е наложително винаги да се търси подходяща допълнителна опора, но на някои места това не е възможно.

Огромна роля при заснемането на надписите и последващото им разчитане играе осветлението. Ето защо при снимките се наложи да се откажа от подсветката на въградените светкавици, които дават доста насочена светлина, при която се стига до преекспониране на частта близо до източника на светлина

7 Αντωνιάδου 1908.

8 Mango 1954: 436–438.

9 Kalavrezou-Maxeiner, Obolensky 1981: 5-11.

10 Алексеев 1999: 321-323.

11 Артамонов, Гиппиус, Зайцев 2009: 227-243; Артамонов, Зайцев 2009а: 300-321; Артамонов, Гиппиус, Зайцев 2010: 14-22; Артамонов, Гиппиус, Зайцев 2012: 282-293; Артамонов, Гиппиус 2012: 41-52.

12 Толочко 2009: 209-214.

13 Thomov 2013: 259-277; Томов 2013-2014: 121-130; Томов 2014: 61-72; Томов 2015: 94–109; Thomov 2015а: 171-181; Томов 2016: <http://slav.uni-sofia.bg/naum/lilijournal/2015/12/1-2/ttomov> посетен 17 март 2019 г.

14 При експериментиране върху мрамор, най-добри резултати се постигат със сваляне на силиконов отпечатък или сканиране, което мраморът позволява.

и го неоекспониране на останалата част – следователно го невъзможност за разчитане и пълноценна публикация. Впрочем, използване на допълнително осветление тип „халоген“ (500W), което дава равномерна светлина и позволява да се отделят всички нюанси на надписа, е напълно забранено. В крайна сметка проблемите намериха своето разрешение при заснемане на графитите под различен ъгъл при различни светлинни условия – естествено и изкуствено осветление в различен час от дения и в различен сезон. Но при надписи с много слаб релеф трудностите са значителни. Това ме принуди да работя по следната схема за обследване и заснемане: преди обяг – южна, западна и източна част на северната галерия, след обяг - северна, северна част на западната и източната част на южната галерия. През месеците ноември-декември изкуственото вътрешно осветление дава възможност за избягване на бликовете, получаващи при мощните потоци естествена светлина, на която се разчита през месеците март, април, май и септември. Този начин на работа позволи да се очертаят всички тънкости на надписа и да се избегнат разночетенията и сложността при неговата трактовка. При по-дългите надписи се наложи отделни фрагменти от тях да се „слепват“ в панорама с помощта на фоторедактора GIMP.

При всяко обхождане заснетата информация надхвърляше 30 Gb. Големият обем се дължи на двойното копиране на файловете в RAW и jpg формат, но при първия изображенията се запазват без загуба на качество, каквото е характерно за втория. От заснетият материал отделих най-пълните и резки фотографии за изготвяне на прерисовка, която има за цел да подобри нагледността чрез отстраняване на допълнителните детайли (чертици, грасканици и пр.) нямащи отношение към текста и затрудняващи неговия прочит и изучаване. Самата прерисовка се изготвя с фоторедактор във формат jpg с помощта на слоеве, а след това се векторизира с програмата Inkscape. Всяка една от тях се сверява на място – разбира се при тези случаи, при които се налага да се изясни спорен момент в прочита. Но, освен това, неocenима помощ са и правените на място лични скици. Тук е необходимо да посоча, че за невярна считам публикуването на прерисовка върху фотографията на графита. Разбира се, че прерисовката се прави по снимка, но гвата варианта, фотография и прерисовка, трябва да съществуват паралелно. Това се налага от гледна точка на научната достоверност и дава възможност за критичен подход при изучаване на надписа. Обратното, когато прерисовката е върху самата фотография, се елиминира възможност на други учени, които нямат достъп до оригиналния надпис, за научна критика. Поради тази причина в следващите страници прерисовките и фотографиите са показани отделно.

При изучаването на графитите най-трудоемка е работата по разчитане и гатиране на текстовете. Разчитането, по правило, се усложнява поради недостатъчно добрата съхраненост на графитите - нерядко, след година-две се оказва, че надписът е изтрят от лактите и седилицето на туристите - посетители. Често отделни букви, гуми или цели редове не се четат - в най-добрия случай, могат да бъдат възстановени само по общия смисъл на надписа. Разчитането се затруднява и от многобройните линии-граскулки, цепнатини, неравности по мрамора, както и от допълнителните награсквания и изтривания през вековете - стари и съвременни. Въпреки това успях да разчета по-голямата част от тях.

До неотдавна битуваше мнението, че такива надписи са случайно явление, породено от скуката по време на литургия. Може би вместо да се молят, вярващите измъквали своите инструменти за писане и граскали по стените, колоните, парапетите, первазите и т.н. Оттук идва и твърдението, че те са дело на посетители, писали за развлечение, от скука. Няма съмнение, че някакъв брой графити може да бъде отнесен към тази категория, както и че други са обичайните и за наши дни автографи - знак за посещение. Дългогодишните ми наблюдения, обаче, категорично показват, че си имаме работа с преднамерено действие - молитва за себе си или своите близки. На това заключение ме навежда добавката „Господи, прости, помози, спаси, помилуй” към някои от обикновените автографи.

Не се съмнявам, че е имало и официална забрана за писането по стените на храма, но са писали всички - и светски и духовни лица, и грамотни и неграмотни. За последните е характерно рисуването на кръстове, символизиращи, по думите на Ефрем Сирий, инвокацията „в името на Отца и Сина, и Св. Дух” - един вид да се призове на помощ Бог. Стремелът да се остави знак чрез рисунка или слово в самия храм идва от разбирането на средновековния човек, че писмото е не само дар Божий, но и средство за изразяване на вярата в Бог. Оттук изписаният знак е не толкова маркер за посещение, колкото вечно присъствие и молитва („до нине”) на този, който го е оставил или на тези, които е споменал. Особено това се отнася до кирилицата, която се противопоставя на останалите графични системи по това време. Представата за свещеност на кирилската азбука е отразена в редица произведения на средновековната славянска литература.

Както посочват археолозите, писането по черковните стени било толкова разпространено, че не трябвало да се чака дълго за забрана. Църковният устав на княз Владимир I Святославич (XII в.), например, най-строго забранявал да се пише и рисува по стените и нареждал на църковния съд да наказва най-строго тези, които „изгълбават кръст или граскат по стените”¹⁵. По всичко изглежда, че някои от авторите на графитите осъзнавали, че вършат нещо непозволено. Небрежно изписаните букви, пропуските, стремелът да се прикрие писаното водещ до промяна на наклона на знаците и дори на част от надписа, както и незавършеността говорят за това, че подобни надписи са направени набързо и крадешком. Например някои са прогонени от мястото, избрано за писане и надписите им остават незавършени. Любопитно е, че някои от графитите са направени от свещенослужители – като тези на Сава жален монах и поп Матфей от Галич.

Вземайки под внимание предложените от различни изследователи¹⁶ схеми за определяне типовете надписи, тези от храма „Св. София” могат да се класифицират в следните групи:

- **надписи - „молитви”** (молитвени/благожелателни) - следващи формулата „Господи, помози (помогни, помилуй, прости, спаси и т.н.)”. Към тази група се причисляват и поменалните надписи, съобщаващи за смъртта на някого и започващи с формулата „Господи, помени ...”;

15 Смята се, че текстът, стоящ в основата на запазените до днес преписи, е съставен в средата или втората половина на XII в. Срв. Щапов 1972: 102-115..

16 Высоцкий 1966: 12; Медынцева 1978: 16-18; Рождественская 1992: 12-22; Смядовски 1993: 43-48.

- **надписи-автографи** - следващи добре установените формули „аз Ном. писа“ или „Ном. писал“;
- **„лемописни“ надписи** – обикновено съдържащи фразата за въвеждане на година „В лето...“;
- **Varia.**

Разбира се всяка класификация, независимо на каква основа се прави, има условен характер и отговаря предимно на целите, поставени с конкретното изследване. Границата между първите две групи е доста крехка, тъй като е достатъчно към един автограф да се добави „Господи прости“ и той да се превърне в хибриден надпис, принадлежащ и към едната, и към другата група.

Днес графитите изглеждат разрушителни, антисоциални, но това е съвременната представа за тях. Изпълнявайки ролята на словесна молитва, през средните векове те се считали за приемлива норма. Много от тях са създадени не просто от млади хора от съмнителни социални групи, търсещи лична себеизява или „маркиране“ на място, а от представители на най-различни слоеве на обществото.

Графитите са непрекъсваем текст, тъй като, когато човек се приближава към стената, от него не се очаква, че той ще напише нещо. Вероятно, през всички векове празната стена е подтиквала някой да напише или нарисува нещо върху нея, както на стената на съвременния „Фейсбук“. Така тя се превръща в сфера за спонтанна самореализация на пишещия човек и изпълнена с графити, в известен смисъл, тя действително функционира като социална мрежа. Един оставя своя молитвен запис, а другите правят същото - поставят своите знаци за съгласие и одобрение. Една любопитна, но съвсем немаловажна подробност - авторите на разглежданите тук графити от „Св. София“ проявяват толерантност и не унищожават писаното преди тях.

Истината е, че това, което днес вижда обикновеният турист в „Св. София“ е само една малка част от онова, което тя може да ни предложи и разкаже. Една част от нейното богатство е безвъзвратно загубено някога, докато друга - нейните надписи и рисунки са обект на съзнателно или несъзнателно заличаване от ръцете и телата на съвременните „благочестиви“ посетители. Последните са свързани с „другата история“ на този забележителен обект и някогашните негови посетители, които ни отвеждат в един различен, невидим за обикновени очи свят. Стремехът ми да го разгадая и разкрия за останалите ме накара вместо да съзерцавам мозайките и невероятната декоративна украса, да се взирам в ъглите, по первазите, облицовъчните плочи, балюстрадите и пог тях, в тъмните ниши и да търся следи. Често пъти движенията ми – клякане, полулягане, стоене на колене и т.н., ме превръщаха в шут за околните, дори се стигна готам, че една забулена особа плесна мраморната плоча под носа ми и поучително рече: „Мермер, бе серсем!“ Но това, което аз виждах, оставаше невидимо за останалите, които при по-явните надписи мъдро умозаключваха, че това е „поредният глупак, написал името си, както днес...“. Други пък вървяха подире ми и накрая обезкуражени от невидимото за тях ме питаха: „Ама, това какво е? Къде е?“ По урония на събата надписите се появяват на своите места в строго определен час при подходящото осветление, докато други „излизат“ само при изкуствено или всичко зависи от играта на светлината. На мрамор се

пише госта трудно – има места, където мраморът е по-мек и не е достатъчно изветрял, там писането е по-лесно, но на други места е изключително твърдо и няма възможност за писане на дълбоки и различни букви, а само на бледи следи. С времето последните се запълват с мръсотия и стават още по-трудно забележими.

Преди да приключа, съм длъжен да спомена и причината за появата на това второ издание. Тя се корени в някои грешки, които се изплъзнаха от погледа ми и разбира се от нуждата да се преосмислят и допълнят някои от коментарите към надписите, както и да се добавят нови графити.

Тук е и мястото да отбележа, че някои от надписите са придружени с изображения, които ще намерят място във втората част на Непознатият храм „Св. София“, със заглавие „Рисунки-графити“¹⁷.

Дълбока приемственост съществува в целия исторически живот, каквато приемственост трябва да има и в нашите научни дирения. В последните съм се старал да вървя „по стъпките“ на моите скъпи учители и наставници и чрез това да им отдам, доколкото е възможно, дължимата дълбока и неизразима признателност за полученото знание и безценните напътствия по пътя на науката¹⁸.

Дължа особена благодарност на покойния проф. Стефан Смядовски – вечна му памет, на моя верен приятел Христо Ангреев – вечна му памет, на проф. г.и.н. Кирил Павликинов и на проф. г.ф.н. Вася Велинова за рецензиите и техните съвети за този труд. Разбира се, допуснатите грешки и слабости са единствено и само дело на автора.

Надявам се, че след като завърши прочита на тази книга, читателят, дори и онзи, който няма да разбере нейната важност, ще може да усети и да вникне в „другата история“ на този храм и оттук насетне ще търси „тайните“ надписи, които ще бъдат разчитани на всяка възможна стена.

Изволениемъ ѿца и сѣа и сѣаго дѣа,
азъ сѣкрѣнїи ѿ ѿмна сѣписахъ сѣа книга,
ѿ старо на ново ѿ Константиноу града и ѿ ѿфа.
Боу же нашеиѣ слава въ вѣки аминь.

София-Истанбул

17 Отбелязвам публикуваните до този момент рисунки-графити: Савова 2018: 134-136; Savova, Thomov 2019 (пог печат); Томов 2018: 679-693; Томов 2013: 437-452. Открихте от мен 16 хералдич-ни графита предоставих на своя италиански колега Маурицио Карло Алберто Гора, който е галеч по-компетентен от мен в полето на средновековната хералдика. Той ги публикува в Academia.edu под заглавие 'Observations and reflections on some coats of arms graffiti in Santa Sofia in Constantinople': https://www.academia.edu/35771277/Observations_and_reflections_on_some_coats_of_arms_graffiti_in_Santa_Sofia_in_Constantinople посетен 17 март 2019 г. Неотдавна публикувах четири графити на кораби, които са свързани с викингските плавателни съдове: Thomov 2014: 168-184, заедно с една ex-voto сцена с три кораба и фигура в цял ръст на св. Николай: Thomov 2015: 57-74.

18 И по тази причина е потребно, когато се издава подобна книга, то това да стане както е присъщо за такъв род текстове. Невъзможността да се постигне това преди време с изданието на Нов български университет, ме накара да поставя своя словесен и графичен подпис на титулната страница на тази книга, за да отгранича оригинала от всичко останало.

„СВ. СОФИЯ” И НЕЙНИТЕ ГАЛЕРИИ

Константинополският храм „Св. София” или „Божията Премъдрост” (обр. 1) е построен по нареждане на император Юстиниан I Велики само за 5 години и осветен тържествено от патриарх Мина (536 - 552) на 27 декември 537 г. Познат като „Великата черква” (*Мегали еклесия*), той е пример на рядко и блестящо решение за обединение на двата конструктивни принципа, на базиликален план с купол.

Отвън този храм не изглеждал голям, макар да имал 77 м дължина и 76,70 м ширина, но отвътре поразявал със своята пространственост, с ефирността на гигантския (с диаметър 32 метра) сякаш реещ се във въздуха купол, с богатството на вътрешното оформление¹.

От двете си страни огромният централен купол на „Св. София” е подгържан с два по-ниски подкупола, които на свой ред имат още по два малки полукупола. По такъв начин цялото издължено пространство на средния кораб образува система от сферични форми, нарастващи към центъра на височина и плавно преминаващи една в друга. (обр. 2)

Така цялото движение е устремено към един отчетливо подчертан център - пространството под главния купол. Именно тук се изправял украсеният със скъпоценни камъни амвон и се извършвали св. Тайнства на богослужението, а зрителите се разполагали като в ложы по страничните двуетажни кораби, отделени от средния с редове от колони².

За разлика от античната сграда, чиято конструкция със своята простота и логичност е напълно ясна за зрителя, храмът „Св. София” изглеждал непостижим и създаден „не от човешкото могъщество, но по Божие съизволение”³.

Такова чувство се пораждало най-напред при отправяне на поглед към неговия купол. По гумите на Прокопий Кесарийски „изглежда, той не ляга на твърда основа, а вследствие лекотата на постройката е златен похлупак, спуснат от небето и забулва това място. Всичко това, отвъд всяка допустимост, изкусно съединено по височина, съчетано едно с друго, витае във въздуха...”⁴. (обр. 3)

Всъщност тайната за висенето на купола във въздуха се крие в това, че четирите мощни стълба, носещи купола, остават почти незабележими за окоето на зрителя. Те са хитроумно замаскирани зад ред от колони, екседри и цветна мраморна облицовка и се възприемат просто като част от стената. Отчетливо се виждат само арките и платната (пангантиви) - сферични триъгълници между арките⁵. Широките основи на пангантивите образуват окръжност - основата на купола, а тясната им част е обърната надолу. Така

1 Маврогинов 1955: 91-99; Лухачова 1987: 46; Mango 1962: 87, 93; Mainstone 1988: 185-212; Bayet 2009: 21.

2 Просорії 1906: I. 1, p. 13. 55; Bayet 2009: 22, 27; Mainstone 1988: 219-227.

3 Просорії 1906: I. 1, p. 14. 61.

4 Просорії 1906: I. 1, p. 12. 46-47.

5 Просорії 1906: I. 1, p. 11. 37-38, 12. 43-44; Лухачова 1987: 45, 128.

се създава лъжливото усещане, че куполът се възнася леко, поддържан само от платната (пангантивите). Архитектите обаче не спрели готук, но се погрижили да засият още повече чувството за безтегловност. Те прорязали цялата основа на огромния купол с поставени един до друг 40 прозореца, които образували почти непрекъснат светлинен кръг⁶. Така обърнатата наолу чаша на купола се отрязва от архитектурния масив и у зрителите се създава усещане, че куполът сякаш витае в пространството⁷.

С една гума, навлизайки в средновековието, конструктивните идеи на архитектурата престанали да бъдат явни, но се скривали и нагласявали така, че да създават илюзия за неръководно чудо, за непостижимост. Големи снопове светлина, падащи отгоре и озаряващи ярко подкуполното пространство, оставяйки в полумрак страничните пространства, позволявали на влизащия в храма изведнъж, с един поглед, да обхване цялата му необятна вътрешност.

Зрението - първо сред сетивата, се нуждае от светлина, а светлината за византийците е цвят, различаващ формите. Тя играела огромна роля във византийската теология: така византийският мистик „виждал“ Божествената енергия. Светлината като противоположност на мрака е един от централните образи във византийската символика⁸. Литургията, долавяща се благодарение на превъзходната акустика във всички ъгли на огромния храм, маслените лампи и свещите, струящата светлина през прозорците на купола съживявали и раздвижвали посланието на милионите мозаечни кубчета по стените и сводовете и всичко омайвало присъстващите.

Повечето византийци не познавали светлината в дома си и идвайки в храма, попадали в истинния свят, предвещаващ спасението им: те са посрещани и изпращани от Божията Майка, обгръщани свие от Христос Пантократор и от Божествената светлина на Отца. Всегържителят изглеждал милостив, но не за всички - за този, който имал нечиста съвест, Той изглеждал страшен. Неговата лява ръка лежала върху Евангелието, отворено на текста: „Мир вам. Аз съм светлината на света“, а дясната била вдигната за благословия на праведните и предупреждение към съгрешилите.

Храмът „Св. София“ бил смятан за удивително архитектурно и художествено творение. Той бил апогейт на византийската архитектура и изкуство, защото нищо подобно или равно на него не било създадено във Византия през следващите девет века⁹. Неговият архитектурно художествен образ олицетворявал представата на византийците за вечните непостижими Божествени начала.

„Св. София“ е тясно свързана с града, в който се намира. Като имперска християнска постройка тя обявява Константинопол и за столица на империята, и за център на Християнския свят. Впоследствие като джамия, тя олицетворява доминацията на исляма и Османската империя. И в двата случая тя е символ на Божията воля.

След 29 май 1453 г., падането на Константинопол в ръцете на османците, за около 500 години, храмът е Великата джамия (*Ками-и Кебир*) за мюсюлманския свят и султаните на Османската империя. Но от 1 февруари 1935 г. с декрет

6 Procopii 1906: I. 1, p. 12. 42; Runciman 1902: 59; Bayet 2009: 27.

7 Procopii 1906: I. 1, p. 12. 47; Лухачова 1987: 46, 128.

8 Runciman 1902: 59.

9 Runciman 1902: Пак там; Bayet 2009: 30.

на Мустафа Кемал Ататюрк като част от програмата му за модернизация и секуляризация на турското общество и ратифициран от Великия междилис е обявен за музей. Проучването и разкриването на мозайките започва през 1931 г., когато Византийският институт към университета в Харвард получава разрешение да ги изследва и реставрира. През 1992 г. започва голямата реставрация на храма, която продължава и до днес.

Нямам намерение да проследявам в детайли историята на храма и неговия интериор от строежа му през 532 до 1453 г. От една страна, това е извън целите, които си поставям в тази книга, а от друга, би означавало да повтаря онова, което вече са направили автори-класици по отношение изследването на черквата: Е. Антониадис¹⁰, А. Шнайдер¹¹, Т. Уитмор¹², П. Ъндерууд¹³, Х. Суейнсън¹⁴, Р. Нелсън¹⁵, У. Емерсън и Р. Ван Найс¹⁶, Ж. Еберсол¹⁷, Ф. Диримтекин¹⁸, Т. Мемюз¹⁹, К. Манго²⁰, Х. Кьохлер²¹, Р. Мейнстоун²².

Ето защо ще се огранича само с представяне на галериите, тъй като те имат пряко отношение към моята работа.

Съзидателният гений на Антемий от Трал и Исидор от Милет е виден в отвореното пространство на тънкия централен блок с двойка полукръгове с

10 E. M. Αντωνιάδου, "Εκφρασις τῆς ἀγίας Σοφίας, Tom. II, Αθήναι 1908.

11 A. M. Schneider, *Die Grabung im Westhof der Sophienkirche zu Istanbul*, Berlin 1941; Idem, *Die Kuppel mosaiken der Hagia Sophia zu Konstantinopel*, Berlin 1939; Idem, *Die Kuppel mosaiken der Hagia Sophia zu Konstantinopel*, *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen* 1 Philologisch-Historische Klasse 13, 1949, 345-355.

12 T. Whittemore, *The Mosaics of St. Sophia at Istanbul Preliminary Reports*, Oxford 1933, 1936, 1942, 1952.

13 P. A. Underwood, *Notes on the Work of the Byzantine Institute in Istanbul: 1954*, *Dumbarton Oaks Papers* 9-10, 1956, 291-294; P. A. Underwood and E. J. W. Hawkins, *The Portrait of the Emperor Alexander*, *Dumbarton Oaks Papers* 15, 1961, 187-217.

14 H. Swainson, *The Church of Sancta Sophia Constantinople: A Study of Byzantine Building*, Boston 2005; W. R. Lethaby and H. Swainson, *The Church of Santa Sophia, Constantinople*, London 1894.

15 R. Nelson, *Hagia Sophia, 1850 - 1950: Holy Wisdom Modern Monument*, Chicago 2004.

16 W. Emerson and R. L. Van Nice, *Hagia Sophia: Preliminary Report of a Recent Examination of the Structure*, *American Journal of Archaeology* 47, 1943, 403-436; W. Emerson and R. L. Van Nice, *Hagia Sophia: The Collapse of the First Dome*, *Archaeology* 4, 1951, 94-103; W. Emerson and R. L. Van Nice, *Hagia Sophia: The Construction of the Second Dome and Its Later Repairs*, *Archaeology* 4, 1951, 162-171; R. L. Van Nice, *The Structure of St. Sophia*, *Architectural Forum* 118, 1963, 131-139; R. L. Van Nice, *St. Sophia's Structure: A New Assessment of the Half Domes*, *Architectural Forum* 119, 1964, 45-49; R. L. Van Nice, *Saint Sophia in Istanbul. An Architectural Survey*. I-II, Washington 1965, 1986.

17 J. Ebersolt, *Sainte-Sophie de Constantinople. Etude de topographie d'après les ceremonies*, Paris 1910.

18 F. Dirimtekin, *Ayasofya Baptisteri: The Baptistry of Saint Sophia*, *Türk Arkeoloji Dergisi* 12, 1963, 54-87; F. Dirimtekin, *Le local du patriarcat A Sainte Sophie*, *Istanbul Mitteilungen* 13-14, 1963 - 1964, 113-127.

19 Th. Mathews, *The Early Churches of Constantinople. Architecture and Liturgy*, London 1971; Th. Mathews, *The Byzantine Churches of Istanbul. A Photographic Survey*, London 1976.

20 C. Mango, *Documentary evidence of the apse mosaics of St. Sophia*, *Byzantinische Zeitschrift* 47, 1954, 395-402; Idem, *The Materials for the Study of the Mosaics of St. Sophia at Istanbul*, *Dumbarton Oaks Studies*, Washington D. C. 1962; Idem, *The Lost Mosaics of St. Sophia, Constantinople*, in: *Actes du XIIe Congrès International d'Études Byzantines. Ochride, 10-16 septembre 1961*, vol. III, Beograd 1964, 227-234; C. Mango, E. Hawkins, *The Apse Mosaics of St. Sophia at Istanbul. Report on Work Carried Out in 1964 (1965)*, *Dumbarton Oaks Papers* 19, 1965, 113-152; C. Mango, E. Hawkins, *The mosaics of St. Sophia at Istanbul. The Church Fathers in the north tympanum*, *Dumbarton Oaks Papers* 26, 1972, 1-42; Idem, *The Collapse of St. Sophia, Psellus and the Etymologicum Genuinum*, in: *Gonimos, Neoplatonic and Byzantine Studies Presented to Leendert G. Westerink at 75*, J. Duffy and J. Peradotto (eds.), New York 1988, 167-174; Idem, *Byzantine Architecture*, New York 1976; Idem, *Byzantine Writers on the Fabric of Hagia Sophia*, in: *Hagia Sophia from the Age of Justinian to the Present*, R. Mark - A Çakmak (eds.), Cambridge 1992, 41-56; C. Mango, A. Ertuğ, *Hagia Sophia. A vision for empires*, Istanbul 1997.

21 H. Kähler, *Die Hagia Sophia. Mit einem Beitrag von Cyril Mango über die Mosaiken*, Berlin 1967.

22 R. J. Mainstone, *The Structure of the Church of St. Sophia, Istanbul*, *Transactions of the Newcomen Society* 38, 1965 - 1966, 23-49; R. J. Mainstone, *Justinian's Church of St. Sophia, Istanbul: Recent Studies of Its Construction and First Partial Reconstruction*, *Architectural History* 12, 1969, 39-49; R. J. Mainstone, *The Reconstruction of the Tympana of St. Sophia at Istanbul*, *Dumbarton Oaks Papers* 23-24, 1969 - 1970, 355-368; R. Mainstone, *Hagia Sophia: Architecture, Structure and Liturgy of Justinian's Great Church*, Thames & Hudson 1988.

полукуполи, поставени по главната ос – изток-запад в балансирана композиция с непрекъснати стени, пилони или колони. Тези основни пространства са отделени чрез един кораб на север и един на юг с помощта на колонади, с галерии над страничните кораби и вътрешния нартекс, създавайки П-образен вид, засилващ тенденцията към централизация на огромната „куполна базилика“ – друга черта на византийската църковна архитектура. Първоначално достъпът до галериите в „Св. София“ се осъществявал чрез четири кули със спираловидно издигащи се нагоре рампи, разположени до четирите края на черквата – днес се използват само тези в северозападния и североизточния ъгъл. Такива кули с рампи са традиционна черта на константинополските черкви, засвидетелствани най-рано от средата на V в. (обр. 4, 4а)

Много рядко галериите са обект на описание в изворите, а там, където се среща, информацията е крайно оскъдна. Около 550 - 560 г. Прокопий казва за „Св. София“, че тя имала два, напълно еднакви, странични кораба на долния етаж и галерии с колонади над тях²³. В своето „Описание на черквата Света София“ (ок. 563) Павел Силенциарий също споменава, че всеки от страничните кораби е увенчан с галерия от север и юг, сходна с корабите на долния етаж, но отбелязва, че западната галерия „не прилича на другите два [кораба т.е. галерии]“²⁴.

Според Евагрий Схоластик (ок. 536 - след 594 г.) колонадите на страничните кораби поддържали редиците от колони на еднакви галерии, от които желещите можели да гледат извършващите се ритуали в наоса и тъкмо оттук императрицата наблюдавала принасянето на Светите тайнства²⁵.

В невизантийските описания на „Св. София“ галериите са описани доста правдиво през 1403 г. от пратеника на кастилския крал Руи Гонзалес де Клавиho, който посочва, че „четвъртитото пространство [наоса] е обградено от три много големи и широки кораба, които са свързани с него чрез проходи. Споменатите кораби около четвъртитото пространство са покрити отгоре [с галерии] и тези галерии са обърнати към квадратното пространство [наоса]²⁶, тъй че от тях могат да се слушат месата [обеднята] и часовете [службите, водени на каноничните часове], и тези галерии са свързани една с друга, а поговете им са стъпили върху колони от мрамор и зелен яспис, а покривите им са продължение на този на надквадратното пространство [наоса] <...> а галериите над корабите на споменатата черква обхващат четвъртитото пространство от всички страни, освен там, където е големият олтар ..., а тези галерии са широки деветдесет крачки, повече или по-малко, а обиколката им е четиристотин и десет крачки и тези галерии и своговете им са покрити с много красиво изработени мозаечни произведения“²⁷. Преди него, през 1349 г., Стефан от Новгород също твърди, че „... преминахме през галериите със свещи,

23 Procopii 1906: I. 1, 14, 57.

24 Paul Silentiarii 1822: 34. 170-173: „И ако някой се качи горе, ще открие, че женските странични кораби [галериите] от всяка страна са подобни на тези отдолу, но онзи [т.е. галерията] над нартекса, на запад, не прилича на останалите два [т.е. галерии]“.

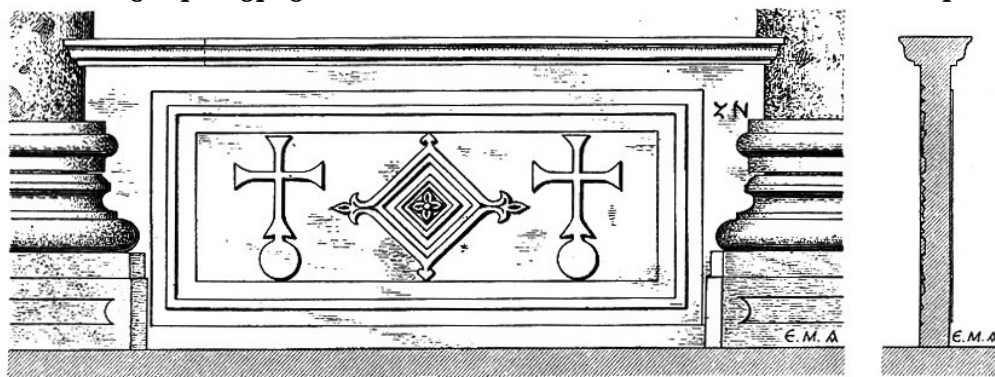
25 Bidez, Parmentier 1898: 180.

26 Наосът е преди всичко мястото, където миряните присъстват на службата и го заемат изцяло или само част от него. За това вж. Marinis 2014: 54.

27 Марков 2012: 367-369. Преди него може да се спомене лаконичните фрази на френския епископ Аркулф (ок. 680), който казва, че „... над тези три стени се издига втори етаж“ и на Бертрангон дьо ла Брокиер (1432 - 1433) за това, че „... корабът на черквата, който е на три етажа, направени по един и същи начин. Единият е под земята, другият на нейното ниво, а третият е отгоре“. За това вж. Марков 2012: 21, 428.

обхождайки черквата като в кръг”²⁸. Според арменския анонимен поклонник (между края на XIII – 1434 г.) „Св. София” е „... на [два] етажа ... на горния етаж има 64 зелени колони <...> а на горния етаж има 40 колони от зелен мрамор”²⁹.

Галериите³⁰, наричани „катехумена” (κατηχομένα, κατηχομένεια т.е. място-то на катехумените), „горни помещения” (ὕπερῳ), „колонади” (στοαί) и по-рядко „място за жени” (γυναικωνίτης)³¹ представляват коридор, разположен над нартекса и страничните кораби на храма, обикновено открити към наоса чрез мраморна колонада³². Долната част на колонадата е затворена чрез мраморни панели с парпет и с височина, варираща от 1.20 до 1.50 см. По такъв начин се оформят един вид отделни ложички в галериите. (обр. 5, 5а) Панелите на ложичките са украсени отпред и отзад с релефи – предимно ромбове и кръстове, но повечето от последните са заличени. (обр. 6) Релефите не се виждат отдолу поради издигащата се напред около метър гървена балюстрада, следваща корнизата. (обр. 7, 7а) Погледът на галериите, както отбелязва Перо Тафур през 1437 - 1438 г., е покрит „... с изключително добре изрязани много големи плочи, които са много красиви”³³.

Преградна плоча с парпет между две колони, според Е. М. Антониадис

Западната галерия съответства точно на тавана на вътрешния нартекс и нейните засводени части се простират по цялата му дължина. (обр. 8) Нейната централна част гледа към нефа, а поставеният в пода кръг от зелен мрамор маркира мястото на императрицата. (обр. 8а) В южния край на западната галерия има двукрила врата (пог № 46), която води към помещения, идентифицирани като „малък патриаршески секретон” (ведомство), принадлежащ някога към патриаршеския дворец³⁴ и разположен точно над югозападния вестибюл („Вес-

28 Малето 2005: 253.

29 Марков 2012: 383-384.

30 За галериите на „Св. София” и някои от техните функции, вж. Mathews 1971: 128-129 и Mainstone 1988: 229-230.

31 Р. Тафт (Taft 1998: 31) приема основателно, че терминът гунейк „се използва за обозначаване на пространства на приземния етаж, предназначени предимно за жени”. В. Маринис (Marinis 2014: 91) посочва, че „терминът γυναικωνίτης (място за жени) бил рядко използван за галериите”.

32 Според Т. Метюз (Mathews 1971: 133) „първичната и най-ранна употреба на галериите вероятно била за катехумените”. Всъщност до VII в. катехумени е най-обичайният термин, с който обозначавали галериите, но след като покръстването в детска възраст става доминиращо, той бил изоставен. След този век галериите станали необичайни за храмовото устройство, но се появяват отново с известна честота след XIII в. в провинциалните византийски центрове, като Мистра например. Срв. Taft 1998: 58-59 с посочените извори; Marinis 2014: 91.

33 Марков 2012: 447.

34 Многоетажно здание, пристроено до южната фасада на „Св. София”, чиято южна галерия водела право в патриаршеските покои. Срв. Dirimtekin 1963-1964: 113-127; Mango 1959: 52-53; Van Nice 1965: pl. 13; Mathews 1976: 31-34; Darck & Kostenec 2011: 90. През 1200 г. Антоний от Новгород споменава за „цистерна” (кладези), „баня”

тибюла на войните”) и съседната рампа (мегас кохлиас), спускаща се до „големия секретон” и след това до входа³⁵ в източната стена на „Вестибюла на войните”³⁶. (обр. 8b) Там са запазени фрагменти от мозайки, изработени вероятно през 70-те години на IX в.³⁷ Обикновено появата им се свързва с времето на Юстин II (565 - 574). Макар да имат пряк достъп до западната галерия, тези помещения не са достъпни за съвременния посетител.

Един поглед върху южната и северната галерия показва, че тяхната колонада е съзнателно направена да не съвпада с тази на страничните кораби под тях - вместо двойката порфирни колони във всяка екседра, са използвани малки колонки от *verd antique* и нито бройката, нито размерите им съответстват на тези от страничните кораби. (обр. 9, 9a, 9b)

От една страна, причина за това може да е невъзможността за тогавашните строители да издигат колони с такива размери на голяма височина. От друга страна, наложените твърде кратки срокове за изпълнение вероятно са принудили строителите да продължат с колони от по-малък размер. В своето „Описание на черквата Света София” Павел Силенциарий споменава за тази необичайна особеност: „тези са украсени не с две, а с шест колони от Тесалия [тъй, че] някой ще се чуди на решението на човека, който върху две колони поставил смело три по две и не се побоял да постави техните основи във въздуха”³⁸. Следващата разлика е, че първоначално всички четири главни пилона разполагали с тунел на нивото на галерията, но с изключение на северозападния всички останали тунели били зазидани по време на османските реставрации.

Освен описаните гребни разлики в плана, общото впечатление от северната и южната галерии е, че те се различават от страничните кораби по много по-ниската височина на своговете, които не са като тези отдолу и нямат толкова мозайки; по твърде големия поток естествена светлина от широки прозорци и лошото състояние на мраморната облицовка.

Ниската височина на кръстатите свогове и куполообразната им форма създават илюзията, че галериите изглеждат по-обширни от страничните кораби. (обр. 10, 10a) Колоните, поддържащи своговете в северната и южната галерии са сходни с тези от страничните кораби, но са по-къси на височина и от бял мрамор. Оранаменталната им мозаечна украса и проста мраморна облицовка са запазени фрагментарно³⁹. Просветът между две колони е запълнен с мозайка от звезди и други геометрични форми. (обр. 11)

В източния край на югозападната екседра се намира мраморна преграда с врата, водеща към нейната централна част. (обр. 12) Тя представлява две

и „хранилище” (ограб) пълно с плодове и други хранителни припаси в патриаршеския дворец. За това вж. Малето 2005: 228; Cormack, Hawkins 1977: 200-202, 247-251; Taft 1998: 39.

35 Всъщност това е входът към патриаршеския дворец. За това вж. Van Nice 1965: pl. 13; Mathews 1976: 31-34. За него споменава и Антоний от Новгород през 1200 г. Малето 2005: 223 „... Вход към патриаршеския дворец”.

36 Darck & Kostenec 2006: 129; Darck & Kostenec 2010: 56, 58 „Големия” секретон е открит през 90-те години на XX в. и той е построен за приеми или събрания, а помещенията около него имат функцията на офиси, сервизни помещения – кухни, складове или квартири.

37 Cormack, Hawkins 1977: 175-252; Mango 1962: 38-39, 44-46, 93-96; Darck & Kostenec 2010: 64, 66-68.

38 Paul Silentiarii 1822: 33. 151-155.

39 Своговете са покрити с украса, имитираща тази на нартекса, която е добавена по време на реставрацията през 1847 - 1849 г. На някои места, между колонадата на балюстрадата и двойката колони в централните части на северната и южната галерия, както и между свода и източната подпора, са запазени участъци с оригиналната мозаечна украса.

затворени врати с моделирани каси и трегери, а всяко крило има пет изрязани правоъгълни панела с декоративни рамки, както и изобразения на ключалки, резета и кръгли ръкохватки. (обр. 13, 14, 15) Между двете лъжливи врати има истински портал, малко по-нисък и по-смпло оформен, с трегер, оформен от тънка плоча светложълт фригийски мрамор с червени жилки. Над презградата е поставен гървен трегер, украсен с резбовани лози, точно като тези на оригиналните сводести плочи. Три от релефите на панелите в западната страна на вратата са заличени. От източната страна на презградата всички панели са украсени с големи кръстове на височина човешки ръст. Макар и отгавна заличени, техните очертания личат при подходящо осветление. (обр. 16) Характерът на резбата върху мрамора позволява да отнесем „вратите“ към VI в., макар, колкото и да е странно, изворите да пазят пълно мълчание за тях. По някакви непонятни причини презградата получила името „Врата на Рая и Ага“ и може би разделяла светските от духовните власти.

Непосредствено след лъжливата презграда в южната стена има друга врата (пог № 48), водеща до две помещения, като едното е запазило някои от своите мозайки, а другото - своите фрески. Смята се, че това са били параклиси.

Първоначалната мозаечна украса на храма, доколкото може да се каже, била изцяло нефигурална - само пространства със златни кубчета, с граници от плодове, цветя и геометрични орнаменти - имитираща ефекта на блещукаща коприна⁴⁰. Към това се добавя голям брой обикновени кръгове и вероятно огромен кръст в централния купол. След Юстиниан ранната история на мозайките е неясна – може би са били заменени с кръстове или разрушени от иконоборците⁴¹. Така че историята на познатите ни днес мозайки на „Св. София“ реално започва с възстановяването на Православието и достига своя връх при Македонската династия – особено по времето на Василий I (868 - 886) и Константин VII Порфирогенет (913 - 959). С други думи, втората половина на IX в. била време за интензивна работа на византийските творци по възстановяване на религиозното изкуство.

В северната галерия е запазена мозайката на император Александър (912 - 913). Разположената на източната стена на южната галерия мозайка на император Константин IX Мономах (1042 - 1055) и Зоя от средата на XI в. е пример за зрял, завършен класически византийски стил⁴². Той пресъздава различни влияния и вариации, от догматичната абстракция до хуманистичен илюзионизъм. Контурите и геометричното третиране на елементите от граперите придават плоскост на фигурите, разположени върху блестящ златен фон, който отхвърля каквато и да била временна или пространствена локализация. В същото време изобразените фигури са пълни с живот, а техните действия носят чистотата и стереотипа на античната грама. Тук цари и строго установена йерархична система за разположение на сюжетите, предназначена да илюстрира основните християнски догмати⁴³. През XII в. вместо предишното живописно мозаечно решение се развила линията и затвореният контур, присъщи на столичните майстори. Графичността и сухотата в изпълнението

40 Mango 1980: 262.

41 Лухачова 1987: 49.

42 Лазарев 1971: 149-153; Лазарев 1986: 75-77; Лухачова 1987: 117-118, 123-124, 127-128, 133-134; Bayet 2009: 88.

43 Лазарев 1986: 62-64; Runciman 1902: 97-99.

на фигурите е особено забележима в мозайката от „Св. София“, представяща император Йоан II Комнин (1118 - 1143) и съпругата му Ирина, поднасящи гарове на св. Богородица. Тук цветните кубчета (с по-малък размер отпреди) вече не се нареждат „импресионистично“, като при никейските ангели, а по точни линии: зелена линия, до нея розова, след това - жълта и т.н. Така се постигало поразително фино живописно моделиране.

Когато кръстоносците били прогонени от Константинопол през 1261 г., увеличеното използване на архитектурната основа е знак за ново виждане, което изисквало от художниците да използват при композиране цялата стена на храма като едно цяло, вместо да поставят върху нея изолирани изображения на отделни фигури или на група от фигури. Въпреки че само няколко са запазените паметници, писмените извори говорят за значителна творческа дейност в Константинопол между 1261 - 1300 г. Мозайката „Дейсис“ в южната галерия на храма „Св. София“ е съхранила основните черти на стил, който се нарича „Първи Палеологов“ и се характеризира с класическа монументалност, триизмерност, богатство на отсенки и форма. Тя представя фигурите на св. Богородица и св. Йоан Кръстител пледиращи пред Христос за спасението на човешкия род. При изработването за главите на фигурите са използвани камъчета с по-малък размер, които са поставяни по-плътни едно до друго, отколкото в останалите места. Така се постига много по-голям художествен ефект, отколкото при останалите мозайки от галерията. По стил и поразително качество на изпълнение, тя показва връщането към класически модели през този период, свързано с по-убедителното използване на пространството и по-доброто познаване на анатомията. Впрочем в мозайката от столичния храм може да се съзре и знак за сближаване на изтока и запада. Внимателно моделираното лице на Божията Майка не е нищо друго, освен един пример за „човешко“ третиране на свещените фигури, характерно за налагащия се нов стил в Италия. Нейната сила се крие в харизматичното събуждане на християнско милосърдие по време на Второто пришествие⁴⁴.

За мозайките споменават и някои от чуждите посетители на „Св. София“ - Антоний от Новгород, например, споменава, че „... в галериите са изрисувани патриарсите и всички императори, колкото били в Цариград, както и тези, които са били еретици“⁴⁵. Важно уточнение за тях внася Перо Тафур (1437 - 1438), посочвайки, че те са „... направени на височина от земята колкото копие <...> а под тях има изключително майсторски издялани плочи с монтирани в тях порфири и ясписи, изработени много богато“⁴⁶.

Много от мозайките изчезнали или по време на земетресения (например катастрофалните през 1346 и 1894 г.) или след завладяването на Константинопол от османците на 29 май 1453 г. Оцелелите мозайки били постепенно покривани, замазвани с боя или гипс от османците. Но унищожението е вървяло бавно и неотклонно по един стар, но „ефикасен“ начин – „сувенир за спомен“. Тук ще приведа само един пример, който нагледно илюстрира този процес. По време на своето посещение на храма през 1859 г. Александър Милюков пише: „в хорвете ... петима мръсни имами ... в ръцете на единия имаше платнена торбичка. Той

44 Carr 1991: 600.

45 Малето 2005: 228.

46 Марков 2012: 447.

извади от нея шепи разноцветни камъчета мозайка, изкопани от стените и ни ги пяхна под носа с предложение да ги купим за спомен”⁴⁷. През 1847 г., когато братята Гаспаре и Джузепе Фосати (швейцарци), натоварени от султан Абдул Меджид да възстановят постройката и нейната украса, мозайките били разкрити отново и от тях снели копия. След това обаче те отново били замазани чак до 1931 г., когато Томас Уитмор и Византийският институт започнали планомерното им проучване, възстановяване и реставрация. Този процес бил разширен, когато през 1935 г. Атамюрк наредил „Св. София” да бъде превърната в музей.

От западната страна на източната подпора и в пога, точно срещу мозаечната композиция „Дейсис”, се намира плоча с надпис „HENRICO DANDOLO”. В днешния си вид надписът датира от XIX в. и повдига много въпроси, които неотклонно го отдалечават от автентичността. (обр. 17)

В източната стена на южната галерия има врата (сега под № 51), от която някога е започвала галерия, по която императорската процесия можела да попадне от Двореца в храма, без да се появява на открито в града (обр. 18)⁴⁸. Дървената стълба пред вратата днес не е запазена. За отбелязване е още, че тъкмо тук, където императорите влизали в черквата, са запазени и две мозайки с императорски изображения - Константин IX Мономах и Зоя, а до тях Йоан II Комнин и съпругата му Ирина. Покрай тях пътят отивал към балюстрада, от която се открива изглед към цялото вътрешно пространство на „Св. София”. В трактата „За церемониите” се споменава за императорски „метаторий” (μητаторίον) в южната галерия на „Св. София”, използван от императрицата, а в някои случаи също и от императора⁴⁹. Очевидно тази своеобразна локация не била постоянна, а импровизирана, от завеси, тъй като няма следи от нея в южната галерия за разлика от тази, намираща се от същата страна, но на приземния етаж, в южния кораб⁵⁰.

В някои от описанията на черквата, освен традиционното определяне на галериите като място за жени, може да се открие и по някой конкретен детайл за тях⁵¹. Например Антоний от Новгород, посетил Константинопол през 1200 г., отбелязва в своята „Книга паломник”, че патриархът стои „... горе, в галерията ... когато служат”⁵², а в друга редакция на ръкописа е казано, че в „... неделен ден и на Господните празници патриархът присъства на утринната и

47 Мулаков 1859: 139.

48 Mango 1959: 69-70, 90-91; Mathews 1971: 93-94; Teteriatnikov 1996: 49-52.

49 Taft 1998: 41: „... несъмнено, в южната галерия отгясно и над метатория на императора (текстът не уточнява от коя страна именно се намирал той, но трудно можем да си представим, че императорската локация в катедралния храм се намирала в по-малко почетната северна галерия, в това време, когато това можело да бъде с успех направено от другата страна...)”. За императорския метаторий в източната част на южния кораб, разположен тъкмо в дясната страна на наоса, до бема или светилището вж. Αντωνίουδου 1908: 214-224; Papadopoulos 1948: 366-368; Mathews 1971: 132-133; Baldwin 1987: 177-178; Mainstone 1988: 223-226, и ул. 59, 249, 252; Mango 1959: 64, 72 note 198. За случаите, в които императорът присъства в метатория на южната галерия вж. Taft 1998: 41: на празника Възнесение Христово, в Неделята на Православието, в Неделята след Пасха; императорският антураж се намирал в метатория по време на посвещаването на патриарха. Според Р. Тафт (Taft 1998: 42) „Макар метаторият в галериите да се използвал само от императрицата и нейния антураж, това не може да бъде аргумент в полза на това, че галериите били място, предназначено изключително за жени. Що се отнася до императора и неговата свита (всичките нейни членове са мъже) на тях също се препоръчвало да бъдат по време на литургия по хорозете на храмовете”.

50 За следи вж. Иванов 2011: 62.

51 Според В. Маринис (Marinis 2014: 54) „често жените се оказвали в галериите, но не били ограничени само до тях”. Срв. Mathews 1971: 131 и Taft 1998: 49, 62.

52 Малето 2005: 225.

обеднята, и тогава той благославя певците от галерията”⁵³. Очевидно е стоял зад мраморната балюстрада на южната галерия, но в текста не се уточнява неговото местоположение. Според Н. Тетериатникова патриархът се намирал в централната част на южната галерия откъдето благославял миряните и певците⁵⁴. Според мен обаче, той по-скоро се е намирал зад балюстрадата на източната част на галерията, пред мозаечните пана⁵⁵. Друг автор, Игнатий от Смоленск, присъствал на коронацията на Мануил II Палеолог на 11 февруари 1392 г. в „Св. София”, казва, че „... мъжете са вътре в Светата черква [наоса и страничните кораби], а жените в галериите. И колко е остроумно – жените стояха зад копринени завеси, за да не види никой от народа [отдолу] украсените им лица, докато те виждат всички”⁵⁶. Но тази практика не била продължителна, тъй като множество други текстове, ранни или късни, говорят за това, че жените били узнаваеми на галериите⁵⁷. Всъщност тук бихме се запитали дали не става дума за някакъв вид „лепос”, позната практика за „Св. София”⁵⁸. Отново ще наблегна и на това, че гледайки отдолу нагоре, към галериите е трудно да се различи нещо повече от човешки силует и евентуално цвят на греха, доколкото е видима от гърдите до шията – да не говорим за лица и детайли от украсата! Дори и забележката на патриарх Атанасий I (ок. 1309 г.), че със своята пищна украса жените разсейвали миряните в наоса е по-скоро повод те да бъдат преместени от заеманите от тях престижни места в галериите, откъдето наистина се вижда всички⁵⁹.

И накрая, върху мраморната повърхност (не само в галериите, но в целия храм) се откриват отделни или свързани заедно гръцки букви, смятани за каменогелски „знаци”⁶⁰. (обр. 19) Известно е, че занаятчиите, работещи в кариерите за мрамор на о. Проконесос имали обичай да „подписват” изработеното от тях чрез видими, но дискретно поставени отличителни знаци. Разпределението на тези знаци в „Св. София” ни помага да разберем „организационната структура и оперативните стратегии, избрани от работещите, за да се намали времето за строеж и увеличи производителността на работата”⁶¹.

На въпроса кой е имал достъп до галериите, ще отбележа, без да навлизам в излишни детайли⁶², че според традиционния възглед галериите на втория етаж са смятани за женско място или използвани като средство за сегрегация на половете или социалните класи⁶³. Но ако приемем мнението на Т. Метюз и

53 Книга Паломник 1899: 17.

54 Teteriatnikov 2011: 258.

55 От това място той обхваща целия наос и всички намиращи се в него, а не само онези от вярващите, стоящи между северната колонада на наоса и мислената линия, минаваща през неговия център, ако е в централната част на южната галерия. Подобно наблюдение се потвърждава от прост експеримент на място.

56 Малето 2005: 283.

57 За завеси се споменава и в Житие на Йоан Златоуст от Симеон Метафраст (X в.). Вж. PG 114: 1113 BC: „... той [Хризостом] наредил галериите да бъдат закрити с воал”. Според Taft 1998: 62-63: завесите са по-скоро изключение. Срв. Majeska 1984: 420-421 (коментар).

58 Macrides 1980: 22-25; Hilsdale 2014: 86-87.

59 Athanasius I 1975: 94-95 (текст), срв. 353-354 (коментар). Срв. също Taft 1998: 56.

60 Paribeni 2010: 53. Срв. също Paribeni 2004: 652-734.

61 Paribeni 2010a: 114.

62 Вж. съответните пасажи и заключения у Mainstone 1988: 229-230 и Taft 1998: 31, 34, 41-42, 49, 55-56, 59, 62, 86-87.

63 За различните възгледи относно галериите вж. Mathews 1971: 125-6, 130-133. В „Св. София”, както във всички големи черкви на изток, жените и мъжете били отделяни по културни и морални причини; в повечето храмове жените заемали северния страничен, а мъжете южния страничен кораб (черквите били

Р. Тафт, тогава ще бъде много погрешно да смятаме, че „галериите са място предимно за жени” или че те „са резервирани за използване единствено от катехумени или жени”⁶⁴. В потвърждение на това се налага да припомним, че някои сектори от галериите са запазени главно за императрицата и нейните придворни дами или за императора и неговия антураж, предимно от мъже, докато други части се използвали в определени случаи като място за църковните синоди например⁶⁵. Въпреки че значителна част от дворовете ритуали се извършвали в галериите, богослужебна дейност там била несъществуваща⁶⁶. Освен това, галериите изглеждали били използвани за различни дейности, както позволени, така и непозволени⁶⁷. Още едно съображение следва да бъде споменато. Според Р. Тафт, от XIV в. галериите били резервирани за имперския антураж и благороднички, докато обикновеният народ заемал централния неф и страничните кораби на първия етаж⁶⁸. При липсата на писмени сведения е трудно да се вземе твърда позиция „за” или „против” присъствието (или не) на обикновени светски лица от мъжки и женски пол в останалите части на галериите⁶⁹. Според мен известна подкрепа за „за” идва от графитите върху колоните, стените и балюстрадите на галериите. Очевидно те са късче сведение за присъствието на обикновен народ там. Следователно въпросът, който си задавам, е дали графитите са писани по време на служба или не. Отговорът му отваря вратата за различни хипотези. Всеки, който е присъствал на цялата православна служба може да забележи как вярващият има достатъчно време, за да изгълбае (преднамерено или не) нещо върху мрамора. Подобно предположение изисква обаче да заключим, че галериите са достъпни за всеки по всяко време или че самите автори са важни персони, или придружители на знатни лица. Докато това обяснение е твърде правдоподобно, то също е възможно авторите да са се шляели из празните галерии, само за да видят колко е голяма черквата. Правейки това, те са имали възможност да изгълбаят своето име по примера на много други преди тях.

ориентирани на изток). Срв. също Mainstone 1988: 230; Gerstel 1998: 91-92; Marinis 2014: 54. Вж. и Taft 1998: 57, който дори отбелязва погребално правило в кодекс от XI в., което изисква тялото на покойника да се поставя на дясната (южна) страна на храма, ако е на мъж, и на лявата (северна) страна, ако е на жена. Но в по-голямата част от писмените данни за „Св. София” се посочва, че жените заемали и северния, и южния кораб, а мъжете се намирали в централната част на нефа.

64 Вж. Mathews 1971: 131 и Taft 1998: 49, 62; Marinis 2014: 54.

65 Според Marinis 2014: 92 императорът и неговия антураж „... не заемали цялата галерия, а по-скоро определените за целта пространства. Така останалата част от галерията била използвана от миряните”. Впрочем, според надписите-графити, споменаващи женски имена, жените са заемали северната (гръцките „...Теодора, именитата патрикия”, „Теодора от Виза” и „Кира”, кирилските „Говена” - два пъти и може би глаголическия „Ана”?) и западната галерии („Доброслава”). Няма нищо един графит с женско име в южната галерия. За детайли, срв. Taft 1998: 42.

66 Ще отбележим, че тук се извършвали църковните ръкополагания, даване причастие на императора, събори, клетви за вярност, хранилище на реликвици, чудотворни изцеления и прогонване на демони. Можем да добавим сведения за раздаване на възнагражданията на клириците (рога), за императорски приеми и обеда, за сесии от всякакъв вид на църковния трибунал и събрания на синода и т.н. За това вж. Taft 1998: 59. Според Marinis 2014: 93 галериите имали разнообразни функции, „макар никоя от тях да не била последователно или широко използвана”.

67 Taft 1998: 59 подчертава, че галериите били използвани „за всяка цел, която можем да си представим, позволена или непозволена, включително дори като временно жилище и сексуални флиртове”. Той също отбелязва, че „жените и императорският антураж присъствали на литургията в галериите и получавали светите тайнства там”, както и, че „ораториите и императорските апартаменти, трапезария и ложата-метаторий вероятно се намирали там”. Cf. също Mathews 1971: 133.

68 Taft 1998: 56.

69 Заключениеето е направено от Taft 1998: 42.

С други думи, галериите са традиционен елемент в храмовата архитектура и играели роля на допълнителни помещения с универсално предназначение⁷⁰.

⁷⁰ Като пример може да се посочат думите на Георги Пахимер († ок. 1310), че „целият народ“ присъствал на службата в „Св. София“, което показва, че по този начин галериите увеличавали капацитета на черквата, особено в случаи, когато вярващите се оказвали твърде многобройни. Срв. Marinis 2014: 92.

НАДПИСИ-ГРАФИТИ

ЗАПАДНА ГАЛЕРИЯ¹

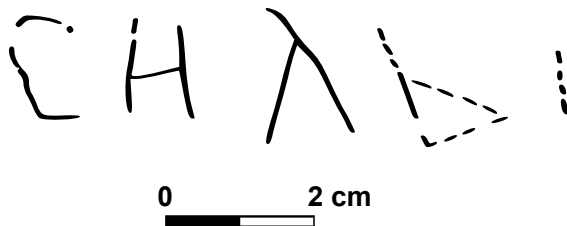
№ 1 (обр. 1)

Местоположение: в левия ъгъл на мраморния паранет, на първия сектор от м.нар. „Ложа на императрицата” и на около 10 см от предния ръб.

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: едноредов надпис с глъжина 7.5 см и височина на буквите, варираща от 0.6 (I) до 1.8 см (Λ).

Съхраненост: плитко награскан, с полуизтрити букви.

Текст: силъ(1)

Възстановен текст: „[нн'ѣ] силы [небсныж]”²

Превод: „[Нине] сили [небесни]”

Атрибуция: литургичен надпис

Коментар: Преди двадесет години години след Ъ все още личеше вертикална чертица, днес трудно различима поради лактите на посещаващите „Св. София”, която може да се приеме за част от диграфа ЪІ или, по-вероятно, за мачта на буквата Н. Очевидно графитът се отнася до втората триада на ангелските чинове, които според Псевдо-Дионисий Ареопагит (V - VI в.) са три на брой: най-висока – серафими, херувими, престоли; по-ниска – господства, сили, власти; най-ниска – начала, архангели, ангели³. Най-вероятно този надпис насочва към текста на песнопението „Нине сили небесная”, което според Пасхалната хроника е въведено през 615 г. в литургия на Прежгеосвещените гарове – особено

¹ При предаване текста на графитите е дадено разделението им на глуми и се използва следната система: в кръгли скоби са поставени възстановените нееднозначно букви, в квадратни – чистите предположения, с къдрави – излишно вписани букви; с тире се обозначава неразчетена буква, с две къси тирета под наклон – знак за пренасяне, а с многоточие – неизвестен брой неразчетени букви. В ъглови скоби се записват стандартните староруски варианти на диалектните новгородски форми.

² Вж. напр. Софийският препис на Евтимиевия служебник от 80-те години на XIV в., НБКМ 231, 69a13-69b1 у Коцева 1985:181-182: „нн'ѣ силы небсныж съ нами невѣнш слѣжжъ (•) се кв въхвдѣ црѣ славе • се жрѣтва таина н съ-вѣршена даровансѣ сл • съ вѣржж н съ страхомъ прѣстѣпниъ • да причастници жнзни вѣнѣн вѣдѣ • аминъ”.

³ Дионисий Ареопагит 1997: 58 „... δετέραν δ'εἶναί φησιν τὴν ὑπὸ τῶν ἐξουσιῶν καὶ κυριότητων καὶ δυνάμεων συμπληρουμένην”. За поменуването на безплътните сили в литургията, вж. Афанасьева 2105: 59, таб. 3.

богослужение на Великия пост⁴. То се изпълнява по време на Великия вхог, при внасяне на Преждеосвещените гарове от скевофилакия на Престола, след като свещеникът каже: „По дару Христѣ Твоего...” (ката την δωρεαν του Χριστου σου)⁵. „Нине сили небесная” се пее не само при внасяне на Преждеосвещените гарове по време на поста, но също и в други дни, всеки път, когато се извършва Преждеосвещение⁶.

Като сходни с графита примери могат да се посочат надписът върху сребърна гривна от 1237 г.⁷ и този от XV в. в средната част на изображението на Страшния съд, на западната стена под хоровете в черквата „Христос Спасител” в Нередица⁸. Пълният текст на песнопението се открива в надпис върху фреска от черквата „Св. Климент” в Стара Лагога с датировка края на XII – началото на XIII в.⁹ С други думи появата на надписа от „Св. София” се гължи на литургията, на която е станал свидетел неговият автор, най-вероятно духовно лице, при своето посещение в храма. В същото време е и призив към небесното войнство, тъй като думата се употребява за обозначение на войнството или както казва Теодорит: „под небесна сила, едни разбират небесните светили, а други – невидимите сили. На нас ни се струва по-справедливо последното”¹⁰.

Палеография: За палеографски наблюдения данните са малко. Все пак може да се отбележи, че напречницата на буквата Н не е хоризонтална, а леко наклонена наляво, т.е. начален етап от нейното превръщане в диагонал. Тази форма се появява през XIII в.¹¹ и сходна буква се среща в надписа от Рояк (1253 г.)¹². Аналогии в начертанието на буквата Л, чиято дясна линия се издига над лявата, се откриват в търновския надпис на цар Йоан Асен II (1230 г.)¹³, в Батошевския надпис (1246 - 1256)¹⁴ и в Иваново (1290 - 1291)¹⁵. След буквата Л се виждат следите на две букви Ъ и І, които образуват лигатурата ЪІ, която преобладава през XII - XIII в., а от XIV в. господства в южнославянските паметници¹⁶. За староруските тя е характерна за началото на XV в.¹⁷

Датировка: XIII - XIV в.

4 Вж. Chron. Pasch. I 1832: 705.18-706.3; Тафт 2011: 113, 123, 135, 145.

5 Тафт 2011: 258.

6 Успенский 2006: 31.

7 Рыбаков 1964: 40, № 43: „с(вѣ)тѣхъ мѣхѣлѣхъ архистратигѣхъ н(ѣ)в(ѣс)н(ѣ)хъ силѣхъ воѣводѣхъ”.

8 Рождественская 2000а: 33 „силы”.

9 Рождественская 1995: 303-306.

10 ППС 2005: 596; Срезневский 1912: 351; СмС 1994: 602.

11 Щепкин 1967: 115.

12 Хаджиев 2001: 61, табл. 2.1, знак 2. В грамота върху брезова кора № 503 (втора половина на XII в.) също се вижда форма на И с наклонена напречница. Срв. Арциховский, Янин 1978: 99-100; Зализняк 2000: 168, табл. 10, Образцы начерков для буквы И, П. Наклонена напречница (1150).

13 Хаджиев 2001: 60, табл. 1.1, знак 2.

14 Хаджиев 2001: 62, табл. 2.1, знаци 1 и 2.

15 Хаджиев 2001: 64, табл. 3.1, знак 1.

16 Карский 1979: 204. Срв. също Смядовски 1993: 123-125.

17 През XII-XIII в. изключение правят югозападните староруски паметници или преписаните от южнославянски оригинали. Срв. Карский 1979: 204; Кульбакин 2008²: 140; Шляпкин 1913: 63; Жуковская 1955: 74; Гальченко 2000: 123-152.

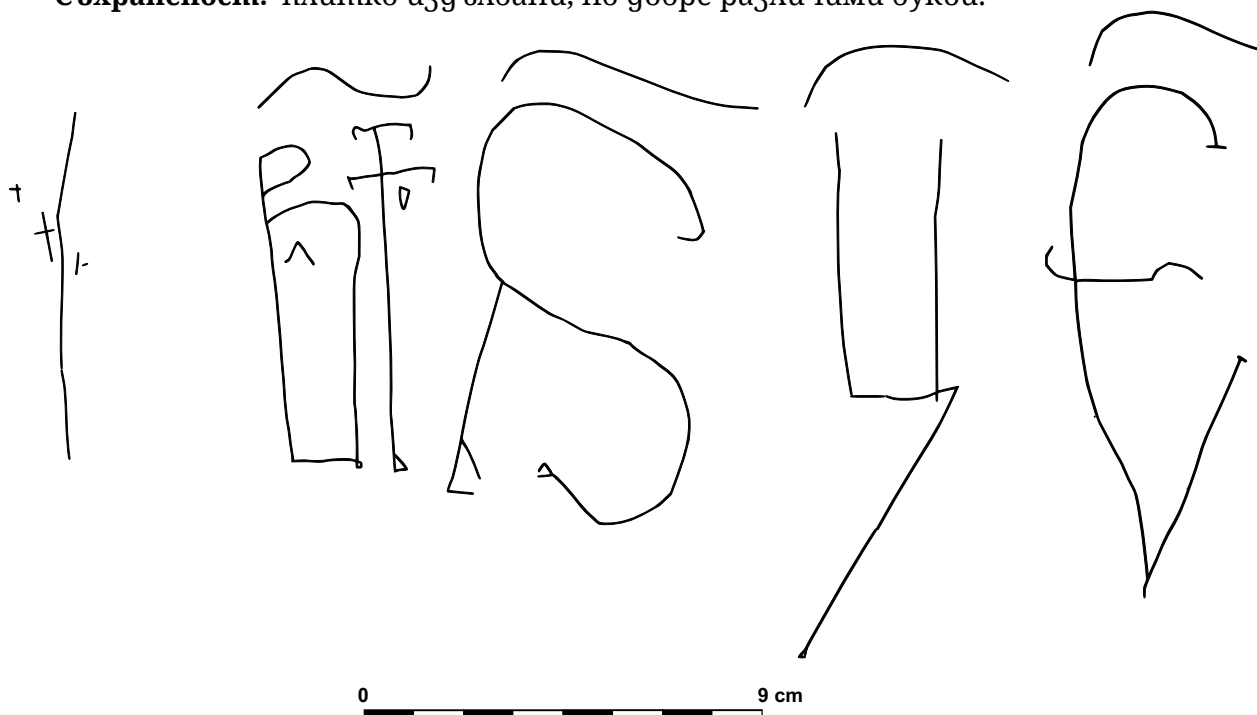
№ 2 (обр. 2)

Местоположение: под мраморния паранет на първия сектор от т. нар. „Ложа на императрицата” и в десния ъгъл на предната мраморна плоча, на около 67 см от нивото на пода.

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: едноредов надпис с височина 12 см и дължина 24.5 см; размерът на буквите варира от 6.4 см (Б), 0.5 см (л), 7.0 см (лигатура Ъ и Т), 0.4 см (о), 8.5 см (S), до 10.5 см (Ц) и 10.2 см (Ѧ).

Съхраненост: плитко изгълбани, но добре различими букви.

Текст: + в лѣто ѡ ѡ ѡ ѡ

Превод: „+ В годината 6905 [= 1397 г.]”

Атрибуция: летописен надпис

Издания: Th. Thomov. „In the year of 6905”: A Graffito from Hagia Sophia in Constantinople, *Bulgaria Mediaevalis* 6, 2015, 171-181; Т. Томов. Надписи-графити от Балканите в църквата „Св. София” в Константинопол, *Littera et Lingua*, Електронно списание за хуманитаристика 2015, Публ. 2016, 12/ 1-2 <http://slav.uni-sofia.bg/naum/lilijournal/2015/12/1-2/ttomov>

Коментар: Като изписване този надпис е пример за калиграфия, но не е перфектен. Въпреки че плавният и красив почерк със своите прави, ясни линии, както и със серифите (или шпирелите), използвани в някои букви, създава впечатление за обща хармония, внимателното вглеждане разкрива колебания в размера на буквите.

Вариранията във височината на буквите може би се дължат на позата на пишещия, който очевидно е бил на колене. Смятам, че той несъзнателно е увеличил размера на буквите отляво на дясно. Елегантните и едри знаци са добре отделени, но изписани плътко в мрамора. Запълнени са със сивкава субстанция, може би мръсотия, която най-вероятно е съвременна. Въпреки това, те са четливи и тяхното разчитане е извън всякакво съмнение. Сигурните линии и фини детайли в графита насочват към ръката на умела и образована личност, използвала инструменти. Съдейки по плъткостта на буквите, може да се заключи, че авторът е работил със стилус или миниатюрно глето.

В началото на надписа е поставен инвокативен кръст. С него средновековните писари често обичали да започват своите записи, един вид да призовават на помощ Бог. Така изисквал средновековният етикет. Пишещите следвали традиционно възприетото от византийските средновековни документи правило за въвеждане с молитва към св. Троица¹⁸. Този кратък молитвен възглас показва благодарността към Бог, с чиято помощ е написан надписът и трябва да бъде чут по време на молитва¹⁹. След това е типичната *datatio* - формула с отличителен белег изрази „в лѣто“ („В годината [...]“), с който обикновено се въвежда година в летописите. Формите на буквите, особено важни в надписи-гати, са достойни за отбелязване.

Нека сега се опитаме да предположим условията, в които е бил изписан този надпис-графит. Кое е събитието, толкова важно в очите на автора, накарало го да остави спомен за него в храма „Св. София“?

Вероятно авторът на текста е бил очевидец на важно събитие. След Никополската битка византийската столица била блокирана от османците по море и опустошавана от глад, мизерия и болести. Вражеските атаки по суша с личното участие на Баязид I Йълдъръм (1389 - 1402) не стихвали и достигнали своя връх през пролетта на 1397 г. Поради османската заплаха и мизерията в обсадения град, гражданите били обхванати от страхопочитание и тяхната главна цел била по-скоро да оцелеят, отколкото да се занимават с описание на събитията. Въпреки това, писари и скромни преписвачи успявали да намерят време и да отбележат някои исторически събития около тях, или пък да обезсмъртят своите чувства. Може би графитът разкрива желанието на анонимния автор да издълбае видим знак за трудното положение в обсадения Константинопол през 1397 г. Този акт не бил формален или официален, но спонтанен и искрен, защото показва неприкрито отношение към случващото се. Правейки това, анонимният автор разкрива много по-честно и правдиво действителността, отколкото в официалните трудове.

Причината за избор на място не е трудна за отгатване. Без съмнение тя се дължи на факта, че черквата „Св. София“ е място, където жителите на града отправяли своите горещи молитви за Божествена намеса и очаквали да бъдат чути от Бог. Впрочем, ние сме добре информирани за извършваните от византийците благочестиви ритуали за Божествена закрила²⁰.

¹⁸ Ђоровић 1910: 6; Смядовски 1993: 51.

¹⁹ Бешевлиев 1978: 76; Николова 1991: 103; Рождественская 1992: 18.

²⁰ Било очевидно, че византийската столица се нуждаела от могъщ застъпник, който, според обичайното признание, бил Божията Майка. Религиозна процесия начело с патриарх Антоний призовавала Божията Майка за защита. Вж. Пютюнджиев 1992: 84.

И така, всичко, което можем да кажем е, че използването на обичайната формула „В годината ...“, елегантните и монументални букви, направени от умела ръка, изглежда сочат, че авторът на графита не само е запознат, но по някакъв начин свързан с този вид дейност. Ако това предположение е вярно, той не е бил обикновен вярващ поклонник и следва да бъде търсен сред българските и сръбските книжовници в Константинопол²¹.

През целия си период на съществуване Константинопол останал най-важният ортодоксален център за изкуство и култура, който привличал с различни възможности за съзидателен труд. Образовани люде от България, Сърбия и руските земи се тълпели в града, водени от желанието да усъвършенстват своите теологически знания и гръцки език. Във византийската столица Студийският манастир и манастирите „Св. Мамант“ и „Св. Георги Мангански“ били местата за контакт между православните писатели и монаси²². За съжаление, ние не сме в състояние да покажем по какъв начин авторът на графита е бил свързан с тези книжовни средища. Значителен брой от писарите оставали анонимни. Анонимността е обичайна за ръкописната книжовна традиция в манастирите, където се подчертава не авторството, а Божието откровение. С други думи – неговата идентификация остава в сферата на хипотезите. При тези обстоятелства и с оскъдните данни, ще бъде напразно дори да се опитаме да сторим това. Но въпреки това, този кирилски надпис е сведение от първа ръка и вероятно е начин да се запази спомена за ужасната османска атака през 1397 г. във време на пълно отчаяние.

Палеография: Най-напред ще посоча, че голямото **В**, е съставено от две отделни части: горната е малка и овална, докато долната е висока и доста голяма. Обръщайки се към думата „лѣто“, се вижда, че първата буква е с намален размер и вмъкната в долната част на **В**. След това идват двете големи букви **Ѣ** и **Т**, които образуват лигатура в същата дума²³. Отбелязвам буквата **О**, която е по-нагоре и близо до хоризонталната кобилица на буквата **Ѣ**. Последната е диспропорционална, тъй като нейната петлица е едва доловим триъгълник. Буквата **Т** е също диспропорционална с голяма вертикална мачта и миниатюрна хоризонтална напречница. И накрая да отбележа вълнистата линия над цялата фраза, широко използвана в писмените паметници от XIII - XIV в., която очевидно е използвана като декоративен елемент²⁴.

Тук е полезно да се припомни, че буквите от кирилицата също имат числена стойност, която идва от гръцката азбука²⁵. Числата се означават чрез поставяне на линия (титла) над буквата, но също и чрез поставяне на точка от двете страни на буквата²⁶. В нашия надпис-графит, годината от Сътворението на света започва с буквата **С** - „зело“, която има числена стойност 6. В кирилицата хилядните са показвани чрез единици, предше-

21 Ще бъде неразумно да очакваме тълпи от благочестиви поклонници в обсадения град. Вж. напр. Левченко 1956: 525–551; Majeska 1984: 5, 8–12.

22 Дуйчев 1963: 19, 1963, 112–114; Гюзелев 1985: 5; Гюзелев 1992: 8.

23 Карский 1979: 239.

24 Хаджиев 2001: 57. Срв. също Сегов 1974: 87–88.

25 Reinach 1886: 221–225; Gardthausen 1913: 367–372, 398–410; Симонов 1964: 25; Карский 1979: 215–219; Смядовски 1993: 180–181.

26 Томовић 1974: 26; Карский 1979: 231.

ствани от специален символ: [,]²⁷. В случая това е къса, наклонена надолу линия, започваща от средата на буквата **С**. В долният край на линията се открива миниатюрен триъгълник. Началото на завъртането на „зело“ е отгъсно, вместо обичайното отляво, както надписите от Иваново (1290 - 1291) и Ямбол (1356 - 1357)²⁸. Доколкото знам, подобни изписвания са открити в документи от XIII, XIV и XV в.²⁹ В начертанието на буквата **С** обаче не могат да се намерят хронологични податки³⁰. Над нея е поставен втори знак (полудъга), ясно показващ, че имаме работа с буква, притежаваща числена стойност. Следващи по ред са буквите **Ц** с числена стойност 900 за хилядните и **Ѓ** с числена стойност 5. Доколкото ми е известно буквата **Ц** с числена стойност 900 се среща за първи път в староруско евангелие от 1427 г., което е копирано от южнославянски оригинал³¹. Следователно, може да се приеме, че авторът на надписа-графит е с български или сръбски произход³². Формите на **Ц** и **Ѓ** са също за отбелязване. Първата има отвесно тяло, което е пресечено малко под средата на реда. Опащата на буквата е изписана като дълга диагонална линия, обърната наляво и надолу³³. Втората буква има овална горна част, но двата прави щриха от нейната основа образуват остър ъгъл в пресечната си точка. Отново числените стойности са изразени чрез поставяне на полудъги над двете букви. Така целият надпис-графит на кирилица се разчита като „В лето 6905“ и принадлежи към категорията на отгелните дати³⁴.

Палеографският анализ показва, че начертанията на буквите са характерни за втората половина на XIV в. Точен паралел на **К**, **Т**, **Ѓ**, **Ц** и **Ѓ** от надписа-графит може да се открие в южнославянски документи от XIV в.³⁵ Лигатурата, съставена от буквите **Ѓ** и **Т**, съответства на подобна от надписа на Стефан Лазаревич от Раваница, с датировка през 1385 - 1386 г.³⁶ Ако прочитът ми е коректен, разполагаме с надпис-графит от 6905 година от Сътворението на света. Необходимо е да вземем предвид, че от XII в. нататък датите във византийските и старославянските извори следват „Византийската ера“. Обръщането на година 6905 в нашата ера се извършва с помощта на коефициента 5508, или годините от Сътворението до Рождество Христово³⁷,

27 Рыбаков 1964: 9; Томовић 1974: 26.

28 Хаджиев 2001: 64, табл. 3.1 и 70, табл. 6.1. Срв. също и Смядовски 1993: 182-183.

29 Хаджиев 2001: 64, табл. 3.1 (Иваново 1290-1291), 70, табл. 6.1 (Ямбол 1356-1357); Томовић 1974: 48 (№ 25 ктиторски надпис на Драгослав, с дата 1315 г., табл. IV), 56 (№ 37 ктиторски надпис на Великия войвода Йован (Йоан) Оливер, с дата 1341 г., табл. VI), 63 (№ 43 надгробен надпис на Вратко Чихорич, с дата 5 юли 1349 г., табл. VII), 107 (№ 107 ктиторски надпис на деспот Георги, с дата 1430 г., табл. XX), 112 (№ 110 надгробен надпис на Рогоп с дата 2 февруари, 1436 г.).

30 Хаджиев 2001: 56.

31 Щенкин 1967: 150.

32 Карский 1979: 217.

33 Томовић 1974: 23.

34 За една от последните дискусии относно класификацията на графитите вж. Смядовски 1993: 44-47, 79. Той ги категоризира в шест типа.

35 Томовић 1974: 64 (№ 45 надгробен надпис на Мария Палеологина с дата 1355 г., табл. VII), 71 (№ 54 надгробен надпис на Дабижив с дата януари 1362 г., табл. IX), 90 (№ 45 надпис на севаст Огнян с дата ок. 1395 г., табл. XIV), 96 (№ 89 ктиторски надпис на деспот Стефан с дата 1403 - 1415 г., табл. XVI), 112 (№ 110 надгробен надпис на Рогоп с дата 2 февруари 1436 г.). Трябва също да споменем, че паралели на буквите **К**, **Т**, **Ѓ** и **Ѓ** могат да се открият в някои грамоти на българските царе от XIV в. За това, вж. Попов 1980: 178. Срв. също Рыбаков 1964: табл. XI-XII; Карский 1979: 244-245, табл. 4.

36 Томовић 1974: 85, № 73. Вж. също Николіћ 1983: 59.

37 Добрев 1980: 153-162.

а първият ден от византийската година е 1 септември, т.е. тя започвала на 1 септември и завършвала на 31 август. От тук следва, че нашият надпис-графит покрива период между 1 септември и 31 декември 1396 г. и от 1 януари до 31 август 1397 г.

Датировка: между 1 септември и 31 декември 1396 г. и от 1 януари до 31 август 1397 г.

№ 3 (обр. 3)

Местоположение: на мраморния парапет на втори сектор от т.нар. „Ложа на императрицата”.

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: обща височина и ширина 2 см.

Съхраненост: плитко издълбан, полуизтрит на места.

Текст: (м)ш

Възстановен текст: „ш[н]шм[ань]”

Превог: „Ш[и]шм[ан]”

Атрибуция: автограф-монограм

0 2 cm

Коментар: Надписът представлява непълен монограм съставен от буквата Ш, а на върха, на нейната по-висока средна мачта, е поставена буквата М. В развързан вид най-вероятният прочит е името Шишман³⁸. Известен ни е един Шишман (Σίσμανος), който според Йоан Кантакузин, е син на цар Михаил III Шишман (1323 - 1330) от първия му брак³⁹. Без да се впускам в излишни детайли е необходимо да се каже, че след свалянето на неговия брат Иван Стефан (1330 - 1331) от търновския престол, той избягал при татарите и престоял при тях цели десет години⁴⁰.

През лятото на 1341 г. Шишман се появил в Константинопол като претенгент за българския престол⁴¹. Намеренията му не останали в тайна за цар Йоан Александър (1331 - 1371), който изпратил пратеници в престолния град на ромеите, настоявайки Шишман да му бъде предаден, защото бил „неговият най-голям враг” (ὡς πολέμιόν τ' αὐτῷ)⁴². Българският цар припомнил договора с Ангроник III Палеолог и предложил на ромеите да изберат едно от двете възможни решения: или да му предадат Шишман, или да се готвят за война⁴³. Въпросът се оказал от изключителна гържавна важност и за неговото разрешаване бил свикан синклитът, заседаващ под председателството на патриарх Йоан XIV Калек. Мненията били противоположни, дори патриархът предложил Шишман да се възползва

38 За името вж. Заумов 1994²: 247 (от мюлскски произход „дебел човек”, XIV в. Дебелян); Барболова 2016: <https://liternet.bg/publish28/zoia-barbolova/asenevci.htm#6a> посетен 20 май 2019 г.

39 Той попада в групата на българските политически емигранти във Византия, за която Ив. Божилов (Божилов 1995: 70-71) посочва, че се състои „...от членове на българските царски фамилии – снове и братя на владетелите, които след поредната династическа промяна са напускали България и са търсили убежище или помощ от империята”.

40 Ioannis Cantacuzeni 1831: 19.16 – 20.1. Срв. Божилов 1995: 361, № 460; Божилов, Гюзелев 1999: 589.

41 Кантакузин (Ioannis Cantacuzeni 1831: 20. 1-3) подчертава, че във византийската столица Шишман се появил след смъртта на император Ангроник III Палеолог т.е. след 15 юни 1341 г. Срв. Божилов 1994²: 142; Божилов, Гюзелев 1999: 589.

42 Ioannis Cantacuzeni 1831: 20. 4.

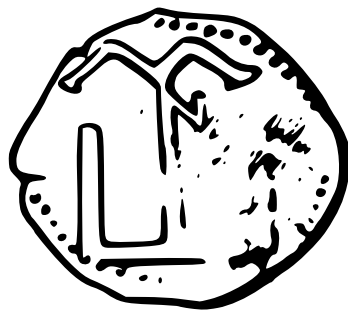
43 Ioannis Cantacuzeni 1831: 20. 4-13.

от т.нар. азилно право и да се скрие в олтара на черквата „Св. София“⁴⁴, но след намесата на великия доместик Йоан Кантакузин заседаващите били убедени да не пристъпват стария закон, загължаващ ромеите да дават убежище на всички, които поискат тяхната закрила.

Във всеки случай теорията за политическите бегълци, прилагана на практика от Византия през цялото нейно съществуване, е разкрита в думите на Кантакузин, че „... не е присъщо на ромейските василевси да предават на неприятелите бегълците, намерили убежище при тях. Защото от времето на Константин Велики и досега при ромейските василевси, които са по-велики и по-знатни от василевсите и велможите на който и да е народ, мнозина от управляващите сред тези народи, изпадайки в нещастие и загубвайки властта си, са отивали като молители [при тях] и едни искали да си върнат властта, а други получавали по друг начин някакво внимание и покровителство, и те, [ромейските василевси], са подпомагали всички в нещастията като общи спасители и закрилници на изпадналите в тежка участ и на едни от тях са връщали властта, като ги подпомагали с големи войски, а други са облагодетелствали много и са ги карали с премного подаръци да забравят отечеството си завинаги, като ги убеждавали да им служат през целия си живот, смятайки, че службата при василевса е много по-достойна от властта над съотечествениците им“⁴⁵.

Кантакузин заплашил българските пратеници с военни действия на ромейския флот срещу Вигин (роговите владения на Шишман) и предизвикване на гражданска война, с оглавяван лично от него поход срещу търновския цар при провал на първата акция и дори с изпращане на айгънските турци на Умур паша към България⁴⁶. Пратениците приели всичко, но акцията не се осъществила и Шишман останал в Константинопол, а за по-нататъшната му съдба нищо не е известно⁴⁷. Някои изследователи са склонни да приемат, въз основа на една маргинална бележка, че константинополският патриарх Йосиф II (1416 - 1439) е бил син на Шишман и внук на българския цар Михаил III Шишман⁴⁸.

Най-близък паралел на нашия графит е монограмът на цар Йоан Шишман (1371 - 1393/95) върху монета, състоящ се от буквите „шими“ („Шишманъ“) като средната чертица на буквата Ш е високо издигната и в нейния горен край е образувана буквата М, а под нея е поставено И⁴⁹. Очевидно е, че този начин на изписване на името е бил добре познат и използван в българските предели⁵⁰. Буквата М е разположена над Ш, но над мачтата отгясно. Ако се приеме, че авторът на графита е имал

Монограм № 227 на цар
Йоан Шишман върху
медна монета
(по Н. Мушмов)

44 Ioannis Cantacuzeni 1831: 22. 8-9.

45 Ioannis Cantacuzeni 1831: 53.12-54.1.

46 Ioannis Cantacuzeni 1831: 55. 2 – 57.17. Срв. Божилов 1994²: 143; Божилов, Гюзелев 1999: 590.

47 Божилов, Гюзелев 1999: 590-591.

48 Божилов 1994²: 461 с цитираните извори, но отбелязва, че „все пак отъждествяването на патриарх Йосиф с неизвестен син на Шишман остава под въпрос“. Малко по-късно, Ив. Божилов (Божилов, Гюзелев 1999: 631, бел. 28) е по-категоричен в твърдението, че Шишман „от извънбрачна връзка имал син – по-сетнешният Константинополски патриарх Йосиф II (1416 - 1439)“.

49 Мушмов 1987: 152, № 227; Попов 1980: 191, табл. 1.

50 За другите варианти на този монограм вж. Мушмов 1987: 151, №№ 221, 225, 152, № 230, 153, № 233, 185.

предвид българския владетел, то в монограма липсва буквата „и“, не само пог **М**, но и между средната и дясната мачта на **Ш**, както и долепената отгясно на **Ш** царска титла. Подобна фрапантна грешка не изглежда никак уместна и по-скоро ни насочва към лице, което в действителност не е било цар и тъкмо такъв е Шишман - син на българския цар Михаил III и брат на цар Иван Стефан. Впрочем, мястото на графита в непосредствена близост до т.нар. „Ложа на императрицата“ намира своето обяснение във факта, че по това време вместо малолетният Йоан V Палеолог, управлението на империята е в ръцете на регентство оглавявано от императрицата-майка Анна Савойска⁵¹. Поради всичко това ми се струва, че най-близо да истината стои единственото възможно предположение, което свързва графита именно с този Шишман.

Датировка: след 1341 г.

№ 4 (обр. 4)

Местоположение: на мраморния паранет на втори сектор от т. нар. „Ложа на императрицата“.

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: обща височина 8.5 см, дължина 15 см. Кръстът, висок 4 см и с рамена дълги 1.8 см (първо) и 3 см (второ), е разположен на основа с височина 1.8 см и ширина – 4.3 см, достигаща до третия ред на надписа. Височината на буквите между рамената варира от 0.3 (**Н**) до 0.6 (**Я**). Надписът е поместен в четири реда. Първият ред е с дължина от 4 см и височина на буквите от 0.5 см (**Г**) до 0.6 см (**П**, **Д**, **Н**). Дължината на втория ред е 5 см, а височината на буквите се движи от 0.4 см (**М**) през 0.6 см (**П**, **Н**, **О**) до 1 см (**З**). Трети ред има дължина от 10.4 см и височина на буквите от 0.5 см (**Є**), 0.8 см (**Б**, **О**, **Є**, **М**), 1.0 см (**Б**, **Р**, **У**) до 1.6 см (**Є**). Последният, четвърти ред има дължина от 15 см и височина на буквите от 0.6 см (**Б**), през 1 см (**Н**, **О**, **Б**) до 1.5 см (**Я**, **Г**, **Р**).

Съхраненост: плитко изгълбан, на места трудно видими наличните линии на буквите.

Текст:

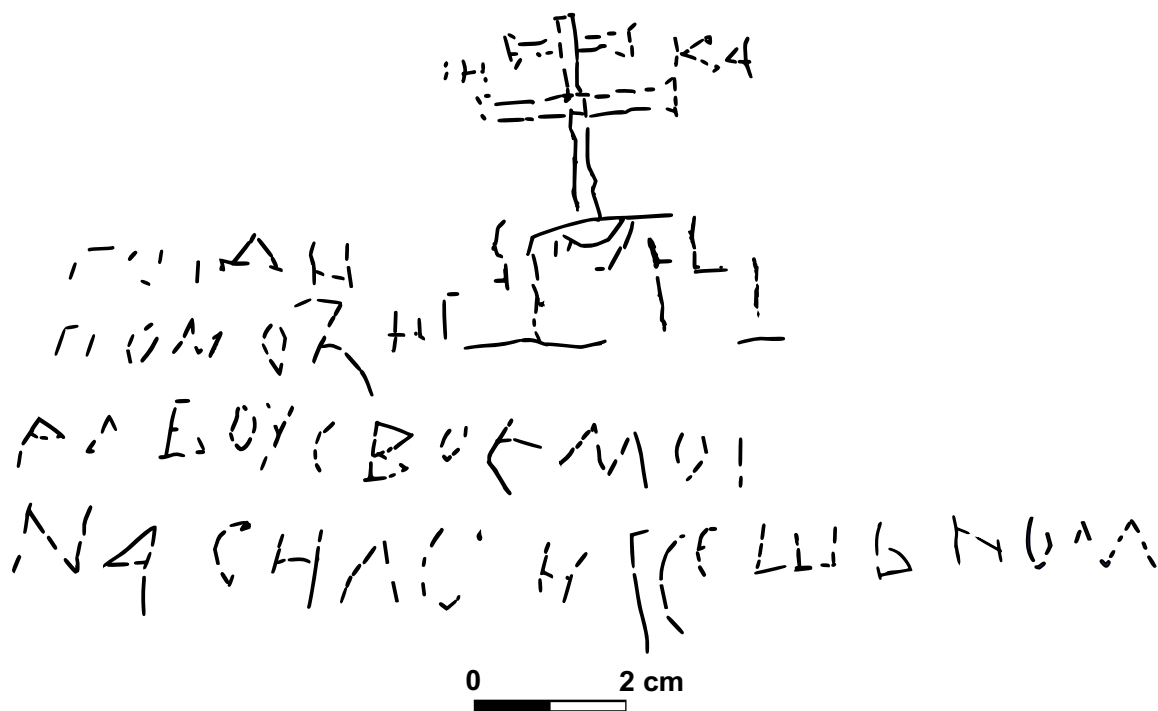
1. _н + ка
2. Г(п)дн
3. помози
4. р(а)во(у) своемо_
5. насил(о)_н Г(р)ешно(м)_

Възстановен текст: „[Гс Хс] [н]н + ка Г[ос](п)[о]дн помози р(а)воу своемо(у) насил(о)[в]н Г(р)ешно(м)[оу]”

Превод: „[Иисус Христос] + побеждава. Г[ос]п[о]ди, помози на своя раб Насил грешния”

Атрибуция: молитвен надпис

⁵¹ Talbot, Cutler 1991: 105.

Съобщение: Ю. А. Артамонов, И. В. Зайцев, Новые источники о паломничестве русских людей в храм Св. Софии в Константинополе-Стамбуле, в: *Русь и Византия: Место стран византийского круга во взаимоотношениях Востока и Запада. Тезисы докладов XVIII Всероссийской научной сессии византинистов*. Москва, 20–21 октября 2008, Москва 2008, 13; Ю. А. Артамонов, И. В. Зайцев, „Аще кто поидет в Константинополе“: Русские люди в храме Святой Софии, *Родина* 7, 2008, 61.

Коментар: Нагписът използва формулата „Господи, помози рабу своему Ном.“, превод на гръцката формула „Κύριε βοῦθέι τὸν δοῦλόν Νом.“, която е една от най-обичайните в епиграфиката. Тук вместо стандартното съкращение за думата „Господи“ – „гн“, тя е изписана изцяло. Двама горни реда от нагписа се опират надясно в изображение на шесткраен или патриаршески кръст, поместен върху двустепенна Голгота.

Между двете рамена на кръста, отляво, се различава едно н (или лигатура н + н), а отдясно и в края на реда – „ка“ като двете заедно образуват „ника“. Думата е част от монограма „Іс Хс ника“ (Иисус Христос победител), но за съжаление началната му част в нашия нагпис е изтрита. Това е обичаен при изображения на кръстове молитвен възглас използващ формулата „Іс Хс“ превод на гръцкото „ΙΗ ΧΣ νικᾷ“ (Ιησους Χριστος νικᾷ) и изписван симетрично в конфигурация от по две букви в четирите сегмента на гръцки кръст. Този монограм е характерен израз едновременно на победата на Христос и на кръста в една идиома, често тълкувана апофрейно⁵².

⁵² За първи път формулата ІС ХС ННКА засвидетелстван по време на Иконоборството: появява се в нагписи, възхваляващи възстановяването на константинополските крепостни стени през 740-741 г. или по-късно. Съкратената легенда може би е използвана още по времето на Ираклий. Затова вж Frolow 1956: 104, 106, п. 48, 66; Grabar 1957: 31, 126; Walter 1997: 194-195; Brubaker 1999: 153. Нагписът се появява и със стъпаловиден

Палеография: От палеографски особености следва да отбележим някои гостаранни признаци, характерни за устава от XI - XII в.: **Я** – с триъгълна петлица, **Н** – с хоризонтална напречница, **Н** – тъждествена с латинската буква N, слабопрофилираните **С**, **Е**, изгълженото **О**⁵³. Архаична е също и буквата **В** във вид на два остри ъгъла, долепени до вертикална мачта с почти еднаква големина⁵⁴. Буквата **З** е снабдена с голям хоризонтален навес и гълга опашка, насочена на дясно и към долния ред. Начертанието на тази буква позволява да я отнесем към първата половина на XII в.⁵⁵ Към това време се отнася и изцяло поместеното в реда **Р** с малка триъгълна глава, чийто ъгъл е насочен напред⁵⁶. Няма нито един признак, указващ на времето след XIII в. Дохристиянското име „Насилъ“, с префикс към корена, не е известно по летописни текстове, но се открива в грамота на брезова кора № 525, датирана в края на XI - първата четвърт на XII в.⁵⁷

Правопис: Окончанието *-ови*, *-еви* (Дат. падеж, ег. ч., м. р.) в староруските паметници се употребява само в названията на лица от мъжки пол⁵⁸. А. Зализняк определя окончанието *-ови* като „новгородско-псковска иновация, обща с диалектите на Югозападна Русия и със западнославянските езици“, която е характерна само за „ранния период, по-нататък тя бързо запада и през XIV - XV в. вече съвсем отсъства <...> но в псковските източници от не книжен характер Дат. ег. на *-ови* се среща доста често и се загързва дълго“⁵⁹. Оттук споменатото лично име в надписа е Насил⁶⁰, което принадлежи към префиксалните коренни имена с префикса „На-“ (напр. извлечените от грамотите на брезова кора Нагеи, Нажир, Намест)⁶¹. Типът мъжки имена на *-илъ* е представен от цяла редица имена, включително нехристиянски - Городилъ, Нежилъ, Насилъ, Гостилъ, Путилъ и т.н.⁶²

Особеност на надписа се явява така нареченият „безреден“ правопис, при който отделни букви (**О** - **Ъ**; **Е** - **Ь** - **Ѣ** - **Н**; **Ц** - **Ч**) можели взаимно да се заменят едни с други. Той се появява най-напред през XI в., активно се разпространява през XII в., но в най-голяма степен е присъщ за грамотите до средата на XIII в., когато достига своята кулминация и след което започва отстъпление в полза на „стандартния тип изписване“⁶³. Пример за „безреден“ правопис е замяната на **Ѣ** с **Е** в думата „грѣшнѣмоу“. Този ефект е типичен за XIII в., макар отделни

кръст върху монети на императори-иконоборци, като по този начин ги свързва с Христос, Константин Велики и победата. За това у Grierson 1973: 411, pl. XXII №№ Ia.2-Ic.2; Grabar 1957: 27-30, 70, 145, 153-155. Срв. също Смядовски 1993: 78.

53 Щепкин 1967: 111-112; Карский 1979: 188; Медынцева 1978: 46.

54 За тип, близък на тази буква, вж. „Изборник“ на Светослав от 1073 г. Срв. Трусевич 1905: лист IV, 41; Рыбаков 1964: Хронологический график для буквы В (XI - XII в.).

55 Сходна, но не напълно идентична, на тази буква откриваме в грамота на Мстислав за Юриевския манастир (1130 г.). Срв. Трусевич 1905: лист III, 26. Срв. също Карский 1979: 191-192. Срв. също Зализняк 2000: 168, табл. 9, Образцы начерков для буквы З, П Вертикално, б. Чаталесто (1140 - 1160).

56 Подобно малкоформатно Р се среща и в киевските надписи-графити от „Св. София“. Срв. Высоцкий 1966: 56-57, № 18 (надпис на Ставър Городитянич, началото на XII в.), табл. XXIV. 16-17, № 3 (3 март 1052 г.) и 18-24, № 4 (за погребение на Андрей-Всеволод Ярославич през 1093 г.). Срв. също Рыбаков 1964: Хронологический график для буквы Р (края на XI - началото на XII в.); Зализняк 2000: 182, табл. 18, Образцы начерков для буквы Р, Петлица с чупка, III. С ъгъл напред (1140 - 1160).

57 Зализняк 2004²: 204, 251. Арциховский, Янин 1978: 124, № 525 (началото на XII в.).

58 Якубинский 1953: 185; Иткин, Коган 2006: 204-212.

59 Зализняк 2004²: 150.

60 В грамота на брезова кора № 525 (последна четвърт на XI - първа трета на XII в.) откриваме споменат Насил. За нея вж. Зализняк 2004²: 204 и 275, А 25, № 525.

61 Зализняк 2004²: 204.

62 Зализняк 2004²: 695. Срв. също Sosnowski 2018: 482.

63 Зализняк 2004²: 25. Срв. също Жуковская 1959: 105.

случаи на замяна на етимологичното **Ѣ** с буквата **Є** да се срещат още в паметници от XI в. В грамотите на брезова кора най-ранните случаи на замяна на **Ѣ** с **Є**, както в началото на думата и след гласна, така и след съгласна, се срещат в грамотите на брезова кора главно от втората половина на XII в.⁶⁴ Отбелязвам и запазването на редуцирания **Ѣ** в „грѣшъномѹ“. По съвкупност от палеографските и фонетичните признаци надписът е възможно да се датира към средата на XII в.

Датировка: средата на XII в.

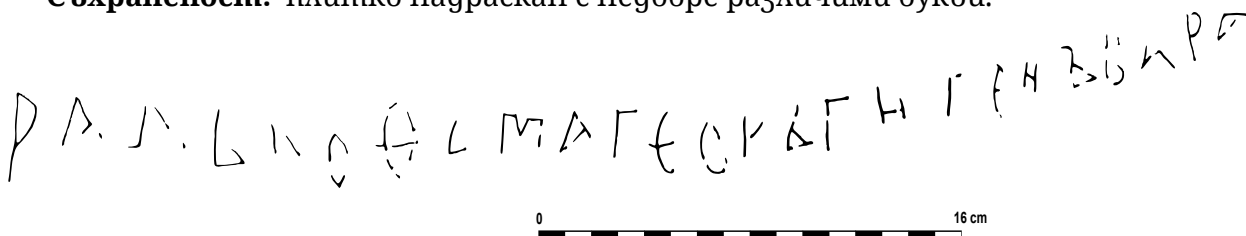
№ 5 (обр. 5)

Местоположение: на мраморния парапет на втори сектор от т. нар. „Ложа на императрицата“.

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: едноредов надпис с гължината 46 см и височина на буквите, варираща от 1 см (**Н**) до 2.5 см (**Р**₁).

Съхраненост: плитко надграскан с недове различни букви.

Текст: р[адъ](ѣ)[к]ѡ ѡ(ѣ)ма геѡ(р)ѡгн генѣ(в)ара

Превод: „Р[адк]ѡ, Тома, Георги, януари“

Атрибуция: автограф

Съобщения: Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, Древнерусские надписи Софии Константинопольской, в: *Славянский альманах*, Москва 2011, 46.

Коментар: Добавката на „генѣвара/уеноуаріос > генѣарни > генѣарѣ > генварѣ“⁶⁵ към автографа е интересно указание за това, че посещението на Радко, Тома и Георги в храма е станало през месец януари. Изглежда, че и този надпис е останал недовисан, тъй като очакваната след месеца година липсва. Името Радко, очевидно умалително от Радослав, се среща в надписи-графити⁶⁶ и грамоти на брезова кора⁶⁷.

Палеография: За палеографски наблюдения данните са малко, но прави впечатление буквата **М** с прави мечти, широки плеци и средна част, недостигаща до линията на долния ред. Подобно начертание се среща в графит от черквата „Св.

64 За това вж. Борковский 1963: 185.

65 Lexicon 1862-1865: 127 (старорус. форма *генѣварѣ*); Срезневский 1893: 512; Slovník 1974-1976: 393 (*генѣварѣ*); Словарь 1989: 317.

66 Името е твърде разпространено в Новгород. Срв. Медынцева 1978: 39, № 17 (1112 г.); 97-99, № 145 (XI - XII в.) и Тупиков 1903: 332 (с примерите).

67 Зализняк 2004²: 364, № 710 (извънстратиграфска датировка - 60-те - 90-те г. на XII в.); № 805 (стратиграфска датировка - последна трета на XII в.; извънстратиграфска датировка - не по-късно от края на XII в.).

София”, Киев⁶⁸ и сред грамотите на брезова кора от средата на XII в.⁶⁹ Буквата **Р** е с права линия и почти четириъгълно очертание на петлицата. Тази форма се появява в паметниците от края на XII в. и се разпространява през XIII в.⁷⁰

Правопис: В чуждиците (предимно собствени имена) съгласната **Ѡ** може да се предаде с **Ф**, но понякога се предава и чрез **Ѧ**. Използването на буквата **Ѧ** (**Ѡ**ωμѦ > **Ф**ома) влиза в числото на най-характерните признаци на битовата графична система, като в някои случаи изборът между **Ф** и **Ѧ** може да се определи от книжната традиция, изискваща следване на гръцкия първоизточник⁷¹. В Русия графемите **Ф** и **Ѧ** се използвали в еднаква степен за предаване на фонемата **Ф**⁷², но има основание да се предполага, че през различните периоди употребата на буквите **Ф** и **Ѧ** била различна. Според „диаграма VIII” от изследването на А. Зализняк в грамотите на брезова кора използването на **Ѧ** за предаване на **ф** нараства съществено през втората половина на XII в. и се проследява в 83% от грамотите (срещу 50% в средата на XII в.), а през следващия период - приблизително между 20-те - 90-те години на XIII в. – то достига своя пик и се среща вече в 93% от грамотите. Сходно е положението в епиграфиката, например в надписите от „Св. София” в Киев, където по думите на С. Висоцки, изписването на името София чрез **Ѧ** между XII – началото на XIV в. се среща в шест графити (№ 121, 148, 195, 198, 216, 222)⁷³; докато **Ѧ** – само в два (№ 25, 203)⁷⁴.

Отбелязвам и смесването на **Ѧ** и **Ѧ** след твърда съгласна, най-често наблюдавано в названията на месеците - „гѦнѦвара”⁷⁵. Запазването на регулираните (**Р**адѦко, **Ѧ**Ѧма) и вмѦкнатите **Ѧ**/**Ѧ** за фонетична адаптация на гръцки имена (**Г**ѦорѦги) и думи (гѦнѦвара), позволява надписът да се датира през XII в.⁷⁶

Датировка: XII в.

№ 6 (обр. 6)

Местоположение: северна страна, южен подсвещник в централната част на т.нар. „Ложа на императрицата”.

Материал: зелен месалийски мрамор, VI в.

Размери: триредов надпис с гължина на първият ред 4.3 см и височина на буквите от 0.9 (**Г**, **И**, **П**, **О**) до 1.3 см (**З**). Дължината на втория ред е 7.3 см, а височината на буквите се движи от 0.5 см (**Б**) през 0.8 см (**Ѧ**, **О**, **М**) 1 см (**Б**, **ОѦ**, **Г**, **Б**, **Є**) до 1.3 (**Ѧ**). Последният, трети ред има гължина от 12 см и височина на буквите от 0.5 (**О**), 1 см (**М**, **Ѧ**, **Г**, **И**, **Т**, **Ѧ**), 1.3 см (**М**, **И**) до 1.5 см (**Г**).

68 Висоцкий 1966: 41-45, № 9, табл. XI и XII (1078 г.) Срв. също Рыбаков 1964: 18, № 6 и табл. I-II (1077 г.).

69 Зализняк 2000: 176, табл. 14, Образцы начерков для буквы М, I. Основен вид, б) С плещи (1140 - 1160; 1160 - 1180).

70 Черепнин 1956: 154, знак 2, 7 и 164, знак 8; Трусевич 1905: 45; Шляпкин 1913: 42-43, рис. 6.

71 Зализняк 2004²: 33.

72 Вж. например Зализняк 2004²: 734, 757-759, 807: ДорофѦ-ДороѦѦ, МарѦ-МарѦа, МатѦѦ-МатѦѦѦ, МукиѦѦѦ-МукиѦѦѦѦ, ТимоѦѦ-ТимоѦѦѦ и др. В надписите-графити, например, откриваме **Ѧ** в името СтеѦан в надпис от Кирилловската черква в Киев, датиран в „края на XIII – началото на XIV в.”, а в грамотите на брезова кора също се срещат аналогични случаи. За това вж. Висоцкий 1985: № 387 и Янин, Зализняк 1986: № 545, 553.

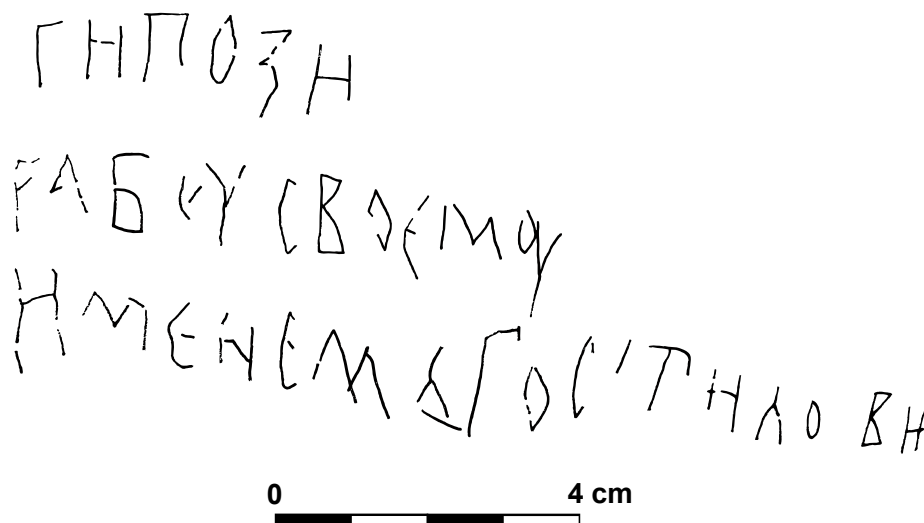
73 Висоцкий 1976: 43 (№ 121), 59 (№ 148), 89 (№ 195), 91 (№ 198), 99 (№ 216), 103 (№ 222).

74 Висоцкий 1976: 94 (№ 203).

75 Рождественская 1992: 139. Срв. също Медынцева 1978: 163, № 232 (XI - XIII в.).

76 Зализняк 2004²: 83, 205.

Съхраненост: добре различни букви.

Текст:

1. ГН ПОЗН
2. РАБ_У СВОЕМОУ
3. ИМЕНЕМ ГОСТИЛОВА

Възстановен текст: „ГН по[мо]зн раб[о]у своему именем гостилон“

Превод: „Госпоги, помози на своя раб на име Гостил“

Атрибуция: молитвен надпис

Съобщения: Ю. А. Артамонов, А. А. Гуппиус, Древнерусские надписи Софии Константинопольской, в: *Славянский альманах*, Москва 2011, 45; А. А. Артамонов, А. А. Гуппиус, И. В. Зайцев, Древнерусские надписи-графити Константинопольской Софии, в: *1150 лет Российской государственности и культуры*, Москва 2012, 288.

Коментар: Молитвената формула точно във вида „ГН позн“ се среща и в графит от храма „Св. София“ в Новгород⁷⁷. Дори в тази молитвена формула пишещият е споменал своето езическо, старо, нехристиянско и некалендарно име Гостил⁷⁸. Това по никакъв случай не се възприемало като нещо чуждо на християнската култура.

За името А. Зализняк отбелязва, че то „предизвиква някои съмнения ... и неговата етимология е неясна“⁷⁹. Впрочем в основата на името стои съществителното *gostь, гостъ, широко използвано в славянската ономастика⁸⁰, с хипокористичния суфикс -ил-. Според А. Невская елементът „гостъ“ в новгородските лични имена се използва в смисъл „чуждоземец“ или „търговец“⁸¹. В грамотите върху брезова кора нееднократно са фиксирани хипокористични лични имена като

⁷⁷ Мегынцева 1978: 90, № 134.

⁷⁸ Гупиов 1903: 118.

⁷⁹ Зализняк 2004²: 401, 421-422 примерите са от XII в.

⁸⁰ Šmilauer 1970: 70; Подольская 1983: 132. То може да се интерпретира като гревно кореново име съотносимо към глагола *gostiti. По всяка вероятност, наред с личното име Гостъ, изменящо се по *-ї- склонение, в новгородските земи и по другите раннославянски територии съществувало личното име Гостъ (праслав. *gostь) на *-ѡ- склонение. Срв. Васильев 2005: 167.

⁸¹ Невская 2001: 100-101.

Гостилъ, Гостила, Гостята⁸², а новгородските описни книги от XV - XVI в. съдържат голям брой подобни геантропонимни ойконими: Гостево, Гостино, Гостило и т.н.⁸³

Палеография: От палеографските особености следва да отбележим някои доста ранни признаци, характерни за устава от XI - XII в.: **Я** - с малка триъгълна глава и наклонен към началото на реда гръб, **Б** - с почти равни по големина горна и долна част, състояща се от два триъгълника, долепени до права мачта⁸⁴, както и **Г** - триъгълна петлица. Типична за XII в. е буквата **Н** с хоризонтална напречница, към това време насочва и буквата **Р** - с глава във вид на прав ъгъл, който е долепен до върха на права мачта - тип, срещан в новгородските грамоти на брезова кора от XI - XII в.⁸⁵ Към това добавям буквата **З** с голям навес и голен щрих спускащ се надолу в овална линия⁸⁶, **И** с диагонал започващ малко над средата на лявата мачта и завършващ под центъра на дясната мачта - тип преобладаващ през XII в.⁸⁷, слабопрофилираните **О**, **Е**, както и изгълженото **О**⁸⁸. Отново няма нито един признак указващ на времето след XIII в.

Правопис: Окончанието *-ови, -еви* (Дат. п., ег. ч., м. р.) в старобългарските и староруските паметници се употребяват само в названията на лица от мъжки пол и професии⁸⁹. Използването тъкмо на тази надеждната форма за собствените имена свидетелства в полза на архаичността на нагписа. За съществителното с основа на **-ен* „именемъ” в Тв. п., (*Instrumentalis auctoris*), ег. ч. е използвана „българската/старославянската” флексия *-емъ*, характерна за ранния период XI - началото на XII в.⁹⁰ Очевидно авторът я използва с цел да придаде по-книжен характер на своята правописна система⁹¹. Към това може да се добави, че в „окончанията и склоненията (на съществителни, прилагателни, местоимения) *-мъ* преобладава примерно до средата на XII в.”⁹²

Съчетаването на архаична графика и правопис датират нагписа през първата половина на XII в.

Датировка: първата половина на XII в.

82 Зализняк 2004²: 726-727.

83 Васильев 2005: 40, 65, 127, 167-168, 184, 242, 249, 307-308.

84 Щепкин 1967: 104; Чаев, Черепнин 1946: 137-138.

85 Черепнин 1956: 163, таб. 3. Срв. също Зализняк 2000: 182, табл. 18, Образцы начерков для буквы Р, Петлица с чупка, П. Ъгъл нагоре (1160 - 1180).

86 Черепнин 1956: 156. Близка по форма буква откриваме в Юриевското евангелие от 1118 - 1128 г.: Трусевич 1905: лист. III, 25; в нагпис-графит от Киевската Св. „София”, датиран в средата на XII в.: Высоцкий 1966: табл. XXVII. Запис за Бояновата земя; в един от типовете на буквата З в новгородска грамота на брезова кора от XI - XII в. „От Гостята до Васил” (№ 9): Арциховский, Тихомиров 1953: табл. С фотография и прерисовка към с. 40. Срв. също Зализняк 2000: 168, табл. 9, Образцы начерков для буквы З, III Лявонаклонено, а. Пречупване, (първа половина на XII в.).

87 Щепкин 1967: 115.

88 Щепкин 1967: 111-112; Карский 1979: 188; Медынцева 1978: 46.

89 Дуриданов 1991: 140, 148; Якубинский 1953: 185; Иткин, Коган 2006: 204-212.

90 За този период са характерни *-омъ, -емъ*, наред със староруските *-ъмъ, -ьмъ*, отразяващи особеностите на живата реч на източните славяни. Срв. Марков 1964: 223 (определена като „архаична черта”); Тот 1985: 318-319, 339 („... след определени колебания, флексията *-ъмъ, -ьмъ* попада в нормите на църковно-книжовния език”); Горшкова, Хабургаев 1981: 77-78; Дуриданов 1991: 165; Филкова 1991: 66-67; Молюков 2014: 21-30.

91 Палладиева 2008: 242 отбелязва, че флексите *-омъ, -емъ*, се срещат предимно в много стари книги т.е. „...в източници максимално приближени до старославянския език”.

92 Зализняк 2004²: 78.

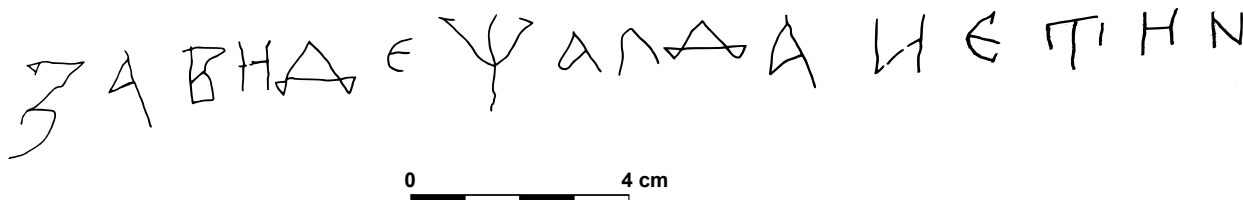
№ 7 (обр. 7)

Местоположение: югозападната страна на северната колона в централната част на т.нар. „Ложа на императрицата”.

Материал: зелен тесалийски мрамор, VI в.

Размери: едноредов нагпис с дължина 22.5 см и с височина на буквите варираща от 0.6 см за (Λ), 0.8 (Н₂⁹³, Δ₂), 1 см (Δ, Т, Ε₂), 1.2 см (Н₁, Т), 1.3 см (И), 1.5 см (И₂) до 1.8 см (Ζ, Ψ).

Съхраненост: негълбоки, но добре различими букви.

Текст: ζαβιδε ψαλ данетни

Възстановен текст: „ζαβιδε ψαλ[тъ] данетни[нѹъ]”

Превод: „Написа Завиг Данетинич”

Атрибуция: автограф

Съобщения: Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, Древнерусские надписи Софии Константинопольской, в: *Славянский альманах*, Москва 2011, 45; А. Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, И. В. Зайцев, Древнерусские надписи-граффити Константинопольской Софии, в: *1150 лет Российской государственности и культуры*, Москва 2012, 288.

Коментар: Личното име „Завндъ” присъства твърде осезателно в новгородските земи и в Новгород е изобщо известно. Достатъчно е да се отбележи, че то се среща в голям брой грамоти на брезова кора: №№ 103, 150, 228, 293, 433, 644, 665, 736а, 798, 818, 824, Ст. Р. 36⁹⁴. Според летописите това име са носили двама управители на града: Завиг Дмитриевич и Завиг Неревинич, както и бояринът Завиг Нягочевич⁹⁵. Извън Новгородските предели срещаме Завиг, киевски боярин през втората половина на XII в.⁹⁶ Това име вероятно може да се свърже с глагола „завндѣти” („изпитвам завист”), преосмислено в пожелателното „да му завижат хората”.

Палеография: От палеографските особености следва да отбележим някои доста ранни признаци, характерни за устава от XI - XII в.: И₂,⁹⁷ - висяща, с триъгълна петлица и наклонен наляво гръб; Н – хоризонтална напречница, както и Н, която е тъждествена с латинската буква N. Архаичното начертание на буквите Н и Н се среща и в по-късни надписи и поради това само при наличието на групи характерни типове може да се привлече в качеството на датиращ признак.

93 С арабски цифри в голния регистър на реда е показано поредното място на съответната буква в надписа.

94 Зализняк 2004²: 739-740. Срв. също Веслеовский 1974: 117; Skulina 1974: 372; Чучка 2011: 191; Sosnowski 2018: 479.

95 НПАСтМДИз 1950: 22, 35, 36, 38, 41, 164; Янин 1962: 16, 21, 28, 65, 66, 68, 79, 80, 107-109, 117, 119, 120; Тупиков 1903: 154.

96 ПСРА 1949: 76.

97 Зализняк 2000: 152, табл. 1, Образцы начерков для буквы А, Петлица с чупка. II. Издупто, а. Остро, в реда (първата половина на XI в.).

Буквата **В** е интересна в палеографско отношение, горната част е голяма и изобразена във вид на остър ъгъл, докато долната е малка и закръглена⁹⁸. Буквата **З** е снабдена с голям хоризонтален навес и гълга опашка, насочена към началото на реда⁹⁹. Архаичността на начертание на тази буква позволява да я отнесем към XI – началото на XII в.¹⁰⁰

Буквата **Ѳ** се отличава от обичайната за XI в. кръстовидна форма и е написана както в XII в.¹⁰¹

Правонис: Най-напред трябва да се отбележи, че формата на личните имена в Им. п., м. р., ег. ч. от типа „Михале” и „Завиде”, където крайното **Ѣ** заменя **Ъ/Ь**, са добре известни в Новгород, както в надписи-графити¹⁰², така и върху грамоти на брезова кора и пергаментни паметници¹⁰³. Тя прониква в надписите-графити не по-рано от втората половина на XII в.¹⁰⁴

Според изследователите на новгородската антропонимика влияние върху тази форма оказва звателната¹⁰⁵. От своя страна А. Зализняк показва, че такова окончание редовно се среща в грамотите на брезова кора и е свойствено не само за съществителните, но също и за прилагателните, местоименията и перфектното причастие на **-л**, което е особеност на новгородския диалект¹⁰⁶. С други думи този надпис-графит демонстрира пределно ясно новгородските диалектни особености. Впрочем тук трябва да спомена, че тази форма за настаняване на звателните форми за Им. п. ег. ч. при личните имена, е характерна и за повечето български и сръбски паметници, поне до края на XV в.¹⁰⁷

Буквата **Н**₁₂ е изписана огледално, което е ярък белег на новгородската писмена традиция. Огледалните форми на буквите се срещат често в епиграфските паметници и според Т. Рождественская причините за тази особеност „следва да се разяснят”¹⁰⁸, но една от възможните причини за това е влиянието на печатите.

В „Данетин”, вместо притежателно прилагателно на **-ин**, следва да се види неописания суфикс **-ичь**, който показва наименованието на потомъка или бащиното име Данетин(ичь)¹⁰⁹. Изходна форма за патронима „Данетиничь” вероятно е

98 Рыбаков 1964: Хронологический график для буквы В (нач. на XIII в.); Зализняк 2000: 156, табл. 3, Образцы начерков для буквы В, Голям връх, а) Върхът е по-широк от долната част (1140 - 1160).

99 Близка по форма буква откриваме в Юриевското евангелие от 1118 - 1128 г.: Трусевич 1905: лист III, 25; Мирославовото евангелие, XII в.: Трусевич 1905: лист IV, 41; надписи - графити от Киевската „Св. София”, датирани в средата на XII в.: Высоцкий 1966: 86, № 36, (XII в., табл. XXXVII), 87, № 37, (средата на XII в., табл. XXXIX, XL); както и в един от типовете на буква З в новгородските грамоти на брезова кора от XI-XII в. „От Гостята до Васил”: Арциховский, Тихомиров 1953: табл. към с. 40. Срв. също Зализняк 2000: 168, табл. 9, Образцы начерков для буквы З, I. Дяснонаклонено пречупване (1025 - 1100).

100 Карский 1979: 191; Зализняк 2000: 168, табл. 9, Образцы начерков для буквы З, I. Дяснонаклонено пречупване (1025 - 1100).

101 Щенкин 1918: 100; Щенкин 1902: 39.

102 Медынцева 1978: надписи от XI - XII в.: 28, № 7; 45, № 21; 136; 97, 91, № 145 и 104, № 154.

103 Пълното господство на окончанието **-е** в живата новгородска реч е през XI - XII в., докато от XIII в. нататък започва неговото изтласкване от нулевото. По въпроса за окончанието **-е** вж. Янин, Зализняк 1986: 132-133.

104 Рождественская 1992: 137.

105 Рождественская 1992: 100.

106 Янин, Зализняк 1986: 132-135 (№ 540-614).

107 За това вж. Младенов 1979: 250.

108 Рождественская 1992: 85.

109 Унбегаун 1989: 14, 16 отбелязва, че патроними със суфикс **-ич** били разпространени в Новгород (до 1475 г.) и Псков (до 1510 г.), „особено (но не изключително) в горните обществени слоеве”. Формите на **-ич** се срещат достатъчно често в новгородските грамоти на брезова кора - вж. А. Зализняк. Словоуказатель к

личното име м.р. Данята, с отражение на прехода на **ѧ** в **Є** между меки съгласни¹¹⁰.

Нагписът представя обичайната формула за автограф - името + „писал“, предадено тук чрез „**ѡ**ѧѧ“. Впрочем в разгърнат вид то означава „**ѡѡсалъ**“ („псалъ“ или писал), но без краесловния **ѡ**, което ни насочва към времето 1100 - 1220 г. Съвкупността от палеографски и ортографски признаци позволява нагписът да се датира с най-голяма вероятност през втора половина – края на XII в.

Датировка: втората половина – края на XII в.

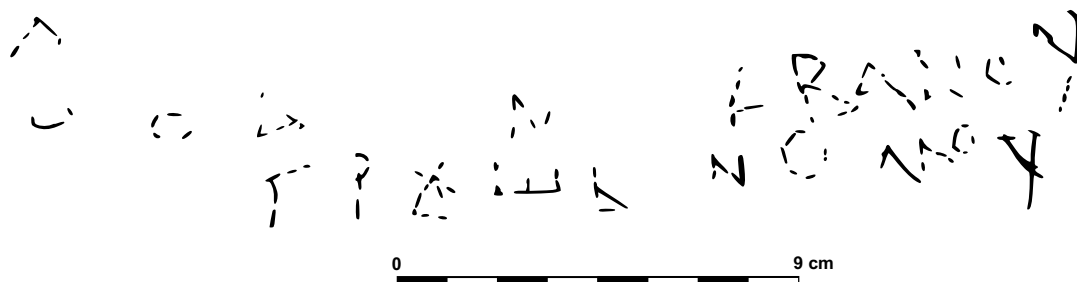
№ 8 (обр. 8)

Местоположение: върху балюстрада на втори сектор от южната страна на т.нар. „Ложа на императрицата“.

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: гвурегов нагпис с дължина на първи ред 24 см, на втори - 17 см. Височината на буквите в първи ред се колебае от 0.6 см (**О**_{1, 2}) до 2.3 см (**Ѳ**), а на втори от 0.7 см (**Ш**) до 1.9 см (**Ѳ**).

Съхраненост: негълбоки, полуизтрити и трудно различни на места букви.

Текст:

1. **Го**__**о**(**Д**)__ __ (**М**)__ __ (**И**)**ВА**(**Н**)**ОУ**

2. **Гр**(**Ѳ**)**ШЪН**(**О**)**М**(**О**)**У**

Възстановен текст: „Го[сп]о(Д)[н по](М)[оу]н **ИВАН**ОУ **Гр(Ѳ)ШЪН(О)М(О)У**“

Превод: „Го[спо]г[и, по]м[огни на] Иван грешния“

Атрибуция: молитвен нагпис

Коментар: Нагписът представлява обичайната молитва за помощ към Бог, изразена чрез традиционната канонична формула „Господи, помози на своя раб Ном.“ получила най-голямо разпространение върху стените на черквите¹¹¹. Макар от нейното начало да са запазени отделни букви то лесно може да се възстанови.

Палеография: Палеографските данни за уверена датировка на графита са недостатъчни, но прави впечатление изписването на буквата **Ѳ**, която е изцяло поместена в реда и с кобилица, поставена малко над петлицата. Архаичността

берестянам грамотам, в: Янин, Зализняк 1986: 260-306.

110 Артамонов, Гиппиус, Зайцев 2012: 288.

111 Среца се и върху печати, ювелирни изделия и други паметници на вещевата палеография. Срв. Лихачев 1928: 104; Высоцкий 1976: 49, № 112.

при нейното начертание позволява да я отнесем към XI - първата половина на XII в.¹¹² В полза на архаичността на нагписа свидетелства използването на диграфа **OV**, както и острогълното **Я**, **Н** с хоризонтална напречница и **Н**, сходно с латинската буква **N** - все признаци за XI в. останали без промяна до средата на XII в.¹¹³ В палеографията е прието, че **У** през XII в. се изписва или чрез **OV**, или чрез лигатурата **8**, а просто **У** тогава се използва само вместо по-късната ижица. Използването на малкоформатното **O** в диграфа **OV** дава основание нагписът да се отнесе към втората половина на XI - средата на XII в. Буквата **Б** е с горна петлица, малко по-малка от долната, което е характерно за уставните почерци от XII в.¹¹⁴

Правопис: Обикновено гумата „Госпоги“ се изписва чрез стандартното съкращение „ГН“ (с или без титла) и рядко се пише изцяло, несъкратена. Отбелязвам флексията -у (изразена чрез диграфът **OV** вместо **У**) във формата на Дат. п. м. р. на собственото име в състава на формулата „Госпоги, помози на своя раб Ном.“¹¹⁵ Според А. Зализняк в новгородските грамоти на брезова кора до първата четвърт на XII в. окончанията на -ови и -у се употребяват почти с еднаква честота¹¹⁶. За датировката е важно да се отбележи и запазването на слабия редуциран **Б**. По общия характер на почерка и правописа нагписът може да се датира през XI - първата половина на XII в.

Датировка: XI - първата половина на XII в.

№ 9 (обр. 9)

Местоположение: от северната страна на северна колона в централната част на т.нар. „Ложка на императрицата“.

Материал: зелен тесалийски мрамор, VI в.

Размери: Двуредов нагпис-графит с дължина на първи ред 12 см и с букви, чиято височина започва от 0.7 см (**Я**) и завършва с 2.6 см (**З**). Дължината на втори ред е 10.5 см, а буквите са високи от 0.8 см (**Н**) до 1.7 см (**У**, **Б**, **Т**).

Съхраненост: недълбоки, но добре различими букви.

Текст:

1. ГН ПОМ(Ъ)ЗН РАВУ СВО

2. ЕМУ НВАНОВН У СТЪ

Възстановен текст: „ГН ПОМЪЗН РАВУ СВОЕМУ НВАНОВН У СТЪК[Н СОФНЕ]“

Превод: „Г[оспог]и, помози на своя раб Иван в Св. София“

Атрибуция: молитвен нагпис

112 Щенкин 1967: 112 рис. 56, ред 10, знаци 1, 4 и 5; Кульбакин 2008²: 136; Шляпкин 1913: 63 (рис. 202); Карский 1979: 205; Чаев, Черепнин 1946: 137. Срв. също Зализняк 2000: 210, табл. 35, Образцы начерков для буквы Ъ, Дополнителни, 9. Петлицата докосва кобилицата (1120 - 1140).

113 Черепнин 1956: 152-159.

114 Зализняк 2000: 156, табл. 3, Образцы начерков для буквы В, Долна петлица с чупка. II. Пречупване при мачтата (1100 - 1120).

115 Рождественская 1992: 140 обяснява използването на флексията с „въздействието на устната реч“.

116 Зализняк 2004²: 108.

ГНПМ Δ ЗНРАБХ(В⁰)
 ЕМУНВАНВНХ(ТБ

0 4 см

Съобщения: Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, Древнерусские надписи Софии Константинопольской, в: *Славянский альманах*, Москва 2011, 45; Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, И. В. Зайцев, Древнерусские надписи-граффити Константинопольской Софии, в: *1150 лет Российской государственности и культуры*, Москва 2012, 288.

Коментар: По неизвестни нам причини, но много вероятно прогонване от мястото, надписът-графит е останал незавършен. Вероятно в последната част следва да видим недописаното „Св. София“.

Палеография: За установяване на палеографската дата е важна буквата **Ѓ**, която е изцяло поместена в реда и с кобилица, поставена малко над петлицата. Архаичността при нейното начертание позволява да я отнесем към XI - първата половина на XII в.¹¹⁷ Останалите букви са сравнително архаични. Буквата **Я** има малка триъгълна глава и гълга наклонена права черта, което е присъщо за не по-късно от първата половина на XII в.¹¹⁸ Петлиците на **Б** са геометрични¹¹⁹. Напречницата на **Н** е хоризонтална. Диагоналът на **Н** не е повдигнат. При **В**_{20, 24} преобладава несиметричното начертание със съкратена горна част¹²⁰, но има и тип (**В**₁₄), чиято долна петлица показва признаци на набухване. Тези форми ни насочват към втората половина и края на XII в.¹²¹ Буквата **З** е снабдена с голям хоризонтален навес и гълга опашка, насочена към долния ред. Архаичността на изпиването на тази буква позволява да я отнесем към XI – началото на XII в.¹²²

Правопис: Най-напред е необходимо да се отбележи замяната на второто **О** с **Ъ** в думата „помози“, характерна особеност на така наречената битова (некнижна) графична система. Флексията –*ови* (Дат. п., ег. ч.) е присъща повече за оформяне на християнските имена и е морфологичен признак за „старобългарската традиция“¹²³. В надписа-графит е използвано простото У-образно **Ў**, с черта

117 Щенкин 1967: 112 рис. 56, ред 10, знаци 1, 4 и 5; Кулбакин 2008²: 136; Шляпкин 1913: 63 (рис. 202); Карский 1979: 205; Чаев, Черепнин 1946: 137. Срв. също Зализняк 2000: 210, табл. 35, Образцы начерков для буквы Ѓ, 6. Мачта неузлизаща извън реда, Дяснонаклонено пречупване (1120 - 1100).

118 Высоцкий 1966: 41-45, № 9, табл. XI, XII (XI в.); 24-34, № 5, табл. VII, VIII (XI в.).

119 Зализняк 2000: 154, табл. 2, Образцы начерков для буквы Б, II. Петлица с чупка (1025 - 1120).

120 Зализняк 2000: 156, табл. 3, Образцы начерков для буквы В, Долна петлица с пречупване, III. Горна коса към мачтата (1160 - 1180; 1180 - 1200).

121 Щенкин 1902: 116.

122 Карский 1979: 191; Высоцкий 1966: 80, № 27 (Надпис за Олисава, вдовицата на Изяслав Ярославич, до 1107 г.); Зализняк 2000: 168, табл. 9, Образцы начерков для буквы З, I. Дяснонаклонено пречупване (1025 - 1100).

123 Рождественская 1992: 140.

пог вилката¹²⁴. Простото **У**, заменило **ОУ**, се появява през XII в. и се среща доста често през XIII в.¹²⁵ Впрочем, едното **У**₁₈ в нагписа-графит е изписано огледално, което може би отразява индивидуалните особености на автора. Авторите на нагписите-графити обикновено избягват да пренасят гумите, но при нужда това ставало сричка по сричка, при което сричката задължително завършвала на гласна или ъ/ъ. В нашия случай правилото е спазено.

Против твърде ранната датировка, към която насочва **Ъ**, тук говорят малко набухналата петлица на **Б** и съкратената горна част, както и ортографията - използването на простото **У**. Съвкупността от палеографски и ортографски признаци позволява нагписът да се датира към средата - втората половина на XII в.

Датировка: средата - втората половина на XII в.

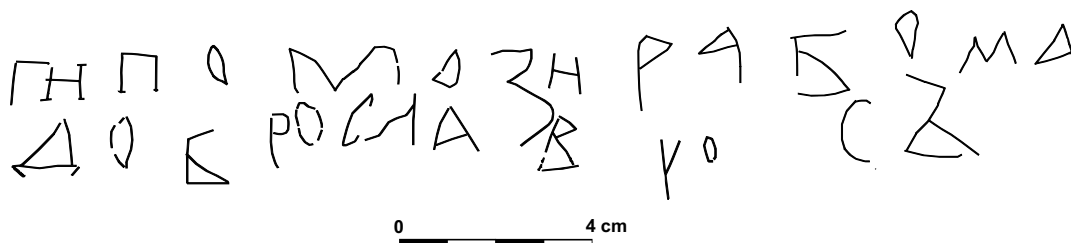
№ 10 (обр. 10, 10а)

Местоположение: на южната страна на северния подсвещник в централната част на т.нар. „Ложа на императрицата“.

Материал: зелен тесалийски мрамор, VI в.

Размери: двуредов нагпис с обща височина 3 см и дължина 22 см. Първи ред е с дължина 22 см и с букви, чиято височина започва от 0.7 (**Н**₁, **Н**₂) и завършва с 2 см (**З**). Дължината на втори ред е 20 см, а буквите са високи от 0.9 (**О**₅) до 1.6 см (**Ъ**).

Съхраненост: негълбоки, но добре различни букви.

Текст:

1. ГН ПОМОЗН РАКОМА

2. ДОБРОСЛАВУО СЪ...

Превод: „Господи, помози на рабите Доброслава и ...“

Атрибуция: молитвен нагпис

Съобщения: Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, Древнерусские нагписи Софии Константинопольской, в: *Славянский альманах*, Москва 2011, 45; Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, И. В. Зайцев, Древнерусские нагписи-графити Константинопольской Софии, в: *1150 лет Российской государственности и культуры*, Москва 2012, 288.

Коментар: Доста популярното лично име Доброслава, с произход от прасл. *Dobroslavъ, -а, се среща рядко в староруския именник¹²⁶.

¹²⁴ Зализняк 2000: 188. табл. 21, Образцы начерков буквы У, II. У-образное (1120 - 1140). Срв. също Высоцкий 1966: 82-84, № 31 (XII в.), табл. XXIII, 110, № 75 (XII в.), табл. LXIX; Рыбаков 1964: Хронологический график для буквы У (края на XI - началото на XII в.).

¹²⁵ Вж. Коментара към грамота на брезова кора № 69 (XII в.): Арциховский 1954: 72.

¹²⁶ Тупиков 1903: 185; Суперанская 1998: 170.

Палеография: За XI - XII в. свидетелстват формите на **Я** с триъгълна глава и гръб, наклонен към началото на реда. Към тази епоха се отнася и буквата **Б**. През XI - XII в. нейните петлиц са заоблени или триъгълни - тук те са още триъгълни¹²⁷. Същото може да се каже за петлиците на **Ъ**¹²⁸. Петлицата на **Б** нараства на височина и показва набъбване, което става в края на XII в.¹²⁹ За обозначаване на **У** се използва само **ОУ**. Буквата **З** също има форма, обичайна за XI - XII в. – с голям навес, „под ъгъл към реда и с опашка, силно спусната надолу”¹³⁰. Буквата **Р** и втори път (**Р₁₈**) е с права мачта и закръгление отгрясно се среща през XI - XII в.¹³¹ Интересна е буквата **М** с остра петлица и широки плещи, имаща аналогии в Църковния новгородски устав 1193 - 1200 г.¹³²

Правопис: Диграфът **ОУ** е предаден огледално, което може би отразява местна традиция или индивидуалните особености на автора. В разглеждания надпис е употребено двойствено число в думата „равомл” (Дат. п. гв. ч.)¹³³, тъй като след „съ” е трябвало да има още едно име. Съществителните в живия език загубили двойственото число, както изглежда, много по-рано от XIV в. Новгородските грамоти на брезова кора показват загуба на двойственото число от XIII в. След това време двойственото число става принадлежност само на книжовния език. Очевидно е, че надписът е останал незавършен най-вероятно поради прогонване на натрапника, изписващ своята молитва на такова важно място, каквото е т.нар. „Ложа на императрицата”. По палеографски и ортографски особености надписът се датира към средата – втората половина на XII в.

Датировка: средата – втората половина на XII в.

№ 11 (обр. 11)

Местоположение: втори сектор от южната страна на т.нар. „Ложа на императрицата”.

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: четириредов, леко наклонен надясно, надпис с обща височина 5.2 см и гължина 16.2 см. Дължина на първи ред – 13.5 см с височина на буквите от 0.5 см (**Є**, **О**) до 0.8 см (**Р**). Втори ред е гълъг 15 см, а височината на буквите се колебае между 0.4 см (**Т₂**) и 0.8 см (**Ж**). В трети ред, с гължина 16.3 см, буквите варират от 0.5 см (**Н₂**) до 1.1 см (**А**, **Р**), а в гългият 15 см четвърти ред - от 0.6 см (**П**, **О₂**) до 1.2 см (**Р**, **У**).

Съхраненост: добре различни букви.

127 Щенкин 1967: 102.

128 Зализняк 2000: 204, табл. 32, Образцы начерков для буквы Ъ, II. Петлица с чупка, а. Наклонена мачта (1180 - 1200).

129 Зализняк 2000: 154, табл. 2, Образцы начерков для буквы Б, 4. Висока петлица (1180 - 1200).

130 Чаев, Черепнин 1946: 136. Буквата показва аналогия с тази от Архангелското евангелие от 1092 г. Срв. Трусевич 1905: лист. I, 5; Зализняк 2000: 168, табл. 9, Образцы начерков для буквы З, III. Лявонаклонено, а. Пречупване (1160 - 1180).

131 Карский 1979: 198; Зализняк 2000: 182, табл. 18, Образцы начерков для буквы Р, I. Закръглена петлица (1100 - 1120).

132 Трусевич 1905: лист. IV, 37; Зализняк 2000: 176, табл. 14, Образцы начерков для буквы М, 6. С плещи (1140 - 1160).

133 Борковскии 1949: 52-54; Дуроганов 1991: 141-142.

7 Ж Е К О Т О П Р Н Д Е Т Е
 С Е М О А Ж Е Н Е М О Л Н
 Т Е С А М Н Т Р О П О Л Н
 Т У А Г О Р Д Е М У П О Л У

0 4 cm

Текст:

1. ЖЕ КОТО ПРНДЕТЕ
2. СЕМО АЖЕ НЕ МОЛН
3. ТЕСА МНТРОПОЛН
4. ТУ А ГОРЬ ЕМУ ПОЛУ...

Възстановен текст: „[Д]ЖЕ КОТО ПРНДЕТЕ СЕМО, АЖЕ НЕ МОЛНТЕСА МНТРОПОЛНТУ, А ГОРЬ ЕМУ ПОЛУ[УНТН]“; с ефектите на битовия правопис „АЖЕ КЪТО ПРИДЕТЬ СЪМО, АЖЕ НЕ МОЛИТЬСА МИТРОПОЛИТУ, А ГОРЕ ЕМУ ПОЛУ[УИТИ]“¹³⁴

Превод: „Ако някой гоиде тук и не се моли за митрополита [на Киев, а само за себе си и своите близки], бега да го застигне“

Атрибуция: предупредителен надпис

Съобщения: Ю. А. Артамонов, А. А. Гуппиус, Древнерусские надписи Софии Константинопольской, в: *Славянский альманах*, Москва 2011, 48; Ю. А. Артамонов, А. А. Гуппиус, И. В. Зайцев, Древнерусские надписи-граффити Константинопольской Софии, в: *1150 лет Российской государственности и культуры*, Москва 2012, 287-288.

Издания: О. Horbatsch, Einige slavische Pilgerinschriften in der Hagia Sophia-Kathedrale in Konstantinopel, *Die Welt der Slaven* 22, 1977, 86-88; А. Толочко, Два кириллических граффити Константинопольской Софии, *Ruthenica* 7, 2009, 209-210; А. А. Алексеев, Русские граффити цареградской Софии, *ТОДРА* LI, СПб., 1999, 322; Ю. А. Артамонов, А. А. Гуппиус, И. В. Зайцев. Из древнерусской эпиграфики Константинопольской Софии, *Ruthenica* 8, 2009, 234-238.

Коментар: Последните издатели на надписа-графит¹³⁵, Ю. Артамонов, А. Гуппиус, И. Зайцев, отнасят неговата датировка към XII – началото на XIII в.¹³⁶ Като основание за това те посочват най-напред палеографския анализ, особено **А** (остра петлица), **Ж** (извита звезда), **Н** (напречница в центъра) и **П** (диагонал, съединяващ крайната горна точка на лявата с най-крайната долна точка на дясната мачта), клонящ в полза на датировка XII – началото на XIII в. Формата на буквата **Ж** обаче е сигурен указател за това, че изписването на надписа е

¹³⁴ Артамонов, Гуппиус, Зайцев 2009: 236.

¹³⁵ Артамонов, Гуппиус, Зайцев 2009: 237 го определят като предохранителен.

¹³⁶ Артамонов, Гуппиус, Зайцев 2009: 238.

станало не по-късно от първата половина на XIII в. На второ място идва битовият правопис, отнасящ надписа не по-рано от XII век и накрая, запазването на слабия редуциран в „кото <кѣто>” не позволява датiranje по-късно от първата трети на XIII в. Както се отбеляза, авторите на надписите-графити избягват да пренасят гумите, но при необходимост, това ставало сричка по сричка, при което сричката задължително завършвала на гласна буква.

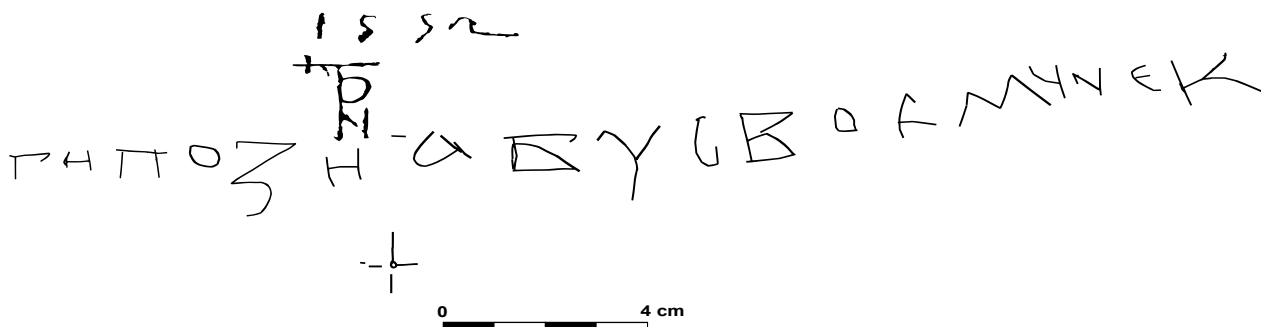
Датировка: XII в. - до 1204 г.¹³⁷

№ 12 (обр. 12)

Местоположение: върху мраморната плоча на парапета, в най-южния сектор на т.нар. „Ложа на императрицата”.

Размери: четириредов надпис с обща височина 5.3 см и дължина 24.5 см. Дължината на първия ред е 3.3 см, на втория – 1.8 см, а на третия 24.5 см. Третият ред постепенно се въздига надясно и излиза извън границите на реда. Височината на знаците също се колебае: 0.5 см за цифрите от първия ред; за втори ред от 0.6 см (Н) и 1.3 см (Р) до 1.8 см (Т); за трети ред от 0.4 см (Н), през 1.1 см (С, Б) и 1.7 см (У) до 1.8 см (З). Кръстът на четвърти ред е с височина 1.2 см и рамо с дължина 0.9 см.

Съхраненост: плитко награскан, с полуизтрити но добре различими букви.

Текст:

1. 1552
2. ТРО(Ъ)
3. ГН ПОЗН _АВУ_ СВОЕМУ_ НЕКО_ _
4. †

Възстановен текст: „1552 тр[ъ]но[в]ъ г[оспод]н по[мо]зн [р]аву своему неко[ла]”
†¹³⁸

¹³⁷ Предвид на това, че Константинопол е превзет от участниците в Четвъртия кръстоносен поход през 1204 г. и патриархът променя своето местопребиваване, то авторът на графита е посетил най-вероятно византийската столица през XII в. За това у Артамонов, Гиппиус, Зайцев 2009; пак там.

¹³⁸ За името на българската столица вж. тр[ъ]новъ, („Житие на Михаил Войн”, XIV - XV в.) и тр[ъ]новъ, („Житие на Иларион Мъгленски”, XVI в.) у Иванов 1970²: 420, 424. За „южнославянския” характер на лигатурата „тр” вж. Щепкин 1967: 137.

Превод: „1552 г. Търново. Господи, помози на своя раб Некола †”

Атрибуция: молитвен нагнис

Издания: Т. Томов, Нагниси-графити от Балканите в църквата „Св. София” в Константинопол, *Littera et Lingua, Електронно списание за хуманитаристика* 2015, Публ. 2016, 12/ 1-2 <http://slav.uni-sofia.bg/naum/lilijournal/2015/12/1-2/ttomov>.

Коментар: Четириредовият нагнис е развит вертикално, започва с година 1552 от Рождество Христово (първи ред) и продължава с монограм (втори ред), под който има посветителски текст (трети ред), следващ добре известната християнска канонична формула (Господи, помози на своя раб...), в която канонът изисква указване името на лицето, обръщащо се към Бог. Най-отдолу, на четвъртия ред, е поставен кръст. За съжаление, крайт на нагниса днес е повреден и името на автора е заличено благодарение триенето на лактите на по-галежни във времето и съвременни „поклонници”. През 1991 и 1994 г., когато посетих храма „Св. София” от името все още се различаваха последните му букви **Λ** и **Я**, които съставляваха личното име Некола (или Никола). За нещастие разполагам само с препис, но не и с ясна фотография, тъй като по това време условията за снимане в полутъмните галерии бяха ужасни, а всеки опит за използване на допълнително осветление - забранен.

Нагнисът представлява обичайното обръщение към Бог, започващо с традиционната канонична формула „Господи, помози на своя раб Ном.” Началната дума „ГН” не е поставена под титла, но лесно може да се възстанови. Трудно е да се каже доколко една и съща формула е имала значение и на молитвен знак, и на подпис. Очевидно гори и с полумесец на купола вместо кръст, в очите на православните християни храмът „Св. София” оставал тачена светиня. Разполагаме още и с топонима „Търново”, който пък е сигурно указание не само за родното място на автора, но и за неговата българска етническа принадлежност.

По какъв повод този българин от Търново се е отзовал в османската столица можем само да гадаем. Влизането му в „Айа София” е било възможно при спазването на определени правила за посещение на джамия от християни. Те са описани от Ханс Дершвам, участник в немско пратеничество до султана, посетил Истанбул през 1553 г. или година след българина от Търново. Той казва следното: „Когато турците отиват в джамията за молитва си събуват обувката пред вратата, вземат ги в ръка и ги внасят вътре със себе си, пристъпят по ботуши и потури, а обувката оставят до себе си... Това трябва да се спазва и от християните, които искат да видят джамииите им”¹³⁹.

Много примамлива е възможността да се направи връзка между годината 1552 от графита с разгрома на Казанското ханство от руския цар Иван IV Грозни (1533 - 1584) и да се развие тезата, че засилването на руската гържава, нейната материална и духовна подкрепа, оказвана на православните духовници в Османската империя, създава благоприятни условия да се зароди сред българите и другите балкански народи мисълта за Русия като единствената сила, която щяла да помогне на поробените християни да отхвърлят чуждото иго. Но тръгвайки в тази посока се отваря вратата на поредица от предположения, които няма как да намерят твърда подкрепа.

139 Дневникът на Ханс Дершвам 1970: 72, 110.

Трудно е да се каже, дали авторът на графита е светско или духовно лице, дали неговата поява в Истанбул не е свързана с пътуванията на български духовници из Русия за събиране на милостиня¹⁴⁰ или с получаване на помощи, предназначени за възстановяване на черкви и манастири, за откупуване на църковни вещи или пленени християни, за подпомагане на монашеските братства¹⁴¹.

Датировка: 1552 г.

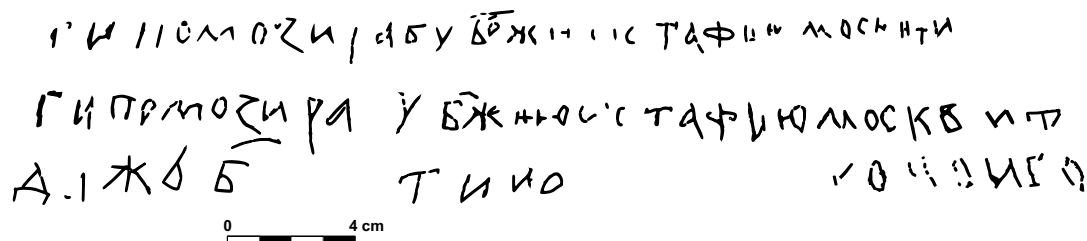
№ 13 (обр. 13)

Местоположение: на ръба на парапета на последната (южна) ложка от южната страна на т.нар. „Ложка на императрицата“.

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: триредов надпис с обща височина 5.4 см и дължина 32 см. Дължината на първи ред е 28.4 см, с букви – **З** – 1.1 см; **Б** – 1 см; **Ж** – 0.6; **И**₁₆, **Ю**₂₃ – 0.3 см; **Т**, **Ф** – 0.8 см; **Я** – 1 см; втори ред – 32 см, с букви **Г**, **К** – 1.1 см; **И**, **Я** – 1 см; **П**, **Ю**₂ – 0.8 см; **П** – 0.6 см; **З**, **У**, **Я**₂, **И**₄ – 1.3 см; **Р** – 1.8 см; **Б**, **Ж**, **О**₂, **Б** – 0.9 см; **И** – 0.3 см; **Ю** – 0.5 см; **Ф** – 1.2 см; трети ред – 18 см, с букви – **Д**, **Ж**, **Т** – 1.1 см; **Б** – 1.4 см; **Б** – 1 см; **И** – 0.9 см; **Н**, **О** – 0.7 см.

Съхраненост: полуизтрити и недобре различни букви.

Текст:

1. ги помози _аву божни_ _стафню моск_нти....
2. ги помози ра_у бжнню _стафню москвит....
3. дажь б.....тино.....(к)о_онго

Възстановен текст: „Гѣ помози [р]аву бжнн[ю ѿ]стафню моск[в]нт[ннѣ]

Гѣ помози ра[в]у божнню [ѿ]стафню москвит[ннѣ] дажь б[же]...тино.....(к)о_онго..”

Превод: „Господи, помози на божия раб Остафий Москвитин ... гай Боже”

Атрибуция: молитвен надпис

Съобщения: Ю. А. Артамонов, И. В. Зайцев, Новые источники о паломничестве русских людей в храм Св. Софии в Константинополе-Стамбуле, в: *Русь и Византия: Место стран византийского круга во взаимоотношениях Востока и Запада. Тезисы докладов XVIII Всероссийской научной сессии византистов*. Москва, 20–21 октября 2008, Москва 2008, 14; Ю. А. Артамонов, И. В. Зайцев. „Аще кто поугет в Константинополе”: Русские люди в храме Святой Софии, *Родина* 7, 2008, 62; Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус. Древнерусские надписи Софии Константинопольской, в: *Славянский альманах*, Москва 2011, 44; Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, И. В.

140 Муравьев 1858-60: 78-79; Снегаров 1953: 30-32, 38.

141 Муравьев 1858-60: пак там; Снегаров 1953: пак там.

Зайцев, Древнерусские надписи-графити Константинопольской Софии, в: 1150 лет Российской государственности и культуры, Москва 2012, 287.

Коментар: Общите очертания на буквите са толкова галеч от устава, че това позволява да се говори за XV в. За палеографската датировка значение има буквата **И**, която авторът изписва във вид на съвременен **И**, т.е. в обърнато архаично **Н**. Тази форма се появява през втората половина на XIV в., но е много по-разпространена през XV в.¹⁴² Към това се добавя и формата на буквата **З**, наклонена наляво с пречупване и опашка насочена надясно, която е характерна за втората половина на XIV – първата половина на XV в.¹⁴³

Буква **Ж**^{15, 43, 62} е изписана с пет удара и с умалена горна част, което подсказва за втората половина на XIV в.¹⁴⁴

Датировка: XV в.

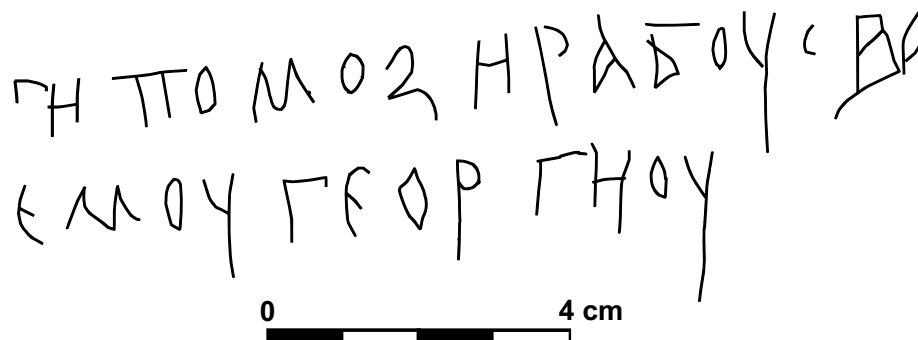
№ 14 (обр. 14)

Местоположение: върху четвъртата мраморна облицовъчна плоча на гясната част от източната стена на западната галерия, до третия кръст-реликвариум.

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: гвурегов надпис, разположен на около 150 см от нивото на пода. Дължината на първия ред е 12 см, на втория ред – 9.4 см, а големината на буквите варира от 0.5 до 2.0 см.

Съхраненост: награскан, с полуизтрити и недобре различими букви.

Текст:

1. (Г)Н ПОМОЗН РАКОУ СВО

2. ЕМОУ ГЕОРГНОУ

Превод: „Господи, помози на своя раб Георги”

Атрибуция: молитвен надпис

Издания: Т. Томов, Надписи-графити от Балканите в църквата „Св. София” в Константинопол, *Littera et Lingua*, Електронно списание за хуманитаристика 2015, Публ. 2016, 12/ 1-2 <http://slav.uni-sofia.bg/naum/lilijournal/2015/12/1-2/ttomov>.

142 Щенкин 1967: 107; Срезневский 1885: 261.

143 Черепнин 1956: 244, табл. 4, Полууста в XIV – XV в., ред 9, знаци 4, 12 и табл. 6, Курсив XV в., ред 9, знаци 3, 5.

144 Залцзяк 2000: 165, табл. 7, Образцы начерков для буквы Ж, 5. Умалена горна част, а) Умалено № 361 (1360 - 1400).

Коментар: По съдържание надписът е госта обичаен за графит. Това е типичен „разговор с Бог“ за помощ, започващ с традиционната благопожелателна формула „Господи, помози рабу своему“, след която канонът изисквал да се укаже името на лицето, обръщащо се към Бог, без каквито и да било допълнения. Началната дума „Господи“, обикновено под титла, която тук липсва и думата е предадена като „ГН“. Линията на реда е сравнително добре спазена, а буквите са изписани с ръка, имаща трайни навици в писането.

Обикновено авторите на надписите-графити избягват да пренасят гумите, което е лесно достижимо при писане върху неограничена плоскост. Когато се налагало пренасяне на гуми, то това ставало сричка по сричка, при което сричката задължително завършвала на гласна буква. Установяване авторството на редица молитвени записи, заключени във формулата „Господи, помози рабу своему Ном.“ е невъзможно, с изключение на случаите, в които идентификацията е допустима по косвени признаци.

Палеография: За палеографската гата са важни буквите **Б** и **З**. Формата на първата буква се приближава към трапец, разделен с диагонал, което е признак за XV в.¹⁴⁵ На хартията такава начертание на буквата се появява през същото столетие¹⁴⁶. Такава форма на буквата е позната и от грамотите върху брезова кора № 382 (XV в.)¹⁴⁷ и № 463 (XIV - началото на XV в.)¹⁴⁸. Що се отнася до буквата **З**, тя представя един от вариантите на „преход от зигзаг към тройка“, разпространен също през XV в.¹⁴⁹ Налага се да се спрем и на характерната за XIV - XV в. буква **Д**₈, при начертанието на която горната и долната черта на петлицата все повече се доближават и тя придобива вид на тесен, малко издаден клин - остър или леко закръглен в долната част¹⁵⁰. Отбелязвам също правата буква **Е** с наклонено наголу езиче¹⁵¹ и диграфът **ОУ** с форма, характерна за началото на XV в.¹⁵² Съвкупността от палеографски признаци позволява надписът да се датира с най-голяма вероятност в началото на XV в.

Правопис: Макар и неутрален, поради краткостта си и липсата на основни отличителни белези, този надпис не дава възможност за категоричност относно неговата принадлежност – българска или руска. Най-напред, в окончателното за Дат. п. ег. ч. се употребява диграфът **ОУ** (след съгласна и гласна буква) за предаване на флексията -у в надписите, следващи формулата „Господи, помози рабу Ном.“¹⁵³. Впрочем паралелната употреба на сложната форма за звука **ОУ**, от **О** и **У**, и свързаната форма на тези две букви, подобно на осмица (**Ѕ**), се забелязват още в надписа на Самуил (993 г.) и присъства във всички епиграфски надписи до края на XV в.¹⁵⁴ От средата на XIV в. се забелязва преобладаване и

145 Кулбакин 2008²: 141.

146 Колесников 1913²: 15, 16, 22.

147 Арциховский 1963: 82, 84 № 382.

148 <http://gramoty.ru/index.php?no=463&act=full&key=bb> посетен 21 март 2019 г.; Арциховский, Янин 1978: 58–59.

149 Щенкин 1956: 122 и рис. 41; Соболевский 1908: табл. IV; Черепнин 1956: 141; Зализняк 2000: 169, табл. 9, Образцы начерков для буквы З, 6а (XV в.); Кулбакин 2008²: 141 (XV в.).

150 Высоцкий 1976: 112, № 236 и табл. СХХV, СХХVI; Рыбаков 1964: Хронологический график для буквы Б (края на XIV век).

151 Зализняк 2000: 163, табл. 6, Образцы начерков для буквы Е, 4 (XV в.).

152 Зализняк 2000: 189, табл. 21 Образцы начерков для буквы У (в том числе в составе ОУ), (У - основен вид, с мачта, излизаща извън долния ред, характерно за XV в.); 191, табл. 22 № 49. II. с малко О (начало на XV в.).

153 Рождественская 1992: 140.

154 Томовић 1974: 23.

последователна употреба на лигатурната форма. За обозначаване на буквата **ОУ** понякога се използва и само **У** с облик подобен на латинско **U**, още през 1230 г. В надписите се забелязват свободни и разнородни форми на двата типа буква **У** – сложно и лигатурно. Освен преславския оловен печат на Георги синкел от Х в. (**† гн помози твоѣмъ рокоу георгиѣ урънцѣи н синкелѣ влѣгарьс[комѣ]**)¹⁵⁵, може да се посочат и по-късни примери, сходни с нашия надпис-графит, като ктиторския надпис на Никола Дорянович от 1425 г. и надгробния надпис на войводата Згур от 1454 г.¹⁵⁶

От друга страна, тук трябва да отбележа и разрушаването на нормите на староруската графика и ортография, приети през XIII - XIV в., и формиране на нови особености, дължащи се на второто южнославянско влияние (края на XIV - началото на XV в.), довело до реставрацията на старата ортографска норма¹⁵⁷. През XIII - първата половина на XIV в. лигатурата **У** почти напълно излиза от употреба и рядко се среща в края на реда. Към втората половина на XIV в. се установява правилото, според което диграфът **ОУ** се пише в началото на думата и след гласна, а в средата на дума и след съгласна буква - монографа **У**¹⁵⁸.

Южнославянските особености на ръкописите от XV в. не винаги могат да се обяснят с пряко влияние. Сред изследователите съществува мнение, че архаизирането на писмеността е обусловено преди всичко от екстралингвистични причини, а не от езиково развитие¹⁵⁹. Има и друго мнение – руските писари, преписвайки руски ръкописи, използват похвати и закони на южнославянската писменост, съзнателно връщайки се към старите норми и правопис¹⁶⁰. Не е изключено появата на **ОУ** в надписа да се дължи на второто южнославянско влияние, но поради краткостта си той не предава други неговии признаци, за да може чрез тяхната съвкупност с **ОУ** да се потвърди тази ортографска особеност¹⁶¹. Последното следва да се има предвид, тъй като изписвания с диграфа **ОУ** се срещат и в някои паметници на староруската писменост от XIV в. не носещи следа от второто южнославянско влияние – напр. Синайско евангелие от 1340 г.¹⁶²

В крайна сметка въпросът с този надпис-графит остава дискуссионен, без възможност да бъдем категорични относно неговата принадлежност. Съвкупността от палеографски признаци позволява надписът да се датира с най-голяма вероятност в началото на XV в.

Датировка: началото на XV в.

№ 15 (обр. 15)

Местоположение: върху шестата мраморна облицовъчна плоча на стената отгясно на т. нар. „Ложа на императрицата“, на разстояние около 160 см от

155 Porokostantinov, Kronsteiner 1994: 188. Авторите предават **влѣгарьс[комѣ]**?

156 Томовић 1974: 104, № 101, 115, № 115.

157 Гальченко 2000: 123–152.

158 Щепкин 1956: 118; Карский 1979: 172; Гальченко 2001: 346.

159 Гальченко 2001: 326–334.

160 Бернштейн 1948: 138–141. Срв. например ръкописа на „Лествица“ от XV в., музейна сбирка РГБ, фонд 178, № 6611 (Л.1, втора четвърт на XIV в.) и № 870 (Л.3, края на XIV – началото на XV в.). По по-робно за това у Вязникова 2002.

161 Гальченко 2000: 136–137; Гальченко 2001: 346, бел. 14.

162 Вздорнов 1980: 29.

ниво на пода.

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: надпис-монограм, с ширина 3.5 см и височина от 0.6 см (Ц) до 2.4 см (Я). Над него е поставен кръст с височина 1.4 см и рамо 1.8 см. Вторият монограм е с ширина 1.6 см и височина 2.6 см (Т).

Съхраненост: плитко изписан, но с различни букви.

Текст: + азъ арцо азъ тѣдоръ

Превод: „+ Аз Арцо. Аз Тудор“

Атрибуция: автограф-монограм

Съобщение: Th. Thomov, *Something More about Two Proto Authographs in Hagia Sophia, Constantinople, Études Balkaniques* LIV/1, 2018, 127-141.

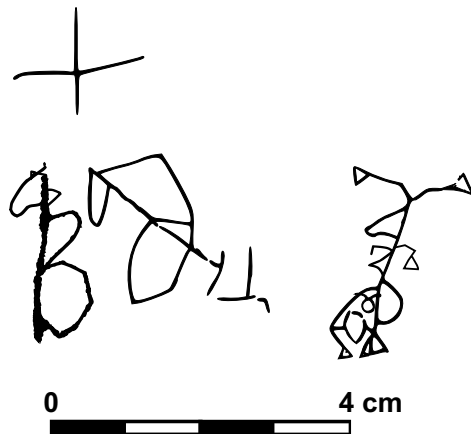
Коментар: Левият надпис-монограм е съставен от следните лигатури: първата е права, с букви Я отляво, Z отгясно и Ъ в горния край, а при втората, която е наклонена под ъгъл, отляво е Я, а отгясно Р. На самия край на наклонените Я+Р се намира последната буква – Ц, а малко преди нея е поставено едно О.

В десния монограм буквите са погредени около леко наклонената надясно мачта, образувайки лигатурата Т+Я+Ъ и Д+О отляво и Т+Р отгясно. Останалите букви са разположени по следния начин: 8 е отляво, в горния край на петлицата на Д, и изнесена над О, Z също се намира отляво, докато Ъ е поставена отгясно, а нейната горна черта е допряна до десния край на покрива на буквата Z. Крачетата на Д, както и покривът на Т завършват с малки триъгълничета. Над първия монограм е поставен инвокативен кръст, един вид да се призове на помощ Бог.

Двата псевдомонограма представляват автографи, съдържащи местоимението „азъ“ и личното име на пишещия. Те са специфичен способ за калиграфско свързване и съкращаване на буквите в гумата, който на Балканите е особено използван през XIV - XV в. Разполагаме с пример за псевдомонограми при които съчетанието се създава от две високи букви, като едната загължително е първата буква. Двете високи букви могат да са разположени една до друга или една върху друга, а останалите се вместишат по тях или около тях¹⁶³.

Обикновено след „азъ“ следва аориста „писашъ“ и получената формула „азъ пишашъ Ном.“ е добре представена в българската и изобщо в балканската епиграфика, но непозната в староруската, където преобладава формулата „Ном. – писал“.

Преди време разгледах двата автографа и възможностите за идентификация¹⁶⁴, стигайки до извода за идентичност на Арцо от надписа с Арцо от поменалната част на Бориловия Синодик, стъпваща на еднаквостта на личните имена¹⁶⁵. В тази част са включени имената на „най-изявените българи от епохата

¹⁶³ Срв. Bogdan 1978: 271-273.

¹⁶⁴ Thomov 2018: 127-141.

¹⁶⁵ Общоприето е мнението, че добавките, „които имат изключително персонален характер“ и изграждат поменалната част, са дело на патриарх Евтимий и създадени преди завладяването на Търново от османците. Ив. Божилов, А. Тодманова, Ив. Билярски, автори на новото издание на Бориловия Синодик (Борилов Синодик 2012: 45) посочват, че между 1375 - 1393 г. „работата на Евтимий (или на неговите сътрудници) се е състояла във внасянето на промени в поменалната част“, че „добавките са направени

на Второто българско царство” и тя се превръща в „един гържавен, национален поменик”¹⁶⁶. Арцо е споменат сред болярите, „малки и големи”, които „мъжки се бориха срещу безбожните турци и проляха кръвта си за православната християнска вяра, вечна [им памет]”¹⁶⁷. Но точно към коя категория боляри следва да го причислим, остава неясно¹⁶⁸. Наред с това Синогика, чиито добапки се датират през 80-те години на XIV в., може да ни послужи за сигурен *terminus post quem* за смъртта на Арцо¹⁶⁹. Последните му дни също са обгърнати с неяснота – безспорно, пак според Синогика той посрещнал смъртта в бой срещу „безбожните агаряни”, но къде е проявил своята смелост остава неясно. Според Хр. Матанов, той попада в групата на онези „боляри-герои”, които като „военачалници или управители на крепости” оказват достойна съпротива на нашествениците и загиват през „трагичните месеци на есента и зимата на 1388 - 1389 г.”¹⁷⁰ В крайна сметка аз не виждам разумна причина подобна идентификация да бъде отхвърлена дори заради това, че едва ли името на този болярин е толкова широко разпространено в Търново и изобщо в средновековна България! Накратко, струва ми се, че тя е не само възможна, но бих казал, задължителна.

Що се отнася до втория персонаж от надписа, Тудор, той остава неизвестен, макар да съществува теоретичната възможност също да е бил включен в списъка от липсващия днес лист от Синогика (между л. 39 и л. 40)¹⁷¹.

По-вероятно е посещението на Арцо и Тудор да е свързано с изпълнение на някаква дипломатическа мисия, засягаща България и Византия. За времето на Второто българско царство разрешаването на важни въпроси, засягащи войната, мира или търговията, било поверявано в „ръцете на опитни и доверени лица, излъчвани сред средите на българската аристокрация”¹⁷². На първо място, в качеството на дипломати участвали и т.нар. „велики боляри”, влизащи в дворцовия съвет на владетеля. За Арцо имаме всички основания да твърдим, че е болярин и военачалник на търновския цар, а за военните му умения, ако не изпускаме от внимание, казаното в Синогика, говори фактът, че той загива в бой срещу османците.

Неговата мисия в Константинопол е свързана с мащабна дипломатическа, а вероятно и военна акция¹⁷³ от страна на цар Йоан Шишман (1371 - 1393/95)

след интронизацията на Евтимий (1375 г.) и освен името на цар Йоан Александър с пожеланията за вечна памет, или поправка на полихронията ... включва имената на роднини и близки на царската фамилия, имената на йерарси (митрополити) и висши държавни сановници”, заключавайки, че „вероятно Евтимиевата редакция се появила наскоро след 1380 г.”

166 След 1235 г. Бориловият Синогик окончателно се превърнал в поменик, който включва 144 личности, които завършват с пожелание за вечна памет, и оттогава в него са вписвани само имената на покойници. За това вж. Борилов Синогик 2012: 40, 49, 54.

167 Борилов Синогик 2012: 175, 396, 16.

168 Ако следваме Ковачев 1999: 264 той принадлежи към „лица произлизащи от средите на народа през XIV в., заели служби в администрацията и войската на държавата”.

169 Това е успешният поход срещу Търновското царство през зимата на 1388 - 1389 г. предвождан лично от великия везир Лала Шахин. За детайли вж. Матанов 2005, 401.

170 Матанов 2016: 170. Според Ковачев 1999: 264 тези боляри загинали през 50-те години на XIV в.

171 Попруженко 1928: 94 на този откъснат лист е продължавал „поменикът на българските поборници за народ и вяра”.

172 Ангелов 1988: 180.

173 Участие на цар Йоан Шишман във византийските междусособици през 1376 г. е склонна да допусне и Ел. Тодорова. Ползата за крал Марко от подкрепата на Ангроник IV през 1376 г. е отстраняване на Мануил Палеолог от управлението на Югоизточна Македония и унищожаването на неговия апанаж, тъй като след септември 1371 г. значителна част от „наследството на братя Мърнявчевичи” (Югоизточна Македония) била завзета тъкмо от Мануил и присъединена към Византия. Thonov 2018: 130-133.

и крал Марко (1371 - 1395) в подкрепата за Ангроник IV Палеолог, узурпирал византийския престол между 1376 и 1379 г. Очевидно е, че двамата автори са били близо до византийската императрица, която по това време е българката Кераца Мария, сестра на търновския цар¹⁷⁴. Следователно, поне в началния период на своето управление, Шишман съвсем не е бил маловажен и безропотно очакващ трагичния си край владетел, както доскоро бе представян, а се е опитал да провежда сравнително активна външна политика¹⁷⁵.

И накрая, разполагаме с рядката възможност да притежаваме собственоръчен автограф на лице, принадлежащо към средновековната българска аристокрация, очевидно военачалник, изпълняващ важна мисия на своя цар във византийската столица, а по-късно загинал в защита на вяра и отечество срещу „безбожните агаряни“ и намерил заслужено място сред най-изявените българи от това време в „националния поменик“ за когото се пее „aeternam memoriam“¹⁷⁶.

Палеография: Поради малкия брой и декоративността на буквите, данните за палеографските наблюдения са недостатъчни.

Въпреки това, за първия монограм може да се отбележи буквата **З**, изписана във вид на цифра 3, която според С. Кулбакин се използва от втората половина на XIV в.¹⁷⁷, докато Л. Черепнин отнася появата на тази форма към края на същия век¹⁷⁸. Аналогии на този тип се откриват в датирани български надписи от XIV в.¹⁷⁹ и в новгородските грамоти на брезова кора¹⁸⁰. Трябва да се спрем и на характерната за XIV - XV в. буква **Я**, при изписването на която горната и долната черта на петлицата все повече се доближават и тя придобива вид на тесен, малко издигнат клин - остър или леко закръглен в долната част¹⁸¹. В нашия случай буквата е с високо разположена малка глава, което ни насочва към края на XIV – началото на XV в. Аналогии на буквите **Р**¹⁸², **Ц**¹⁸³, както и на лигатурата **Я+Р** също се откриват в датирани епиграфски паметници от XIV в.¹⁸⁴ Към тях следва да се добави полукръглото **О**¹⁸⁵. Палеографските признаци ни отправят към втората половина на XIV – началото на XV в.

От вторият монограм, този на Тугор, внимание привличат буквите **Я**, **Д**, **З**, **Р**. За да избегна излишни повторения, относно разгледаните в предходните рего-

174 Thomov 2018: 131.

175 За разлика от тази, присъща на неговия баща спрямо византийските междуособици и характеризираща се с „пасивност, изчакване, нерешителност, недовре преценена военна кампания и оттегляне накрая без особени резултати, а твърде често и с големи загуби“. Thomov 2018: 134, бел. 27.

176 Дуйчев 1972: 288.

177 Кулбакин 2008²: 141. Срв. също Рыбаков 1964: Хронологический график для буквы З (средата на XIV в.); Щенкин 1967: 125.

178 Черепнин 1956: 243.

179 Хаджиев 2001: 72, табл. 7.1 Търново (1349 - 1388); Томовић 1974: табл. VII, № 44 ктиторски надпис на Дабжиб (1355).

180 Срв. Например грамота № 534 (1380 - 1400): <http://gramoty.ru/index.php?act=full&id=546> посетен 20 март 2019 г.

181 Хаджиев 2001: 72, табл. 7.1 Вугин (1361 - 1396) и с. 74, табл. 8.1 Шумен (1379 - 1393). Срв. също Высоцкий 1976: 112, № 236 и табл. СХХV, СХХVI; Рыбаков 1964: Хронологический график для буквы А (края на XIV век); Рождественская 1992: 114, № 75 (XV в.).

182 Хаджиев 2001: 72, табл. 7.1 Вугин (1361 - 1396), 74, табл. 8.1 Шумен (1379-1393) и Боженица (1378 - 1382).

183 Хаджиев 2001: 75, табл. 8.2 Боженица (1378 - 1382); Томовић 1974: табл. VI, № 36 надпис на госпожа Даница (1337), № 37 надпис на Йоан Оливер (1341); табл. VII, № 42 надпис на великия челик Димитрий (6 март 1349), № 43 надгробен надпис на Вратко Чихорика (5 юли 1349), № 47 надгробен надпис на игумен Йоаникий (1346 - 1355).

184 За лигатурата вж. Хаджиев 2001: 68, табл. 5.1 II Хрельов надпис (1342); с. 72, табл. 7.2 Търново (1349 - 1388); Томовић 1974: табл. VII, № 46 надпис на Авраам (1346 - 1355). Срв. също Щенкин 1967: 245.

185 Рождественская 1992: 114, № 75 (XV в.).

ве **Я** и **Р**, се спирам направо на **Д** и **З**. Първата е с островърха петлица на високи крачета, с аналогии в български епиграфски паметници¹⁸⁶. Опашката на втората буква, **З** е слабо отметната назад. Аналогии могат да се срещнат в руските полууставни почерци от края на XIV в.¹⁸⁷, както и в нагписите от Шумен¹⁸⁸ и Ямбол¹⁸⁹. Палеографските признаци ни насочват към втората половина на XIV – началото на XV в.

Правопис: Най-вероятно в първия монограм е изписана умалителната форма на личното име Арсений – Арсо с преход с > ц. Що се отнася до името „Тоудоръ“, то се открива само сред славяните на Балканския п-в¹⁹⁰ и се среща „единствено в приписки и в един епиграфски текст“¹⁹¹. Макар да съществуват езикови основания то да бъде изведено от „Ѡудоръ“ (Θούδωρ, с преход εο>ου), очевидно става дума за „контаминация, иначе казано, за възможност да се разшири семантичния изказ, като се използва същото име, но с друго лице“¹⁹².

Датировка: Втората половина на XIV – началото на XV в.

№ 16 (обр. 16)

Местоположение: върху сегмата мраморна облицовъчна плоча на стената отгрясно на т. нар. „Ложка на императрицата“, на разстояние 145 см от пода.

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: триредов нагпис с дължина на първият ред 7.5 см и височина на буквите, варираща от 0.5 см (**П**) до 1.5 см (**Р**). Дължината на втория ред е 2.5 см с височина на буквите от см (**Н**) до 2.2 см (**Г**). Третият ред е дълъг 5.7 см, а височина на буквите се движи от 0.3 см (**А**) до 1.3 см (**Я**).

Съхраненост: плитко награскан първи ред и добре различими букви от втори ред.

Текст:

1. п(а)три(а)р(хъ)
2. гн
3. не пожалун мѧ

Възстановен текст: „патриархъ г[оспод]ниѧ пожалун мѧ“

Превод: „Патриарх, господине, пожали ме“

Атрибуция: обръщение към патриарха.

186 Хаджиев 2001: 68, табл. 5.1 I Хрельов нагпис (1334 - 1336); 70, табл. 6.1 II Хрельов нагпис (1342); 70, табл. 6.1 Ямболски нагпис (1356 - 1357); 72, табл. 7.1 Търново (1349 - 1388 г.) и Вугин (1361 - 1396).

187 Зализняк 2000: 169, Табл. 9, Образцы начерков для буквы З, III. Лявонаклонено, а) пречупване № 366 (1360 - 1380).

188 Хаджиев 2001: 74, табл. 8.1 Шумен (1379 - 1393).

189 Хаджиев 2001: 71, табл. 6.2 (1356 - 1357).

190 Вж. формите на това име у Антонова 2002: 355 Приложение; в Рилската грамота на цар Йоан Шишман от 1378 г.: „пѧп тоудѧр“ у Иванов 1970²: 598, № 6; Сборник 2011: № 14 първи хрисовул на крал Стефан Първовенчани и сина му Радослав за манастира в Жича (1219 - 1220), 91. 16, 18; 92. 20 „тѧдоръ“; № 74 хрисовул на българския цар Константин Асен за манастира „Св. Георги Бързи“ при Скопие (1258 - 1277), 255. 34 „тѧдѧрова дѧла“; № 92 хрисовул на крал Стефан Урош II Милутин за манастира „Св. Георги Бързи“ при Скопие (1300), 325. 171; № 93 хрисовул на крал Стефан Урош II Милутин за манастира Хилендар, за килията Св. Петка в Тморани (ок. 1300), 333. 35 „тоудѧръ“; № 137 хрисовул на крал Стефан Урош II Милутин за манастира Грачаница (1315 или 1321), 502. 34 „тоудѧръ“.

191 Антонова 2002: 352-353.

192 Антонова 2002: 353.

Съобщения: Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус. Древнерусские надписи Софии Константинопольской, в: *Славянский альманах*, Москва 2011, 48; Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, И. В. Зайцев, Древнерусские надписи-граффити Константинопольской Софии, в: *1150 лет Российской государственности и культуры*, Москва 2012, 287.).

Коментар: Внимане привлича декоративният характер на буквата Г, която е твърде голяма и обхваща втория и третия рег. Очевидно с нея авторът подчертава началото на надписа в този рег. Нуждата да се направи извиване на надписа в третия рег нагясно и нагоре, вероятно се дължи на недобре прецененото разстояние от ръба на мраморната плоча до по-ранния по време абецегър.

Палеография: Като гатуирац признак могат да се посочат буквите Ж₁₆ и И₅. Първата буква е загубила своята симетричност и със силно съкратена, почти липсваща горна част. Тя се изписва с три отделни една от друга линии¹⁹³. Тази форма има аналогии в грамотите върху брезова кора от края на XIV - началото на XV в.¹⁹⁴ Що се отнася до втората буква, тя е с наклонена напречна линия, напояща за съвременна буква. Такава форма се разпространява през втората половина на XIV в. и се превръща в обичайна през XV в.¹⁹⁵ Към тях добавям и буквата Я с дълга опашка, което е признак за XV в.¹⁹⁶

П Ч Т Р И А А И В

Н Е ПОР / ДУН / МА

0 4 cm

193 Кулбакин 2008²: с. 138; Щенкин 1967: 115; Карский 1979: 188.

194 Зализняк 2000: 165, табл. 7, Образцы начерков для буквы Ж, 5. Намален връх, б) едното рамо (или двеме) до върха на мачтата (1370 - 1450).

195 Срезневский 1885: 261; Щенкин 1918: 107.

196 Срв. грамоти на брезова кора №№ 15, 11, 122, 129 (<http://gramoty.ru/index.php?no=15&act=full&key=bb>, <http://gramoty.ru/index.php?no=11&act=full&key=bb>, <http://gramoty.ru/index.php?no=122&act=full&key=bb>, <http://gramoty.ru/index.php?no=129&act=full&key=bb> посетен 20 март 2019 г.). На хартия тази форма също се разпространява през XV в. Вж. Колесников 1913²: 14, 15, 17, 18, 20, 26.

Правопис: Тук е налице характерната староруска форма¹⁹⁷ с **А** вместо **Я** в „патриархъ“, особеност известна в некнижните паметници на новгородската епиграфика и грамоти на брезова кора¹⁹⁸. Етикетният елемент с гумата „господине“ към адресата има хронологично значение – от XIV в. това обръщение видимо се увеличава, за да доминира през следващия век¹⁹⁹.

Датировка: края на XIV – началото на XV в.

№ 17 (обр. 17)

Местоположение: върху сегмата мраморна облицовъчна плоча на стената отгясно на т. нар. „Ложа на императрицата“, на разстояние 145 см от пода.

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: двуредов надпис с дължината на първия ред е 2.5 см, на втория – 3.5 см. Височината на буквите от първи ред варира от 0.9 см (Е) до 1.3 см (А), от втори – 1 см (Б, Г) до 1.5 см (Я).

Съхраненост: плитко награскан първи ред и добре различни букви от втори ред.

Текст:

1. ДЕ
2. АБГ

Превод: „А, Б, Г, Д, Е“

Атрибуция: непълен абецедар

Съобщения: Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус. Древнерусские надписи Софии Константинопольской, в: *Славянский альманах*, Москва 2011, 48; Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, И. В. Зайцев, Древнерусские надписи-графити Константинопольской Софии, в: *1150 лет Российской государственности и культуры*, Москва 2012, 287.

Коментар: Недописан късен абецедър, за който не смятам, че има връзка с предходния надпис. Изписването на част от азбуката е често срещано явление и се приема, че е упражнение за заучаване, но има и друг смисъл – буквите играят ролята на молитва, насочена към Бог²⁰⁰.

Палеография: Набухналите петлици на буквите **Я** и **Б** говорят за XIII - XIV в.²⁰¹ Първата буква, наклонена наляво, е изцяло поместена в реда с петлица във вид на тесен, малко издаден клин и леко закръглен в долната част, опиращ в долната линия на реда²⁰². В датираният ръкопис този тип е характерен за XIV

0 2 cm

197 В средата на XIV в. се установява последователен правопис. В началото на дума и след гласна се пишат само знаците **ю, ѓ, ѱ**, докато в средата на сричка се пишат само знаците **ѣ, ѡ, ѱ**. Такъв правопис господства през втората половина на XIV в. За това у Щепкин 1967: 118.

198 А. Зализняк отбелязва, че до края на XIII в. вместо **ѣ** на практика винаги се употребява **ѡ**. Вж. Зализняк 2004²: 31.

199 Зализняк 2004²: 37.

200 Хаджиев, Карадимитрова, Меламед 2010: 31-32.

201 Рождественская 1992: 90-91, № 44 (втора половина на XIV в.); 105, № 63 (XIV в.). Срв. също аналозите на буквата **А** в надписи у Хаджиев 2001: 64, табл. 3.1, Троица I (1263-1264 г.); с. 70, табл. 6.1 II Хрельов (1342 г.), както и тези на буквата **Б** – надписи от Троица I (1263-1264 г.).

202 Хаджиев 2001: 72, табл. 7.1 Вудин (1361 - 1396) и с. 74, табл. 8.1 Шумен (1379 - 1393). Срв. също Высоцкий 1976: 112, № 236 и табл. СХХV, СХХVI; Рыбаков 1964: Хронологический график для буквы **А** (края на XIV век); Рождественская 1992: 114, № 75 (XV в.).

в. Петлицата на втората буква е увеличена и достига до средата на буквата, което е също признак за края на XIII в. Буквата € е с езиче с триъгълен завършек и издава ръката на художник. Тя има аналогии не само в графити и грамоти на брезова кора, а и в надписи към фрески, ръкописи и надписи върху предмети на занаятчийското производство. Езичето на буквата излиза силно наясно, което е признак за XIV в.²⁰³ С декоративен характер е буквата Δ, с триъгълна глава на широка основа с крачета във вид на триъгълници, което е обичайно за почерците от XI - XIV в.

Датировка: XIV в.

18 (обр. 18)

Местоположение: върху шестата мраморна облицовъчна плоча на стената отгрясно на т. нар. „Ложа на императрицата“, след третия кръст-реликварий, на разстояние 145 см от пода.

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: шестредов надпис с различна глъжина (съответно: 4.3, 5.7, 5.8, 5.3, 5.1, 1.8 см) и с височина на буквите колебаеща се от 0.3 (O₁) до 0.8 см (Z).

Съхраненост: плитко награскан, с полуизтрити, но добре различими букви.

Текст:

1. госпъ
2. дн пълмъ
3. зн равѹо св
4. ѿемѹо геор
5. рѣгневн
6. ѹов

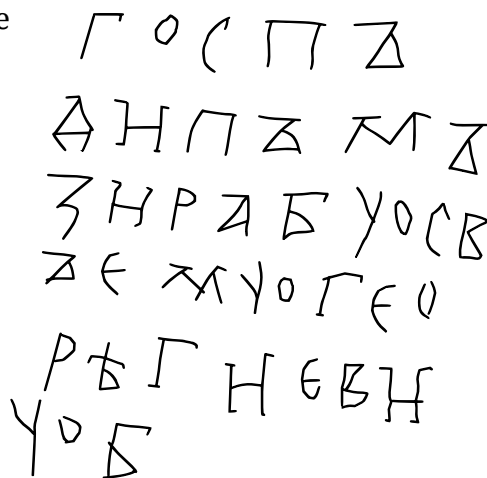
Възстановен текст: „госпъдн пълмъзн равѹо свѣмѹо георѣгневн ѹов[огомѹ]”

Превод: „Господи, помози на своя раб, бедния Георги”

Атрибуция: молитвен надпис

Съобщения: Ю. А. Артамонов, И. В. Зайцев,

Новые источники о паломничестве русских людей в храм Св. Софии в Константинополе-Стамбуле, в: *Русь и Византия: Место стран византийского круга во взаимоотношениях Востока и Запада. Тезисы докладов XVIII Всероссийской научной сессии византинистов*, Москва, 20–21 октября 2008, Москва, 2008, 12; Ю. А. Артамонов, И. В. Зайцев. „Аще кто поидет в Константинополе”: Русские люди в храме Святой Софии, *Родина* 7, 2008, 60–61; Ю. А. Артамонов, И. В. Зайцев. Три древнерусских надписи из храма св. Софии в Константинополе - Стамбуле, в: *Восточная Европа в древности и средневековье. Мнимые реальности в античной и средневековой историографии: Автор и его источник: восприятие, отношение, интерпретация. XXI Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владими-*

0 4 cm

²⁰³ Срв. напр. надпис № 54 с датировка първата половина на XIV в. у Рождественская 1992: 97.

ра Терентьевича Папуто. Москва, 14-17 апреля 2009. Материалы конференции, Москва 2009, 19-21; Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, И. В. Зайцев, Древнерусские надписи-графити Константинопольской Софии, в: 1150 лет Российской государственности и культуры, Москва 2012, 287.

Издания: Ю. А. Артамонов, И. В. Зайцев. Три древнерусских надписи из храма св. Софии в Константинополе - Стамбуле, *Вопросы эпиграфики* 3, 2009, 307-311.

Коментар: Изпълнен в уставно писмо, без разделение на гумите, молитвен надпис. Мястото, на което е изписан - буквално в края на облицовъчната мраморна плоча, е накарало автора да наклони леко на дясно и сбие своето творение. В последния, шести ред, са изписани само три букви – „ѡѡ“, които могат да се приемат за начало на думата „ѡѡ[ѡѡмѡ]“ и да бъдат знак за незавършеност на надписа²⁰⁴.

Най-напред е необходимо да се отбележи замяната на О с Ъ, характерна особеност на така наречената битова (некнижна) графична система, погрешното изписване на диграфа ОѢ с поставяне на О не на първо, а на второ място в гумите „ѡѡѡ, свѣѡѡѡ, ѡѡ[ѡѡмѡ]“, както и изписването на „Гѡрѡгнѡвѡ“ чрез Ъ²⁰⁵. Освен това, внимание привлича и сравнително рядкото (за епиграфиката) начертание на буквата Н с гълзи горни засечки, обърнати в противоположните една на друга страни²⁰⁶. И накрая, предаването на думата „Госпѡдѡ“, без обичайните за староруската епиграфика съкращения „ГН“ или „ГДН“. Както вече се отбеляза, авторите на надписите-графити избягват да пренасят гумите, но при нужда, това ставало сричка по сричка, при което сричката задължително завършвала на гласна или ѡ/ѡ. В нашия случай правилото е спазено само за първи, втори и четвърти ред, докато в трети не е спазено поради липса на достатъчно място.

Надписът има всички признаци на устава от XI - XII в. - голямо разстояние между буквите, доближаването на буквените форми до квадрат (Г, Н), липсата на съкращения, начертанието на буквите Д, Ё, З, Н, Р, използването на малкоформатното О, което дава основание да отнесем надписа към втората половина на XI - средата на XII в.²⁰⁷

Датировка: втората половина на XI - средата на XII в.

№ 19 (обр. 19)

Местоположение: върху сегмата мраморна облицовъчна плоча на стената отгясно на т. нар. „Ложа на императрицата“ и на 170 см от нивото на пода.

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: едноредов надпис с гължина 13 см и височина на буквите варираща от 0.4 см (О₁) до 1.8 см (З).

Съхраненост: плитко награскан, с полуизтрити, но добре различими букви.

204 Артамонов, Зайцев 2009а: 307.

205 Артамонов, Зайцев 2009а: 309.

206 Артамонов, Зайцев 2009а: 311.

207 Артамонов, Зайцев 2009а: пак там

Г А ТА ГО Г Р Ъ ХЪ К О У ЗЪ МОУ

0 4 cm

Текст: ...(Г)атаго грѣхъ коузьмоу

Възстановен текст: „[во]гатаго грѣхъ коузьмоу”

Превод: „Господи, прости/помогни на] богатия на грехове Кузма”

Атрибуция: молитвен нагпис

Коментар: Авторът на графита очевидно е използвал етикетната формула „оубогъ а грѣхъ когатъ” (беген, а богат на грехове), известна с вариантите си и употребявана от писарите в приписки и графити²⁰⁸. Използването на епитети като „грешен, многогрешен, убогий” позволява да се предположи, че авторът принадлежи към клира или е монах.

Палеография: Въпреки своята лаконичност, нагписът съдържа палеографски особености, важни за неговата датировка.

З – голният щрих на буквата се спуска в овална линия, изтънена надолу²⁰⁹, с голям хоризонтален навес и гълга опашка, насочена към началото на реда. Близка по форма буква откриваме в Юриевското евангелие от 1118 - 1128 г.²¹⁰, в нагпис-графит от киевската „Св. София”, датиран в средата на XII в.²¹¹, както и в един от типовете на буквата **З** в новгорска грамота на брезова кора от XI - XII в. „От Гостята до Васил” (№ 9)²¹².

Р – буквата е с мачта излизаща извън долната линия на реда, среща се през XII в.²¹³

Ъ – мачтата на буквата излиза леко над горния ред, а кобилицата се приближава към него, което е характерно за XII в.²¹⁴

Ъ - в диграфът са съчетани **Ъ** с **І**, което говори за XI - XII в.²¹⁵

Правопис: Особеност на нагписа е предаването на епенетичният **Ъ** (между **З** и **М**) чрез **Ъ** в личното име „Коузьма”²¹⁶. Това обстоятелство може да се обясни с графичното неразличаване на **Ъ** и **Ъ**, което е присъщо и за някои грамоти на

208 Высоцкий 1966: 60, № 24 (XI - XII в.) „Миханъ оубогъ, а грѣхъ когатъ ѿ ѿ”; Мегынцева 1978: 113, № 180 (XI - XII в.) „се Класъ ѿлъ оубогъ, а грѣхъ когатъ”; Рождественская 2004: 546 № 11 (втора половина на XII - начало на XIII в.) „Фом[ъ] кога[т]ъ грѣхъ [р]оубо[ю] пыѿ[а]”. Друг пример се съдържа в приписка от 1547 г. към „Златоуст” на йеромонах Висарион от Слепенския манастир „Св. Йоан Предтеча” у Иванов 1970: 72, № 23, „ѿбоги въ члбѣхъ, а когати въ грѣсѣхъ, Висариѿ”. Вж. също Рождественская 1992: 15.

209 Черепнин 1956: 156.

210 Трусевич 1905: лист. III, 25.

211 Высоцкий 1966: табл. XXVII. Запис за Бояновата земя.

212 Арциховский, Тихомиров 1953: табл. С фотография и прерисовка към с. 40. Срв. също Зализняк 2000: 167, табл. 9, Образцы начерков для буквы З, І. льявнаклонено (първа половина на XII в.).

213 Шляпкин 1913: 58 (рис. 141).

214 Щенкин 1967: 112; Кульбакин 2008²: 136; Шляпкин 1913: 63 (рис. 202); Карский 1979: 205.

215 Соболевский 1908: 52. Срв. също Карский 1979: 204; Черепнин 1956: 158; Шляпкин 1913: 63 (рис. 200). Зализняк 2000: 206, табл. 33, Образцы начерков для буквы Ъ, І с висока съединителна черта.

216 Зализняк 2004²: 83. В някои случаи в грамоти върху брезова кора с църковен характер се запазват книжните изписвания на името без епенетичен ѿ. За последните, вж. например Остромировото и Архангелското евангелие.

брезова кора от XI в., където глухите се изобразяват с една буква **Г**²¹⁷. Запазването на вмъкнатата ерова гласна **Г**, която в живата реч се появява доста често, позволява надписът да се датира към средата на XII в.²¹⁸

Датировка: началото - средата на XII в.

№ 20 (обр. 20, 20а)

Местоположение: върху деветата мраморна облицовъчна плоча на стената отгрясно на т. нар. „Ложа на императрицата“, отгрясно на последния кръст-реликварий и на 150 см от нивото на пода.

Размери: широчина 3.6 см и височина 7 см.

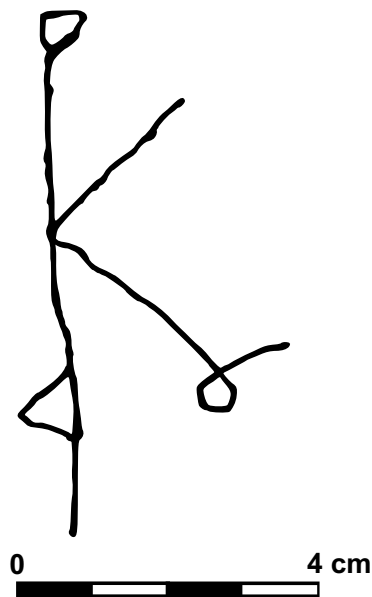
Съхраненост: добре различни и ясни букви.

Текст: ρακ8

Превод: „рака [= ковчеже за св. Мощи]“

Атрибуция: молитвен надпис

Коментар: Значението на гумата „рака“ (σφορός) е недвусмислено – „гроб, гробница или урна“²¹⁹. В мраморната облицовка на „Св. София“ са намерени множество монтирани кръстове, отбелязващи местата със заложените свети мощи (или частици от тях) и предназначени за целуване от вярващите²²⁰. За тях споменават и много поклонници, започвайки от XI в.: „Целият храм „Св. София“ е изпълнен със светите мощи на светците, във всяка колона, отгоре, отдолу и по периметъра на храма, в капителите има от почитаните мощи на светците. Така е и в покрива, в олтара и в стените“²²¹. Тези мощи се възприемали не само като истинско укрепване на храма, града и гържавата, осигурявайки невидима, но действителна защита, но и като преобразяване самата плът на храма, изпълвайки я със святост²²². Евхаристията, мощите, както и иконите стават проводници на Божественото присъствие, точно поради визуалните преживявания, които те постигат у наблюдаващия²²³. В крайна сметка, целта е чрез виждането с физическите очи, да се отворят духовните очи на поклонника и да се съзре светецът, представен чрез своите мощи²²⁴. На свой ред, докосването до светите обекти винаги е част от поклонението и все още е една могъща сила

217 Шляпкин 1916: 4-5; Жуковская 1959: 98-99; Щенкин 1967: 117; Рождественская 1992: 45-46.

218 Сигоров 1966: 7-10; Якубинский 1953: 143.

219 Lexicon 1862-1865: 782; Срезневский 1912: 63-64; СмC1994: 574; Greek-English Lexicon 1997: 737.

220 Вж. например Dagron 1984: 197. 2, 203. 14 и 238 п. 117, който отбелязва, че според редакция С реликви също били поставени „... в подпорите, арките и големите колони, на стратегическите точки на постройката“. Срв. също Teteriatnikov 1998: 419-445; Teteriatnikova 2003: 77-92; Лугов 2000: 8-9.

221 Аноним на Меркати (латински превод от 1089 - 1096 г. на гръцки оригинал, отнасящ се към 1063 - 1081 г.). Цитатът тук е по: Описание святынь 1996: 443. Срв. и Siggaar 1976: 269. 106-111.

222 За това подробно у Лугов 2000: 8-10; Лугов 2003: 5-10. Вж. и Евтушенко 2008: 100.

223 Frank 2000: 174.

224 Frank 2000: 171-181.

чрез допир или пъхане на пръсти²²⁵. В това отношение са много показателни гумите на св. Кирил Йерусалимски през катехумените, че „някои само са чували, а ние сме и видели, и докосвали“²²⁶. Виждането обаче, не е заменяно от докосване, винаги е форма на докосването²²⁷. Желанието на поклонниците за зрителен и тактилен контакт със св. Мощи се превръща във важен фактор, оказващ влияние върху архитектурните решения свързани с излагането и съхранението на тези мощи и до голяма степен определя начините, по които се развива архитектурната среда.

Очевидно е, както негвусмислено показва надписът-монограм, че в нашия случай кръстът е съдържал мощи или по-скоро частици от тях. Възможно е също той да е знак за мястото, където са били положени такива²²⁸. Според Дж. Уортли обаче в храма „Св. София“ не е имало мощи и разказите за тяхното възвиждане в купола, погпорите, арките и големите колонии е „фолклорен елемент, който по някакъв начин надделял над традицията, която напълно отхвърля реликвите“²²⁹. Не смятам, че някой, погведен от един „фолклорен елемент“, ще си направи труда да дълбае надпис и то монограм в мрамора. Последният ме навежда на мисълта, че той е дело на образован човек, който добре е знаел и видял с очите си, какво е имало на това място! Този кръст, както и груги, носи следи от запълване вследствие на ограбването на храма от участниците в IV-я кръстоносен поход през април 1204 г. Празните или разбити реликварии в мрамора били запълнени или от самите латинци, или след възвръщането на града в ръцете на ромеите, по време на реставрационните дейности, предприети от Михаил VIII Палеолог (1258 - 1282)²³⁰.

Палеография: Неголемият брой букви силно затруднява палеографската датировка. Най-напред внимание привлича буквата Р с малка глава във вид на правоъгълен триъгълник, допиращ се с правия си ъгъл до горната част на вертикална мачта. Аналоги, в хронологическите рамки средата на XI – първата половина на XIII в., се срещат както в Киевската „Св. София“²³¹, така и в едноименния храм в Новгород²³². Буквата К е с характерната до XIII в. форма, при която нейната горна и долна част са приблизително еднакви по величина, а дясната част образува ъгъл и допира вертикалната лява мачта. При Я, с леко огънат надясно гръб и триъгълна петлица, аналогично откриваме в грамоти на брезова кора №№ 664 и 710²³³. Формата на лигатурата 8 се помещава в хронологичните граници – края на XI – XII в.²³⁴

225 Frank 2000 B: 104-105.

226 PG 33: col. 800B.

227 Frank 2000 B: 108.

228 Срв. също Teteriatnikova 1998: 420; Teteriatnikova 2003: 80-81.

229 Wortley 2006: 645.

230 Основните възстановителни работи били извършени много бързо през есента на 1261 г., но украсяването на храма вероятно е продължило през цялото управление на Михаил VIII. За това у Talbot 1993: 251-252.

231 Высоцкий 1985: 24, № 304 (XII в.); 33, № 313 (края на XII – началото на XIII в.) и 89, № 382 (XII в.).

232 Медынцева 1978: 62, № № 37 и 42 (1050 - 1108 г.); 63, № 45 (1050 - 1108 г.); 64, № 46 (XI – началото на XII в.); 67, № 60 (1050 - 1108 г.); 82, № 88 (1050 - 1108 г.); 103, № № 151 и 153 (XI – първата половина на XII в.); 151, № 207 (първата половина на XIII в.) и 153, № 210 (първата половина на XIII в.). Срв. също Рыбаков 1964: Хронологический график для буквы Р (края на XI - началото на XII в.).

233 Янин, Зализняк 1993: 54, № 664 (средата на 50-те на XII – 10-те години на XIII в.) и 101-102, № 710 (средата на 50-те на XII – средата на 90-те години на XII в.). Вж. също Рыбаков 1964: табл. III-IV, № 19 (първата половина на XII в.).

234 Рыбаков 1964: Хронологический график для буквы 8 (края на XI - XII в.).

Правопис: Лигатурата (състояща се от **O** и **V**) тук е използвана след съгласна за предаване на фонемата **V**. Във времето нейната употреба се изменя по сложен начин. През ранния период, XI – XIII в., тя е един от второстепенните начини за изразяване на **V**, за кратко (втората половина на XIII в.) е главно средство за изразяване на **V**, след което бързо губи позиции в полза на простото **V**²³⁵. Следва да се отбележи, че в летописните описания на погребения формата „вѣложниш“ винаги се управлява от винителен падеж с предлог „въ ракѣ“ или „въ гробѣ“, като в нашия случай остава само „ракѣ“.

Датировка: XII в.

№ 21 (обр. 21)

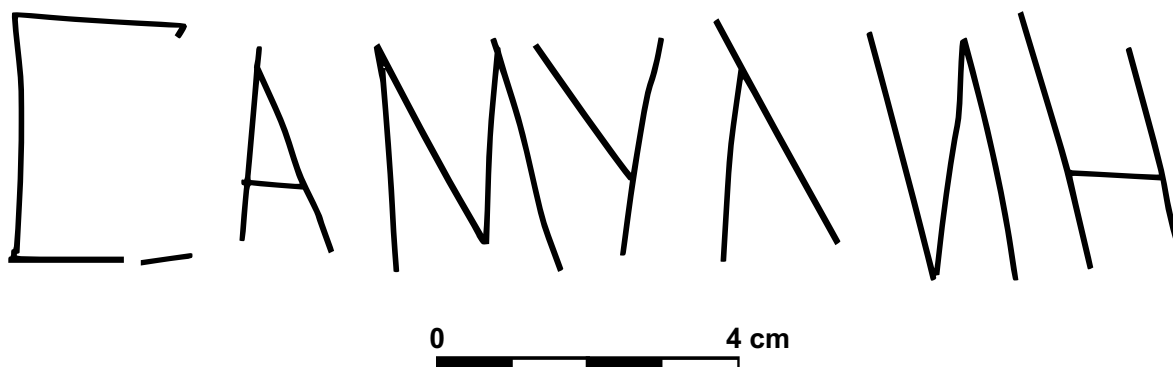
Местоположение: в левия край на мраморния парпет на първия сектор от т. нар. „Ложа на императрицата“.

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: едноредов надпис с дължина 15.6 см и височина на буквите варираща от 2.6 см (А) до 3.3 см (Г, И, Н).

Съхраненост: плитко издълбани, ясно различими букви.

Текст: самулин

Превод: „Самулин“

Атрибуция: автограф

Коментар: Надписът е обичаен автограф с име, но само по него трудно може да се направи каквато и да е идентификация²³⁶.

Палеография: За палеографски наблюдения и датировка данните са твърде малко, но може да се отбележи, че съвременното начертание на А се образува в края на XVII в. заедно с формите на буквите А, Б, В, Е, З, И, Т, О и С, и по-нататък, те не претърпели изменения.

Датировка: след края на XVII в.

²³⁵ Зализняк 1986: 99; Зализняк 2004²: 30.

²³⁶ У Тупиков 1903: 742 се среща „Гварило Семунинъ“ (1678 г.), докато Унбегаун 1989: 70 отбелязва „Самухин < Самуха < Самуило“ и може би, трябва да изведем фамилията от личното име Самул.

ЮЖНА ГАЛЕРИЯ

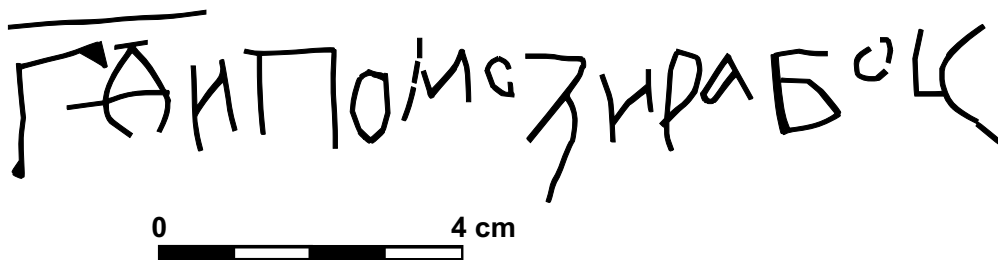
№ 1 (обр. 1)

Местоположение: югозападната екседра на южната галерия, върху мраморния парапет на шестата ложка (от изток на запад).

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: едноредов, с дължина 13 см, с височина на буквите варираща от 0.5 см (O₇), 0.6 см (A₁₁, O₁₃) и 1 см (H₃, O₅, M₆, E₁₂), 1.3 см (Δ₂, Π₄, P₁₀), през 1.7 (Γ₁ и Y₁₄) до 1.9 см (Z).

Съхраненост: дълбоко издълбани, ясно различими букви, но зачертани с няколко дълбоки черти.

Текст: ΓΑΝ ΠΟΜΟΖΙ ΡΑΒΟΥ

Възстановен текст: „Γ[оспо]ди помози рабoу...”

Превод: „Γ[оспо]ди, помози на своя раб ...”

Атрибуция: молитвен надпис

Коментар: По съдържание надписът е доста обичаен за графит. Това е типичен „разговор с Бог” за помощ, започващ с традиционната християнска формула „Господи, помози на своя раб Nom.” в която канонът изисква указване името на лицето, обръщащо се към Бог. Началната дума „Господи” е изразена чрез едно от нейните стандартни съкращения - „ΓΔΙ” с дълга титла над първите две букви. Нейното използване е знак за грамотност и известна образованост на автора. Надписът обаче е незавършен, тъй като очакваното след каноничната формула „име” липсва.

Палеография: За палеографски наблюдения данните тук са малко. Показателна е обаче формата на буквите И и Y. Първата показва форма, близка до съвременната, въпреки дълбоките черти с които е зачертан надписът. Такова И се появява през втората половина на XIV в., но е по-разпространено през XV в.¹ Буквата Y, с която е оформен диграфът OY, съставена от O+Y, отляво има прав ъгъл от две линии, вертикална и хоризонтална. Отгясно – дълга, обърната наляво, към средата на която се допира споменатата хоризонтална линия. Подобно

¹ Срезневский 1885: 261; Щенкин 1918: 107, 115, 119.

У се появява на пергамент само през XIV в.² Откриваме го и в шест грамоти на брезова кора - в пет от XIV в.³ и една от границата на XIV - XV в.⁴ Въз основа на тези палеографски признаци надписът се датира най-вероятно през XIV в.

Датировка: XIV в.

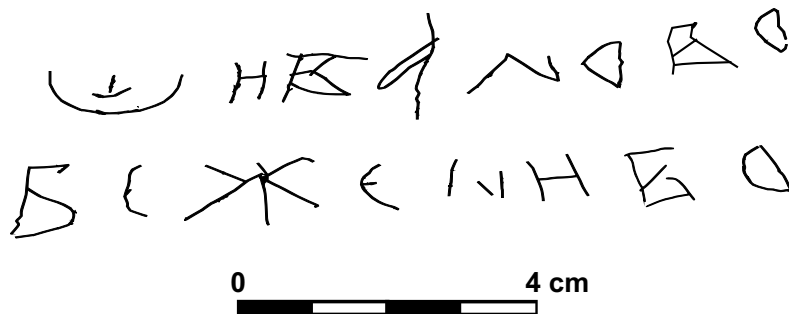
№ 2 (обр. 2)

Местоположение: югозападната екседра на южната галерия, върху мраморния парапет на третата ложка (от запад на изток).

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: двурегов, като първият рег е гълъг 10 см, с височина на буквите варираща от 0.6 см (У) до 1.3 см (Я), а вторият - 10.5 см гълъг, с височина на знаците от 1 см.

Съхраненост: дълбоко издълбани, ясно различими букви.

Текст:

1. ИВАНОВО

2. БЕЖЕННОВО

Възстановен текст: „[У] ИВАНОВО БЕЖЕННОВО”

Превод: „Написа Иванко беглец”

Атрибуция: автограф

Издания: Т. Томов, Два графита от храма „Св. София” в Константинопол, *Bulgaria Mediaevalis* 4-5, 2013 – 2014, 126-130.

Съобщение: Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, Древнерусские надписи в Софии Константинопольской, в: *Славянский альманах*, Москва 2012, 48; Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, И. В. Зайцев, Древнерусские надписи-граффити Константинопольской Софии, в: *1150 лет Российской государственности и культуры*, Москва 2012, 287.

Коментар: В съобщението си за този надпис, руските епиграфи допускат, че авторът на дъга пъти е сбъркал две сходни по форма букви и е заменил буквата

2 Срезневский 1885: 243. Срв. също Зализняк 2000: 189, табл. 21, Образцы начерков для буквы У (в том числе в составе ОУ), 8. С-образно извито (края на XIV в.).

3 № 46 (<http://gramoty.ru/index.php?no=46&act=full&key=bb>), № 60 (<http://gramoty.ru/index.php?no=60&act=full&key=b-бпосемен18марм2019г>), № 133 (<http://gramoty.ru/index.php?no=133&act=full&key=bb> посетен 18 март 2019 г.), № 187 (<http://gramoty.ru/index.php?no=187&act=full&key=bb> посетен 18 март 2019 г.) и № 363 (<http://gramoty.ru/index.php?no=363&act=full&key=bb> посетен 18 март 2019 г.).

4 № 265 (<http://gramoty.ru/index.php?no=265&act=full&key=bb> посетен 18 март 2019 г.).

К с **В**. Може би тази замяна отразява индивидуалните особености на речта на самия автор. При внимателния оглед на надписа се забелязва, че петлиците на крайната буква **В** не са затворени и може да се допусне, че показват признаци и на **К**, въпреки наличието на хоризонтални чертици. При това положение, след замяната на буквите, надписът добива следния вид: „[Ψ] **НВ**ΛΝΟ<κ>ϑ | **ΒΕ**ΖΕΝΝ<κ>ϑ”. Що се отнася до името, то е пример за хипокористично име, получено след добавяне на умалителен суфикс *-ko*, неспецифичен за собствените имена, към неотсечена основа – „**НВ**Λντ”⁵. Уточнението **β**εζννικ или „беглец” към личното име ни кара да отнесем този Иванко към политическите бегълци или емигрантите. Безспорно емиграцията по политически причини е основната форма за самостоятелно проникване и установяване във Византия. В същото време това е явление, което надхвърля границата на едната страна (независимо коя от двете) и играе забележима роля в двустранните отношения. В руско-византийските договори една от клаузите засяга точно този проблем⁶. Очевидно още тогава въпросът за бегълците е получил своята правна междудържавна регламентация. Неведнъж в дългата история на храма „Св. София” различни лица гирели спасение в него, тъй като Църквата във Византия унаследила от античния храм правото на убежище и на никого не се позволявало със сила да изведе човек, добрал се до олтара. Укрилите се във Великата черква се оказвали под височайшата защита на патриарха. Сведенията за нея като място за убежище са твърдо концентрирани през XII в.⁷ Няколко извора от този период споменават части от храмовия комплекс като „προσφύγιον” или „убежище”: параклисът „Св. Николай” зад олтара на черквата⁸ или в нартекса, или ексонартекса, край входа⁹. В това отношение са много показателни и думите на Руи Гонзалес де Клавихо, посетил „Св. София” през 1403 г., че „... споменатата черква има много права, например ако някой, който е извършил нещо лошо, като обир, като грабеж или убийство, бил той грък или от някаква друга народност, се приюти в нея няма да бъде изведен от нея”¹⁰.

Палеография:

Α₄ – буквата е със заоблена, издължена петлица, голепена до вертикална мачта - признак за XIII в.

Β – петлицата на буквата е набухнала, което е признак на XIII в. Горната част на буквата е хоризонтална със засечка.

Κ₃ – буквата е все още с остри петлици и относително симетрична, но при

Κ_{7, 15} – симетрията се нарушава, петлицата набухва (**Κ**₁₅) което е характерен признак за времето, започващо от XIII в. нататък.

Ε₁₀ – буквата е вертикална, с едва загатнато езиче, насочено нагоре; втората буква **Ε**₁₂ е заоблена с хоризонтално езиче в центъра.

Ζ – буквата е несиметрична, със силно скъсена горна част¹¹. През XIII в. се появява буквата **Ζ**, изписана с пет замаха на ръката - първо се пише централната права, след това лявата крива черта и накрая дясната крива черта. Кривите

5 Зализняк 2004²: 207.

6 Повесть 1996: 24; ПСРА 1926²: 49–50. Срв. също Левченко 1956: 160; Сахаров 1980: 243–244.

7 Αυτωνιάδου 1908: 132-133, 163-169; Darrouzes 1970: 327-329; Macrides 1988: 514.

8 Комнина 1996: II, 5, 100. Срв. също Majeska 1984: 136-39, 223-26.

9 Heisenberg 1907: 20, 24-25; Choniatae 1975: 342, 11. 9-12; Macrides 1988: 514.

10 Марков 2012: 370.

11 Щепкин 1967: 114-116.

черти можели да докосват правата в различни места, при това горната половина на буквата видимо намалява на големина¹².

H_{2, 14} – буквата е с хоризонтална напречница, разположена малко над центъра, което е признак на XIII в.¹³

H – във вид на латинска буква

O_{6, 8, 16} – буквата е ъгловата

Ψ – буквата има форма, типична за XII в., закръглена купа без столче, но се отличава от него по това, че средната линия не излиза извън чашката¹⁴.

Съвкупността от палеографски признаци позволява датираният да се датира с най-голяма вероятност в началото на XIII в.

Правопис: И в този надпис прави впечатление т.нар. „битов“ правопис и замяната на **Ъ** с **O**, **Ѣ** с **Є** и **Ѥ** с **Є**. Запазването на слабите редуцирани в съчетание с ефектите на битовия правопис позволява датировка XII – начало на XIII в. В стандартен запис той би имал следния вид: „[Ψ] нванѣко вѣжѣникѣ“. Това идва да покаже, че никой по това време не е могъл да контролира себе си по въпроса, какъв език ще използва. Нямамо никакво понятие за това, че трябва да се пише изискано, престижно и книжовно. Писали, повече или по-малко, така, както говорели, т.е. на практика записвали това, което произнасяли устно.

Интерес в случая предизвиква гумата „вѣжѣник“ или „беглец“ обозначаваща социална категория, която не се открива в историческите речници на руския език¹⁵. Само у В. Дал се среща сходна гума (вѣжѣникѣ) с добавката „архангелское“ т.е. от Архангелск¹⁶. Впрочем изписването на гумата „псал“ чрез **Ψ** отнася графита към по-късно време - втората половина на XII в. И тъй, палеографските признаци, в съчетание с т. нар. „битов“ правопис датират надписа към началото на XIII в.¹⁷

Датировка: начало на XIII в.

№ 3 (обр. 3)

Местоположение: югозападната екседра на южната галерия, на 6 см от горния ръб на парапета на третата ложка (от запад на изток).

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: двуредов, дължина на първи ред – 12.5 см, на втори ред – 15 см. Буквите са подредени относително стройно и равно и са с различна височина, варираща от 0.5 до 1 см (**Я₅**) за първи ред и 0.3 см (**Я₁₈**) през 0.8 см (**Λ₂₁**, **Н_{23, 26}**, **Є₂₂**, **М₂₅**) и 0.3 см (**Я₂₀**) през 1.8 см (**Ψ₂₉**) до 2.5 см (**Ъ₂₈**) и 2.8 см (**Ж₁₉**) за втори ред.

Съхраненост: с дълбоко изгълбани на места, ясно различими букви.

12 Соболевский 1908²: 50-51; Щенкин 1967: 115; Рыбаков 1964: 36.

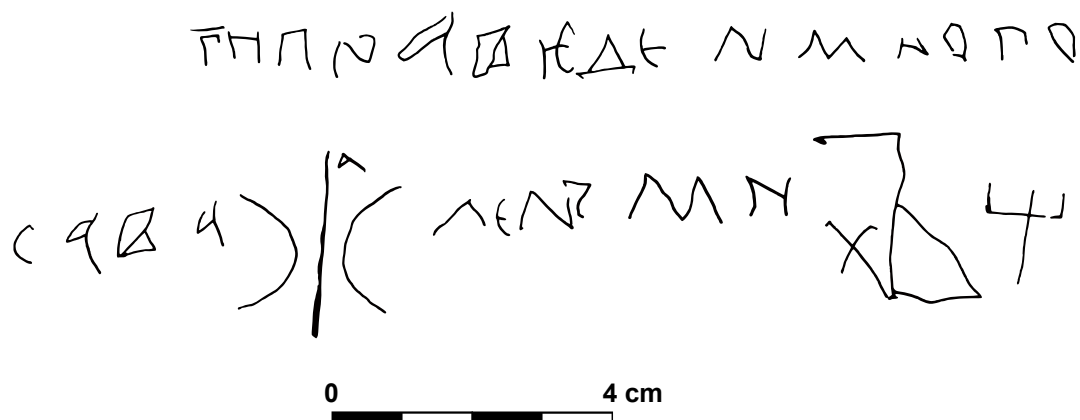
13 Щенкин 1967: 115.

14 Щенкин 1967: 112.

15 Несъмнена е връзката със староруската гума „вѣжанинѣ“, бежанец, от източници между XIV - XV в.; същото е „вѣжланинѣ“, вѣжланинѣ, вѣжѣ - бежанци, бегълци. За това, вж. Словарь 1975: 10. Отбелязвам също и „вѣжа“, което на псковски диалект означава „укририе, убежище“: Этимологический словарь 1975: 13. Срв. също бълг. „бежан, бежанко“ от XIII в. (Гълъбов 1986: 248; Заимов 1994²: и сръб. „вѣжжан/вѣжжанѣ“, „бежан/бежанѣ“ (Грковић 1973: 36; Сборник 2011: 92, № 14.22).

16 Даль 1978: 151 арх.

17 Вж. също и Артамонов, Гиппиус, Зайцев 2012: 287.

Текст:

1. ГН правѣден много

2. сава жлен(ъ) мнхъ ѱ

Възстановен текст: „ГН правѣден много сава жлен(ъ) мн[н]хъ ѱ”

Превод: „Г[оспог]и, много праведния Сава жален монах написа”

Атрибуция: автограф

Коментар: Първата част на надписът представя началото на обичайната молитвена формула, но тук тя не е молба за помощ, а изтъкване на едно от задължителните за духовно лице качества – праведност или „много праведен” (от „δίκαιος”), както сам се определя авторът на надписа. Втората част представлява автограф - името + „писал”, изразено тук чрез ѱ. В автографа обаче се забелязва и типичния монашески маниер за „нанизване” на етикетни качества „убогий, худой, многогрешен, скръбен, тъжен и т.н.”. В нашия случай той е „жаленъ”, което идва от „жалити” („όλοφύρομαι”), или тъжен¹⁸. Прави впечатление голямото Ж в „жален” и крайния йер в „мних”, с което авторът е искал да подчертае значението на гумите, но и да изтъкне отново своята монашеска ревност. Началната гума „Госпоги” е предадена чрез едно от нейните стандартни съкращения - „ГН” с титла над първите две букви, което е знак за грамотност и известна образованост на автора.

Палеография: За установяване на палеографията са важни буквите А, Б и Ж.

А₁₆ – буквата е с гълга опашка, признак, характерен за XV в.¹⁹

Б₆ – това е стъпаловидното В, появило се в края на XIV в.²⁰ За второто Б₁₇ е характерно вклиняването на горната част в долната, присъщо на изписването на този знак в полуустава от края на XIV в.²¹ В палеографска таблица № 3 за грамотите на брезова кора такова Б обаче е характерно за средата на XIV - средата на XV в.²²

Є₉ – езичето на буквата излиза силно напред, което характерно за XV в.

Ж₁₉ – буквата е изписана с три отделни една от друга линии - права мачта

18 Срезневский 1893: 841.

19 Шахматов 1903: табл. I-III. Срв. също Зализняк 2000: 153, табл. 1 Образцы начерков для буквы А, (XV в.).

20 Щепкин 1918: 106. Точен аналог на В от надписа се среща в грамота № 169 (границата на XIV - XV в.). За това у Арциховский, Борковский 1958: 54-56. Срв. също Зализняк 2000: 157, табл. 3, Образцы начерков для буквы В, Дополнительные признаки. 5. Висока долна петлица. (края на XIV - началото на XV в.).

21 Срезневский 1885: 261.

22 Зализняк 2000: 157, табл. 3, Образцы начерков для буквы В, VI. Горна коса към основата, а) в ъгъл.

и дъги отляво и отгясно. Паралел на тази буква може да се види в грамота № 4 от XIV в.²³ Според палеографската таблица за грамотите върху брезова кора подобна форма е характерна за втората половина на XIV в.²⁴

ЇѢ – буквата е с вдигната към върха съединителна – първа половина на XV в.²⁵

Правопис: Като графико-ортографична особеност на графитите от „Св. София“ следва да се посочи редовното изписване на „писати“ чрез **џ**. В нашия случай имаме обичайното съкращение **џлѣ** (писал), което ни насочва към формулата „Ном. писал“, известна по епиграфските материали. Отбелязвам също и ефекта **ЇѢ/Ѣ**, която се среща значително по-рядко в грамотите на пергамент и още по-рядко в църковните ръкописи²⁶. В грамотите на брезова кора този ефект обикновено се среща наред със смесването на **Ѣ/О**, **Ѣ/Ѣ**. От средата на XIII в. графемата започва да се употребява по-активно, през следващото столетие нейната употреба бързо нараства, а през XV в. „примерите с **Ѣ** вместо **ЇѢ** вече носят характер на редки изключения“²⁷.

Тук следва да се отбележи, че надредното **Ѣ₂₀** е без покритие. До края на XIV в., всяка изнесена над реда буква е придружена с титла **Ѣ**, а нейното пропускане е по-скоро случайна небрежност. Но през XV и XVI в. в полуустава от южнославянски тип постепенно започват да се появяват надредни „титловидни“ букви без титла²⁸. С други думи, по съвкупност от палеографски и ортографски признаци надписът може да се датира през първата половина на XV в.

Датировка: първата половина на XV в.

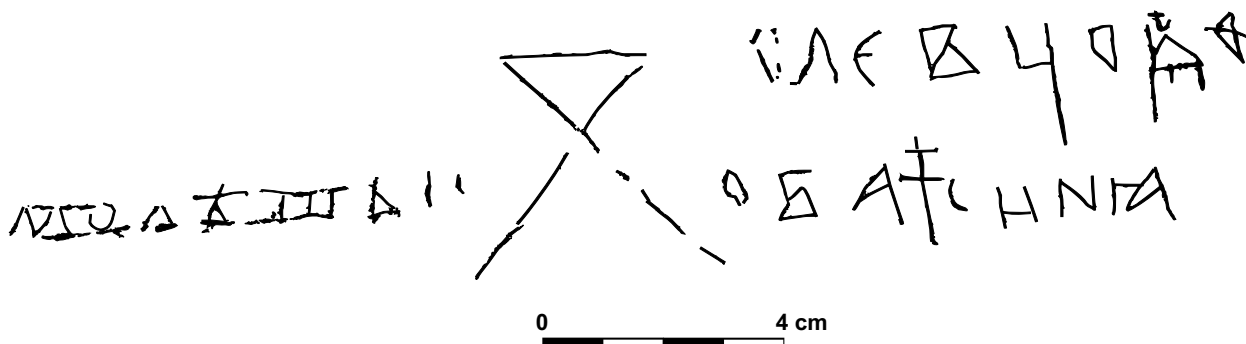
№ 4 (обр. 4)

Местоположение: югозападната екседра на южната галерия, върху мраморния парапет на третата ложа (от запад на изток).

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: двуредов надпис с дължина на първи ред 8.3 см, на втори – 19.2 см (първата дума е дълга 7.5 см, а втората – 7.2 см. Отделните букви имат височина от 0.4 см (**Ѣ**), 1 см (**Ѣ**) и 2 см (**Ѣ**)).

Съхраненост: дълбоко издълбани, но на места трудно различими букви.

23 Арциховский, Тихомиров 1953: 29-31.

24 Срв. също Зализняк 2000: 165, табл. 7, Образцы начерков для буквы Ж, V. Дъги отляво и отгясно (втора половина на XIV в.).

25 Зализняк 2000: 215, табл. 39, Образцы начерков для буквы **ЇѢ**, II. Особена съединителна, а) висока (1410).

26 Шахматов 1915: § 415.

27 Зализняк 2004²: 31.

28 Кулбакин 2008²: 141; Щенкин 1967: 134.

Текст:

1. Ж (к)ЛЕВЦО(В)О

2. МОЛѢТЬ(В)_ О(В)А+СННІА

Възстановен текст: „Ж КЛЕВЦОВО МОЛѢТЬВ[А] О ВА+СННІА”**Стандартен текст:** „Ж КЛЕВЦОВО МОЛ<Н>ТЬВ[А] О ВА+СННІА”**Превод:** „молитва за Ва+синя от Клевцово”**Атрибуция:** молитвен надпис

Коментар: В първата част е надписът е пример за използване на геантропонимичен ойконим със суфикс *-ово*, спадащ към най-многобройния пласт имена на населени места, заедно с тези на *-ево*, *-ино*, възникващи редовно през целия средновековен период и появяващи се до днес²⁹. Повечето ойконими на *-ово/-ево* възникват от лични имена, мъжки морфологичен род (на твърда/мека съгласна или на *-о*). От съществителното „клевецъ” (хладно оръжие с извито наголу като клон на хищна птица острие, особено популярно в Европа и руските земи през XV - XVI в.³⁰ или каменарски чук с особена форма с който през XVII в. се правели нареди върху воденичните камъни за отвеждане на брашното)³¹ се образува прилагателното име Клевцов, което чрез суфикса *-ово* се превръща в ойконим - Клевцово.

Във втората част на надписа пък се споменава лично име Васиня или Васеня, което е производно от гръцкото име Василий (Βασίλειος) или Василуса (Βασίλισσα). Тъкмо тази част може да се причисли към молитвените надписи, тъй като тя е един вид молитва за Васеня. Впрочем между буквите **Я** и **С** е разположен инвокативен шесткраен, или патриаршески кръст с две рамена (с мачта, висока 2 см и напречни рамена – 1 см и 0.5 см), заменящ традиционната църковна формула „В името на Отца и Сина и Св. Дух”³². Буквите в лявата част на надписа са украсени със серифи (**Т**) и горна линия (**М**).

Палеография: За палеография и тълкуване данните са малко, но се открояват буквите **Я**, **Е**, **Т**, **Ъ**. Първата буква, **Я**, е с тясна и гълга петлица, срязана отгоре, което е типично за XIV в.³³ Подобно начертание се открива и в грамоти на брезова кора от втората половина на същото столетие³⁴.

По форма буквата **Е**_{4,7,18} се състои от два триъгълника, като по-малкият горен триъгълник се връзва като острие в долният. Буква с такава форма се появява през XIII в., но е по-типична за XIV в.³⁵ Сходно с начертанието на буквата от грамотата се открива, както в грамоти на брезова кора №№ 477-2 (края на XIV в.), 361-3 (границата на XIV - XV в.) и 352-3 (първа половина на XV в.)³⁶, така в надписи графити от края на XIV- първата половина на XV в.³⁷ Буквата **Т**₁₃ е със спуснати до долния ред странични крила. Това е т.нар. триного **Т**, което преобладава от нача-

29 Васильев 2005: 170.

30 Съществителното име „клевец” се проследява до глагола „клевать”, т.е. „удрям с клон”, означаващ в руските диалекти и самия клон, и острието. За това у Срезневский 1893: 1216; Даль 1881: 116 (клевач или клевак); Черных 1993: 399-400. Военният термин „клевец” е разискван от Грязнов 1956: 39; Nikonov, 2013: 186-187, п. 13. Фамилията Клевцов е много разпространена в Черноземieto (Орловска, Курска, Липецка и Белгородска област). Името се среща в опис от 1573 г.: Тупиков 1903: 181 (Левонъ Клевецъ).

31 Словарь 1980: 158.

32 Боровић 1910: 6.

33 Срезневский 1885: 261.

34 Арциховский, Янин 1978: 71 (стратиграфска дата втора половина на XIV в.).

35 Срезневский 1885: 261; Трусевич 1905: 70, 83; Шляпкин 1913: 47 (рис. 31).

36 Зализняк 2000: 157, табл. 3, Образцы начерков буквы **Е**, VI. Горна коса към основата, а) в ъгъл.

37 Рождественская 1992: 94, № 49 и 114, № 75.

лото на XV в.³⁸ Мачтата на буквата Ъ₁₂ излиза над горния ред, а кобилицата е на най-горното ниво, което говори за сравнително късно възникване на нагписа³⁹. С много близко начертание е буквата в нагписи графити от XIV - XV в.⁴⁰

Правопис: Особеност на нагписа се явява и т.нар. „битов“ правопис - замяната на Н в думата „молѣтъва“ с Ъ - „молнтѣва“, което отразява прехода Ъ > Н или фонетичния преход [ê] > [u]⁴¹. Най-ранните примери за подобна замяна, не само в окончанията, но и в корена, в грамотите на брезова кора са от третата четвърт - края на XII в.⁴² По-голям брой грамоти със смесване на Н и Ъ обаче се появява между втората половина на XIII до средата на XIV в. след което смесването се стабилизира⁴³. В книжното писмо примерите се отнасят към края на XII в.

Следва да се отбележи и буквата И, която по-рано от XIII в. не се среща. Най-ранните примери с тази буква в битовата писменост са на граница на XIII с XIV в.⁴⁴ В нагписа се среща и една особена графема Ж₁₆, която се използва за предаване на фонемата V⁴⁵. Нейната повторна поява очевидно се дължи на второто южнославянско влияние (края на XIV - началото на XV в.), довело до реставрацията на старата ортографска норма⁴⁶. Писарите отстъпват от изписването на ОУ или 8 и отново се връщат към Ж, която не се среща след втората четвърт на XIII в.⁴⁷

Обикновено за разделяне на нагпис се използва кръст, както е в нагписа на Домко Безуевич по-нататък, но тук тази роля изпълнява голямата носовка, която освен като У се използва и за „красота“.

Датировка: края на XIV – началото на XV в.

№ 5 (обр. 5)

Местоположение: югозападната екседра на южната галерия, върху мраморния парапет на втората ложка (от изток на запад).

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: триредов нагпис, като първият ред е с дължина от 21 см и височина на буквите от 1 см (Ъ) до 1.8 см (Ж). Дължината на втория ред е 15.5 см, а височината на буквите се движи от 1.1-1.2 см (А, Ш, Н₅) през 1.5 (П, Р) до 1.6-1.7 см

38 Кулбакин 2008²: 141; Шляпкин 1913: 60 (рис. 166); Карский 1979: 198; Колесников 1913²: 13, 14, 15, 16, 19, 20, 21, 22, 24, 26, 27; Щепкин 1967: 130, 243; Зализняк 2000: 187, табл. 20, Образцы начерков буквы Т, II. Тринаго (1410 - 1450).

39 Щепкин 1967: 116-117; Кулбакин 2008²: 139; Зализняк 2000: 211, табл. 35, Образцы начерков буквы Ъ, II. Петлица с пречупване, а) Наклонена мачта № 317-1 (1340 - 1350), № 363-2 (1380 - 1400).

40 Рождественская 1992: 94, № 49 (края на XIV – началото на XV в.), 98, № 57 (XIV в.) и 110, № 75 (XV в.).

41 Зализняк 2004²: 25-26.

42 Зализняк 2004²: 52, 70. Според А. Шахматов (Schahmatov 1884: 69) в тази замяна, по-скоро може да се види южноруско, отколкото новгородско явление.

43 Зализняк 2004²: 26, 71.

44 Янин, Зализняк 1986: 97.

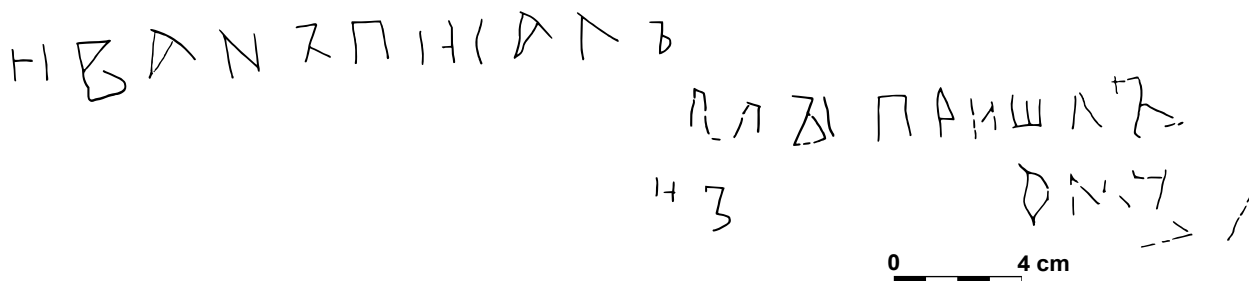
45 Зализняк 2004²: 30.

46 Гальченко 2000: 123-152.

47 Щепкин 1967: 117. Кулбакин 2008²: 141. Както е известно в книжната писменост голямата носов-ка излиза от употреба през XII в. За това у Мединцева 1978: 185; Рождественская 1992: 67. В писмото на брезова кора тя се среща до малко по-късно време. За това вж. Зализняк 2004²: 455, № 778 (1190-те - 1210-те г., Троицки раскоп С) и 519, № 151 (20-те - 30-те г. на XIII в., Нерев. Б); Зализняк 2000: 212, табл. 36, Образцы начерков для буквы Ж; Янин 1984: 76-85; Рождественская 1992: 67.

(М₁, Ы, Ъ). Последният, трети ред има гължина от 19 см и височина на буквите от 0.7 см (Н), 1.3-1.5 см (М₂, З), 1.9 см (О) до 2.3 см (Б).

Съхраненост: плитко изгълбани, не много ясно различими и полуизтрпiti букви.

Текст:

1. нванъ п(н)салъ
2. мы прншлъ _ _
3. нз.....омы

Възстановен текст: „нванъ пнсалъ мы пришлъ[ин] нз [костр]омы”

Превод: „Иван написа, ние дойдохме от [Костр]ома”

Атрибуция: автограф

Съобщение: Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, Древнерусские надписи в Софии Константинопольской, в: *Славянский альманах*, Москва 2012, 45.

Коментар: Надпис-автограф, който освен, че указва на групово посещение на храма „Св. София”, посочва и произхода на пишещия. За съжаление тъкмо тази част е изтрита и може само да се предполага откъде са дошли посетителите. Според руските изследователи, вземайки предвид гължината на последния ред, като най-вероятно място може да се посочи, че те са от Кострома или Кинешма!⁴⁸ Но според мен, най-вероятно, това е първият граг, тъй като идентификацията на буквата О не предизвиква никакви съмнения, а между нея и З могат да се поставят точно пет букви – Костр+омы.

Палеография:

Я_{3,9} – буквата във всички случаи е с остра петлица и с наклонена наляво мачта. В графитите от XIV в. в начертанието на буквата все повече се доближават горната и долната черта на петлицата, като тя придобива вид на тесен, малко издаден клин - остър или леко закръглен в долната част.

Е₂ – буквата е несиметрична с голяма долна и има малка горна част, чиято коса линия достига до самата мачта. Според палеографската таблица на А. Зализняк подобна форма се среща в началото на XIV в.⁴⁹

З₂₁ – аналогия на тази форма на буквата откриваме в грамота на брезова кора № 750 с датировка края на XIII – началото на XIV в.⁵⁰

И – буквата се среща в две форми: 1) с напречна линия Н_{1, 7, 22}, разположена

48 Артамонов, Гиппиус 2012: 45. Кострома, граг наречен по р. Кострома в бивша Владимирска земя, е споменат за първи път пог 1214 г.

49 Зализняк 2000: 157, таб. 3. Образцы начерков для буквы В, III. Горна коса към мачтата (началото на XIV в.).

50 Янин, Зализняк 2000: 44-46. Срв. също и Зализняк 2000: 169, таб. 9, Образцы начерков для буквы З, I. Правонаклонено. а) Пречупване (началото на XIV в.)

хоризонтално и в средата на мачтите. Подобен тип с хоризонтална напречница, разположена в средата на буквата и обикновено характерен за XI-XIII в., се появява дори в графити от XIV в.⁵¹; 2) с наклонена напречна линия (16, 21), напояваща за съвременна буква. Тази форма се разпространява през втората половина на XIV в. и се превръща в обичайна през XV в.⁵²

Р₁₅ - буквата е от т.нар. викингски тип, с изгум гръб и право острие с аналогии от XIV в.⁵³

М₁₂ – небрежно начертание на буквата **М**, със закръглена средна част, опираща в долния ред, присъединена към правите мачти чрез къси хоризонтални рамена или **М** с „плещи“. Този вариант на буквата е обичаен в новгородските пергаментни грамоти от втората половина на XIII – първата половина на XIV в.⁵⁴, но се среща като отживелица и в по-късно време – например Галичкото евангелие от 1357 г. (ГИМ. Сун. № 68)⁵⁵.

Правопис: Най-напред отбелязвам перфектната форма в 1 л. мн. ч. (с окончание -ѣи)⁵⁶ на глагола „прити“, с личното местоимение *мы*, където коренът е записан във вид на *ил* - „прѣшлѣи“⁵⁷. Замяната на [с'л']>[ш'л'] протича между средата на XIII до средата XV в., но е ясен прелом на границата на XIII с XIV в.⁵⁸ Най-ранният пример е в смоленска грамота, докато в Новгород примерите се отнасят към 1280-те - началото на 1310-те г.⁵⁹ Отбелязвам също и една не книжна особеност: изписването на **Н** в корена на перфектното причастие („пѣсалѣ“ в м. обичайното за староруските нагниси „пѣсалѣ“), което не е характерно за нагнисите до XIII в.⁶⁰ Предаването на гиграфа ери с **Ъ** може да се тълкува и като грешка (с недописан втори елемент), и като изравнен гласеж на **Ъ** и **Ъ**⁶¹.

Датировка: втората половина на XIV в.

№ 6 (обр. 6)

Местоположение: югозападната екседра на южната галерия, върху дясната колона на втората ложка (от изток на запад).

Материал: зелен тесалийски мрамор, VI в.

Размери: триредов нагнис, изпълнен в рядка за графит техника на двоен контур, издаващ ръката на човек с опит като писар. Кръстът, висок 3.6 см и с рамо 2.3 см, е разположен на 1.5 см над основния нагнис. Първият ред е с гължина

51 Щепкин 1918: 105, 107. Рыбаков 1964: Хронологический график для буквы И.

52 Срезневский 1885: 261; Щепкин 1918: 107.

53 Трусевич 1905: 82, 89, 93, 95, 102, 111, 114; Зализняк 2000: 183, табл. 18, Образцы начерков для буквы Р, IV. Долен ъгъл. а) криволинейно (втора половина на XIV в.).

54 Срезневский 1885: 190, 191, 194, 197, 203, 214, 238, 240.

55 Турилов 2010: 345 (<http://www.pravenc.ru/text/161553.html>); Вздорнов 1980: 96. Вж. също грамота върху березова кора № 25 с датировка границата на XIV - XV в.: Арциховский 1954: 27-28; <http://gramoty.ru/index.php?no=25&act=full&key=bb> (условна дата: 1400 - 1410 г., стратиграфска дата: края на XIV в. - 1400-те г.) посетен 19 март 2019 г.

56 Зализняк 2004²: 143.

57 Кулик 2014: 255-266.

58 Зализняк 2004²: 87-88 и табл. 3.

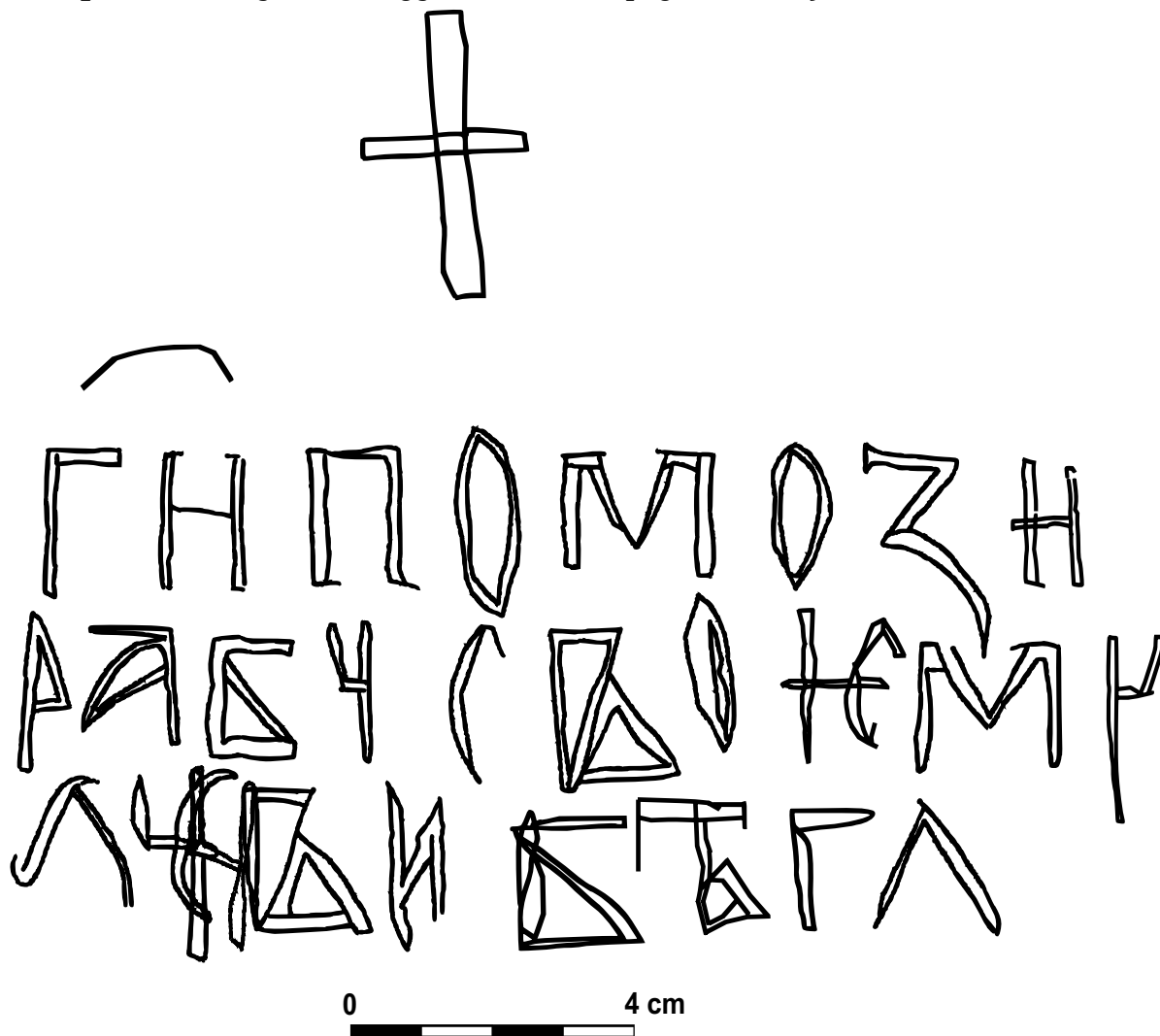
59 Зализняк 2004²: 88 Смол. № 3 (<http://gramoty.ru/index.php?act=full&id=998> ; 1260-1280 г.) и № 69 (<http://gramoty.ru/index.php?no=69&act=full&key=bb>; 1280-1300 г.) и 142 (<http://gramoty.ru/index.php?no=142&act=full&key=bb> ; 1300-1320 г.) посетен 19 март 2019 г.

60 Рождественская 1990: 56; Рождественская 1992: 87, № 38; Гунпиус, Зализняк. 2004, 776.

61 Смядовски 1993: 124.

от 14.7 см и височина на буквите от 1.6 (М) до 2.5 см (З). Дължината на втория ред е 16 см, а височината на буквите се движи от 1.5 см (Б) през 2 см (Р, С, Е, О, ІЄ) до 2.4 (Ў). Последният, трети ред, има дължина от 13.8 см и височина на буквите от 1.5 см (Л), 1.7-1.8 см (Б, Ъ, Ь), 1.9-2.0 см (Є, Ц, Н) до 2.4 см (Ў).

Съхраненост: дълбоко издълбани, ясно различни букви.

Текст:

+

1. ГН помози

2. рабѹ своѹмѹ

3. лѹцѣвн в(Ѣ)гл_

Въстановен текст: „+ ГН помози рабѹ своѹмѹ лѹцѣвн в(Ѣ)гл[ѹ]”

Превод: „+ Г[оспог]и, помози на своя раб Лука бегл[ец]”

Атрибуция: молитвен надпис

Издания: Т. Томов, Три надписи-графити от църквата „Св. София” в Констан-

тинопол, *Palaeobulgarica* XXXIX/2, 2015, 94-109.

Съобщение: Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, Древнерусские надписи в Софии Константинопольской, в: *Славянский альманах*, Москва 2012, 48; Артамонов, Ю. А., А. А. Гиппиус, И. В. Зайцев, Древнерусские надписи-графити Константинопольской Софии, в: *1150 лет Российской государственности и культуры*, Москва 2012, 286-287.

Коментар: Най-отгоре е изписан инвокативен кръст. Обикновено той заменя традиционната църковна формула „В името на Отца и Сина и Св. Дух“, но в някои надписи обаче и след кръста се изписва вербална инвокация – както е в случая⁶². Според Т. Рождественская за графитите кръстът „символизирал речев акт, обръщане към Бог, светците, патрона на храма, молитвен възглас, който трябвало да бъде чуто по време на молитва“⁶³.

Върху колоната от зелен мрамор с черни петна авторът е открил малък участък в светло канелен цвят и тъкмо на него оставя своя надпис. Липсата на достатъчно място обаче го кара да изпише три букви от името си една над друга – **У**, **Ц** и **Б**. Буквата **Ц** доста трудно се открива, тъй като гърбът е голепен до **Б**, а останалите части съвпадат с езичето на **Б** и мачтата на **У**. Така се получава личното име Луцеви или Лука (**Λυκα**, **Λουκᾱ**). Но въпреки положеното старание крайните букви на втория и третия ред попадат в черните петна и трудно се различават. И отново използването на титли показва не само грамотност, но и известна образованост на автора. Това е вторият надпис, след този на Иванко от XIII в., който споменава беглец⁶⁴. И беглецът Лука би могъл да бъде търсен както сред политически бегълци, така и сред емигранти.

Палеография:

У₁₀ – в графитите от XIV в. при изписването на буквата все повече се доближават горната и долната черта на петлицата, като тя придобива вид на тесен, малко издаден клин – остър или леко закръглен в долната част. Срязването на петлицата отгоре с хоризонталната чертица, „увеличаваща“ буквата, е типично за XIV в.⁶⁵

Б₂₅ с петлица, достигаща до върха на буквата, е характерно за края на XIV – първата половина на XV в.⁶⁶ Ъгловатостта следва да се обясни с твърдата основа за писане.

Б_{14, 23} е несиметрична и има голяма горна част, която е вклинена в долната, достигайки до самата основа на буквата. Тя клони към онази форма, която се състои от два частично допиращи се със своите страни триъгълника с различна големина, която е типична за XIV в.⁶⁷ В новгородските грамоти на брезова кора този тип на буквата **В** е характерен за втората половина на същия век⁶⁸.

62 По думите на Ст. Смядовски (Смядовски 1980: 21) това изображение се появява върху надписи, монети, официални документи под влияние на практиките, установени във византийската императорска канцелария.

63 Рождественская 1992: 18. Вж. Смядовски 1993: 50–51 († = ante omnia Christus).

64 Томов 2013-2014: 121-131.

65 Срезневский 1885: 217–261; Пронштейн, Овчинникова 1981: 15.

66 Рыбаков 1964: Хронологический график для буквы В (края на XIV в.); Зализняк 2000: 155, табл. 2, Образцы начерков для буквы В.

67 Срезневский 1885: 261. Срв. също Псковския договор на Тешата и Яким от края на XII в., Договор на Михаил Ярославич от началото на XIV в., Псковския параклитик от 1369 г. За тях у Трусович 1905: 70, 83 и 169. Вж. например грамотите на брезова кора № 475 (средата на XIV в.) <http://gramoty.ru/index.php?no=475&act=full&key=bb> посетен 18 март 2019 г. и № 534 (втора половина на XIV в.). <http://gramoty.ru/index.php?no=534&act=full&key=bb> посетен 18 март 2019 г.

68 Вж. грамоти № 1, 44, 51, 172, 281, 532, 534, 539, 749, 948: [http://gramoty.ru/index.php?key=bb&date\[\]=all&city\[\]=all&](http://gramoty.ru/index.php?key=bb&date[]=all&city[]=all&)

З₇ – с къса полукръгла опашка, рязко отиваща надолу, е характерно за първата половина на XV в.⁶⁹ В новгородските грамоти на брезова кора този тип се среща през целия век⁷⁰.

Н_{2, 8} – напречницата на буквата е разположена хоризонтално и в средата на мачтите. Подобен тип обикновено е характерен за XI - XIII в., но се появява дори в графити от XIV в. При втория тип **Н**₂₃ буквата е изписана в съвременната си форма с диагонал, наклонен наляво. Тя се появява в ръкописните паметници от втората половина на XIV в.⁷¹, а в грамотите на брезова кора се среща от края на XIV – първата половина на XV в.⁷²

Л_{19, 28} е симетрична. С времето тя малко се изменя – има вид на две наклонени прави линии, съединени в горната си част. Правият ъгъл в начертанието на **Л** е очевиден.

М_{5, 17} е с прави мачти, широки плещи и остра петлица, недостигаща долния рег. Подобна буква откриваме в грамота на брезова кора от средата на XIV и началото на XV в.⁷³

Р₉ – във вид на „нож от руски курганен тип“ с леко изгъто острие, прав гръб и право краче (от острието към гърба върви къса права линия, която увеличава сходството с нож). Този тип се среща в грамотите на брезова кора през XIV в.⁷⁴ и продължава да се открива в някои от началото на XV в.⁷⁵ На пергамент подобно **Р** също е познато през XIV в.⁷⁶

У_{12, 18, 20} – нагисът се характеризира с употребата на простото **У** във формата на **Ч**, което се среща в грамотите на брезова кора от втората половина – края на XIV и началото на XV в.⁷⁷ Буквата **У** в гумата „своему“ е изписана огледално.

Ц₂₁ – във формата на цифра 4 (**Ч**) е присъщо за втората половина на XIV в.⁷⁸

Ю₁₆ е с права съединителна линия в средата на буквата. Според В. Щенкин подобно начертание се съдържа до средата на XIV в., след това се налага високата съединителна права⁷⁹.

exsav[]=all&safety[]=all&cath[]=all посетен 18 март 2019 г.

69 Соболевский 1908²: 51. Срв. Рыбаков 1964: Хронологический график для буквы З (средата на XIV в.) и табл. IX–X; Черепнин 1956: 244, табл. 4. Полуустава XIV – XV в. (XV в.); Зализняк 2000: 168-169, табл. 9, Образцы начерков для буквы З.

70 За първата половина на XIV в. вж. грамоти № 51, 65, 76Б, 144, 418: [http://gramoty.ru/index.php?key=bb&date\[\]=all&city\[\]=all&exsav\[\]=all&safety\[\]=all&cath\[\]=all](http://gramoty.ru/index.php?key=bb&date[]=all&city[]=all&exsav[]=all&safety[]=all&cath[]=all) посетен 18 март 2019 г. За втората половина на XIV в. вж. грамоти № 2, 315, 317, 368, 534, 618, 623, 690, 698/699, 744, 756: [http://gramoty.ru/index.php?key=bb&date\[\]=all&city\[\]=all&exsav\[\]=all&safety\[\]=all&cath\[\]=all](http://gramoty.ru/index.php?key=bb&date[]=all&city[]=all&exsav[]=all&safety[]=all&cath[]=all) посетен 18 март 2019 г.

71 Щенкин 1918: 107, 115, 119; Карский 1979: 419; Черепнин 1956: 244, табл. 4. Полуустава XIV - XV в.; Срв. Рыбаков 1964: табл. XI–XII, 1383 г. ковчег Диониса.

72 Арциховский, Борковский 1958: 55, грамоти № 248 (1396), № 313 (първата четвърт на XV в.), № 446 (границата на XIV - XV в.), № 519 (втора половина на XIV - началото на XV в.). Срв. също <http://gramoty.ru/index.php?no=248&act=full&key=bb>; <http://gramoty.ru/index.php?no=313&act=full&key=bb>; <http://gramoty.ru/index.php?no=446&act=full&key=bb>; <http://gramoty.ru/index.php?no=519&act=full&key=bb> посетен 18 март 2019 г.

73 Рыбаков 1964: табл. IX–X, № 46 (1328 г.); Зализняк 2000: 177, табл. 14, Образцы начерков для буквы М.

74 Срв. грамоти № 20, 26, 34, 102, 124, 133, 140, 179, всички отнесени към XIV в.: <http://gramoty.ru/index.php?key=bb&date%5B%5D=all&city%5B%5D=all&exsav%5B%5D=all&safety%5B%5D=all&cath%5B%5D=all> посетен 18 март 2019 г.

75 Арциховский, Борковский 1958: 64 и грамота № 161; Арциховский 1963: 14 и грамоти № 300, 352.

76 Срезневский 1885: 238, 256.

77 Зверуго 1975: 126; Карский 1979: 199; Зализняк 2000: 181, табл. 16, Образцы начерков для буквы О; с. 189, табл. 21, Образцы начерков для буквы У (в том числе в составе ОУ); с. 203, табл. 29, Образцы начерков для буквы Ч.

78 Рыбаков 1964: Хронологический график для буквы У (края на XIV в.); табл. IX–X, 1340 г. Запись о землетресении; 1343 - 1344 г. Евангелие Симеона Гордого и табл. XI–XII, 1383 г. ковчег Диониса.

79 Щенкин 1967: 117; Черепнин 1956: 244, табл. 4. Полуустава XIV - XV в. (XV в.).

Правопис: Окончанията *-ови*, *-еви* (Дат.п. ег.ч. м.р.), в нашия нагпис *-еви*, в старобългарските и староруските паметници се употребяват само в названията на лица от мъжки пол и професии⁸⁰. Окончанието *-ови* в Дат. п. м. р. е характерно за началото на писмената история на староруският диалект – по-нататък неговата роля бързо пада и през XIII в. то на практика изчезва⁸¹. В псковските източници от некнижен характер обаче окончанието *-ови* се среща доста често и се загързва дълго⁸². Огледалното изписване на второто **Ѹ** в „своему“ е обичайно за новгородските некнижни текстове и е ярък белег на новгородската писмена традиция и преди всичко в грамотите на брезова кора⁸³. Една от възможните причини за подобни начертания е може би влиянието, което оказват огледалните форми на буквите от печатите.

Съвкупността от палеографски признаци позволява нагписът да се датира с най-голяма вероятност през втората половина - края на XIV в.

Датировка: втората половина - края на XIV в.

№ 7 (обр. 7)

Местоположение: западната част на южната галерия, върху мраморния парапет на първата (от изток на запад) лежа, в десния край, плътно до стената.

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: двуредов нагпис с дължина на първи ред 8.2 см, на втори – 7.7 см. В първият ред отделните букви имат височина от 1.5 см (**Т**) до 2 см (**О**); а във втория височината им варира от 0.4 см (**Б**) до 1.8 (**Н**). Самата рисунката е с размери 15 x 15 см.

Съхраненост: дълбоко издълбани, различни букви.

Текст:

1. сатко Ѹ
2. офинимъ

Превод: „Написа Садко офиним“

Атрибуция: автограф с пояснение

Коментар: Садко, староневгородското „Сѣдкѣ“, се среща в народните епически песни във вид на „Садко“ или „Сѣдкѣ“, т.е. в акащ вариант⁸⁴. Името може да се изведе от изчезналото вече прилагателно „сѣд/сѣг“ със значение „сив, побелял“.

То е обградено от рисунка, изобразяваща колело от което илизат коси черти, и под него е добавена изписаната на кирилица еврейска дума „офаним“ (’ōphanīm; ег. ч. ’ōphān; гръц. офанеїμ, офанц)⁸⁵, но предадена като „офиним“. Офаним или колело (споменато за първи път у 1 Енох 61.10, текст, написан вероятно през I в.)⁸⁶ дължи появата си на използването му у Езекил 10: 12-13 и по такъв начин в

80 Дурданов 1991: 140, 148; Якубинский 1953: 185; Иткин, Коган 2006: 204-212.

81 Зализняк 2004²: 108.

82 Зализняк 2004²: 150.

83 За огледално изписаните букви вж. Рождественская 2000: 405-408.

84 НПЛСтМЛИз 1950: 32, 181, 219 Съдко Сытиницы (в Комисс. НПЛ – Сотко Сытиницъ, в друго споменаване Сотъке).

85 Думата се образува от колело (на иврит офен), или офанім у Езекил. Вж. Алмалех 2013: 73.

86 Webster 2009: 145.

по-късните текстове се превръща в чин за определена група ангели⁸⁷.

Всъщност с добавката на „офиним“, намерението на автора е да изясни смисъла на изображението. В своята същност офанимите са „многооки“ колела с четири крила, които се движат, въртят непрекъснато⁸⁸. Те се споменават в молитви, често изпълнявани от братството като част традиционната сутрешна служба на Шабат⁸⁹.

Ако рисунката има отношение към мозайките върху пандантивите и особено тази на северозападния подпорен стълб, то надписът се е появил преди тяхното заличаване. Според Сирил Манго то е станало едва по време на османските поправки на храма през 1607 - 1609 г., когато фигурата на Христос в централния купол била премахната⁹⁰. Според Ф. Хазлък, другите мозайки се виждали най-късно до 1717 г.⁹¹ Следователно, появата на подобен надпис с изображение около него следва да се търси между 1607 - 1717 г.

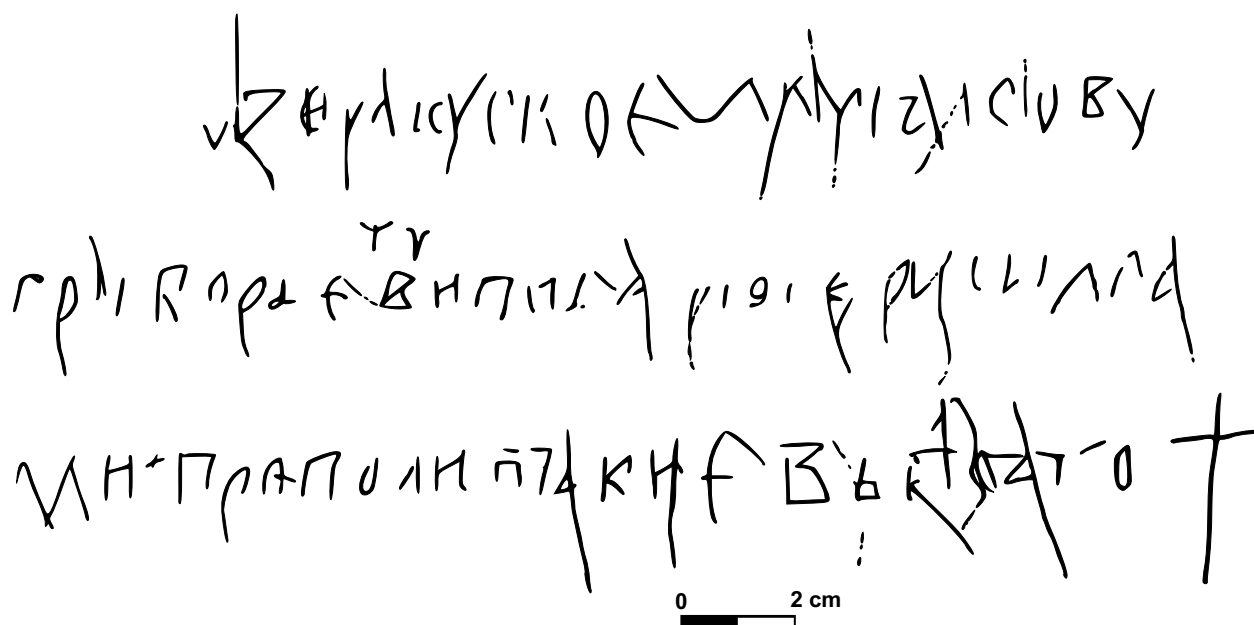
87 Еврейският философ Мойсей Маймонид (1135 - 1204), най-известен с работата си по еврейския закон и етика, поставя офанимите на второ място в своята йерархична система за ангелите и другите небесни същества, идентифицирни чрез специфични препратки в Св. Писание. Вж. Webster 2009: 88.

88 Алмалех 2013: 65.

89 Вж., например, Сигур „Врата Молитвы“ 2008: 587, 589.

90 Mango 1962: 87-91. За мозайките вж. също Nelson 1989: 19-10; Encyclopedia 2009: 243-244.

91 Haslück 1919: 9-11; Mango 1962: 100 отбелязва, че около 1750 г. всички мозайки в храма били покрити с пластур.

Прерисовка на Й. Калаврезу - Максайнер, Д. Оболенски

Съвременна прерисовка на единствената видима част

Коментар: В края на нагписа е изписан инвокативен кръст (с мачта, висока 3 см и напречно рамо – 1.4 см), заменящ традиционната църковна формула „В името на Отца и Сина и Св. Дух“. Правят впечатление угължените букви, както и изнесените нагредни букви – без титли. Подобна констатация ни отправя към XV в.

Палеография:

Я_{5, 34, 40, 46, 57, 65} – буквата във всички случаи е с гълга опашка, излизаша явно извън реда. Такова А се появява и широко разпространява през XV в. На грамотите върху брезова кора тя се среща в тези от XV в. (№№ 15, 18, 122, 129)⁹⁴, а на хартия

94 Арциховский 1954: 15, 17-18 (№ 15, 17); Арциховский, Борковский 1958, 54-56 (№ 122), 64-66 (№ 129).

се появява и разпространява също през XV в.⁹⁵ **Е**_{9, 17, 27} – буквата е с влизащи една в друга петлици е типична за паметниците на гревния, т.нар. руски полуустава от края на XIV - началото на XV в.⁹⁶

Є₁₁ – вертикалната буква с език насочен надолу има аналогии с тип от първата половина на XV в.⁹⁷

З₇ – буквата е вертикална, с пречупване и с опашката излиза силно извън реда. Тя е аналогична на този тип, който според палеографската таблица на А. Зализняк е датиран през първата половина на XV в.⁹⁸ **И** – буквата се среща в две форми: 1) с напречна линия **И**_{5, 21, 32, 48}, разположена хоризонтално и в средата на мачтите. Подобен тип с хоризонтална напречница, разположена в средата на буквата и обикновено характерен за XI - XIII в., се появява дори в графити от XIV в.⁹⁹; 2) с наклонена напречна линия (**И**_{28, 42, 55}), напomniaща за съвременна буква. Тази форма се разпространява през втората половина на XIV в. и се превръща в обичайна през XV в.¹⁰⁰

Р₄ – буквата е с глава във вид на прав ъгъл, който е долепен до върха на права мачта – тип, с аналогии от средата на XIV в.¹⁰¹

У_{7, 13, 18, 30} – основен вид, просто, характерно за XIV - XV в.¹⁰²

Ѣ₆₂ – квадратната петлица на буквата има аналогии едва през втората половина на XIV в.¹⁰³

Общите очертания на буквите в надписа дотолокова са се отдалечили от устава, че това позволява да се говори за XV в. От палеографски особености, важни за неговата датировка, могат да се посочат гългоопашатото **А**, **В**, **Є** с език насочен надолу, **З** и **И** (втори тип, напomniaщ за съвременна буква) указват за XV в.

Правопис: В надписа изнесените над реда букви са без титли, което става характерна черта за полуустава от XV и XVI в.¹⁰⁴ И така, сборът от палеографски и ортографски признаци насочва към датироване на надписа през XV в.

Датировка: първата половина на XV в., а според първите издатели на надписа – първата половина на 1433 г.¹⁰⁵

95 Колесников 1913: 14, 15, 17, 18, 20, 26. Срв. също Шахматов 1903: табл. I-III.

96 Черепнин 1956: 254, табл. 7. Начертания букв грамот на бересте XV в.

97 Зализняк 2000: 163, табл. 6, Образцы начерков для буквы Е, II. Вертикално (1410 - 1420). Срв. също Черепнин 1956: 254, табл. 7. Начертания букв грамот на бересте XV в.

98 Зализняк 2000: 169, табл. 9, Образцы начерков для буквы З, II. Вертикално, а) пречупване (1420 - 1450). Срв. също и Рыбаков 1964: Хронологический график для буквы З (края на XIV в.).

99 Щепкин 1918: 105, 107. Рыбаков 1964: Хронологический график для буквы И.

100 Срезневский 1885: 261; Щепкин 1918: 107.

101 Черепнин 1956: 163, табл. 3. Срв. също Зализняк 2000: 182, табл. 18, Образцы начерков для буквы Р, Петлица с чупка, II. Ъгъл нагоре (1160 - 1180).

102 Обикновено възникването на простото **У** се отнася към XIII в. За това у Щепкин 1918: 106.

103 Трусевич 1905: 112, 120 и гр.

104 Кулбакин 2008: 125, рис. 58. Южнославянский полуустава XV - XVII вв., рег 4, № 15; Щепкин 1967: 134.

105 През 1432 г. митрополит Герасим пристига в Константинопол, през есента на 1433 г. той се връща в Смоленск и отпук, най-вероятната дата за създаване на надписа е първата половина на 1433 г. За това у Kalavrezou-Maxeiner, Obolensky 1981: 8. За Герасим вж. Тарасов 2006: 152-154.

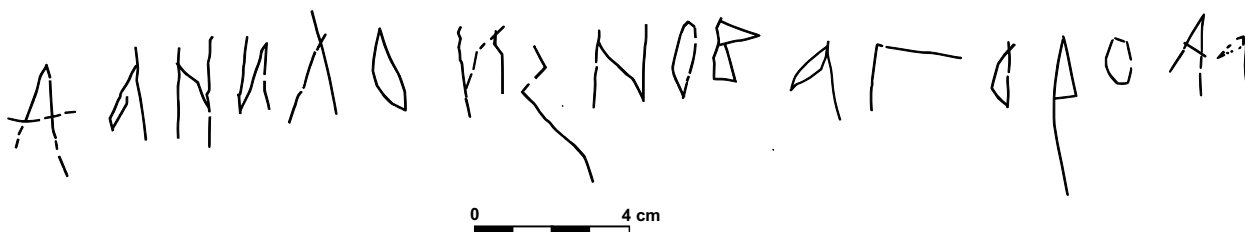
№ 9 (обр. 9)

Местоположение: югозападната екседра на южната галерия, върху югозападната колона, срещу покоеите на патриарха.

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: едноредов надпис с гължина 33 см, на 140 см от нивото на пода. Височината на буквите варира от 4.5 см (Р) през 3 см (Д₁, Л, Н₁, Н₂) до 1.4 см (О₄).

Съхраненост: гълбоко изгълбани, ясно различими букви.

Текст: ДАНИЛО ИЗ НОВАГОРОДА(А)

Превод: „Данило от Новгород“

Атрибуция: автограф

Съобщение: Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, Древнерусские надписи в Софии Константинопольской, в: *Славянский альманах*, Москва 2012, 44; Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, И. В. Зайцев, Древнерусские надписи-граффити Константинопольской Софии, в: *1150 лет Российской государственности и культуры*, Москва, 2012, 286.

Коментар: Вероятно този надпис-автограф, както и № 12, намиращ се върху северо-западната колона в централната част на южната галерия, са дело на едно и също лице¹⁰⁶.

Палеография:

Д₁ - на високи крачета е характерна за бързописа и късния полууста¹⁰⁷. Тук крачетата на буквата са дори по-гълби от петлицата.

Р₁₅ - буквата е от т.нар. викингски тип, с издут гръб и право острие с аналогии от XIV в.¹⁰⁸

Н_{4,7} - буквата е изписана в съвременната си форма с диагонал, наклонен наляво. Тя се появява в ръкописните паметници от втората половина на XIV в.¹⁰⁹, а в грамотите на брезова кора се среща от края на XIV – първата половина на XV в.¹¹⁰

З – силно насочена назад опашка имаща аналогии през XIV в.¹¹¹

Правопис: В окончанието -о- (Им. п., м. р.), представено в името (Данилъ>Дани-

¹⁰⁶ Алексеев 1999: 322. Артамонов, Гиппиус, Зайцев 2012: 286.

¹⁰⁷ Карский 1979: 184.

¹⁰⁸ Трусевич 1905: 82, 89, 93, 95, 102, 111, 114; Зализняк 2000: 183, табл. 18, Образцы начерков для буквы Р, IV. Долен ъгъл. а) криволинейно (втора половина на XIV в.).

¹⁰⁹ Щепкин 1967: 117; Карский 1979: 419; Черепнин 1956: 244, табл. 4. Полуустав XIV - XV в. (XIV - XV в.); Рыбаков 1964: табл. XI – XII, 1383 г. ковчег Диониса.

¹¹⁰ Арциховский, Борковский 1958: 55, грамоти № 248 (1396), № 313 (първата четвърт на XV в.), №446 (границата на XIV-XV в.), № 519 (втора половина на XIV - началото на XV в.). Срв. също <http://gramoty.ru/index.php?no=248&act=full&key=bb>; <http://gramoty.ru/index.php?no=313&act=full&key=bb>; <http://gramoty.ru/index.php?no=446&act=full&key=bb>; <http://gramoty.ru/index.php?no=519&act=full&key=bb> посетен 20 март 2019 г.

¹¹¹ Зализняк 2000: 169, табл. 9, Образцы начерков для буквы З, III. Лявонаклонено. а) Пречупване (XV в.); Шляпкин 1913: 53; Карский 1979: 192.

ло), влияние оказва не толкова битовия правопис, колкото формите на гръцките имена завършващи на *-ос*- и то е по-скоро графично, отколкото в произношението¹¹².

Това може да се види във втория автограф на този Данило¹¹³, където той се е подписал в гръцката форма на християнското име „Данїлос“ (Δανιήλος). Освен това, като пример може да се посочат представените многократно имена в Им. п., ег. ч. на *-ило* (напр. Данило [1235 г.], Дрочило, Твердило [1240 г.], Гаврило [1270 г.]), които изглежда не се употребяват в живата старонозгорска реч¹¹⁴. И накрая, формите на имена в Им. п., м. р. на *-о* (и *-е*) са по-характерни за епиграфиката на Новгород, отколкото за южноруските земи (Киев)¹¹⁵.

Датировка: края на XIV в.

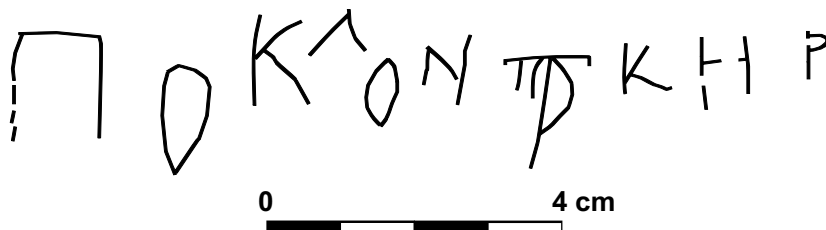
№ 10 (обр. 10)

Местоположение: югозападната екседра на южната галерия, върху мраморната колона пред покоеите на патриарха.

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: едноредов надпис с гължина 11 см и на 145 см от нивото на пода. Височината на буквите варира от 0.5 см (Π); 0.6 см (Λ); 0.7 см (Κ); 0.9 см (Ο); 1 см (Η); 1.2 см (Κ₃); 1.5 см (Π₁, Ο₂, Τ, Ρ₉).

Съхраненост: дълбоко издълбани, различни букви.

Текст: (п)оклон птр к(н)р...

Възстановен текст: „(п)оклон п[а]тр[нарха] к(н)р...”

Превог: „Поклон на п[а]тр[иарха], кир”

Атрибуция: обръщение към патриарха

Коментар: В надписа се среща и лигатура от буквите Π+Τ+Ρ за думата „патриарх”. Не е изненадващ този надпис, под него се намира гръцки надпис със същото съдържание „На многая лета, владико!” Думата „поклон” се употребява широко в новгородската писменост още от XIII в. В договорите на Новгород с тверските велики князе „поклон” се пише от името на управителя и целия Новгород – „поклон от управителя Михаил”¹¹⁶. Тук обаче трябва да отбележа и използ-

112 Рождественская 1992: 137 отбелязва, че „... окончанията *-о* и *-е* в Им. п., м. р. проникват в канона през втората половина на XII в.”.

113 Артамонов, Гиппиус 2012: 45 „някои от авторите на софийските графити са оставили в нея [в черквата] по два автографа (от вече казаните лица, това е Филип Микитинич, Данило от Нижни Новгород и Остафий от Москва)”.

114 Зализняк 2004²: 207 (хипокористичен суфикс *-ило*) и 209.

115 Рождественская 1992: 137.

116 Грамоты Великого Новгорода, № 1, с. 9; Арциховский, Тихомиров 1953: 35.

ването на гумата „кир“ (κῑρ, κύριε)¹¹⁷, по-характерна за обръщение към духовни и светски лица в текстове на гръцки и старобългарски език, която не съм срещал в руските надписи¹¹⁸, но фигурираща в староруските летописни текстове, в които започва да се употребява едва от началото на XIII в.¹¹⁹ Това ме кара да смятам, че надписът е дело на лице с балкански произход. Очевидно нещо или някой са попречили на пишещия да завърши своето творение.

Палеография: За датирание палеографските данни са недостатъчни. Може да се отбележи буквата Н₁₁, чиято напречницата е разположена малко по-нагоре от средата на буквата, което е обичайно за ръкописите от XIII в.¹²⁰ В книжното писмо този тип се появява през втората половина на XII в. и бързо се разпространява през XIII в., докато в епиграфиката тези изменения се развиват с известно закъснение – през втората половина на XIII – първата половина на XIV в.

Аналогии могат да се открият в някои графити от „Св. София“ в Киев, където тази форма на Н е фиксирана от втората половина на XIII в.¹²¹ Другата буква заслужаваща внимание в Н₆, чиято коса линия завършва в средата на дясната мачта, което е по-характерно за XIII в.¹²² На около 1.5 см от последната буква Р се забелязват, макар и доста трудно сред множеството черти, две вертикални мачти и напречница, което най-вероятно отговаря на Н. Ако това е така, то може хипотетично да допуснем, че става дума за патриарх Исая (Исая), заемал константинополската катедра между 1323 и 1332 г.

Правопис: В надписа надгредно е поставена буквата Л, но без покритие. Ако до края на XIV в. пропускането на титла е по-скоро случайна небрежност, то през XV и XVI в. в полуустава от южнославянски тип постепенно започват да се появяват надгредни „титловидни“ букви без титла¹²³. Формулата „Поклон Х-а У-у“ (с безпредложен Дат. п.) се появява едва през втората половина на XIV – първата половина на XV в. в грамотите на брезова кора¹²⁴.

Датировка: не преди втората половина на XIV в.

117 По-късно κύριε била форма за почтително обръщение, като нашето „господине“. За това вж. Greek-English Lexicon 1997: 458. Вж., например, хрисовул на крал Стефан Урош II Милутин (XV в.) в Зборник 2011: 542.365 „... архієпископъ въсе Сръвскыиє и Полморскыиє земли квр Никодимъ“, както и приписката от 1466 г. на гяк Димитър към „Номоканон“ в черквата „Св. Йоан Претеча“, Варош, Кратово у Иванов 1970: 151, № 3 „... архієпископа а вьлгарскаго квр, Дорофеа... архієпископъ охридскому квр, Дорофею“; 88, № 2 (надпис, ман. „Св. Богородица“, Кичево, 1840 г.) „благженѣишаго архієпископа прывысокоцѣннѣишаго кирѣ Гофронна и архієпископа Герасима Кичевскаго... кирѣ Онѣфрѣ... кирѣ Янаніа“.

118 Вж. например Иванов 1970²: 38, № 21 (кмиторски надпис от черквата „Св. Богородица Перивлента“, Охрид от 1294/1295 г. „... διὰ συνδρομῆς κα(ρ) ἐξόδοις κυρίου Προϋόνου τοῦ Συορου μευάου ἐτασιάρχου“); 266, № 102 (1402 - 1427, „Деспотоу квр Стефану“); № 103 (1496 г., „... при игѣмени попѣ кир Павлѣ тогда дръжеиѣ прѣстолю светицества великыиє сардакѣ митрополита кир Сильвестрѣ“); Стојановић 1988: № 6, 19, 26. Срв. също надписа на Йоан Асен II от черквата „Св. Четиригест мъченици“ в Търново, по повод победата му при Клокотница на 9 март 1230 г. у Попов 1984: 9; „Салого црѣ кюр(а) Фодора Колнина“.

119 За това вж. Демин 2009: 348 бел. 20 с посочените примери.

120 Черепнин 1956: 241; Щенкин 1967: 115.

121 Высоцкий 1976: 172. Срв. също Рыбаков 1964: табл. IX - X („Запис за смъртта на Кирил и Оксилия“ от 1279 г.; надпис на Василевските брати на „Св. София“ в Новгород от 1336 г.).

122 Щенкин 1956: 115.

123 Кулбакин 2008²: 125, рис. 58. Южнославянский полуунав XV - XVII вв., рег 4, № 15; Щенкин 1967: 134.

124 Зализняк 2004²: 37 и 550-552 грамота № 358 (средата на XIV - първата половина на XV в.).

№ 11 (обр. 11)

Местоположение: югозападната ексегра на южната галерия, върху северозападната мраморната колона.

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: едноредов надпис с гължина 15 см и на около 140 см от нивото на пода. Височината на буквите варира от 2 см (И) до 5.2 см (Д).

Съхраненост: плитко изгълбани, ясно различни букви.

Текст: ДАВИТЪ

Превод: „Давид“

Атрибуция: автограф

Палеография: Най-напред отбелязвам почти квадратната петлица на Д, с аналози през втората половина на XIV в. За датировката на надписа обаче са важни буквите Я, И и Т. Първата буква е с форма, характерна за XIV - XV в. При нея горната и долната черта на петлицата все повече се доближават и тя придобива вид на тесен, малко издаден клин - остър или леко закръглен в долната част¹²⁵.

Втората буква се доближава до нейната съвременна форма. Такова И се появява през втората половина на XIV в., но е по-разпространено през XV в.¹²⁶ Последната буква е със спуснати странични вертикални крила имащи гължина почти равна на гължината на мачтата. Това е т.нар. триного Т преобладаващо от началото на XV в. и позволява датирание през този век¹²⁷. Към тях може да се добави

¹²⁵ Хаджиев 2001: 72, табл. 7.1 Вугин (1361 - 1396) и с. 74, табл. 8.1 Шумен (1379 - 1393). Срв. също Высоцкий 1976: 112, № 236 и табл. СХХV, СХХVI; Рыбаков 1964: Хронологический график для буквы А (края на XIV в.); Рождественская 1992: 114, № 75 (XV в.).

¹²⁶ Срезневский 1885: 261; Щепкин 1956: 107.

¹²⁷ Карский 1979: 198; Колесников 1913²: 13, 14, 15, 16, 19, 20, 21, 22, 24, 26, 27; Черепнин 1956: 243, 244, табл. 4 Полуустав XIV - XV вв., знак 13; Кульбакин 2008²: 140; Томовић 1974: табл. XXII, № 117 надпис на княз Радивой Влашкович (1464 - 1465), табл. XXIII, № 125 надпис на архиепископ Теодосий Дойчатович (20 март 1493); Рождественская 1992: 112, № 72 (XV в.); Зализняк 2000: 187, табл. 20, Образцы начерков для буквы Т, II. Триного (1410 - 1450).

и формата на буквата Д, която се среща в надписи от втората половина - края на XV в.¹²⁸

Правопис: Формата на личното име е предадена с обеззвучаване на крайния съгласен звук *g > t*.

Датировка: XV в.

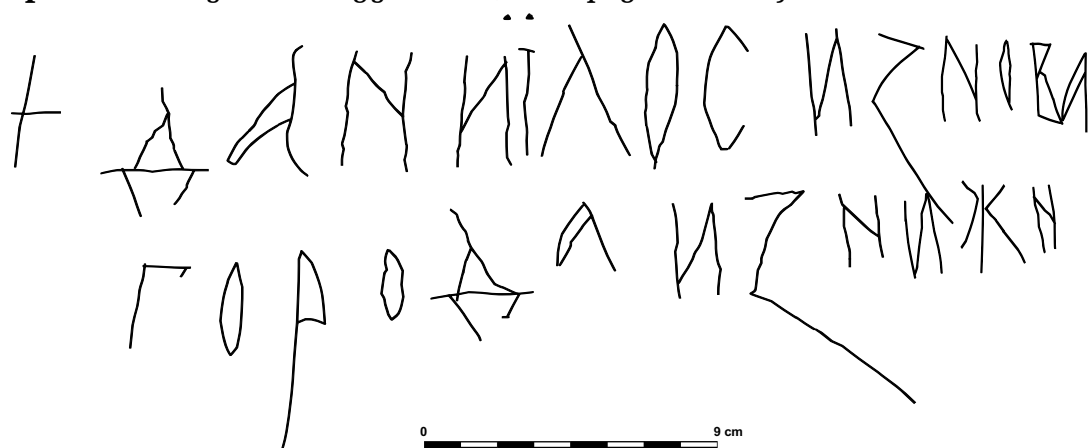
№ 12 (обр. 12)

Местоположение: Върху северо-западната колона в централната част на южната галерия.

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: двуредов надпис с дължина на първият ред 33 см и височина на буквите от 2.1 см (О) до 5.9 см (Z). Дължината на втория ред е 28.4 см, а височината на буквите се движи от 2 см (Н₄) до 6.6 (Z).

Съхраненост: дълбоко издълбани, ясно различими букви.

Текст:

1. † ДАНИЛОС ИЗ НОВА

2. ГОРОДА ИЗ НИЖН...

Възстановен текст: „† ДАНИЛОС ИЗ НОВАГОРОДА ИЗ НИЖН[ЕГО]”

Превод: „† Даниилос от Новгород, от Нижни”

Атрибуция: автограф

Съобщение: Ю. А. Артамонов, И. В. Зайцев, Новые источники о паломничестве русских людей в храм Св. Софии в Константинополе-Стамбуле, в: *Русь и Византия. Место стран византийского круга во взаимоотношениях Востока и Запада. Тезисы докладов XVIII Всероссийской научной сессии византистов*, Москва 20 - 21 октября, 2008 года, Москва 2008, 15; Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, Древнерусские надписи в Софии Константинопольской, в: *Славянский альманах*, Москва 2012, 44; Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, И. В. Зайцев, Древнерусские надписи-граффити Константинопольской Софии, в: *1150 лет Российской государственности и культуры*, Москва 2012, 286.

¹²⁸ Томовић 1974: табл. XXII, № 117 надпис на княз Рагивой Влашкович (1464 - 1465) и табл. XXIII, № 125 надпис на архиепископ Теодосий Дойчетович (20 март 1493).

Коментар: Символната инвокация - встъпителният кръст, който в средновековните ръкописи символизира молитва към Бог, е ясен и не се нуждае от коментар. По някаква причина авторът на графита не е успял или не е могъл да завърши своя автограф, но не е трудно да се възстанови името на неговото родно място. Данило е грецизирал своето име (Δανιήλος), което, както изглежда не се употребява в живата новгородска реч и е присъщо за книжната традиция¹²⁹. Обикновено авторите на нагписите-графити избягват да пренасят гумите, което е лесно достижимо при писане върху неограничена плоскост. Когато се налагало пренасяне на гуми, то това ставало сричка по сричка, при което сричката задължително завършвала на гласна или Ъ/Ѣ. В нашия случай правилото е спазено.

Трудно може да се идентифицира някое лице от средновековния период само по име, но в този нагпис е добавено указание за произхода на пишещия. Известно е, че между 1376 и 1389 г. са извършени няколко пътувания към Константинопол, свързани с въпросите по заемане на митрополитската катедра след смъртта на митрополит Алексей, за което се споменава в летописите. Сред тях е и това на Суздалският епископ Дионисий, който тръгва през 1379 г. за византийската столица по вода от Нижни Новгород и втори път през лятото на 1383 г. Нищо не пречи да допуснем, че споменатият Данило може би е бил част от придружаващите епископа лица. Друг кандидат е слугата на великия княз Димитрий Донски на име Данило (Δανιήλ), който през 1371 г. гоставил писмо от княза на константинополския патриарх¹³⁰.

Палеография:

Д_{1, 19} – на високи крачета е характерна за бързописа и късния полуустаб¹³¹. Сходна на нашата буква откриваме в палеографската таблица за грамотите на брезова кора, за периода между 1340 - 1380 г.¹³²

Ж₂₅ – буквата е изписана с пет маха и е с умалена горна част, което подсказва за XIV в.¹³³

З_{10, 22} – буквата е със силно насочена назад опашка и долна част, значително превишаваща горната. Форма, характерна за времето не по-рано от XIV в.¹³⁴

Ї₅ – използването на „гесетично“ Ї, което се пише с две точки или без тях, вместо И в позиция след гласна и в началото на дума (след съгласна почти не се среща).

И_{4, 9, 21, 24} – буквата е изписана в съвременната си форма с диагонал, наклонен наляво т.е. от върха на ясната мачта към долния край на лявата.

Тя се появява в ръкописните паметници от втората половина на XIV в.¹³⁵, а в грамотите на брезова кора се среща от края на XIV - първата половина на XV в.¹³⁶

129 Такива примери могат да се открият и в храма „Св. София“ в Киев. Срв. Высоцкий 1976: 105, № 67; с. 70, №159 и № 160, с. 100-101, № 218 и 219.

130 CCLXIV. (6878 - 1370) iunio. ind. VIII. Patriarchae litterae exhortatoriae datae ad Demetrium, Magnum Ducem Russiae. - In: Acta et Diplomata Graeca 1860: 516.

131 Карский 1979: 184.

132 Зализняк 2000: 161, табл. 5, Образцы начерков для буквы Д, 3. Дълги крачета, тип I (1340 - 1380).

133 Зализняк 2000: 165, табл. 7, Образцы начерков для буквы Ж, 5. Умалена горна част, б) Едното рамо (или гвете) към върха на мачтата (1360 - 1400).

134 Зализняк 2000: 169, табл. 9, Образцы начерков для буквы З, III. Лявонаклонено, а) Пречупване (1300 - 1360).

135 Щепкин 1918: 107, 115; Щепкин 1967: 119; Карский 1979: 419; Черепнин 1956: 244, табл. 4. Полуустаб XIV - XV в. (XIV - XV в.); Рыбаков 1964: табл. XI-XII, 1383 г. ковчег Дионисиа.

136 Арциховский, Борковский 1958: 55, грамоти № 248 (1396 г.), № 313 (първата четвърт на XV в.), № 446 (границата на XIV - XV в.), № 519 (втора половина на XIV - началото на XV в.). Срв. също <http://gramoty.ru/in->

Датировка: втората половина на XIV в.

ШАТ Ф Ъ Н П О П Ъ ГА Л Н Ы С К Н Н

92

И. В. Зайцев. Новые источники о паломничестве русских людей в храм Св. Софии в Константинополе Стамбуле, в: *Русь и Византия. Место стран византийского круга во взаимоотношениях Востока и Запада. Тезисы докладов XVIII Всероссийской научной сессии византистов*, Москва 20 - 21 октября, 2008 года, Москва 2008, 15; Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, Древнерусские надписи в Софии Константинопольской, в: *Славянский альманах*, Москва 2012, 44; Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, И. В. Зайцев, Древнерусские надписи-графити Константинопольской Софии, в: *1150 лет Российской государственности и культуры*, Москва 2012, 287.

Коментар: В буквата **М** е вписан шесткраен, или патриаршески кръст с две напречни рамена¹⁴³. Най-вероятно това е кръст, с който средновековните писачи често обичали да започват своите записи, един вид да призовават на помощ Бог¹⁴⁴. Този кратък молитвен възглас показва благодарността към Бог с чиято помощ е написан надписът, който трябва да бъде чут по време на молитва¹⁴⁵. Кръстът е с височина на мачтата от 4.6 см. Неговата долна напречница е с дължина от 0.9 см и краища насочени наголу, а горната напречница е дълга 0.9 см.

Очевидно съкращението „**ісѣ хѣ**” е част от монограма „**ісѣ хѣ ннка**” (Иисус Христос побеждава), но за съжаление втората му част не е изписана в нашия надпис. Това е обичаен при изображения на кръстове молитвен възглас използващ формулата „**ісѣ хѣ**” превод на гръцкото „**ΙΣ ΧΣ νικᾷ**” (Ιησοῦς Χριστὸς νικᾷ)¹⁴⁶. Според Т. Афанасева „**ноп**” е литургичен термин от западен произход, който се среща винаги само в текстовете на рубриките (в края на XIV в. изчезва и от тях) и никога не се употребява в молитвите от литургията, където най-често се използва „**ієри**” (гр. „**ιερεύς**”)¹⁴⁷.

Палеография:

Я_{7, 17} - буквата е със заоблена и издължена петлица, долепена до наклонена наляво мачта и връх, покрит с хоризонтален шрих, което е признак за XIII в.

Н_{11, 19, 24, 25} - буквата е с напречница, вдигната високо към върха. Този тип се появява в книжното писмо през втората половина на XII в. и бързо се разпространява през XIII в.¹⁴⁸ В епиграфиката тези изменения се развиват със закъснение – през втората половина на XIII – първата половина на XIV в. Типичен пример са някои графити от „Св. София” в Киев, където тази форма на **Н** е фиксирана от втората половина на XIII в.¹⁴⁹

М₆ – формата на буквата има аналогии в грамотите на брезова кора от XIII - XIV в.¹⁵⁰ В паметниците от XII и следващите векове средата на буквата в неголемия устав често излиза извън реда¹⁵¹.

143 Шесткрайният (с малка горна напречница), т.нар. патриаршески, кръст е известен във Византия и на Запад от VI - VIII в. и става популярен през XII в. В Стара Русия той е представен от изображения на актови печати, на камъни, а също въздигнати кръстове през XII – XIII в. По този въпрос вж. Шляпкин 1906: 71–73 (преобладават кръстове с четири или шест края); Пуцко 1992: 12–17. Кръстът е сходен с този от черквата „Св. София” в Киев (влиза в състава на графити за покупка на „Бояновата земя”), XII в. Срв. Высоцкий 1966: табл. XXVII. Записъ о Бояновой земле (25).

144 Ёровић 1910: 6; Смядовски 1993: 131.

145 Бешевилюв 1979: 76; Николова 1991: 103; Рождественская 1992: 18.

146 Смядовски 1993: 78.

147 Афанасьева 2015: 210, 213.

148 Черепнин 1956: 241; Щепкин 1967: 115; Кульбакин 2008²: 138.

149 Высоцкий 1976: 172. Срв. също Рыбаков 1964: табл. IX - X („Запис за смъртта на Кирил и Оксиния” от 1279 г.; надпис на Василевските врати на „Св. София” в Новгород от 1336 г.).

150 Черепнин 1956: 251-253.

151 Карский 1979: 195.

Ћ₁₀ – мачтата на буквата забележимо излиза извън реда, а кобилицата лежи на нивото на реда, което е типично за XIII в.¹⁵² Аналогии на тази форма могат да се открият в палеографската таблица за грамотите върху брезова кора¹⁵³ – № 78 (стратиграфска дата – 40-те - 80-те години на XIII в.)¹⁵⁴ и № 343 (стратиграфска дата - втора половина на XIII в.)¹⁵⁵.

У₂₀ – гатоопределящата буква¹⁵⁶ е с типична за XII в. симетричност и закръглена чашка върху столче със средна величина¹⁵⁷. На пръв поглед подобно очертание изглежда като отживелица, тъй като закръглената чашка на високо столче се среща рядко в паметниците на книжовната писменост от XIII в. Но за разлика от нея, в графитите, този тип се запазва чак до XIV в.¹⁵⁸

Палеографските признаци ни водят към XIII в. и най-вероятната дата за появата на надписа е средата - втората половина на този век.

Правопис: личното име Матфей (гр. евр. mattityāhi) е с нулево окончание, а прозвището Галический не изпълнява функцията на патроним и служи като указание за мястото, откъдето идва лицето - Галич. Суфиксът *-кий* на топонима Галичъ се образува преди всичко от имената на неголеми градове в Беларусия, Литва и дяснобережна Украйна и очевидно се дължи на полския език, тъй като до самия край на XVIII в. те принадлежали на Полша. Според А. Зализняк прозвището показва по-бавното отпадане на еровата гласна, след която стои съчетание от съгласни – суфикс *-ъск-*, отколкото в средна позиция¹⁵⁹.

Датировка: втората половина на XIII в.

№ 14 (обр. 14)

Местоположение: централна част на южната галерия, върху мраморния парапет на четвърта ложка (от изток на запад).

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: едноредов надпис с дължина 15 см букви с височина, варираща от 0.7 см (Г, Л) до 2.7 см (Р₂). Мачтата на кръста е висока 1.2 см, а рамото е дълго 0.6 см.

Съхраненост: дълбоко издълбани, ясно различни букви.

Текст: + григ(ор)ен _лъ

Възстановен текст: „+ григ(ор)ен [ψ]лъ”

Превод: „+ Григорий [написа]”

Атрибуция: автограф

152 Щенкин 1967: 116; Кульбакин 2008²: 139.

153 Зализняк 2000: 211, табл. 35, Образцы начерков для буквы Ъ, 7. Мачта излизаща над реда (втората половина на XIII в.).

154 Янин, Зализняк 1993: 99-100.

155 Арциховский 1963: 35-37.

156 Според Кульбакин 2008²: 10 буквата е „един от най-ярките хронологични признаци”.

157 Щенкин 1967: 115; Карский 1979: 202; Срезневский 1885: 125, 161; Чаев, Черепнин 1946: 136. Срв. също Зализняк 2000: 202, табл. 20, Образцы начерков для буквы Т, I. Чаша. а) Обикновена чаша и чаша със столче (1220 - 1240).

158 Но чашката на буквата става голяма, а столчето – късо. За това вж. Высоцкий 1976: 182 и графит № 221 (XIV в.).

159 Зализняк 2004²: 61-62 отбелязва, че „... в някои примери с *-ъск-* е налице ортографска условност, но в повечето случаи е много по-продължителното запазване на вокалния елемент в живото произношение”. Срв. също Смядовски 1993: 153.

Коментар: Надписът започва с встъпителен кръст, който символизира молитва към Бог и представя обичайната формула за автограф - името + „писал”, предадено тук чрез „Ѳл”. Едва ли може да се предложи нещо друго, някаква друга дума, състояща се от същия брой букви с окончание -лъ- и начална буква Ѳ.

Палеография: Въпреки своята лаконичност надписът съдържа палеографски особености, важни за неговата датировка. За установяване на палеографската дата са важни буквите Ѳ₇ и И₃. Първата е със своеобразна форма, характерна за края на XIV в.: тясна, с високо изтеглен нагоре език¹⁶⁰. Формата на втората буква се приближава към нейната съвременна форма с диагонал, наклонен наляво. Тя се появява в ръкописните паметници от втората половина на XIV в.¹⁶¹, а в грамотите на брезова кора се среща от края на XIV – първата половина на XV в.¹⁶²

Правопис: Особеност на надписа е замяната Ъ > Ь в края на думата („Ѳлъ” вм. „Ѳлъ”, или „псалъ < псалъ” в разгърнат вид), която се свързва с второто южнославянско влияние (края на XIV - началото на XV в.), довело до реставрацията на старата ортографска норма¹⁶³. Що се отнася до името, то е пример за онези форми на мъжки лични имена на -еи (с графичен вариант -ѣи)¹⁶⁴: „Григорѣи” вместо „Григоръ”; „Игнатѣи - Игнатъ” и т.н., които започват да изтласкват отрязаните форми¹⁶⁵ и се разпространяват широко в паметниците от деловата писменост от края на XIV – началото на XVI в., отнасящи се до териториите в Североизточна Русия¹⁶⁶.

Датировка: края на XIV – началото на XV в.

160 Карский 1979: 185; Щепкин 1967: 117; Чаев, Черепнин 1946: 140. Срв. също Рыбаков 1964: Хронологический график для буквы Е (края на XIV в.).

161 Щепкин 1967: 117, 119; Карский 1979: 419; Черепнин 1956: 244, табл. 4. Полууста в XIV - XV в. (XIV - XV в.); Рыбаков 1964: табл. XI-XII, 1383 г. ковчег Дионисия.

162 Арциховский, Борковский 1958: 55, грамоти № 248 (1396 г.), № 313 (първата четвърт на XV в.), № 446 (границата на XIV – XV в.), № 519 (втора половина на XIV – началото на XV в.). Срв. също <http://gramoty.ru/index.php?no=248&act=full&key=bb>; <http://gramoty.ru/index.php?no=313&act=full&key=bb>; <http://gramoty.ru/index.php?no=446&act=full&key=bb>; <http://gramoty.ru/index.php?no=519&act=full&key=bb> посетен 20 март 2019 г.

163 Гальченко 2001: 123-152. Подобна особеност се наблюдава на границата на XIV - XV в. и в грамотите върху брезова кора. За това у Зализняк 1984: 73.

164 Флексията -еи за Им. п. ед. ч. се среща през XIV - XV в. в новгородски и псковски паметници. Вж. Зализняк 2004²: 67, 119. Срв. също Крыско 1993: 126.

165 Тези форми, навлезли в състава на каноничните имена, се появяват доста рано в летописите и новгородските грамоти върху брезова кора, където те се срещат заедно с формите на -и-и. Срв. месецослова на Остромировото евангелие (1056 - 1057), Асеманиево евангелие, Супрасълски сборник (Григорин - Григоръ); Зализняк 2004²: 206-207; 728 (с посочените примери под Григорин, Григоръ, Григоръи).

166 Вуйтович 2001: 92-93; Вуйтович 1986: 47.

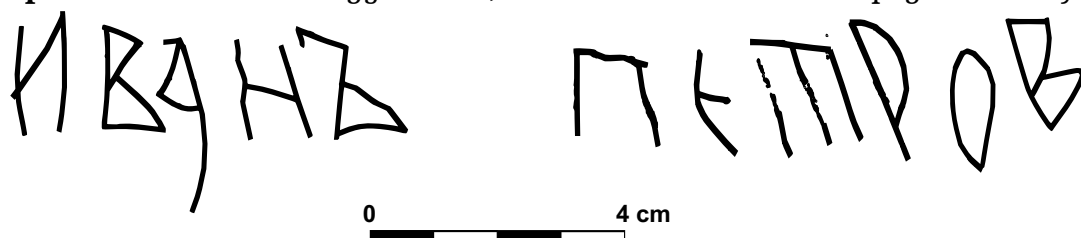
№ 15 (обр. 15)

Местоположение: централната част на южната галерия, върху мраморния парапет на трета ложка (от изток на запад) в ясна част до ръба.

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: едноредов надпис с гължина 16.7 см и височина на буквите: 1.5 см (П); 1.6 см (И, Е, _{2, 11}, Ё); 1.8 см (Ъ, Т); 2 см (И, О); 2.2 см (Р); 2.7 см (А).

Съхраненост: плитко изгълбани, на места не много ясно различими букви.

Текст: (И)ВАНЪ ПЕТРОВ

Възстановен текст: „(И)ВАНЪ ПЕТРОВ[Ъ]”

Превог: „Иван Петров”

Атрибуция: автограф

Коментар: Надписът е пример за използване на две имена - лично и бащино. Според Н. Тупиков бащиното име започва да се появява още през XIII - XIV в., а появата на лица с две имена става обичайно явление през XIV - XV в.¹⁶⁷ В нашият случай бащиното име е съществително и от него се образува суфиксално производно – прилагателно или притежателно прилагателно. Обичайните суфикси на притежателните прилагателни били *-ов* (*-ев*) и *-ин*. Употребата на всяко едно от тях се регулира чисто морфологично. Суфиксът *-ов* се използва, ако бащиното име завършва на твърда съгласна или *-о*: Петров (от Пётр), но патроними на *-овъ*, без гумите син, деца, внук и т.н., се появяват едва от XIV в. нататък¹⁶⁸.

Палеография: За датировката на надписа са важни буквите И, Н и Т. За първата буква е характерно доближаването до нейната съвременна форма. Такова И се появява през втората половина на XIV в., но е по-разпространено през XV в.¹⁶⁹ В буквата Н се забелязва преход от диагонална коса към хоризонтална, което е най-типично за XIV в.¹⁷⁰ Последната буква е Т, която е със спуснати странични вертикални крила имащи гължина, почти равна на гължината на мачтата. Тази форма или т.нар. триного Т преобладава от началото на XV в. и позволява датироване през този век¹⁷¹. Към тях може да се добави буквата А, чиято гълга и извита опашка, е също признак, подсказващ за XV в. На брезовите грамоти тя се среща в тези от XV век (№№ 15, 18, 122, 129)¹⁷², а на хартия се появява и разпространява също през XV в.¹⁷³

Датировка: XV в.

¹⁶⁷ Тупиков 1903: 6, 23.

¹⁶⁸ Зализняк 2004²: 216.

¹⁶⁹ Срезневский 1885: 261; Щенкин 1967: 117.

¹⁷⁰ Срезневский 1885: 261.

¹⁷¹ Карский 1979: 198; Колесников 1913²: 13, 14, 15, 16, 19, 20, 21, 22, 24, 26, 27; Зализняк 2000: 187, табл. 20, Образцы начерков для буквы Т. П. Триного (1410 - 1450).

¹⁷² № 15 (<http://gramoty.ru/index.php?no=15&act=full&key=bb> посетен 21 март 2019 г.); № 18 (<http://gramoty.ru/index.php?no=18&act=full&key=bb> посетен 21 март 2019 г.); № 122 (<http://gramoty.ru/index.php?no=122&act=full&key=bb> посетен 23 март 2019 г.); № 129 (<http://gramoty.ru/index.php?no=129&act=full&key=bb> посетен 23 март 2019 г.)

¹⁷³ Колесников 1913²: 14, 15, 17, 18, 20, 26.

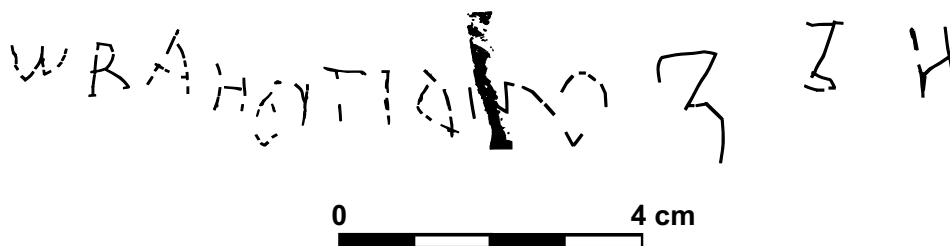
№ 16 (обр. 16)

Местоположение: централната част на южната галерия, върху средната част на мраморния парапет на трета ложа (от изток на запад), до долния ръб.

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: едноредов нагпис, с гължина 12.5 см и височина на буквите, варираща от 0.5 (W, V, H, M) до 1.5 см (Z).

Съхраненост: надписът е плитко изписан и много трудно забележим.

Текст: ѡВАН(ѡ҃ ꙗ)ѡМ(ѡ)҃҃ѢИ

Възстановен текст: „[и] ѡѡѡѡ(оу п) ѡм(о)z{ъ}и”

Превог: „на [Й]ован помогни [Господи]”

Атрибуция: молитвен надпис

Коментар: Тази форма на името се открива в бележка с дата 1656 г. от Зографския манастир (пролог № 4. Лист 251) „Ѡванъ“, но в следващите редове то е изписано като „иѠванъ“ и „иванъ“¹⁷⁴. През следващия, XVIII в., то се среща като „иѡванъ“¹⁷⁵ или „іѡванъ“¹⁷⁶. Преди време в началото на надписа, пред омега, се забелязваха миниатюрни остатъци от две вертикални линии, които вероятно са принадлежали на буквата Н. Следователно името трябва да се възстанови като „иѡванъ“. И тъй като смятам, че надписът е с балкански произход, а съвременната форма на буквата И се появява на Балканите в края на XVIII - началото на XIX в., той следва да се отнесе към това време.

Палеография: Графика, типична за XVII - XVIII в. и няма никакви особености. Отбелязвам съвременните форми на буквата Я и Н (вместо очакваното Н), които имат аналогии в надписи от Кириловската черква в Киев, датирани през XVII - XVIII в.¹⁷⁷

Датировка: края на XVIII - XIX в.

No 17 (обр. 17)

Местоположение: централната част на южната галерия, върху мраморния паранет на трета ложка (от изток на запад) в горната част до ръба.

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: гдуредов нагпис с гължина на първия рег 1.6 см и височина на

174 Иванов 1970²: 253, № 60.

175 Иванов 1970²: 166, № 35 (1781 г.) и № 36 (1728 г.)” 168, № 45 (1787 г.).

176 Иванов 1970²: 169, № 51 Бележка от 1671 г. в триог, на последната кора (побвданы); 497, 500, 509, 515, 518 за XVIII в.; 545 за XVI - XVII в. Във фалшивата Сводна грамота.

177 Высоцкий 1985: 97, № 396 (XVII - XVIII в.), с. 99, № 400 (XVII в.), с. 100, № 406 (XVI - XVII в.).

буквите от 0.7 см (Н) до 1.1 см (Г). Вторият ред е гълъг 3.4 см, а буквите варират от 0.6 см (О, Ё) до 1 см (Ж).

Съхраненост: надписът е плитко изписан, с полуизтрити знаци и трудно забележим.

Текст:

1. ГН

2. (В)ОЖЕ

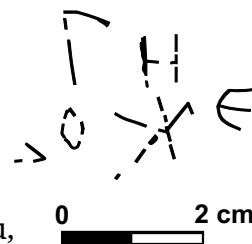
Превод: „Г[оспог]и Боже”

Атрибуция: молитвен надпис

Коментар: Този надпис спада към онези фрагменти на фрази, срички или отделни букви, предимно с буквата **Б** от гумата „Бог”, които придружават съкращението „ГН” („Госпоги”).

Палеография: Показателна тук е формата на буквата **Ж** (звездообразен тип), но е изписана чрез пет маха. Аналогично начертание се среща в поменалният надпис на Борис от XIII в. в храма „Св. София” в Киев¹⁷⁸, както и в надписа от Рояк (1253 г.)¹⁷⁹ и грамота върху брезова кора № 758 (края на XIII в.)¹⁸⁰. През XIII в. се появява буквата **Ж**, изписана с пет маха на ръката - първо се пише централната права, след това лявата крива черта и накрая дясната крива черта¹⁸¹.

Датировка: XIII в.

№ 18 (обр. 18)

Местоположение: централната част на южната галерия, върху мраморния парапет на трета ложка (от изток на запад) на 2.7 см под и малко надясно от надпис № 17.

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: едноредов надпис с гължина 5.8 см и височина на буквите от 1.4 см (Г) и 1.7 см (Н) до 1.5 см (Б).

Съхраненост: надписът е плитко изписан, с полуизтрити знаци и трудно забележим.

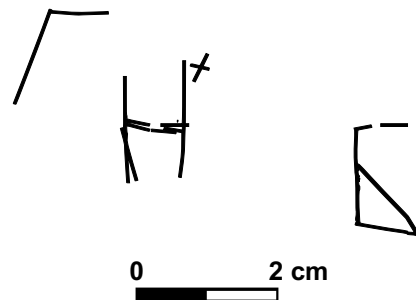
Текст: ГН+Б

Възстановен текст: „Г[оспог]и + Б[оже]”

Превод: „Г[оспог]и + Б[оже]”

Атрибуция: молитвен надпис

Коментар: в десния горен край на буквата **Н** е поставен малък инвокативен кръст, един вид за призоваване на помощ Бог, последван от вербална инвокация. Очевидно появата на надписи № 17 и 18 се дължи на изпълняваната в нефа на храма литургия, която предлага подобни молитви обвърнати към Бог Отец¹⁸².

178 Висоцкий 1976: № 212 и с. 374, фото СII, 2; с. 375, СIII, 2.

179 Хаджиев 2001: 62, табл. 2.1.

180 Янин, Зализняк 2000: 56.

181 Соболевский 1908: 50-51; Щепкин 1967: 115; Рыбаков 1964: Хронологический график для буквы Ж, табл. XVI, № 2 надпис върху кръст, поставен в крепостната стена на Новгородския кремъл (1234).

182 Вж., например, в Литургия на св. Йоан Златоуст у Афанасьева 2015: 297 („м(ѣ)тва ѿго съгласна: г҃и б҃е нашъ...”), 299 („м(ѣ)л въхѣдоу: вл(д)ко г҃и б҃е нашъ...”), 301 („г҃и вседръжителю б҃е ѿць нашихъ молим ти се

Струва ми се, че тук следва да се види „ГН БѢ НАШЪ ТѢБѢ СЕ МОЛНИМЪ“ (завършващ възгласа на диалога преди анафората), но по-скоро като общо послание.

Палеография: ганните за палеографски наблюдения са оскъдни, но буквата **Б** (с петлицата, завършва над средата на буквата) има аналогии в грамоти на брезова кора №№ 156 (1140 - 1160 г.)¹⁸³, 601 (90-те г. на XII – 10-те г. на XIII в.)¹⁸⁴ и 531 (началото на XIII в.)¹⁸⁵, както и в нагпис № 50 за смъртта на Кирил от „Св. София“ в Киев (XIII в.)¹⁸⁶ и този от Витовница 1217-1218 г.¹⁸⁷

Датировка: втора половина на XII – начало на XIII в.

№ 19 (обр. 19)

Местоположение: върху североизточната колона в централната част на южната галерия.

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: двуредов нагпис на около 165 см от нивото на пода. Дължината на първия ред е 8 см, а на втория – 5.7 см. Височината на буквите се колебае от 0.3/0.5 см (**З**, **Н**) до 1.2 см (**Ъ**).

Съхраненост: нагписът е плитко изписан и много трудно забележим.

Текст:

1. † аз писахъ нѣнчюу

2. граматникъ

Превог: „† Аз писах Ненчюу граматикъ“

Атрибуция: автограф

Издания: Т. Томов. Нагписи-графити от Балканите в църквата „Св. София“ в Константинопол, *Littera et Lingua, Електронно списание за хуманитаристика* 2015, Публ. 2016, 12/ 1-2 <http://slav.uni-sofia.bg/naum/lilijournal/2015/12/1-2/ttomov>.

Съобщение: Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, Древнерусские нагписи в Софии Константинопольской, в: *Славянский альманах*, Москва 2012, 49; Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, И. В. Зайцев. Древнерусские нагписи-графити Константинопольской Софии, в: *1150 лет Российской государственности и культуры*, Москва 2012, 286.

0 4 cm

оуслыши ...”), 302 „ѿѣль м(ѡ)твѡу прилежнѡу: ГН БѢ НАШЪ ПРИЛЕЖНѡЮ СНО МОЛНТЕУ ПРИМИ ѿ СВОИХЪ [РАБЪ] И ПОМИЛОУИ НАС ... м(ѡ)ѡ ѡглашени(ѡх) прѣжде сѣго възношениа: ГН БѢ НАШЪ ИЖЕ НА ВЫСѡКЫХЪ ЖИВЫИ...”), 303 („Благодарим те ГН БѢ Силь спо(д)вльшааго ны прѣдстати...”), 307 („перен молитсе: ГН БѢ вседръжителю...”), Литургия на св. Василиѣ 322 („ГН БѢ НАШЪ ИЖЕ НА НВСЕХЪ...”), 327 („ѿѣль молитсе: ГН БѢ НАШЪ...”), 351 („ѿѣль молитсе: Благодарим те ГН БѢ НАШЪ ...”) и т.н.

183 Арциховский, Борковский 1958: 36. Зализняк 2000: 154, табл. 2, Образцы начерков для буквы Б, II. Петлица с пречупване, 156.

184 Янин, Зализняк 1986: 63-65; Янин, Зализняк 2000: 261, 323; Зализняк 2000: 154, табл. 2, Образцы начерков для буквы Б, II. Петлица с пречупване, 601.

185 Янин, Зализняк 2000: 261; Зализняк 2000: 154, табл. 2, Образцы начерков для буквы Б, II. Петлица с пречупване, 531.

186 Высоцкий 1966: 95, № 50 и табл. XLIX.

187 Хаджиев 2001: 60, табл. 1.1.

Коментар: Линията на реда е добре спазена въпреки твърдата основа на мрамора, а буквите са изписани с почерк, издаващ умели и трайни навици в писане. В началото на надписа-графит е поставен кръст, който е символичен призив към Св. Троица. Тази кратка молитва показва благодарност към Бог, с чиято помощ надписът е бил изписан.

Егва ли може да се даде точна датировка на надпис-графит, ако тя не е подкрепена с указване на исторически събития и лица, упоменати в писмени паметници, изписани с мастило. За щастие въз основа на някои податки в изворите може да се установи идентичността на Ненчюл. Основание за подобно твърдение дават документи от последните две десетилетия на XVI в. на градската канцелария в Букурещ. От тях става ясно, че сред десетимата писари фигурира и името на Ненчюл граматик¹⁸⁸. Количеството на документите, както и наличието на неколцина писари, са знак за непрекъсната дейност през последните десетилетия на XVI в. Документите, писани на кирилица разкриват, че в градската канцелария очевидно били използвани светски лица с професионални умения, които подобно на своите колеги, държавните писари, оставали на служба за дълъг период. Впрочем чак до края на XVI в. продукцията на влашки документи била ограничена до елит от професионалисти в рамките на държавния апарат¹⁸⁹.

Документ, акт за продажба на имот за манастира „Св. Никола“ край Букурещ, писан от Ненчюл граматик, е запазен в архива на атонския манастир Симонопетра¹⁹⁰. В приложената от П. Захариуц снимка на документа ясно личи сходството в почерците¹⁹¹.

Разполагаме и с групи сведения за Ненчюл, които също ни водят към XVI и XVII в. В списък на личните имена, извлечен от поменик на Букурещката митрополия, с вероятна датировка XVI в., е упоменато името „Нѣнчюль“¹⁹². В грамоти на влашките воеводи от 20-те години на XVII в. пак откриваме Ненчю логотет (Нѣнчю лѡѣтѣ)¹⁹³ и Ненчюл дворник (Нѣнчю дѡрник)¹⁹⁴. След втората половина на XVI в. влашките писари и канцлери изглежда останали сред най-активните

188 Zahariuc 2006: № 7 (29 май 1587 г.) писар Ненчюл.

189 Родствените връзки между писари и свещеници, както и между различни писари, са добре засвидетелствани. Срв. писарят Войчо отбелязва, че бил син на Дейчо. Срв. DRH 1972a: 302, № 157 (14 юли 1517 г.). За грамотиците вж. Станојевић 1923: 50–96; Kazhdan 1991: 866. Службата във Византия е скромна и няма официален характер, но е добра отправна точка за бъдеща кариера. В сръбските земи тя е позната, но не е типична за владетелската канцелария, а в България е позната от няколко надписа и приписки. По този въпрос вж. Билярски 1998: 240–241. В княжествата на север от Дунав граматикът е бил подчинен на великия логотет и е изготвял владетелските актове. Във Влашко за първи път го откриваме в грамота от 10 юни 1415 г. (DRH 1972: 81, № 38), а в Молдова – 1422 г. (DRH 1975: 76, № 52; р. 79, № 54 и т.н.). През XVIII в. институцията е тристепенна, като великият граматик е равен по степен на великия пахарник и бил влиятелно лице. Службата се запазва до XIX в., когато първият секретар на владетеля е назоваван граматик. За това у Билярски 1998: 241.

190 Nastase, Marinesu 1987: 31, № 82. Манастирът „Св. Никола“ е метох на светогорския Симонопетра от 1566 г. На 11 декември 1580 г. последният е опустошен от голям пожар и по-късно, през 1587 г., изуменият Евгений отива във Влашко да търси средства.

191 Zahariuc 2006: doc. Nr. 7 (29 май 1587 г.).

192 Венелин 1840: 348.

193 DSLr 1936: 86 № 15 (грамота на воеводата Рагу Мухня от 21 декември 1613 г., Търговище).

194 DSLr 1936: 115–116, № 22 (грамота на воеводата Йоан Гавриил от 26 април 1620 г., Търговище); 134, № 26 (грамота на Александър воевода от 10 юли 1626 г., Букурещ); 142, № 30 (грамота на Леон воевода от 13 април 1630 г., Букурещ). DSLr 1936: 115–116, № 22 (грамота на воеводата Йоан Гавриил от 26 април 1620 г., Търговище); 134, № 26 (грамота на Александър воевода от 10 юли 1626 г., Букурещ); 142, № 30 (грамота на Леон воевода от 13 април 1630 г., Букурещ).

участници в дипломатическите мисии. Така службата в княжеската канцелария била възможност за служителите да достигнат до висша социална позиция, богатство и положение. Това ни навежда на мисълта, че е напълно възможно от градската канцелария на Букурещ (1587 г.) впоследствие Ненчюл да се е издигнал и до поста логотет (1613 г.). Трудно може да се каже какво е правил в Константинопол, но най-правдиво ще бъде да го определим като пратеник или участник в пратеничеството¹⁹⁵. Що се отнася до самото име, то Ненчюл или Ненчо е съкратено вероятно от Неद्याлко, но използването на наставката -улъ (олъ) за образуване на името издава типичния влашки произход¹⁹⁶.

В заключение, казаното по-горе дава сигурно основание авторът на графита Ненчюл граматик да се идентифицира с едноименния писар от градската канцелария на Букурещ. Това означава, че датировката на графита от „Св. София“ се отнася към края на XVI в. Ако се приеме тезата за последващото му кариерно издигане, то датировката ще обхване и 20-те години на XVII в. Подобно предположение не е лишено от реална основа.

Палеография: Важно значение за датировката на нагписа има начертанието на някои от буквите и преди всичко буквата Ч¹⁹⁷, която „от първата половина на XIV в. в южнославянската писменост“ вече е едностранна¹⁹⁸. Сходна на нашата буква Ч откриваме в нагпис от самия край на XV в.¹⁹⁹ Особено начертание има буквата G, което е присъщо на курсива от XVI в.²⁰⁰ Буква Ъ с кобилицата в най-горното ниво на реда говори за сравнително късно възникване на нагписа²⁰¹. Вземайки под внимание особеностите на почерка, най-вероятното време за изписване е XVI - XVII в.

Правопис: Най-напред трябва да отбележа използването на глагола „писати“ във формата на 3-то лице, ед.ч. на аориста със запазване на Н в корена. Тази форма е обичайна за среднобългарската епиграфика и сръбските средновековни нагписи²⁰². Правят впечатление удължените и украсени букви, както и изнесените надредни букви – някои от тях без титли. Подобна констатация ни отправя към време след средата на XV в. и XVI в.

Известно е, че през XVI в. южнославянските писари употребявали различни завъртулки и в края на реда много букви се украсявали с опашки, възли и мустачки²⁰³. Някои от украсените букви дори излизат извън горния или долния ред²⁰⁴. До края на XIV в., всяка изнесена над реда буква е придружена с титла или ъ, а нейното пропускане е по-скоро случайна небрежност. Но през XV и XVI в. в полуустава

195 Често във влашките и молдавските мисии (особено към Трансилвания) участвали градски чиновници, а канцлери и писари са засвидетелствани като пратеници на молдавските и влашките князе, носейки устна, а по-късно записана в писма информация. Вж. например Iorga 1911: № 869 (2 юли 1548 г.). В едно от политическите пратеничества на молдавския княз Илия (1546 - 1551) неговият канцлер Теодор Волос изпълнявал функцията на легат.

196 Ганев 1942: 38: Янчо – Янчулъ, Янко – Янкулъ, Няго – Нягулъ (Няголъ).

197 Щенкин 1967: 125, рис. 58. Южнославянский полуустав XV - XVII вв., рег 4, № 13 и 141, рис. 60. Югозападная скоропись XV - XVII вв., рег 8, № 6 и рег 9, № 12.

198 Кульбакин 2008: 10, 141.

199 Буквата Ч в трети и пети ред в нагписа на архиепископ Теодосий Дойчетович от 20 март 1498 г. Вж. Томовић 1974: 121, табл. XXIII, № 125.

200 Щенкин 1967: 140, рис. 59. Великорусская скоропись XV - XVII вв.

201 Щенкин 1967: 115.

202 За примери вж. Константинова 1983: 74–78.

203 Щенкин 1967: 127–128.

204 Щенкин 1967: 128.

от южнославянски тип постепенно започват да се появяват нагредни „титловидни“ букви без титла²⁰⁵. Сред тях във втората половина на XV в. откриваме Х, което през следващия век се затваря с петлица²⁰⁶. Пример за подобна буква имаме в гумата „писахъ“. Освен това нагредните букви са в средата на реда, а не в края, където нагредните са произволни.

Датировка: края на XVI в. - 20-те години на XVII в.

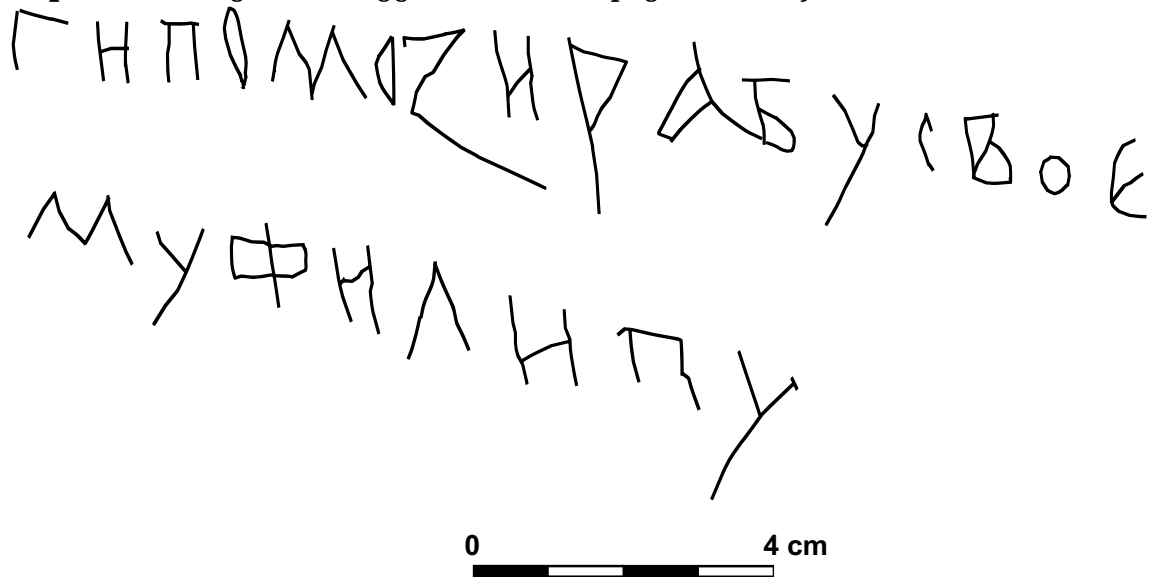
№ 20 (обр. 20)

Местоположение: на около 1.30 м от пода, върху южната страна на североизточната мраморна колона, в централната част на южната галерия.

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: двуредов надпис с гължина на първия ред – 15 см, на втория – 10.5 см. Два реда са наклонени надолу, а височината на буквите варира от 0.5 см (O₁₅) до 2.3 см (P).

Съхраненост: дълбоко издълбани, ясно различими букви.

Текст:

1. ГН ПОМОЗН РАБУ СВОЕ

2. МУ ФИЛИП

Превод: „Господи, помози на своя раб Филип“

Атрибуция: молитвен надпис

Издания: Т. Томов, Два графита на кирилица от храма „Св. София“ в Константинопол, в: Историкут като изследовател, гражданин и човек, в: *Сборник с материали от конференция, посветена на 130-годишнината от рождението и 70-годишнината от смъртта на професор Петър Мутафчиев (1883 - 1943)*, София 2016, 172-182.

Съобщение: Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, Древнерусские надписи в Софии

²⁰⁵ Кулбакин 2008²: 125, рис. 58. Южнославянский полуустаф XV - XVII вв., рег 4, № 15; Щенкин 1967: 134.

²⁰⁶ Щенкин 1967: 134-135.

Константинопольской, в: *Славянский альманах*, Москва 2012, 45; Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, И. В. Зайцев, Древнерусские надписи-графити Константинопольской Софии, в: *1150 лет Российской государственности и культуры*, Москва 2012, 286.

Коментар: Графитът възпроизвежда добре известната и често срещана в надписи християнска канонична формула „Κύριε βοήθει τὸν δολόν σου... / Господи, помози рабу своему...”, която е типичен „разговор с Бог” за помощ²⁰⁷. Началната дума „Господи” е предадена чрез съкращението „ГН”, но без титла. След това канонът изисква указване името на лицето, обръщащо се към Бог, в нашия случай – Филип. При това, споменаването само малкото име на автора, без бащиното и каквито и да било допълнения, много по-пълно съответства на старата традиция при изписването на подобни графити. Впрочем в Стара Русия изразът „Господи, помози рабу своему Ном.” има значението на подпис и примерите за това са много. До нас са достигнали и книги с такива подписи на писари, книгопритежатели и читатели. По стените на някои новгородски храмове също се срещат надписи-графити и всеки подпис има само по едно име²⁰⁸. Обикновено авторите на надписите-графити избягват да пренасят гумите, което е лесно достижимо при писане върху неограничена плоскост. Когато се налагало пренасяне на гуми, то това ставало сричка по сричка, при което сричката задължително завършвала на гласна буква.

Палеография:

Я₁₀ – буквата е с гълга, извита надясно опашка, която е признак, подсказващ за XV в. На брезовите грамоти тя се среща в тези от XV в. (№№ 15, 18, 122, 129), а на хартия се появява и разпространява също през XV в.²⁰⁹

Б₁₁ – закръглена петлица, достигаща до средата на знака²¹⁰.

Б₁₄ – буквата е несиметрична и има голяма горна част, която е вклинена в долната, достигайки почти до самата основа на буквата. Тя клони към онази форма, която се състои от два частично допиращи се със своите страни триъгълника с различна големина, която е типична за XIV в.²¹¹ В новгородските грамоти на брезова кора този тип на буквата **Б** е характерен за втората половина на същия век²¹².

Г₁ – вертикалната мачта и хоризонталната напречница на буквата са почти равни.

Є₁₆ – наклонено наляво с езиче насочено нагоре. Пагналата наляво буква **Е** във вид на котва се появила през втората половина на XIV в.²¹³ Котвеното **Є** е добре известно и от книжовните паметници²¹⁴. То е доста важен отличителен знак за втората половина на века.

207 Според Н. П. Лихачов (Лихачев 1928: 104) тази формула се среща в предиконоборския период, на монети от времето на император Ираклий (610 - 641).

208 Орлов 1952. Няма нито един случай в който тази формула да не е имала значение на подпис.

209 Колесников 1913²: 14, 15, 17, 18, 20, 26.

210 Рыбаков 1964: Хронологический график для буквы Б (края на XIV в.).

211 Срезневский 1885: 26. Срв. също Псковския договор на Тешата и Яким от края на XII в., Договор на Михаил Ярославич от началото на XIV в., Псковския параклитик от 1369 г. За тях у Трусевич 1905: 70, 83 и 169. Вж. например грамотите на брезова кора № 475 (средата на XIV в.) <http://gramoty.ru/index.php?no=475&act=full&key=bb> и № 534 (втора половина на XIV век). <http://gramoty.ru/index.php?no=534&act=full&key=bb>.

212 Вж. грамоти № 1, 44, 51, 172, 281, 532, 534, 539, 749, 948: [http://gramoty.ru/index.php?key=bb&date\[\]=all&city\[\]=all&excav\[\]=all&safety\[\]=all&scath\[\]=all](http://gramoty.ru/index.php?key=bb&date[]=all&city[]=all&excav[]=all&safety[]=all&scath[]=all) посетен 23 март 2019 г.

213 Рыбаков 1964: Хронологический график для буквы Е (края на XIV в.) и табл. XI-XII.

214 Карский 1979: 185; Щенкин 1918: 211.

З₇ – вертикално с пречупване, опашката излиза силно извън реда, характерно за втората половина на XIV в.²¹⁵

И – буквата се среща в две форми: 1) с напречна линия (**И**_{2, 20}), разположена хоризонтално и в средата на мачтите. Подобен тип с хоризонтална напречница, разположена в средата на буквата и обикновено характерен за XI-XIII в., се появява дори в графити от XIV в.²¹⁶; 2) с наклонена напречна линия (**И**_{8, 22}), напomniaща за съвременна буква. Тази форма се разпространява през втората половина на XIV в. и се превръща в обичайна през XV в.

Л₂₁ – остро, симетрично. С времето тя малко се изменя – има виг на две наклонени прави линии, съединени в горната си част.

М₁₇ – основен виг, с наклонени мачти и остри петлици.

О – има начертание в два варианта: в гумата „помози“ – основен виг, ъгловато (**О**_{4, 6}). Често тъсното **О** се пише във виг на две съединени помежду си скоби и поради това има заострена горна и долна част; в гумата „своему“ буквата **О**₁₅ е кръгла.

П_{3, 23} – основен виг; графиката на буквата има слаба индивидуалност. Обичайна се явява формата с две вертикални прави, покрити с хоризонтална черта. От XII в. напamтък височината постепенно започва да преобладава над широчината.

Р₉ – остра петлица; ъгловатостта следва да се обясни с твърдгата основа за писане. Буква с подобна форма се среща през XIV в.²¹⁷

С₁₃ – основен виг; буквата е тъсна и ъгловата, с ограничителен щрих в горната част.

У_{12, 18, 24} – основен виг, просто очертание, характерно за XIV - XV в.²¹⁸

Ф₁₉ – почти квадратни петлици, с аналози през втората половина на XIV в. Тази съгласна не се среща в изконни славянски гуми, а е възникнала с чужди заемики, главно от гръцки произход.

Въпреки своята лаконичност, нагписът съдържа палеографски особености, важни за неговата датировка. Като такива могат да послужат типичните за XIV в. букви **В**, **З** и **И** (втори тип, напomniaщ за съвременна буква), а към втората му половина определено насочва датопределящата буква **Є** във виг на „комва“ и дългоопашатото **Я**, указващо за началото на XV в. И така, по съвкупност от палеографските признаци, нагписът е възможно да се датира през втората половина на XIV – началото на XV в. И още нещо. Тук неизбежно възниква въпросът дали този Филип не е идентичен с Филип Микитинич, автор на нагпис-графит при врата № 51 в източния край на южната галерия. Анализът на почерка от двата нагписа ясно показва наличието на много сходства при изписването на отделни букви като **Ф**, **Я**, **У**, **М**, **З**, **Є** и **И**. По всичко изглежда, че имаме достатъчно основания да предполагаваме двата нагписа да са дело на един и същи човек. Смятам, че можем да потвърдим вече изказаното предположение от А. Гипиус и Ю. Артамонов относно идентификацията на Филип с Филип Микитинич²¹⁹.

Датировка: втората половина на XIV – началото на XV в.

215 Рыбаков 1964: Хронологический график для буквы З (края на XIV в.).

216 Щепкин 1918: 105, 107. Рыбаков 1964: Хронологический график для буквы И.

217 Трусевич 1905: л. VIII-XIII; Срезневский 1885: 261.

218 Обикновено възникването на простото **У** се отнася към XIII в. За това у Щепкин 1918: 106.

219 Артамонов, Гипиус 2012: 45 „някои от авторите на софийските графити са оставили в нея [в черквата] по два автографа (от вече казаните лица, това е Филип Микитинич,...)“.

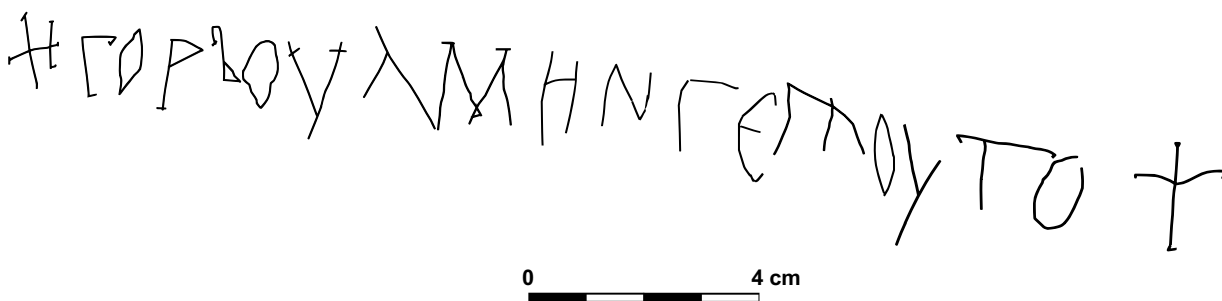
№ 21 (обр. 21)

Местоположение: на левия край, почти до първата ложка, на източната стена в централната част на южната галерия

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: едноредов надпис, дълъг 21 см, с височина на буквите от 1.1 (Ъ) до 2 см (У); разположен на нивото на очите

Съхраненост: плитко изгълбан, но добре видим

Текст: нгоръ оулиннѣ тоуто ѱ

Превод: „Игор Улминге тук писа“

Атрибуция: автограф

Издания: Т. Томов, Три надпис-графити от църквата „Св. София“ в Константинопол, *Palaeobulgarica* XXXIX/2, 2015, 94–109.

Коментар: Първоначално името Игор е звучало с носов звук, но в процеса на адаптиране на скандинавските имена на руска земя се стига до геназализация – ng, и отпадане на съгласната v в Ingvarr²²⁰. Този процес завършил едва през втората половина на XI в., когато в староруския език окончателно се закрепил славянизираната форма на името²²¹. Към това време се отнасят и два графита от черквата „Св. София“ в Новгород, принадлежащи на лица-християни, носещи скандинавски имена (Гѣр[ѣ]вѣнѣ, Нѣрбен; Фарманѣ, Farmanr), но написани на кирилица²²². Към тях следва да се добави и молитвеният надпис на варяга-християнин Якун (Акунѣ, Нѣкон) от черквата „Св. София“ в Киев²²³. Очевидно за тези лица, макар и да носели скандинавски имена, руският език бил роден. Според мнението на Е. Мелникова през първата половина на XI в. уседналите в руските селища скандинавци забравят родния си език, но едва към края на същия век скандинавските имена окончателно били славянизирани и придобили формите, засвидетелствани в летописните текстове²²⁴.

В този случай имаме всички основания да предполагаме, че автографът на Игор го поставя сред онези скандинавци, които вече са уседнали в Киев или руските

220 Мельникова1998: 138. На особено голяма преработка в летописните текстове е подложено името Игор (<Ingvarr>), но процесът на адаптация на името не бил завършен в края на X в. За името, като дохристиянско староскандинавско, вж. Skulina 1973: 108; Skulina 1974: 25; Бондалетов 1983: 98; Sosnowski 2018: 462.

221 Мельникова1998: 138.

222 Медынцева 1978: 89, № 129 (XI в.) и 108, № 167 (1069–1070 г. или 1137 г.); Мельникова1998: 136.

223 Высоцкий 1966: № 29, с. 81 (XII в.?); Орел 1995: 238. Срв. също и грамоти върху брезова кора № 257 (Акунѣ) и № 263 (Акуновѣ). За етимологията на името вж. Thomsen 1879: 140.

224 Мельникова1998: 137; Мельникова 2001: 86.

земи, а забравата на родния език и формата на името подсказват за успешна славянизация.

Обстоятелството, че липсват обичайните канонични формули и знаци, например кръст, ни навежда на мисълта, че авторът на графита не е бил християнин. Ако това е така, то появата на този надпис в южната галерия на храма очевидно има връзка с императора и неговите посещения в черквата. Основание за подобно твърдение дават и откритите други следи за варяжко присъствие в същата галерия²²⁵. Добре известен факт е, че от IX в. на татък имало значителен контакт между Византия и северняците²²⁶. Последните идвали във византийската столица през Киевска Русия, която също имала отчасти скандинавски корени²²⁷. Много от тези викинги, наричани от руснаци, араби и византийци „варяги/варанги“, след като спирали за известно време в Русия²²⁸, отивали в Константинопол и се присъединявали към византийската армия, както станало през 911, 935, 941, 955 и 968 г. Двадесет години по-късно, през 988 г., княз Владимир I (980 - 1015) от Киев изпратил около 6000 варяги в служба на византийския император Василий II (976 - 1025) и тъкмо от тях впоследствие била сформирана прочутата варяжка гвардия. Оттук би следвало, че след като Игор не е християнин, достъп до това място ще му осигури служба в свитата на императорските гвардейци²²⁹. Тук трябва да се отбележи също, че много трудно би могло да се направи разлика между двете категории пътуващи, варяги и търговци²³⁰. Във всеки случай безспорно е това, че целта на Игор е била да остави знак за своето присъствие в черквата „Св. София“ или Egisif (адаптация на гръцкото име 'Αγία Σοφία), която оставила трайна следа в колективната скандинавска памет²³¹.

Палеография: Макар и краткостта на надписа да затруднява палеографската датировка, тук следва да се отбележи, че датиращ момент в него се явява буквата **Λ**. Тя е с къса лява и дълга дясна черта, излизаща в горното междуредово пространство. В руските епиграфски паметници тази форма се среща много рядко. Според Е. Карский **Λ** с подобно начертание се среща в някои древни паметници със старобългарски произход, в които е и „малкоформатното“ **Λ**²³².

Паралели може да се открият в XIII слова на Григорий Богослов (XI в.)²³³, Мстиславовото евангелие²³⁴, а някои аналогии представя и **Λ** от запис за смъртта

225 Например руническите надписи „[X]алфтан беше тук“ (Hálfðanr, Halvdan), датиран в края на XI в. или по-късно, този на Ari (Arne) с неясна датировка и корабът-гракар от края на X в. За тях вж. Svärdström 1970: 247–249; Larsson 1989: 12–14; Knirk 1999: 26–27; Thomov 2014: 168–184. Според С. Блондал (Blöndal 1978: 188) върху камък край черквата „Св. Богородица Паммакаруста“, днес загубен, е било изписано името „Ingvar E...“. За датировката на надписите вж. Barnes 2012: 89 (определена като неясна).

226 Ciggaar 1996: 106; Kulturhistorisk Leksikon 1976: s.v. „Varjagar“.

227 Шведските викинги, които се установили в Киев като господари на местното славянско население, били наричани Рус/Рос, откъдето идва „Русия“. През 860 г. те без успех атакували Константинопол (Miklagård или „Великият град“, както го наричали), спускайки се със своите кораби надолу по р. Днепър и през Черно море. След това последвали нови походи срещу Византия през 907, 941 и 944 г., по време, когато процесът на асимилиране на росите от техните славянски поданици бил започнат и те вече не могли да бъдат смятани за викинги. Franklin, Shepard 1996: 29–50, 91–100, 113–151.

228 Значителни групи от тях били последователно наемани от киевските и новгородските князе – практика, която продължила и през XI в., последните данни за викинги-наемници в Русия датират от 1043 г.

229 Васильевский 1908; Рыдзева 1978; Мельникова 1998a: 159–164; Schramm 1983: 38–67; Blöndal 1978: 194–195; Davidson 1976: 159, 162. Срв. също Ciggaar 1996: 107.

230 Ciggaar 1996: 110.

231 Мельникова 2003: 76.

232 Карский 1979: 194.

233 Щепкин 1967: 32; Карский 1979: 188.

234 Карский 1979: 207.

на Лука Белгородски (нагпис-графит от „Св. София“ в Киев) до 1091 г.²³⁵ С близка форма е и буквата в нагпис върху сивата основа на „Св. София“ в Новгород, който се отнася към времето на строителството на храма или между 1045 и 1050 г.²³⁶ Впрочем тази форма е анахронизъм дори за средата на XI в. и потвърждава ранната датировка на нагписа.

Необходимо е също да се отбележи „геометричния“ стил на почерка: **Н** с нап-речница в средата на буквата, **И** във вид на латинска буква **N**, геометричните петлици на **Ъ**, както и тази на **М**, която не излиза извън реда²³⁷. Добавям и **Ψ** пог формата на лилия с висок централен елемент – „чукче“²³⁸, появила се през XI в. и доминираща през следващото столетие²³⁹. Всички тези особености свидетелстват в полза на датировка на нагписа през XI - XII в. Но буквите **Р** с три-ъгълна петлица, и **У** в диграфа **ОУ** са с форми, характерни за средата на XI в.²⁴⁰ От своя страна знакът „пси“ изтегля датировката към XII в. Тези особености свидетелстват в полза на втората половина на XI в. като време за създаване на нагписа.

Правопис: Показателното местоимение тоуто (тоутъ) означава „на това място“²⁴¹. От перфектното причастие „пъсалъ“ в нагписа се вижда само първата буква **Ψ**. Според А. Медынцева датиранияте нагписи, в които „писал“ е предадено чрез **Ψ**, се отнасят към края на XI в.²⁴² В крайна сметка формата на **Л** и личното име с **Ъ** накрая, както и трябва да бъде в един ранен нагпис, сочат като най-приемлива дата втората половина на XI в.

Датировка: втората половина на XI в.

№ 22 (обр. 22)

Местоположение: източната стена на централната част на южната галерия.

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: нагписът се състои от две части, разделени с кръст. Първата част е в три реда: гължината на първи и втори ред е 11.1 см, а на трети – 9 см. Височината на буквите варира от 0.8 см (**О**₁₁) до 2.4 см (**Ψ**). Кръстът е с височина 9.6 см и рамо 6.3 см. Втората част е разположена в два реда, с гължина на първия 17.8 см и на втория - 15 см. Височината на буквите варира от 0.7 см (**О**₁₃) до 1.7 (**Δ**₂₀).

Съхраненост: плитко изгълбани, но ясно различни букви.

235 Рыбаков 1964: табл. I-II; Высоцкий 1966: табл. XIII-XIV.

236 Медынцева 1978: 50, № 218.

237 Рыбаков 1964: Хронологический график для буквы Р (средата на XI в.); Высоцкий 1966: табл. V, VII, XI. За тях у Срезневский 1885: 124-125. Срв. също графити от XI в. с подобно начертание на буквата „Р“ у Медынцева 1978: № 59, 74, 84.

238 Щепкин 1967: 111, рис. 56, знаци 7-9, 113; Черепнин 1956: 156; Кульбакин 2008²: 136.

239 За сходно начертание на буквата вж. Черепнин 1956: 155, табл. 2. Устав XI - XIII в. (XI в.); Медынцева 2000: табл. 1. Начертания букв датированных нагписей (с 1052 по 1252 г.).

240 Рыбаков 1964: Хронологический график для буквы У (средата на XI в.).

241 Срезневский 1902: 1039.

242 Авторката (Медынцева 2000: 139) отбелязва също, че това е графично-ортографска особеност на киевските нагписи. За примери вж. Медынцева 1978: 96 и нагписи № 18, 21 и 142. Като други примери може да се посочат погпис на Григорий, писар на Минея от Новгород (1096 г.), и графити от Киевската „Св. София“ (1083 г.). За тях вж. Срезневский 1885: 120; Высоцкий 1966: 18-24.

Текст:

1. ДЪМЪКО + Ψ СВ(А)ТАА СОФНЕ
2. БЕЗОВЕЧЪ ПОМНЛОУ МА
3. ГРѢШЪНЫ

Възстановен текст: „ДЪМЪКО Ψ БЕЗОВЕЧЪ ГРѢШЪНЫ + СВ(А)ТАА СОФНЕ ПОМНЛОУ МА”

Превод: „Написа Домко + Безуевич грешният. Света София, смили се над мен”

Атрибуция: автограф с молитвена добавка

Издания: Ю. А. Артамонов, И. В. Зайцев, Три древнерусских надписи из храма Св. Софии в Константинополе-Стамбуле, *Вопросы эпиграфики* 3, 2009, 311-315.

Съобщение: Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, Древнерусские надписи в Софии Константинопольской, в: *Славянский альманах*, Москва 2012, 43-44; Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, И. В. Зайцев, Древнерусские надписи-графити Константинопольской Софии, в: *1150 лет Российской государственности и культуры*, Москва 2012, 285.

Коментар: Първият надпис е автограф, а втория – молитвен, но и двата принадлежат на едно и също лице²⁴³. В този надпис кръстът, освен като *invacatio symbolica* изпълнява функцията да разделя текстовете отрязъци²⁴⁴.

Името на автора, Дъмко (с точност до морфологичен рог) е същото, каквото носи и писаря на новгородския служебен миней от 1094 г.; бащиното име, записано като Безоевичъ, е явно произведено от дохристиянското име Безуй („нямащ чичо [по майчина линия]”). Това име се среща в датиран през XI в. графит № 102 от киевската „Св. София” – „Г[оспод]и помози рабоу своему Безуевич Иванж отроку Дъбрынича”²⁴⁵.

Палеография: Формите на буквите и еднородната ортография датират, според руските издатели, автографът на Домко Безуевич не по-късно от първата трета на XII в.

Датировка: първа трета на XII в.

²⁴³ Артамонов, Зайцев 2009а: 312.

²⁴⁴ Вж. напр. Крепчанския надпис у Константинов 1977: 19-28.

²⁴⁵ Высоцкий 1976: 25. За името също вж. Вуйтович 1981: 208; Зализняк 2004²: 204; Чучка 2011: 47; Sosnowski 2018: 473.

№ 23 (обр. 23)

Местоположение: най-източната колона от зелен мрамор в централната част.

Материал: зелен тесалийски мрамор, VI в.

Размери: на нивото на очите, височина на буквите 1 см.

Съхраненост: дълбоко издълбани, ясно различни букви.

Текст: ...шъ

Възстановен текст: „[Оуро]шъ”

Превод: „[Уро]ш”

Атрибуция: автограф

Коментар: Може би трябва да се тълкува като част от името Урош (Оурошъ)

Палеография: Простотата в начертанието буквата не изисква коментар – тя се състои от три вертикални линии, опиращи се на хоризонтална.

Правопис: В края на думата вместо Ъ се използва Ъ²⁴⁶. В грамотите на брезова кора тази замяна се появява едва на границата на XIV - XV в. и се свързва с влиянието на южнославянската ортография²⁴⁷.

Датировка: XIV - XV в.

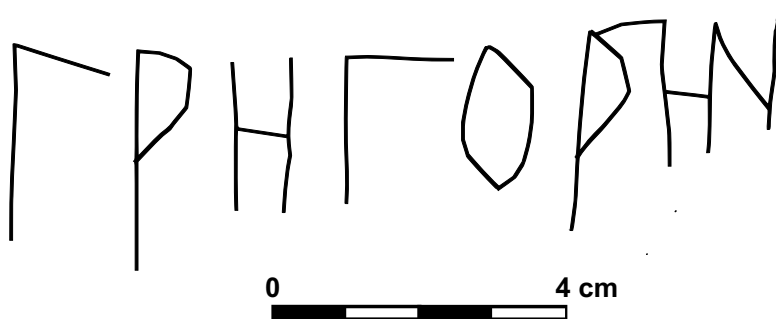
№ 24 (обр. 24)

Местоположение: югозападен подпорен стълб, в частта между централната и източната екседра на южната галерия.

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: едноредов надпис, дълъг 10.5 см. Височината на буквите варира от 1.9 см (Н), през 2 см (Н₃, Г₄, О), 2.7 см (Г₁ и Р₆) до 3 см (Р₂).

Съхраненост: плитко издълбани, но ясно различни букви.

Текст: григорин

Превод: „Григорин”

Атрибуция: автограф

²⁴⁶ Кулъбакин 2008²: 44.

²⁴⁷ Зализняк 1984: 73.

Коментар: Най-напред трябва да се отбележи лигатурата, съставена от последните две букви Н и П. Между буквите Р и Н е поставена съединителна черта в горното ниво на реда. Това е вторият надпис с явно свързване на буквите след предходните надписи № 3 и № 10. Свързването се използва широко в Новгород за книгите вече през XV в.²⁴⁸ За грамотите на брезова кора, както и за графитите, това явление не е много типично. Естествено, че това маниерно писмо в простите надписи прониква по-късно и се използва слабо. На второ, това е надпис-автограф, в който е използвано единствено бащиното име. При бащино име – съществително, от него се образува суфиксално производно прилагателно – особено суфиксално притежателно прилагателно. Обичайните суфикси за притежателните прилагателни били –ов- (-ев-) и –ин-, като употребата на всяко едно от тях се регулира чисто морфологично²⁴⁹. Използването на бащиното име вместо личното име е явление, доста разпространено през XIV – XV в.²⁵⁰ Основа за фамилията Григорин е послужило каноничното мъжко име Григорий. То е с гръцки произход (Γρηγόριος) и означава „богърстващ“. С времето от личното име Григорий се образува фамилията Григорин, която не е много разпространена в Русия. В някои заслужаващи внимание ретроспективни хроники представители на тази фамилия се свързват с аристокрацията на Владимир от XVI - XVII в., ползващи се с царски привилегии. Исторически споменавания на фамилията могат да се открият във вedomостите от времето на Иван IV Грозни.

Палеография: За палеографски наблюдения данните са малко. Все пак използването на широкото О и набухнали петлици на Р указват за време не и преди XIII в.

Датировка: най-вероятно XIV - XV в.

№ 25 (обр. 25)

Местоположение: на крайната югоизточната колона в източната екседра на южната галерия.

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: гвуредов надпис с гължина на първи ред – 11.2 см, втори – 13.8 см; височината на буквите варира от 1.1 см (G₁₃, H₁₄) до 2.9 см (P). На около 150 см от нивото на пода.

Съхраненост: дълбоко издълбани, ясно различими букви.

Текст:

1. СТЕФАНОСЪ

2. РОУСИНЪ ДНАКЪ

Превод: „Стефанос руснак, писар“

Атрибуция: автограф

Издания: А. А. Алексеев. Русские граффити цареградской Софии, в: *Труды Отдела древнерусской литературы* 51, 1999, 321-323; Ю. А. Артамонов, А. А. Гуппиус, И. В. Зайцев, Из древнерусской эпиграфики Константинопольской Софии, *Ruthenica* VIII/3, 2009, 239-240.

248 Щенкин 1967: 34.

249 Унбегаун 1989: 13.

250 Тупиков 1903: 26.

0 4 cm

Съобщение: Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, Древнерусские надписи в Софии Константинопольской, в: *Славянский альманах*, Москва 2012, 44; Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, И. В. Зайцев, Древнерусские надписи-граффити Константинопольской Софии, в: *1150 лет Российской государственности и культуры*, Москва 2012, 285.

Коментар: А. Алексеев погрешно го идентифицира със Стефан от Новгород посетил Константинопол през 1348 - 1349 г. и оставил описание на града²⁵¹. Тук думата „дяк“ е използвана, не в смисъл „дякон“, а като „писар“.

Палеография: В надписа са съчетани „архаични, присъщи за XI - първата половина на XIII в. [буквите Н₁₃ и Н₆ с гълзи горни засечки; Ъ₉ с горна права черта; използване на диграфът ОѸ за предаване на Ѹ след съгласна], и много по-късни [буквите Н₁₇ и Н₁₄ с високи напречници; К с намалена горна част; Ъ₂₀ с две пречупвания; И] която на брезова кора не се употребява до края на XIII в.], характерни за втората половина на XIII - XIV в., признаци”²⁵².

Правопис: Дяк Стефан стилизирал своето име по гръцки маниер, без да се опитва да пише на гръцки, използвайки фита, а не ферм²⁵³. То е гадено в смесена гръцко-славянска форма с окончание -ъ, приписано към гръцкото -ος (Στέφανος). Подобни хибридни изписвания, отразяващи възприемането на гръцки флексии като част от основата на името, се срещат макар и нечесто в староруската епиграфика.

Датировка: втора половина на XIII – първа половина на XIV в.

251 Алексеев 1999: 322.

252 Алексеев 1999: 242-243.

253 Артамонов, Гиппиус, Зайцев 2009: 240.

Местоположение: североизточната мраморна колона в източната част на южната галерия на храма.

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: триредов надпис на нивото на очите. Дължината на редовете е 4.4 см за първия, 1.2 см за втория и 3 см за третия. Първият ред е разположен отгоре и малко вдясно от втория, на разстояние 2.4 см от него. Височината на буквите варира от 0.2 см за Ё, Н, Л, Ъ₁₈, Ѓ₁, минава през 0.3 см (Н, Ъ₂₁, Ё, В, Ѓ_{1, 7}, Я, Т, О, А), 0.4 см (Г, У, А₆) и 0.5 см (Ѳ), стигайки до 0.8 см (Ф, Р). Кръстът е с височина на мачтата от 4 см, с широчина на голната – 1.2 см, и горната основа – 0.6 см. Неговата долна напречница е с дължина от 1.5 см и широчина 0.3 см, а горната напречница е с дължина 1.1 см и широка 0.3 см.

Съхраненост: плитко издраскан и трудно забележимост.

Текст:

1. + СВАТАА СОФНЕ

2. ГРЕ

3. УННЪ ПЛЪ

Възстановен текст: „+ СВАТАА СОФНЕ
[ПОМНЛОУН МА] ГРЕУННЪ ПЛЪ”

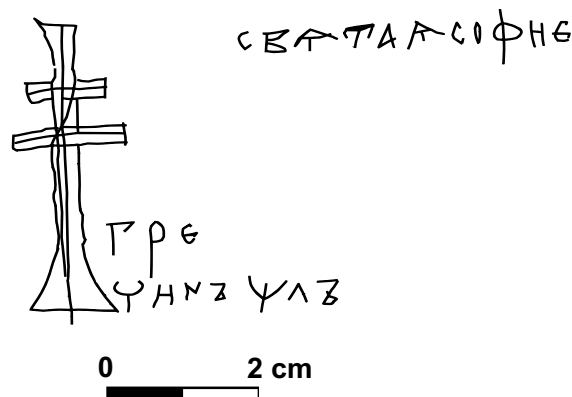
Превод: „+ Света София [смили се над мен]. Написа Гречин (Гъркът)”

Атрибуция: автограф с молитвена добавка

Издания: Т. Томов, Три надписа-графити от църквата „Св. София” в Константинопол, *Palaeobulgarica* XXXIX/2, 2015, 94-109.

Съобщение: Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, Древнерусские надписи в Софии Константинопольской, в: *Славянский альманах*, Москва 2012, 44; Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, И. В. Зайцев, Древнерусские надписи-графити Константинопольской Софии, в: *1150 лет Российской государственности и культуры*, Москва 2012, 285.

Коментар: В началото е поставен шесткраен, или патриаршески кръст с две напречни рамена²⁵⁴. Той може би изпълнява и ролята на кръст-хризмон, с който средновековните писачи често обичали да започват своите записи, един вид да призовават на помощ Бог. Така изисквал средновековният етикет. Пишещите следвали традиционно възприетото от византийските средновековни документи правило за въвеждане с молитва към св. Троица²⁵⁵. Този кратък молитвен възглас показва благодарността към Бог с чиято помощ е написан надписът,

²⁵⁴ Шесткрайният (с малка горна напречница), т.нар. патриаршески, кръст е известен във Византия и на Запад от VI - VIII в. и става популярен през XII в. В Стара Русия той е представен от изображения на актови печати, на камъни, а също въздигнати кръстове през XII - XIII в. По този въпрос вж. Шляпкин 1906: 71-73 (преобладават кръстове с четири или шест края); Пуцко 1992: 12-17. Кръстът е сходен с този от черквата „Св. София” в Киев (вдъх в състава на графити за покупка на „Бояновата земя”), XII в. Срв. Высоцкий 1966: табл. XXVII. Записъ о Бояновой землѣ (25).

²⁵⁵ Ђоровић 1910: 6; Смядовски 1993: 131.

който трябва да бъде чул по време на молитва²⁵⁶. Според И. Шляпкин повечето графити отразяват реални кръстове в техните общи очертания²⁵⁷.

Плиткостта на буквения контур, непропорционалността в изчертаването на буквите (срв. **СВѢТАА СОФІЕ**), увеличеният наклон в първия ред, неустойчивият интервал между отделните букви свидетелстват за бързината при изписването на първия надпис. Това ме кара да смятам, че той е направен последен, след изписването на кръста и автографската част. Очевидно нещо и някой е смутил действията на автора, който не само че става припрян, но дори изпуска фразата „**ПОМНЛОУН МА**” в обръщението си за помощ към „Св. София”.

Обикновено авторите на надписите-графити избягват да пренасят гумите, което е лесно достижимо при писане върху неограничена плоскост. Когато се налагало пренасяне на гуми, това ставало сричка по сричка, при което сричката задължително завършвала на гласна.

Според А. Висоцки, въз основа на епиграфския материал от Киев, обръщението за помощ към св. София се появява в графитите едва през XIII в.²⁵⁸ Но, както сам отбелязва авторът, не се изключва възможността аналогични обръщения да се използват и в по-ранни надписи. Такъв например е случаят с Димитър Странник (№ 148), датиран през XII в.²⁵⁹ Но най-красноречив е примерът с надписа-графит на Домко Безуевич от „Св. София” с датировка средата на XII в.²⁶⁰

Втората част е автографска и следва формулата на автографските записи „**Ном. писал**”, известна по епиграфските материали²⁶¹.

Вероятно миниатюрните букви са изписани с много тънък и остър предмет – шило или железен писец. С подобни инструменти обаче е трудно да се предават дебелите и тънките линии в контура на буквите, петлиците и извивките, които съответствали на натиска на перото върху пергаментата или хартията.

Името Гречин е вероятно етноним използван като прозвище. То е известно в новгородските летописи²⁶² и в грамотите на брезова кора²⁶³. Според А. Гиппиус, авторът на надписа-графит е най-вероятно „знаменития Олисей Петрович Гречин – новгородски боярин, свещеник и църковен художник, чието имение било проучено през 70-те години на XX в. на Троицкия раскоп”²⁶⁴. Той допуска, че в младежките си години заедно със свои родственици (сестра му Анастасия и нейният съпруг княз Мстислав Юриевич) Олисей прекарал няколко години във Визан-

256 Бешевицев 1979: 76; Николова 1991: 103; Рождественская 1992: 18.

257 Шляпкин 1906: 73.

258 Висоцкий 1976: 90, № 195 (XIII в.).

259 Висоцкий 1976: 59.

260 Артамонов, Зайцев 2009а: 311-315.

261 Впрочем сред значението на глагола **пъсати** (пиша) от староруските паметници е засвидетелствано и значение близко го съвременното „подписвам, скрепявам с подписа си”. За това вж. Срезневский 1902: 966, 1065, 1776.

262 В летописите „Гречин” от Новгород се споменава в края на XII – първата третина на XIII в. Вж. НПЛСМИ 1950: пог години 1193, 1196, 1229 и 1230. Срв. също Гиппиус 2005: 100.

263 Това са грамоти № 502, 546, 549, 558, 603 (<http://gramoty.ru/index.php?no=502&act=full&key=bb>; <http://gramoty.ru/index.php?no=546&act=full&key=bb> посетен 24 март 2019 г.; <http://gramoty.ru/index.php?no=549&act=full&key=bb> посетен 20 януари 2019 г.; <http://gramoty.ru/index.php?no=558&act=full&key=bb>; <http://gramoty.ru/index.php?no=603&act=full&key=bb> посетен 20 януари 2019 г.). За тях вж. Гиппиус 2005: 99.

264 „Троицкият раскоп” е място, получило името си по близката черква „Св. Троица”, намиращо се на ъгъла на съвременните улици Пролетарска и Мерецкова в Новгород, където са провеждани археологически разкопки. Артамонов, Гиппиус 2012: 44; Артамонов, Гиппиус, Зайцев 2012: 285. За имението вж. Колчин, Хорошев, Янин 1981.

тия, след това в палестинския граф Аскалон, бил образован и знаел гръцки език²⁶⁵. Завръщайки се в родината си, вероятно заради това, че знаел гръцки, получил прозвището „Гречин“²⁶⁶. В Новгород Олисей Гречин заел видно място в местното общество²⁶⁷, рисува икони и фрески и може би станал поп под името Сава през 1226 г. създавайки за черквата „Св. Константин и Елена“ нотирани стихирар²⁶⁸.

Палеография:

Я₅ – буквата има за основа островърхо **Л** от чийто голем ляв край наляво тръгва диагонал, който завършва малко под средата на дясната черта и образува остра триъгълна петлица.

Б₂ – има еднакви горна и долна половина, което е характерно за XI - XII в. Петлиците на **В** са все още геометрични и еднакви, което е по-характерно за XII в.²⁶⁹

Г₁₂ – буквата има доста дълга вертикална мачта, спускаща се малко преди крайната лява точка на къса напречница с дълга засечка, наклонена наляво.

Є_{11, 14} – представлява извит овал, но горният край е по-тесен, отколкото езичето. Езичето, със засечка, излиза от средата на овала, който има ограничителни криви в горния и долния край.

Н – напречницата на буквата (**Н**₁₆) е разположена хоризонтално и в средата на мачтите. Подобен тип с хоризонтална напречница, разположена в средата на буквата, е обикновено характерен за XI – XIII в. Но напречницата на буквата (**Н**₁₀) в „Софие“ е разположена в средата на буквата и е леко наклонена, което е признак за XIII в.²⁷⁰

Л₂₀ е симетрична. С времето тя малко се изменя – има вид на две наклонени прави линии, съединени в горната си част. Правилният ъгъл в начертанието на **Л** е очевиден.

Н₁₇ – наподобява на латинското **N**, с диагонална черта, достигаща до долния край на дясната мачта, е характерно за устава от XI - XII в.²⁷¹

О₈ – буквата е тясна, с леко заоблена горна и ъгловата долна част. Тясното **О**, често се пише във вид на две съединени помежду си скоби и поради това има заострена част.

Р₁₃ – буквата е в границите на реда, със закръглена петлица²⁷².

С_{1, 7} – буквата е симетрична, но тясна и ъгловата, с ограничен шрих в горната и долната част.

Т₄ – простотата в начертанието на буквата не изисква коментар. Буквата се състои от вертикална мачта, над която стои хоризонтална напречница със засечки.

Ф₉ – с дълга и леко издута на дясно мачта. Средната част е непропорционална – правилна и заоблена лява част, но деформирана и угължена дясна.

Ъ – буквата (**Ъ**₁₈) има триъгълна петлица, достигната благодарение на силния наклон на мачтата надясно. Горната дясна линия на петлицата завършва

265 Гуппиус 2005: 105-106, 110.

266 Гуппиус 2005: 102.

267 Гуппиус 2005: 110.

268 Янин 1992: 67-106; РНБ. Соф. 85: Сводный каталог 1984: № 316.

269 Щепкин 1967: 114-115.

270 Щепкин 1967: 115.

271 Щепкин 1967: 111-112; Карский 1979: 188; Мегынцева 1978: 46.

272 Зализняк 2000: 182, табл. 18.

в средата на мачтата. Този тип е характерен за XII в. Петлицата на втората буква (Ї₂₁) е четириъгълна, поради твърдостта на мраморната основа или е особеност на самия почерк.

У₁₅ – има характерни особености и е определяща за датата²⁷³. През XI - XII в. тя е симетрична, с малка закръглена чашка, поставена на високо столче²⁷⁴.

А_{3, 6} – във вид на остра петлица и чертичка по средата е характерна за XII в.

Ψ₁₉ – формата е типична за XII в., закръглена чашка на високо столче, но се отличава по това, че мачтата не се въздига над чашката, както е през XIII в.²⁷⁵ Формата със закръглена чашка се среща в надписите от XI в., границата на XI - XII в., XII - XIII в. и XIII - XIV в. Не може да се проследи никаква закономерност при употребата на това изписване между XII - XIV в.²⁷⁶ Буквата се употребява в надписите-графити от „Св. София“ изключително като начална за изписване на „пъсати“.

Въпреки своята лаконичност надписът съдържа палеографски особености, важни за неговата датировка. От тях следва да отбележим някои доста ранни признаци, характерни за устава от XI - XII в.: Н – хоризонтална напречница, както и Н, която е тъждествена с латинската буква N²⁷⁷. Типична за XII в. е буквата Ъ, към това време насочва и датопределяща буква У, чиято симетричност и закръглена чашка върху столче със средна величина са характерни за X - XII в. и не позволяват да отнесем надписа по-късно от първата половина на XIII в.

Правопис: Отново имаме пример за изписване на пъсати чрез Ψ и обичайното съкращение Ψлѣ (писал), което ни насочва към добре познатата формула „Nom. писал“.

Споменаването в надписа-графит само на едното име, без бащиното, много по-пълно съответства на старата традиция при изписване на подобни графити. В своята проста форма светските графити съдържат имената на пишещите, но често към името се добавя и глаголът „писал“ (Ψлѣ). Както се отбеляза, авторите на надписите-графити избягват да пренасят гумите, но при необходимост, това ставало сричка по сричка, при което сричката задължително завършвала на гласна буква.

Особеност на надписа се явява така нареченият „битов“ новгородски правопис, при който отделни букви (О – Ъ; Ё – Ь – Ъ – Н; Ц – Ч) може взаимно да се заменят едни с други. Той се появява най-напред през XI в., активно се разпространява през XII в., но в най-голяма степен е присъщ за грамотите до средата на XIII в., когато достига своята кулминация и след което започва отстъпление в полза на „стандартния тип изписване“²⁷⁸. В нашия случай в името „Грѣшнѣ“, вместо очакваното Ь е изписано Ё, което изглежда на признак за „битова“ употреба на Ё и Ь²⁷⁹, но е по-скоро случай на проявяване на Ь влизащо тук в съчетание от *trѣt, където t е коя и да е съгласна. В староруският език това става между втората четвърт на XII в. - края на първата четвърт на XIII в.²⁸⁰

273 Според Кульбакин 2008²: 10 буквата е „един от най-ярките хронологични признаци“.

274 Щепкин 1967: 115; Карский 1979: 202.

275 Щепкин 1967: 39, 100, 112; Кульбакин 2008²: 136.

276 Медынцева 1978: 183.

277 Щепкин 1967: 111-112; Карский 1979: 188; Медынцева 1978: 46.

278 Зализняк 2004²: 25. Срв. също и Жуковская 1959: 105.

279 Този ефект е типичен за XII в. За това вж. Рождественская 1991: 63-64; Рождественская 1992: 137-138.

280 В новгородските грамоти на березова кора надеждни примери за проявяване на редуцирани се срещат не

Забелязва се също и една от характерните черти на староновгородският диалект - окончанието -е- за И. п., ег. ч. (Гофнѣ). Следователно съчетаването на архаична графика с ортография и фонетика, присъщи на XII в., датира надписа през същия век или по-точно през втората му половина.

Датировка: втората половина на XII в.

№ 27 (обр. 27)

Местоположение: източната екседра на южната галерия, върху мраморния парапет на трета ложка (от изток на запад).

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: едноредов надпис с дължина 5.1 см и височина на буквите от 0.9 см (Ъ), 1.2 см (М) и 1.3 см (Я) до 1.7 см (К).

Съхраненост: дълбоко издълбани, ясно различими букви.

Текст: камък

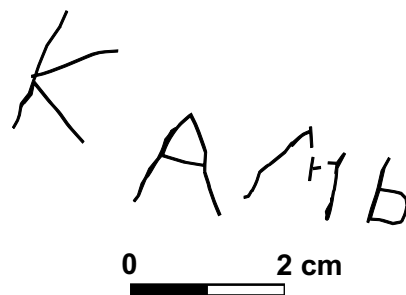
Превод: „Накъде” или „причастие”

Атрибуция: молитвен надпис

Коментар: надписът предлага две възможности за неговото тълкуване: 1) от наречието „къмо или (на)къде - напр. „гн, къмо ндѣшн” (Йоан, XIII. 36) или 2) „къмъ”, в което е отразено акането (т. е. смесване на буквите а и о), да е производно от „къмъкатн” (причестявам се; получавам причастие)²⁸¹. Думата „къмъканиѣ”, заемка от лат. communicare като еквивалент на гр. κοινωνία, не се употребява никога в сакрален текст, но има битово назначение²⁸².

Палеография: Явни хронологични признаци тук няма, но надписът е изписан не по-рано от XVII в., заради съвременната форма на буквата А.

Датировка: не по-рано от XVII в.

№ 28 (обр. 28)

Местоположение: в северната ниша на югоизточната екседра на южната галерия, на западната стена.

Материал: мраморна основа, VI в.

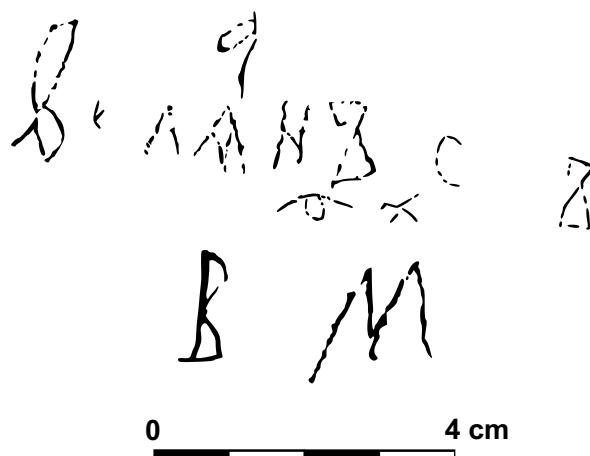
Размери: триредов надпис с дължина на редовете – 0.5 см за първия, 7.7 см за втория и 3.4 см за третия ред и разположен на 150 см от нивото на пода. Височината на буквите варира от 0.3 см (Ѓ₃), през 1.1 см (Я₁, Ъ₇) до 1.6 см (К₁₀, М₁₁) – 1.9 см (К₂).

Съхраненост: отделни букви са дълбоко издълбани и ясно различими, докато други са почти заличени.

по-рано от средата на XII в. Срв. Зализняк 2004²: 65-66, § 2.26.

281 Иванов 1995: 135.

282 Афанасьева 2015: 201-202.

Текст:

1. а _ _

2. ВЕЛАНЪ _ (с) _ ѿ

Възстановен текст: „а[се] ВЕЛАНЪ [п](с)[ал]ѿ”

Превод: „А ето, Велян написа”

Атрибуция: автограф

Издания: Т. Томов, Написи-графити от Балканите в църквата „Св. София” в Константинопол, *Littera et Lingua, Електронно списание за хуманитаристика* 2015, Публ. 2016, 12/ 1-2 <http://slav.uni-sofia.bg/naum/lilijournal/2015/12/1-2/ttomov>.

Коментар: През 2017 г. имах благоприятната възможност да проуча много обстойно този надпис, който от дълго време ме караше да смятам, че в неговото разчитане има нещо не както трябва. Казвам това, тъй като накрая техниката, с която този път разполагах реши всичко и в крайна сметка показа, че надписът се състои от автограф с името Велян, следвано от две букви **С** и **ѿ**, а над него е буквата **Ѧ**. Отгоду са разположени буквите **В** и **М**, като има едно наредно **О** под титла над първата и вероятно едно **Х** над втората. Възможно е да се допусне, че има връзка между двата, тъй като освен тях на мраморната облицовка няма никакви други записи. Ако това е така, то прочитът му може да се представи като „в[нд]о[хъ] м[н]х[алъ]” и това, ще е графит, оставен от автор не за молитва или като обичаен автограф, но в знак на удивление от видяното мозаечно изображение на предводителя на небесното войнство, архистратега Михаил, в апсидното пространство на храма. Но това все пак е само една от възможните хипотези, тъй като с еднаква сила е напълно допустимо и по-вероятно първият и вторият ред да нямат връзка с последния.

Смущение в нашия графит предизвиква буквата **Ѧ** в която може да се види съюз, следван от частицата „се” и личното име „ВЕЛАНЪ” с **Ѧ** (вместо **Ѧ**) в суфикса, което издава руски автор²⁸³, т.е. „а [се] ВЕЛАНЪ [ѿѦ]”²⁸⁴. Възможно е също, това да е местоимението „а[зъ]” и личното име „ВЕЛАНЪ”. Двете букви след името (**С** и **ѿ**), от които напълно сигурна е последната, могат да се тълкуват единствено като част от глагола „писати” и то под формата на перфектно причастие „псалъ”, а и празниците предполагат допълване само от три букви. Пълното изписване на перфектното причастие не е необичайно за надписите за което свидетелстват

283 Мегынцева 1978: 72; Кульбакин 2008²:139.

284 Рождественская 1992: 53, № 4 („а се Созонте ѿѦ”, средата на XII в.).

приведените от Т. Рождественская примери с гатировка XIII - XIV в.²⁸⁵ Тук е необходимо да се отбележи, че авторите на по-голяма част от средновековните руски надписи-графити, с произход от Киев и Новгород, пишат за себе си в 3 л. и използват формулата „Ном. писал” перфект на -л, докато в южнославянските графити от този тип като норма се употребява местоимението „азъ” и глагол във форма на аорист 1-во лице: „азъ Ном. писахъ”²⁸⁶. Освен това, „азъ” в комбинация с „ѣлъ” и „се”, се среща в графити от черквата „Св. София”, Киев с гатировка XII - XIII в.²⁸⁷

Палеография: Обликът на егрите, издължени букви ни насочва определено към времето от XIV в. нататък. Авторът очевидно е отдавал предпочитание на писането на закръгления, а не на ъгли. Това е оказало най-напред влияние върху формите на буквите. Ясно е, че върху твърдия мрамор изчертаването на криви линии представлява голяма трудност, но въпреки това е налице курсивното **Б**. От характерните типове букви, които могат да бъдат използвани в качеството си на гатиращ признак, отбелязвам следните:

Б₁ - буквата с излизаща извън реда опашка и доближени горна и долна черта на петлицата, придаващи вид на тесен, малко издаден и закръглен клин, е характерна за XV в.²⁸⁸

Б₁ - закръгленият вид на буквата е ясен пример за курсива от XV в.²⁸⁹

Б - буквата е права, с език нагоре, което е характерно за курсива от XV в.²⁹⁰

А - буквата има V-образен облик с остър език надолу, който се открива в паметници от XIV и XV в.²⁹¹ Точен паралел на буквата от графита може да се открие в грамотите на брезова кора от XV в.²⁹²

В светлината на казаното по-горе стигам до заключението, че в начертанията на буквите от графита са налице белези, които насочват към XV в.

Правопис: Надписът, най-вероятно, започва с формулата „а се Ном.”. Тя е следвана от глагола „писати” във формата на перфектно причастие, което е обичайно за староруските графити.

В личното име е налице смесването на **А** и **И**, което е по-характерно за времето от XIII в. нататък и примерите от среднобългарските паметници за това са многобройни. Според Г. Ганев наставката -ян в името Велян, умалително от

285 Рождественская 1992: 78, № 22 („Нѣво писало”, XIII в.); 83, № 30 („Нѣмоє писалъ грамотоу”, XIV в.); 86, № 35 („Иѣ писал”, втора половина – края на XIII в.); 87, № 38 („Гопи+леує писало”, края на XIII – XIV в.).

286 Рождественская 1992: 56; Рождественская 2007: 297.

287 Высоцкий 1976: 77, № 174, табл. LXXIV, 1; LXXV, 1 (азъ ѣлъ грѣш[ьны помин]лѣи мѣ гн); 78, № 175, табл. LXXIII, 1, 2 (азъ се григориє [ю]рьевнъ).

288 Черепнин 1956: 249, табл. 5. Скоропись XV в., рег 1, № 2; Рождественская 1992: 112, № 72 (XV в.); Зализняк 2000: 153, табл. 1, Образцы начерков для буквы А, Закръглена петлица, а) Обикновена (1410 - 1420).

289 Черепнин 1956: 249, табл. 5. Скоропись XV в., рег 3, № 10; Карский 1979: 182, 430, № 75 (Грамота на великия княз Василий Василевич до Зиновий, изумен на Троицко-Сергиевия манастир, 1436 - 1445 г.) и 433, № 79 (Грамота на княз Василий Василевич и неговата майка София, 1453 г.).

290 Черепнин 1956: 249, табл. 5. Скоропись XV в., рег 6, №№ 8, 9; Щенкин 1967: 111, рис. 56. Устав русских рукописей XI - XIV вв., рег 4, № 13 (тясно, стоящо, с високо вдигнат език - появява се в края на XIV в.). Срв. също Зализняк 2000: 163, табл. 6, Образцы начерков для буквы Е.

291 Рыбаков 1964: Хронологический график для буквы А (края на XIV в.); Черепнин 1956: 249, табл. 5. Скоропись XV в., Я, № 1; Рождественская 1992: 99, № 58 (втора половина на XIV в.), 106-107, № 66 (XIV в.); Зализняк 2000: 217, табл. 40, Образцы начерков для буквы А, III. V-образен език, а) Остри (1340 - 1450).

292 Зализняк 2000: 217, табл. 40, Образцы начерков для буквы А. Това е грамота № 15 (извънстратиграфска дата: 1410 - 1420, стратиграфска дата: първата половина - началото на втората половина на XV в.), <http://gramoty.ru/prorisi/bb015.gif> (mekcm), <http://gramoty.ru/dnd/d04.pdf> (Коментар, 652), посетен 19 януари 2109 г.; Арциховский 1954: 15.

*velēti, праслв. *velij (Вѣлѣ, Вѣлько, „голям, велик“) ²⁹³, е от „чужд произход“ ²⁹⁴. Лично име с елемент Вел- е познато на новгородските говори, например, хипокористичното име „Вѣлько“ в грамота на брезова кора от последната четвърт на XIV в. ²⁹⁵ Известно е също, че в староруският език от края на XII в. се налага нормата Ѧ да се пише само след съгласна, докато ИѦ - в началото на думата и след гласна ²⁹⁶. За руския автор, неразличаващ в своето произношение носовите и съответно неносовите звуци, знаците Ѧ и ИѦ са еднозначни ²⁹⁷. В руските ръкописи от XIV - началото на XV в. след съгласна по правило се употребява Ѧ ²⁹⁸, а след втората половина на XV в. буквите Ѧ и ИѦ, Ѣ и Ѥ се употребяват без правила в курсивното писмо ²⁹⁹. Всичко казано дотук дава възможност с голяма гоза сигурност да се посочи руския произход на автора.

И така, по съвкупност от палеографските и фонетичните признаци надписът е възможно да се датира през XV в.

Датировка: XV в.

№ 29 (обр. 29)

Местоположение: в северната ниша на югоизточната екседра на южната галерия, на източната стена и точно до нейният южен ръб.

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: триредов надпис с дължина 7.5 см и с височина на буквите от 0.3 см (Ѣ) до 0.9 см (Н₁₀ и Я₁₂); на нивото на очите.

Съхраненост: на места буквите са дълбоко издълбани и ясно различни, но на други не толкова. Редовете са подредени добре един над друг. В трети ред, поради неравната структура на основата, буквите са трудно различни или липсват.

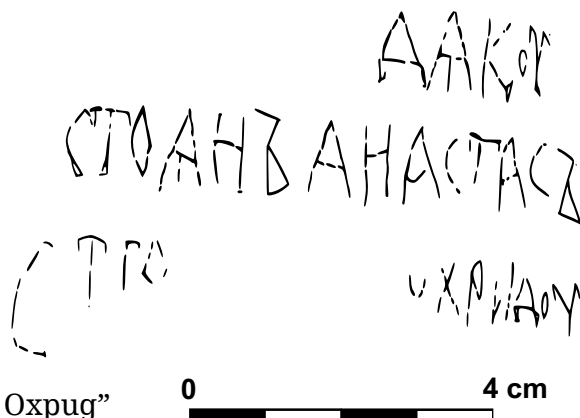
Текст:

1. ДѦкоу
2. стоѦнъ анастасъ
3. стго (о)хр(и)доу

Превод: „гък Стоян Анастас. свети Охрид“

Атрибуция: автограф

Издания: Т. Томов, Надписи-графити от Балканите в църквата „Св. София“ в Константинопол, *Littera et Lingua, Електронно списание за хуманитаристика* 2015, Публ. 2016, 12/ 1-2 <http://slav.uni-sofia.bg/naum/lilijournal/2015/12/1-2/ttomov>.

²⁹³ Slovník 1959: 171; СмС 1994: 112; Заимов 1994²: 46-47. Вельо е съкратено от Велико, Велико и Велислав.

²⁹⁴ Ганев 1942: 34. Сред власите, които сръбският крал Стефан Първовенчани дал на Жича, имало един на име Велънь; Daničić 1962: 110. Срв. Грковић 1973: 50 (Велијан, изведено от Вел(а) + ијан). Другият пример е госта късен - „пѣ велѦнъ“ у Иванов 1970²: 101.

²⁹⁵ Зализняк 2004²: 640, № 475.

²⁹⁶ Щенкин 1967: 114; Зализняк 2004²: 27, 97 (най-ранната употреба на ИѦ се отнася към границата на XIII/XIV в.).

²⁹⁷ Щенкин 1967: 32.

²⁹⁸ Вздорнов 1980: 10.

²⁹⁹ Щенкин 1967: 138.

Коментар: Тук отбелязвам съвременните начертания на буквите И и Н, което започва да разпространява по-широко от XV в. нататък, както и съвременната форма на буквата Я заради която надписът е изписан не по-рано от XVII в. В крайна сметка разполагаме с новобългарски надпис, от XVIII/XIX в., с елементи от църковнославянски (А < И) и с Н, вместо очакваното Н.

Датировка: XVIII – XIX в.

№ 30 (обр. 30)

Местоположение: в долната част на лявата рамка на врата № 51, източната стена на южната галерия.

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: на 50 см от нивото на пода, 6-редов надпис с обща широчина 14.8 см и височина 10.3 см. Големината на буквите варира от 0.6 (О₆) до 2 см (Р₉).

Съхраненост: дълбоко издълбани, ясно различни букви.

Г Г Г Г М О З Н Р А Б У С В О
Б А А У Ф Н А И Т У М Н
К Н Т И Н Н У О С Т О
Л Н К У К Н Т А И А Н А
М Н Т Р О П О Л Н Т А К Н
Щ Р В С К О П И Н Е С Е А Р У

0 4 cm

Текст:

1. ГН ПОМОЗН РАБУ СВО
2. ЕМУ ФНЛНП҃ ЛН
3. КНТННН҃Ю СТО
4. ЛННКУ КНПРННА
5. МНТРОПОЛНТА КН
6. ЕВСКОВО Н ВСЕА Р҃

Възстановен текст: „ГН ПОМОЗН РАБУ СВОЕМ҃У ФНЛНП҃У ЛНКНТННН҃Ю СТОЛННКУ КНПРННА МНТРОПОЛНТА КНѢВСКОВО Н ВСЕА Р҃“

Превод: „Г[оспо]ди помози на своя раб Филип Микитинич, столник на Киприан, митрополит на Киев и цѣла Русия“

Атрибуция: молитвен нагнус

Издания: С. Mango, Russian Graffio in St. Sophia, Constantinople, *Slavic Word* 10, 1954, 436-438; А. П. Толочко, Два кириллических граффити Константинопольской Софии, *Ruthenica* 7, 2009, 209-214; Ю. А. Артамонов, И. В. Зайцев, Три древнерусских нагниси из храма св. Софии в Константинополе-Стамбуле, в: *Восточная Европа в древности и средневековье. Мнимые реальности в античной и средневековой историографии: Автор и его источник: восприятие, отношение, интерпретация. XXI Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Папуто: Москва, 14 - 17 апреля 2009, Материалы конференции, Москва 2009, 24-28.*

Съобщение: Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, Древнерусские нагниси в Софии Константинопольской, в: *Славянский альманах*, Москва 2012, 42; Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, И. В. Зайцев, Древнерусские нагниси-граффити Константинопольской Софии, в: *1150 лет Российской государственности и культуры*, Москва 2012, 285.

Коментар: През 1954 г. Кирил Манго публикува в прерисовка и пригружен с коментар нагнуса на Филип Микитинич (Никитинич), столник на митрополит Киприан (1375 - 1406)³⁰⁰. През май 2008 г. „Св. София“ е посетена от украинските историци А. Толочко и В. Ричко. В резултат на това посещение се появява повторна публикация на този нагнус. В коментара се посочва, че най-вероятната дата за посещението на Филип Микитинич в Константинопол, като участник в свитата на Киприян, е 1389 - 1390 г. и тъкмо тогава той е оставил своя нагнус в „Св. София“. Четири години по-късно руските епиграфи Ю. Артамонов и И. Зайцев отново се занимават с този нагнус и посочват, че „с голяма вероятност авторът на графита се отъждествява с Филип, чиято вдовица Федося, се обърнала през 1404 г. към митрополит Киприян с молба за разрешение да живее в наследствения имот на своя мъж, убит от ратаи“. Длъжността столник, действително, съществувала в митрополитския двор на Киприян; двамата от тях - Климентий³⁰¹ и Федор Тимофеев³⁰² - се споменават във връзка с посолствата на митрополита в Новгород през 90-те години на XIV в.³⁰³

Палеография: Важно значение за датирането на нагнуса имат буквите **Є**, **И**,

300 Името *Микита възниква в резултат на контаминацията на имената Михаил и Никита. Срв. обяснението на М. Фасмер (Фасмер 1986: 621) за името Мукула като контаминация на имената Николай и Михаил.

301 НПАСМИ 1950: 389-390. http://www.lrc-lib.ru/rus_letopisi/Novgorod/gif_mm.php?file=390.gif посетен 19 януари 2019 г.

302 Соловьев 1851-1879: 1022.

303 Толочко 2009: 213.

Я, Т и Ю. На първо място, буквата **Є**^{16, 63, 74} в нагписа е показателна. Това е т.нар. комвено **Є** - госта важен графичен признак от втората половина на XIV в.³⁰⁴ Според палеографската таблица на А. Зализняк хронологичният отрязък е стеснен между 1380 - 1400 г.³⁰⁵ На второ, буквата **И**^{21, 22, 30, 43, 46} се появява под нейната съвременна форма. Такова **И** се появява през втората половина на XIV в., но е по разпространено през XV в.³⁰⁶ **Ю**³⁴ - съединителната черта често е скосена, което е признак за XIV в. Съдейки по писмени източници, косата съединителна линия на буквата се появява в началото на XIV в.³⁰⁷ Отчитайки закъснението, с което подобни промени настъпват в епиграфските паметници, в грамотите на брезова кора тази форма на буквата се среща в края на XIV – началото на XV в.³⁰⁸ **Т** - със спуснати странични крила, чиято гължина е почти равна на тази на мачтата насочва към XV в.³⁰⁹

Към тези решаващи палеографски признаци трябва да се добавят и:

Я₄₀ – с гълга опашка и малка глава. Това е признак на XIV в., по-скоро на неговата втора половина - края на века. На хартия, както и върху брезова кора тази форма се разпространява през XV в.³¹⁰

З₇ – с вертикално с пречупване, опашката излиза силно извън реда, характерно за втората половина на XIV в.³¹¹

Р₉ – във вид на „нож от руски курганен тип“ с леко издуто острие, прав гръб и право краче (от острието към гърба върви къса права линия, която увеличава сходството с нож). Този тип се среща в грамотите на брезова кора през XIV в.³¹² и продължава да се открива в някои от началото на XV в.³¹³ На пергамент подобно **Р** също е познато през XIV в.³¹⁴

У_{12, 18, 24, 42, 78} – У-образно, с цепка³¹⁵.

Ф₁₉ – извитата мачта на буквата говори за XV в.³¹⁶

У₃₃ – глава във вид на цепка и късо столче, говори за време не по-рано от втората половина на XIV в.³¹⁷

Л₇₅ – буквата е с тригълна среда – признак на XIV в. Палеографските признаци ни водят към края на XIV – началото на XV в.

Датировка: края на XIV – началото на XV в.

304 Чаев, Черепнин 1946: 140; Карский 1979: 186; Щенкин 1967: 117; Кульбакин 2008²: 139.

305 Зализняк 2000: 162, таб. 6, Образцы начерков для буквы Е, IV Лежащи, (1380 - 1400, 1410 - 1420).

306 Срезневский 1885: 261; Щенкин 1967: 117.

307 Вж., например, Книга в евангелските четения от 1317 г.; евангелие от 1355 г.; договорна грамота на Новгород с Ханзата от 1375 г.; Лаврентиев списък на ПВЛ, преписан през 1377 г. За това у Трусевич 1905: л. IX, № 90; л. X, № 101; л. XI, № 108.

308 Зализняк 2000: 212, таб. 37, Образцы начерков для буквы Ю, II. Особена съединителна, 6. Наклонено нагоре (1400 - 1410).

309 Карский 1979: 198; Колесников 1913²: 13, 14, 15, 16, 19, 20, 21, 22, 24, 26, 27; Кульбакин 2008²: 140; Зализняк 2000: 187, табл. 20, Образцы начерков для буквы Т, II. Триного (1410 - 1450).

310 Колесников 1913²: 14, 15, 17, 18, 20, 26. За грамотите върху брезова кора вж. №№ 15, 18, 122, 129.

311 Рыбаков 1964: Хронологический график для буквы З (края на XIV в.).

312 Срв. грамоти № 20, 26, 34, 102, 124, 133, 140, 179р всички отнесени към XIV в.: <http://gramoty.ru/index.php?key=b-b&date%5B%5D=all&city%5B%5D=all&exav%5B%5D=all&safety%5B%5D=all&cath%5B%5D=all> посетен 19 януари 2019 г.

313 Арциховский, Борковский 1958: 64 и грамота № 161; Арциховский 1963: 14 и грамоти № 300, 352.

314 Срезневский 1885: 238, 256.

315 Зализняк 2000: 203, таб. 29, Образцы начерков для буквы У (в том числе в составе ОУ), II. Цепка, 6. У-образно (1370 - 1400).

316 Черепнин 1956: 245; Колесников 1913²: 20, 23.

317 Щенкин 1967: 105.

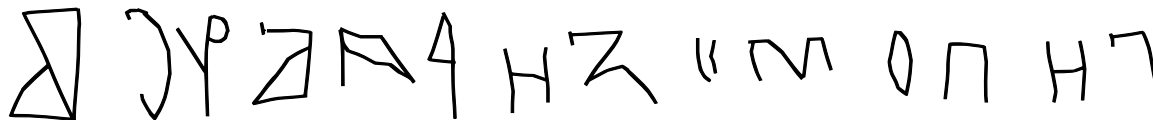
№ 31 (обр. 31)

Местоположение: източната стена на южната галерия, от вътрешната страна на южния подпорен стълб.

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: едноредов надпис с дължина 20 см и с височина на буквите от 1 см (А) до 2 см (Б, Г), на 140 см от нивото на пода.

Съхраненост: плитко изгълбани, ясно различими букви.

0 4 cm

Текст: яз ѱааѱ нѱомѱп нѱ

Възстановен текст: „ГН помѱѱн рабѱѱ св[ѱѱмѱѱ]”

Превог: „Г[оспог]и, помѱѱни на своя раб”

Атрибуция: молитвен надпис

Коментар: Лигатура оформяща диграфът Оѱ, съставена от О+ѱ. Още един пример за огледален надпис. Вече споменахме, че огледалните форми на буквите се срещат доста често в новгородските грамоти на брезова кора и някои възможни обяснения за тяхната поява³¹⁸. Но тук ми се струва, че е уместно да се припомним думите на Константин Костенечки, които дават може би най-правдоподобното обяснение за този феномен. В известното си съчинение „Разяснено изложение за буквите” той съветва младите хора да слагат винаги кръст в началото на азбуката. След това ученикът трябвало да научи устно и писмено азбуката в нормален порядък. За да затвърди знанието Костенечки препоръчва буквите да се научат и обратно – отзад напред³¹⁹. От тук идва и питането: не са ли тъкмо това огледалните надписи, които нагледно показват този обратен порядък и подчертават грамотността на своя създател.

По съдържание надписът е доста обичаен за графит. Това е типичен „разговор с Бог” за помощ, започващ с традиционната християнска формула „Госпоги, помѱѱни на своя раб Нѱм.” в която канонът изисква указване името на лицето, обръщащо се към Бог. „ГН” е стандартното съкращение на думата „Госпоги”, която рядко се изписва изцяло, несъкратена. В нашият случай надписът е незавършен, тъй като очакваното след каноничната формула „имѱ” липсва. Може да се допусне, въз основа и на други незавършени надписи, че да се споменава името на този, който се нуждае от помощ, не било задължително.

Палеография: Формата на буквата А със срязана отгоре петлица чрез хоризонтална чертица, „увеличаваща” буквата, е типична за XIV в.³²⁰ Нейната ѱгловатост следва да се обясни с огледалността и твърдата основа за писане. Вто-

318 Вж. например грамоти №№ 240, 241, 296 (<http://gramoty.ru/index.php?no=240&act=full&key=bb>; <http://gramoty.ru/index.php?no=241&act=full&key=bb>; <http://gramoty.ru/index.php?no=296&act=full&key=bb> посетен 19 януари 2019 г.), № 404 (<http://gramoty.ru/index.php?no=404&act=full&key=bb> посетен 19 януари 2019 г.).

319 Христоматия 1974: 445.

320 Зализняк 2000: 153, табл. 1, Образцы начерков для буквы А, II. Изъкнало. а) плосковърхо (XIV - XV в.); Срезневский 1885: 217-261; Пронштейн, Овчинникова 1981: 15.

рата буква **Б** е с петлица, достигаща до върха на буквата, е характерно за края на XIV - първата половина на XV в.³²¹ Третата буква **В** клони към онази форма, която се състои от два частично допиращи се със своите страни триъгълника с различна големина, която е типична за XIV в.³²² В новгородските грамоти на брезова кора този тип е характерен за втората половина на същия век³²³.

През XV в. в замяна на старото **З** идват други типове, приближаващи буквата към тройката. В нашият случай буквата **З** представя един от вариантите на „преход от зигзаг към тройка“, разпространен също през XV в.³²⁴ Буквата **Н** е архаична, но нейната архаична форма съществувала във вид на изключение и през XV в., дори и по-късно³²⁵. И накрая, буквата **Р**, тя е във вид на нож, т.нар. викингски тип, с изгум гръб и право острие с аналогии от XIV в.³²⁶ Буквата **У** показва аналогии с примери от XIV в.

Датировка: края на XIV - началото на XV в.

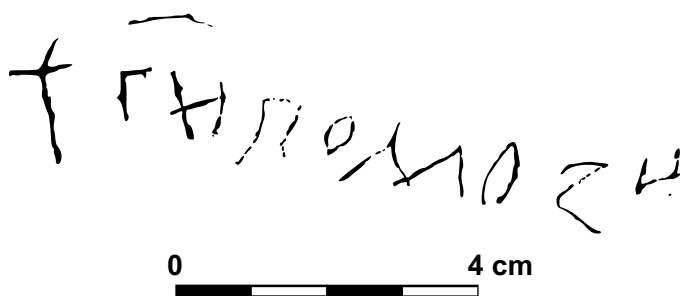
№ 32 (обр. 32)

Местоположение: източната стена на южната галерия, на лявата рамка на врата № 51, при конника с шлем на главата.

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: едноредов надпис с гължина 9 см и с височина на буквите от 0.5 см (0₄) до 1 см (**З**) на нивото на очите. Мачтата на кръста е висока 1.6 см, с рамо, разположено над средата и гълго 0.8 см.

Съхраненост: плитко изгълбани, ясно различими букви.

321 Рыбаков 1964: Хронологический график для буквы Б (края на XIV в.); Зализняк 2000: 155, табл. 2, Образцы начерков для буквы Б.

322 Срезневский 1885: 261. Срв. също Псковския договор на Тешата и Яким от края на XII в., Договор на Михаил Ярославич от началото на XIV в., Псковския параклитик от 1369 г. За тях у Трусевич 1905: 70, 83 и 169. Вж. например грамотите на брезова кора № 475 (средата на XIV в.; <http://gramoty.ru/index.php?no=475&act=full&key=bb> посетен 15 януари 2019 г.) и № 534 (втора половина XIV в.; <http://gramoty.ru/index.php?no=534&act=full&key=bb> посетен 15 януари 2019 г.).

323 Вж. грамоти № 1, 44, 51, 172, 281, 532, 534, 539, 749, 948: [http://gramoty.ru/index.php?key=bb&date\[\]=all&city\[\]=all&exsav\[\]=all&safety\[\]=all&scath\[\]=all](http://gramoty.ru/index.php?key=bb&date[]=all&city[]=all&exsav[]=all&safety[]=all&scath[]=all) посетен 15 януари 2019 г.; Зализняк 2000: 157, табл. 3, Образцы начерков для буквы В, VI. Горна коса към основата. а) под ъгъл (1350 - 1450).

324 Щенкин 1967: 122 и рис. 41; Соболевский 1908: табл. IV; Черепнин 1956: 141; Зализняк 2000: 169, табл. 9, Образцы начерков для буквы З, III. Лявонаклонено а) перелом (XV в.); Кульбакин 2008: 141 (XV в.).

325 Карский 1979: 192, 195.

326 Трусевич 1905: 82, 89, 93, 95, 102, 111, 114; Зализняк 2000: 183, табл. 18, Образцы начерков для буквы Р, IV. Долен ъгъл. а) криволинейно (втора половина на XIV в.)

Текст: + гн помози

Превод: „+ Г[оспог]и помози”

Атрибуция: молитвен нагпис

Коментар: В началото е поставен кръст, с който средновековните писари често обичали да започват своите записи, един вид да призоват Бог на помощ. Така изисквал средновековният етикет. Нагписът представлява начало на обичайната благопожелателна канонична формула. Отново е налице незавършен нагпис, тъй като част от формулата „рабу своему” и следващото я „име” липсват. Наличието на титла е знак за грамотност и известна образованост на автора.

Палеография: За палеографски наблюдения данните са малко, но буквата Н₈ тук е показателна. Тя показва форма, близка до съвременната, а такава Н се появява през втората половина на XIV в., но е по-разпространено през XV в.³²⁷

Датировка: XIV в.

№ 33 (обр. 33)

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: едноредов нагпис с обща дължина 7.8 см и височина на буквите от 0.6 см (Λ) до 1.3 см (Н, Δ).

Съхраненост: плитко издълбани, небрежно изписани букви.

Текст: нндълу

Възстановен текст: „н<ѣ>дълу”

Превод: „[12 молитви/
споменавания] в неделя”

Атрибуция: молитвен отчет

Коментар: Име, образувано от отрицателната форма на глагола „дѣѣти” (правя, работя). Повечето от простите имена са образувани от Недельо, Неделя, чрез съкращаване и придобиване на различни наставки³²⁸. По значение те съответстват точно на гръцките Кириак, Киряк, които пък са образувани от гръцкото наименование на седмия (почивен) ден от седмицата, считан за празник, т.е. ден, през който не се работи. Оттук идва и името, означаващо буквално „неработен”.

Палеография: За палеографски наблюдения данните са малко. Може да се отбележи само архаичното начертание на Н с хоризонтална напречни-

327 Срезневский 1885: 261; Щенкин 1918: 107, 115, 119.

328 Тупиков 1903: 269 (мъжко лично име Нѣделя, 1555 г.).

ца, **Н** - латинска буква, **Д** - геометрична петлица. Небрежното изписване на буквата между **Д** и **Л** с триъгълна петлица, съединяваща се пог прав ъгъл с извита наляво мачта и хоризонтален щрих без засечка отляво, предизвиква колебание между буквите **Н** и **Т**. Ако се допусне, че е първата буква, това означава да предположим графичното явление, или едностранната замяна, на графемата **Т** с друга - **Н**³²⁹. Сходна на втората буква (**Т**), без засечка на върха, се среща в грамота върху брезова кора № 664 (50-те години на XII - началото на 10-те години на XIII в.)³³⁰ и надпис № 30 от черквата „Христос Сасител“ в Нередица с датировка XIV в.³³¹

Правопис: Името е поставено в Дат. п., ег. ч. и в окончанието е използвано просто **У**, чието възникване палеографите обикновено отнасят към XIII в.³³² В епиграфиката обаче има немалко отклонения от това правило и то се среща още през XII в.³³³ Извън формулата „Господи, помози“ окончанието -у е по-характерно за новгородските некижнни паметници³³⁴. Тъкмо това показва и надписът, който е направен по „битовата“ ортографска система и отразява графичният ефект **Т** = **Н**, откъдето **Нѣдѣлѣ** > **Нѣдолѣ**³³⁵. Според Й. Заимов личното име е производно от **Нѣдо** (съкратено от **Недѣльо**) и -ол т. е. **Нѣдол**³³⁶. Изписването на гумата с **ѣ** пред **л** говори за запазване на силния **ѣ** пред плавното **л**, който в това положение се превърнал в о през втората половина на XII в.

Но съществува и втора възможност за обяснение, ако се приеме, че на мястото на **Т** е изписан **Н**, тогава се получава формата „**Нѣдѣлѣ** > **Нѣдѣлѣ**“ (Вин. п., ег. ч.)³³⁷. За да разберем смисъла на написаното е необходимо да се вземе предвид рисунката над надписа, която очевидно е свързана с него. Тя представя 12 чертици, разположени в три реда, които може да отразяват извършените от „благочестив“ богомолец молитви или споменавания на някого в служби за неделя. Графити с подобно съдържание се срещат в киевската „Св. София“³³⁸ и други храмове, например, в Полоцк³³⁹ и пр., но са поменални и локализирани в олтарното пространство т.е. на място, където се води непосредствено богослужение и вероятно са дело на свещенослужители³⁴⁰. В нашият случай също може да се приеме, че надписът е в близост до олтарното пространство. Броят на чертиците е възможно да варира и не е задължително да следва стриктно „канонично приетия“ брой за помен: три, девет и четиридесет³⁴¹. Според В.

329 Янин, Зализняк 1986: 105-109.

330 Арциховский, Борковский 1958: 54-55.

331 Рождественская 1992: 83.

332 Щепкин 1918: 106.

333 Вж. например надписа, с монографа **У** след съгласна, върху т. нар. Розвологов камък от 7 май 1171 г. См. Рыбаков 1964: 33, № 29. Срв. също Арциховский 1954: 72 с примерите; Арциховский 1963: 25; Высоцкий 1966: 18, 80; 1976, 56-58, 73-80.

334 Рождественская 1992: 140; Зализняк 2004²: 108.

335 Ф. П. Филин (Филин 1972: 169) определя изписването на **Н** вместо **Т** като диалектна черта, известна по новгородските паметници от XI в., докато А. Шахматов (Schahmatov 1884: 69) вижда в това явление по-скоро „южноруско, отколкото новгородско влияние“. Според Зализняк 2004²: 26 „по-рано от втората половина на XII в.“ не се наблюдава смесване на **Т** с **Н**.

336 Заимов 1994²: 165. Срв. също „**Нѣдѣлѣ**“ (Недол) у Медынцева 1978: 107, № 164 (XI - XII в.), „**Нѣдѣлѣкни**“ (Недялка) върху прешлен за вретено в Янин, Зализняк 1993: 114, № 24 (XIII в.), както и поменалният надпис на „даскала **Нѣдѣлка**“ у Мутафчиев 1973: 373.

337 Срв. „**Нѣдѣлю**“ у Медынцева 1978: 49, № 23 (втора половина на XI - първа половина на XII в.).

338 Корнієнко 2010: 228-229, 386-391; Корнієнко 2011: 364-367.

339 Калечиц 2015: 179-192.

340 Калечиц 2015: 190; Корнієнко 2010: 381.

341 Калечиц 2015: 181.

Корниенко тези записи са един вид „отчет“, свързвайки броя на чертиците с определен брой служби за един човек, а различният им брой зависи от внесеното заплащане за помен на живи или починали³⁴². Авторът също отбелязва, че имената са в именителен падеж, понякога в родителен, винителен или дателен, но изписаните изцяло са в именителен и дателен, което именно го кара да вярва, че чертиците са знак за служби³⁴³. Следователно, това трябва да прилича повече на „отчет“ за изпълнени молитви, свързани с някого.

Датировка: XI - XII в.

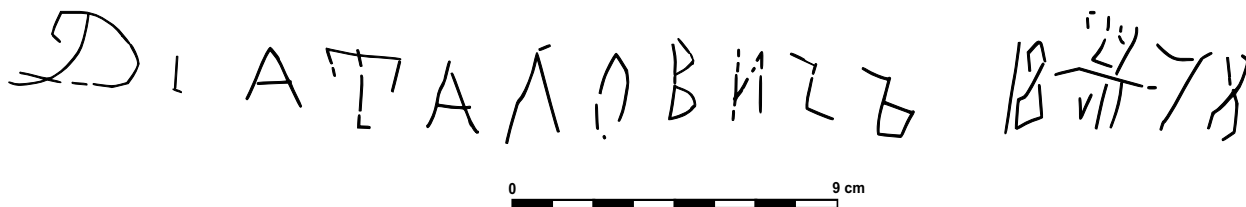
№ 34 (обр. 34)

Местоположение: в централната част на южната галерия, върху тясната предна част на мраморния парапет от първата лежа (от изток на запад).

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: едноредов надпис с дължина 34.5 см и височина на буквите от 1.5 см (А) до 2.3 см (Л) и на цифрите от 0.6 см (V) до 2.3 см (1, 8, 7).

Съхраненост: негълбоко изгълбани, но ясно различими букви.

Текст: ДИАТАЛОВИЧЪ 18 ²⁹/_{VII} 78

Превог: „Дуаталович 18 ²⁹/_{VII} 78“

Атрибуция: автограф

Коментар: Дори и датиран, този автограф не предлага много възможности за идентификация на неговия автор. Максимално близо до указаната дата стои портупей-юнкер Павел Дуаталович от 14 випуск, 22 май 1877 г., на Павловското военно училище в Санкт Петербург³⁴⁴. Напълно възможно е през следващата година той да е посетил Истанбул и „Св. София“.

Палеография: Явни хронологични признаци тук няма, но в случая датата решава всичко. „Десетичното“ I се използва в руската ортография и след XV в. пред всички гласни, при това не факултативно³⁴⁵.

Датировка: 29. VII. 1878 г.

³⁴² Корниенко 2010: 384.

³⁴³ Корниенко 2010: 229.

³⁴⁴ <http://pvu1863.ucoz.ru/index/0-27> посетен 20 май 2020 г.

³⁴⁵ За това вж. Щенкин 1967: 136-137.

СЕВЕРНА ГАЛЕРИЯ

№ 1 (обр. 1)

Местоположение: върху северния край на стената, отделяща западната от северната галерия.

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: едноредов надпис с височина на буквите: 9 см (А) и 9.5 см (З), на 183 см от нивото на пода.

Съхраненост: плитко изгълбани, но добре различни букви.

Текст: аз

Превод: „Аз“

Атрибуция: автограф

Издания: Т. Томов, Надписи-графити от Балканите в църквата „Св. София“ в Константинопол, *Littera et Lingua, Електронно списание за хуманистичка* 2015, Публ. 2016, 12/ 1-2 <http://slav.uni-sofia.bg/naum/lilijournal/2015/12/1-2/ttomov>.

Коментар: Графитът представлява недописано начало на надпис, съдържащ единствено личното местоимение „азъ“. Обикновено след него следва аориста „писахъ“. Формулата „азъ писахъ Ном.“ е непозната в староруската епиграфика, където преобладава формулата „Ном. писал,“ но пък е добре представена в българската и изобщо балканската. Твърде малко са данните за палеографска датировка. Все пак отбелязвам силно изгълбените букви, което ни отправя към късен период. Най-напред е А с гълга островърха петлица, срязана отгоре, което е доста типично начертание за началото на XV в.¹ След това при буквата З, с пречупване и голяма опашка, спускаща се твърде надолу извън реда също говори за късно време, може би втората половина на XIV - началото на XV в.² Всичко това ни позволява да посочим като датировка края на XIV - началото на XV в.

Датировка: края на XIV - началото на XV в.

1 Срезневский 1885: 217-261. Срв. също Зализняк 2000: 168, табл. 1, Образцы начерков для буквы А, III. Петлица с чупка, II. Изгубо, б. Плосковърхо (1400 - 1420).

2 Черепнин 1956: 244, табл. 4, Полуустаѣ XIV-XV век, ред 9, знаци 10, 11. Срв. също Зализняк 2000: 168, табл. 9, Образцы начерков для буквы З, III Лявонаклонено а) Пречупване, (втора половина на XIV - първа половина на XV в.).

№ 2 (обр. 2)

Местоположение: върху северния край на стената, отделяща западната от северната галерия.

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: едноредов надпис с гължина 2.7 см и височина на буквите варираща от 0.3 до 0.5 см, на нивото на очите.

Съхраненост: плътко изгълбани, ясно различими букви.

Текст: + гн пом...

Възстановен текст: „+ гн пом[озн]”

Превог: „+ Г[оспог]и помогни”

Атрибуция: молитвен надпис

Коментар: В началото е поставен кръст

(0.6 x 0.4 см), с който средновековните писари често обичали да започват своите записи, един вид да призоват Бог на помощ. Така изисквал средновековният етикет. Надписът представлява начало на обичайната благопожелателна канонична формула. Отново е налице незавършен надпис, тъй като част от формулата и следващото я „име” липсват. Надписът показва не само грамотност, но и известна образованост на автора с използването на титли.

Палеография: За палеографски наблюдения и датировка данните са недостатъчни, но може да се отбележи, че до средата на XIII в. титлите са водоравни чертици над срички и букви³.

+ гн пом

0 2 cm

№ 3 (обр. 3, 3a, 3b, 3c, 3d, 3e, 3f)

Местоположение: на самия ръб на парапета на най-дясната балюстрада от северозападната екседра на храма.

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: едноредов надпис с гължина 40 см. Буквите са погредени относително стройно и равно и са с различна височина, варираща от 0.5 до 1.2 см.

Съхраненост: добре различими, на места дълбоко изгълбани букви.

4

ВАСНЛѢ ѱЛО ОНАННУѢ Н ГОВЕНА МАРЕѢ ГРЕ_ _ДѢ ТАКО _САЛА ЕМ(ОУ)

0 5 cm

Текст: васнлѣ ѱло онаннѣ н говена мареѣ гре_ _дѣ тако _сала ем(оу)

Възстановен текст: „васнлѣ ѱло онаннѣ н говена мареѣ гре[шѣн]дѣ тако [пѣ]сала ем(оу)”

Стандартен запис: „васнлѣ ѱл<ѣ> онаннѣ<ѣ> н гов<ѣ>на мар<ѣ>дѣ гр<ѣ>[ш<ѣ>н]дѣ тако [п<ѣ>]сала ем(оу)”

Превог: „Написа Васил Онанич и Говена Мария грешната, така му написа”

Атрибуция: автограф

³ Томовић 1974: 27.

Издания: Т. Томов, Два графита от храма „Св. София“ в Константинопол, в: *Bulgaria Mediaevalis* 4-5, 2013 – 2014, 121-126.

Съобщение: Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, Древнерусские надписи в Софии Константинопольской, в: *Славянский альманах*, Москва 2012, 45; Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, И. В. Зайцев, Древнерусские надписи-граффити Константинопольской Софии, - в: *1150 лет Российской государственности и культуры*, Москва 2012, 288.

Коментар: Почеркът се отличава с известна небрежност, вероятно заради трудността при изписването на малки букви върху твърда и неравна основа, поради което имаме различни варианти в начертанията и размера на буквите.

Първото лице, споменато в надписа, е представено с мъжко име, изписано чрез личното име Васил, очевидно умалително от „Василий“, и бащиното име „Онаниче“ със суфикс – *иче*, т.е. – *ич*- или елемент от наименованията на синовете и изобщо мъжките потомци, показващ произхода (син на Онаний). Ю. Унбегаун посочва, че патронимите на *-ичь-* били широко разпространени в Новгород и Псков в периода на тяхната феодална независимост, при това не само сред висшите слоеве на обществото⁴.

Второто лице носи женско име, предадено чрез две имена „Говена-Маря“. Известно е, че за руските имена, когато две имена се отнасят до едно лице, първото винаги е определяно като кръщелно, т.е. получено при кръщение. Но в нашия случай това се отнася по-скоро за второто „Маря“ (производно от Мария и признак за разговорност), докато първото, „Говѣна“, може да се определи като „некръщелно“ или т.нар. „светско име“, използвано за обозначаване на вътрешносемейно ежедневно прозвище⁵. Руските епиграфи определят имената като „езическо и християнско“⁶. Впечатляващ е краят на надписа – „така му написа“, което ще рече, че жената, Говена-Маря, е писала за мъжа, Васил Онанич. Това дава основание на руските изследователи да смятат, че надписът е „дело на женска ръка, докато Васил само е участвал в съставянето му като текст“⁷. Но е възможно и фрагментът да е изпълнен по нейна заръка. Графитът е начертан с остър предмет, но това не е обичайното желязно писало за писане върху брезова кора или восък, нито пък шило или дори пирон, с които е доста трудно да се пише върху мрамор. За отбелязване е, че това е четвъртият надпис, наред с трите гръцки надписа на „...Теодора, именитата патрикия“, „Теодора от Виза“ и „Кира“, от северната галерия, в които е споменато женско име.

С голяма вероятност може да се твърди, че споменатите в този автографски надпис-графит лица са съпружеска двойка, която е оставила текста като знак за своето семейно посещение и поклонение в прочутата Константинополска черква. Смятало се, че надписът-графит във вътрешността на храма запазва своята сила дотогава, докато съществува самия надпис, изпълнявайки по този начин един вид функция на вечна молитва. За съжаление името Василий

4 Унбегаун 1989: 14.

5 Тупиков 1903: 5-6; Унбегаун 1989: 11. Самото име „Говѣна“ е производно от глагола „говѣти“ (благоговей, храня благоговейно мълчание) и като мъжко име (Говѣнѣ) го откриваме в две грамоти върху брезова кора: от Новгород № 867 (датирана между 1140 - 1160) и от Звенигород в Галиция № 2 (датирана между 1120 - 1140). За тях вж. <http://gramoty.ru/index.php?no=867&act=full&key=bb> и <http://gramoty.ru/index.php?act=full&id=981> посетен 19 януари 2019 г. Срв. също Зализняк 2004²: 324; Артамонов, Гиппиус, Зайцев 2012: 288.

6 Артамонов, Гиппиус, Зайцев 2012: 288.

7 Артамонов, Гиппиус, Зайцев 2012: 289.

Онанич не е известно нито в новгородските летописи, нито в грамотите на брезова кора. Познати са ни двамата новгородски наместници с тази фамилия - Онаний († 1255 г.) и Павша Онанич († 1273 г.), без да можем да установим каквато и да била връзка между тях и Васил⁸. Единственото, което би могло да се посочи със сигурност е, че името Онанъа - Онаний (Ананий, гр. евр. הָנַנְיָא) е на библейски пророк. Същото се отнася и за Говена-Маря, макар в една грамота върху брезова кора, датирана на границата на XII - XIII в., да се споменава за една „Марна“, чието име трябвало да се споменава три пъти по време на литургия⁹.

Впрочем, неясно и дали този знак за семейно посещение има някакво отношение с надписа на петимата новгородски богомолци, разписали се на горния десен край на същия паранет. Техният молитвен надпис е датиран през втората половина на XII - XIII в. въз основа на почерка и езика¹⁰. Приблизителното сходството във времето на тяхната поява не изключва и допускане за едновременно напращане. Може би Васил Онанич и Говена-Маря заедно с петимата новгородци са били част от по-голяма група посетители богомолци или търговци в „Св. София“. Според изворите богомолците рядко тръгвали на път сами. По правило те се обединявали в по-големи или по-малки групи¹¹.

И нещо съвсем немаловажно, колективното поклонение било и по-евтино, и по-безопасно. В края на краищата едно е ясно - способността да се поемат разнородните на дългото пътуване до Константинопол, може би означава, че това е знатно и заможно семейство от Новгород.

Палеография:

Я – буквата има триъгълна петлица; гърбът в горната част е наклонен наляво (извит като гъга) и ненадвисаващ петлицата; долната част на петлицата достига до средната точка на гърба.

Е – горната част на буквата (**Е₁**) е съкратена, което е характерно за времето от началото на XIII в. нататък. В грамотите на брезова кора тази форма се появява в средата на XII в., широко се разпространява през XIII в. и изчезва през първата половина на XIV в.¹² Втората буква (**Е₂₀**) е с горна петлица, по-голяма от долната. Аналогична форма откриваме в палеографската таблица на А. Зализняк с дата края на XII в.¹³

8 За тях вж. Янин 1962: 154. В новгородската грамота № 221 (условна дата 1240 - 1260 г.; стратиграфска дата – втората половина на XII в.) се споменава за някой си „Онаний“. За него вж. <http://gramoty.ru/index.php?no=221&act=full&key=bb> посетен 19 януари 2019 г.

9 Грамота № 522 (условна дата 1180 - 1200; стратиграфска дата 50-те години на XII - 10-та година на XIII в.): <http://gramoty.ru/index.php?no=522&act=full&key=bb> посетен 19 януари 2019 г.; № 553 (условна дата 1180 - 1200; стратиграфска дата 50-те години на XII - 10-та година на XIII в.) <http://gramoty.ru/index.php?no=553&act=full&key=bb> посетен 19 януари 2019 г.; № 595 (условна дата 1180 - 1200; стратиграфска дата 50-те години на XII - 10-та година на XIII в.) <http://gramoty.ru/index.php?no=595&act=full&key=bb> посетен 19 януари 2019 г. Тук следва да отбележа и това, че Марена, жената на новгородския боярин Петър Михалкович и чиято гъщеря била омъжена за княз Мстислав Юревич (син на Юрий Дългоруки) през 1156 г., носела християнското име Марья.

10 Артамонов, Зайцев 2009а: 315-320; Артамонов, Гиппиус 2012: 44; Артамонов, Гиппиус, Зайцев 2009: 288 (но с дата втората половина на XII в.).

11 Стефан Новгородец, например отбелязва, че дошъл в Константинопол с „осем свои друзари“. Срв. Малето 2005: 59, 253. За пътуване на групи се споменава и в юнашка народна песен за Василий Буслаев, който с „дружина“ друзари се отправил към Гроба Господен да се поклони: Селиванов 1988: 458-459. В летописна бележка по 1163 г., която е съхранила отглас от тази песен, се споменава как от Новгород до Йерусалим отишли „40 муж калики“. История русской литературы 1941: 366. Срв. и Прокофьев 1984: 11, 92, 120.

12 За това у Рыбаков 1964: таб. XV, № 2, 3, 4, таб. XXI, № 2, 3 и хронологический график для буквы В.

13 Зализняк 2000: 156, таб. 3, Образцы начерков для буквы В, Дополнителни, 3. Голям връх, а) Връх, по-голям от долната част, Огледални (1180 - 1200).

Г – буквата има госта гълга вертикална мачта, спускаща се от крайната лява точка на къса напречница.

Є – представлява извит овал, но горния край е по-тесен отколкото езичето. Езичето, с лек наклон надолу, излиза от средата на овала, който има ограничителни криви в горния и долния край.

Н – напречницата на буквата е разположена хоризонтално и в средата на мачтите. Изписва се отляво надясно, което се вижда от това, че в отделни случаи тя пресича дясната мачта. В личното име „**Насиль**” пишещият допуска грешка и вместо очакваното **Н**₄ се появява **Н**.

К – симетрична и образува коляно, което не се допира до вертикалната мачта. Състои се от три линии, мачта и две линии, образуващи коляно.

Л – буквата е симетрична.

М – буквата се състои от два симетрични, островърхи триъгълника, съединяващи се един с друг в долната част на реда, без ограничителен щрих.

Н – буквата напомня на латинското N, напречницата се спуска от крайната горна точка на лявата мачта до най-долната точка на дясната мачта.

О – буквата във всички случаи на употреба е тясна, с ъгловата горна и долна част.

Р – буквата (**Р**₃₀) има сравнително стеснена полукръгла главичка, долепена до вертикална мачта. По размер е колкото останалите букви, но излиза извън долния ред. Но първото **Р**₂₆ е госта по-малко и отива към горното ниво на реда, дори излиза от него. Мачтата е права и не много гълга, заема междуредовото пространство¹⁴.

С – тясна, с ограничителен щрих в горната част, симетрична.

Ъ – буквата има симетрична триъгълна петлица, достигната благодарение на силния наклон на мачтата надясно. Дясната линия на петлицата достига над средата на мачтата.

Ѧ – буквата е със симетрична глава, равна по височина на **Л**, **С**, **Н**. Нейните наклонени линии надолу не достигат края на буквата. Няма вертикален щрих.

У – макар и да се запазва типът с чашка на високо столче, вече се за белязва известна несиметричност на буквата, която клони към XIII в.¹⁵

Ѱ – с малка главичка във вид на прорез. Буквата е типична за надписите-графити. Вертикалното стъбло на буквата завършва на върха на едно ниво със страничните чертички¹⁶.

От палеографските особености следва да отбележим някои госта ранни признаци, характерни за устава от XI - XII в.: **Н** – хоризонтална напречница, **Ѧ** – триъгълна петлица, както и **Н**, която е тъждествена с латинската буква N. Архаичното начертание на буквите **Н** и **Н** се среща и в по-късни надписи, и поради това само при наличието на други характерни типове може да се привлече в качеството на датиращ признак. Типична за XII в. е буквата **Ѱ**, но симетричността на датоопределящата буква **У** е нарушена, а това вече е признак за XIII в. Към последното може да се добави и буквата **Ѧ**, показваща белези, характерни повече за средата на XII - началото на XIII в.

¹⁴ За това вж. Щенкин 1967: 97.

¹⁵ Срв. Высоцкий 1985: 114, № 386, табл. XLVII (XIII в.)

¹⁶ Щенкин 1902: 39.

Правопис: Личното име „Баснѣ” показва характерното за Новгород окончание за Им. п., ег. ч., м. р. -е, което в мек вариант е -ѣ¹⁷. Окончанието -е, отразяващо особеностите на местния диалект, се проявява и в бащиното име „Ованнѣ” (вместо суфикс -нѣ>-нѣ). В него се наблюдава и общоруската замяна на началното **Ѧ** с **О**¹⁸. Особеност на надписа се явява и т.нар. „битов” правопис, при който отделни букви (**О**–**Ѧ**; **Є**–**Ѧ**–**Ѣ**–**Н**; **Ц**–**У**) могли взаимно да се заменят една с друга. Той се появява най-напред през XI в., активно се разпространява през XII в., но в най-голяма степен е присъщ за грамотите до средата на XIII в., когато достига своята кулминация и след което започва отстъпление в полза на „стандартния тип изписване”¹⁹. В съкращението „Ѧлѣ” (без титла) глаголът „писал” е във формата на перфект, но вместо стандартното окончание -ѣ е изписано **О**, което се явява признак за „битова” употреба на **Ѧ** и **О**. Друг пример за „битов” правопис е замяната на **Ѣ** с **Є** в думите „говѣна” и „грѣшѣна”²⁰. В грамотите на брезова кора най-ранните случаи на подобна замяна, както в началото на думата и след гласна, така и след съгласна, се срещат главно в тези от втората половина на XII в.²¹ Изписването на **Є** вместо **Ѣ** в „Марѣл” (вмѣкнат **Ѣ**) е отново признак за „битова” употреба, типично за XII в. Следователно запазването на еровете в съчетание с ефектите на „битовата” ортография позволява надписът да се датира в средата на XII – началото на XIII в., на което не противоречи архаична графика на буквите.

Датировка: средата на XII – началото на XIII в.

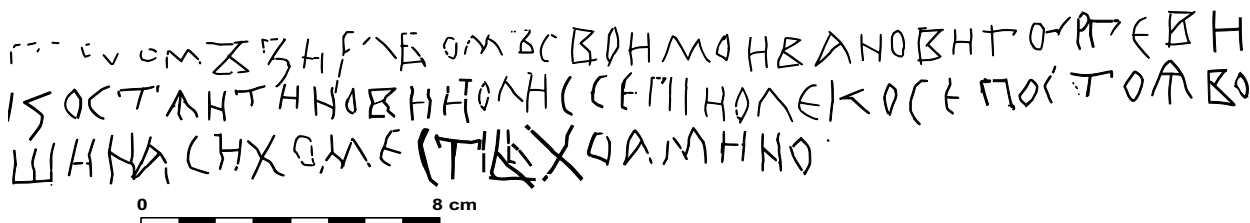
№ 4 (обр. 4)

Местоположение: в десния горен край на парапета на най-гясната балюстрада от северозападната екседра на храма.

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: триредов надпис, гължина 6,5 см. Първият ред е с гължина от 32.5 см, втория -33 см, а третия има гължина от 20.8 см. Височината на буквите се колебае от 0.3 (**О**₁) до 1.5 см (**Є**₇₉).

Съхраненост: дълбоко издълбани, ясно различни букви.

17 Зализняк 2004²: 103.

18 Шахматов 1893: 28; Соболевский 1907: 32-33; Янин, Зализняк 1986: 147-148; Зализняк 2004²: 205.

19 Зализняк 2004²: 25 (през XIV в. процентът на смесване забележимо спада, докато през XV в. пропускането вече е доста силно). Срв. също и Черных 1954: 125; Жуковская 1959: 105.

20 Замяната на **Ѣ** с **Є** може да се отнесе към сметката на руски писар. Срв. Кульбакин 2008²: 50.

21 За това вж. Арциховский, Борковский 1963: 185. Срв. Зализняк 2004²: 52-53.

Текст:

1. (о)мѣъзн рабѣмъ своимъ нвановън гюргевън
2. константиновън и олнсеевън и олекосе постѣовоѣ
3. шн на снхо мѣстъхо, аминно

Възстановен текст: „[Гн п](о)мѣъзн рабѣмъ своимъ нвановън гюргевън константиновън и олнсеевън и олекосе постѣовоѣш на снхо мѣстъхо, аминно”

Превод: „Господи п]омогни на рабите си Иван, Георги, Константин и Елисей, и Алексей, които постояха на това място. Амин”

Атрибуция: молитвен надпис

Издания: Ю. А. Артамонов, И. В. Зайцев, Три древнерусских надписи из храма св. Софии в Константинополе-Стамбуле, *Вопросы эпиграфики* 3, 2009, 315-321.

Съобщение: Ю. А. Артамонов, И. В. Зайцев, Ю. А. Артамонов. „Аще кто поугет в Константинополе...”: Русские люди в храме Святой Софии, *Родина* 7, 2008, 60; Ю. А. Артамонов, И. В. Зайцев, Новые источники о паломничестве русских людей в храм Св. Софии в Константинополе-Стамбуле, в: *Русь и Византия. Место стран византийского круга во взаимоотношениях Востока и Запада. Тезисы докладов XVIII всероссийской научной сессии византистов. Москва 20-21 октября 2008 года*, Москва 2008, 12-13; Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, Древнерусские надписи в Софии Константинопольской, в: *Славянский альманах*, Москва, 2012, 44; Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, И. В. Зайцев, Древнерусские надписи-граффити Константинопольской Софии, в: *1150 лет Российской государственности и культуры*, Москва 2012, 288.

Коментар: особеност на надписа е смесването на гвойките „Ъ-О, Ё-Ѣ и Ё-Ѥ”, което е отличителна черта на „битовия” правопис. Изписването на О вместо Ъ в края на думата е присъща на новгородските надписи черта, проникнала в тях не по-рано от втората половина на XII в.²² Палеографията на надписа позволява той да бъде отнесен към втората половина на XII - началото на XIII в.²³ Използването на окончанията –ови/-еви за личните имена в Дат. п., ег. ч. също говори в полза на архаичността на надписа²⁴.

Датировка: втората половина на XII - началото на XIII в.

№ 5 (обр. 5)

Местоположение: върху източната мраморна колона в северозападната екседра на храма.

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: четиринадесетредов надпис с широчина 15 см и височина 18 см, на около 162 см от нивото на пода.

Съхраненост: изписан плитко и вертикално, отгоре надолу с празноти в началото на редове 5, 7, 8, 10 и 14.

22 Рождественская 1991: 63-64; Рождественская 1992: 137-138; Артамонов, Зайцев 2009а: 318-319.

23 Начертанието на букви В, З и Р указват, че надписът не е изпълен по-късно от XIII в. За това у Артамонов, Зайцев 2009а: 320.

24 Артамонов, Зайцев 2009а: 319.

$\overline{\text{d}^c \epsilon \wedge \text{z} \text{z}}$
 $\Phi \epsilon \Delta \text{p} \text{z}$
 $\text{b} \text{z} \wedge \text{z} \text{io}$
 $(\text{t} \text{p} \text{d} \text{c} \text{t} \epsilon \text{x} \text{z})$
 $(\wedge \text{t} \text{z} \text{x} \text{z})$
 $\text{d}^c \epsilon \text{a} \text{z} \text{z} \text{h} \text{b} \text{d}$
 $\wedge \text{z} \text{io}$
 $\text{d}^c \text{t} \epsilon \text{x} \text{z}$
 $\text{d}^c (\wedge \text{z} \text{z} \text{ik} \text{y} \text{z} \text{m} \text{d})$
 $\epsilon' \text{c} \text{m} \text{h} \text{t} \text{p} \epsilon$
 $\text{t} \text{b} \text{h} \text{b} \text{z} \text{h} \text{z} \text{io} \text{c} \text{b} \text{a}$
 $\text{t} \text{z} \text{x} \text{z} \text{c} \text{t} \text{p} \text{d} \text{c} \text{t} \epsilon \text{x} \text{z}$
 $\text{t} \text{a} \text{b} \text{t} \text{b} \text{h} \text{b} \text{z} \text{h} \text{z}$
 $\text{d}^c \text{z} \text{z}$

0 4 cm

Текст:

1. а ѿ азъ

2. фѣдоръ|

3. бѣлъ| ѿ

4. страстѣхъ|

5. с_(а)тъхъ|

6. а сѣ азъ| нва_ _

7. _ _лъ| ѿ

8. _ _астѣхъ|

9. а с(ѣ азъ)| кѹзма

10. ѿсми трѣ

11. тън бѣлъ| ѿ сва

12. тѣхъ| страстѣхъ|

13. третѣн бѣлъ|

14. а с(ѣ а)зъ...

Възстановен текст:

а ѿ азъ

фѣдоръ|

бѣлъ| ѿ

страстѣхъ|

с[в](а)тъхъ|

а сѣ азъ| нва[нъ]

[бѣ]лъ| ѿ

[стр]астѣхъ|

а с(ѣ азъ)| кѹзма

[бѣлъ] ѿсми трѣ

тън бѣлъ| ѿ сва

тѣхъ| страстѣхъ|

третѣн бѣлъ|

а с(ѣ а)зъ...

Превод:

„А ето аз, Фьогор,
бях при светите Стрaсти.

А ето аз, Иван,
бях при Стрaстите.

А ето аз, Кузма,
бях третият,
бях при светите Стрaсти,
трети бях.

А ето аз...”

Атрибуция: автограф

Издания: Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, И. В. Зайцев, Русские паломники „у святых Стрaстей”. (Из эпиграфики Св. Софии в Константинополе-Стамбуле), в: *Восточная Европа в древности и средневековье. Устная традиция в письменном тексте. XXII Чтения памяти члена - корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Пауто. Москва, 14 - 16 апреля 2010 г. Материалы конференции*, Москва 2010, 14-22; Th. Thomov, 2013: Once again about the Christ Passion in Hagia Sophia, Constantinople, *Byzantinoslavica* LXXI, 2013, 259-277.

Съобщение: Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, Древнерусские надписи в Софии Константинопольской, в: *Славянский альманах*, Москва 2012, 46; Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, И. В. Зайцев, Древнерусские надписи-графити Константинопольской Софии, - в: *1150 лет Российской государственности и культуры*, Москва 2012, 289.

Коментар: Графитът се намира върху тази страна на колоната, която е обърната към галерията. Колко време е било необходимо, за да се извърши подобен род работа? Няколко часа или един ден? Или може би дори повече? Никой не може да даде точен отговор, но едно нещо е ясно - много трудно е да

се изгълбае нещо върху мрамора. Съдейки по плитките букви, може да се приеме, че писачът е работил набързо с малко глето. Около нагписа има множество арменски графити, които навеждат на мисълта, че колоната е предпочитано място за поклоннически спомени.

Запълването на празнотите с букви от самия нагпис показват, че размерът на лакуната²⁵:

- в редове 5, 6 и 14 позволява да се вмъкнат най-много две букви и това прави възстановеният текст (с[в]л[т]хъ), (нв[л]нъ) и (с[ε] л[з]ъ) е най-вероятен;
- в редове 7, 8 и 9 позволява вмъкването на три букви, което дава най-вероятна възстановка на текста ([б]ылъ[л]ъ), ([с]тр[л]стехъ) и (с[ε] л[з]ъ);
- в ред 10 позволява да се вмъкнат пет букви и това прави възстановката (б[ыл]ъ) най-правдоподобна.

Приведените по-горе възстановки са възможни благодарение на повтарящите се фрази в текста.

Времето в което е създаден графитът не може да се определи прецизно. Въпреки това, палеографският анализ ни помага в това отношение, особено ако се обърне внимание на особеностите на отделните букви. Тъкмо те ни дадоха основание да определя най-общо като датировка - първата половина на XV в., съобщена на университетския семинар „Слово и образ“ през 2008 г. Тя намери по-късно потвърждение в публикациите на руския епиграфски екип, проучващ нагписите на кирилица в „Св. София“²⁶. В графитите биха могли да се открият повече от една ортографска система, както и липсата на следи от един и същ ортографски стандарт. Най-интересните особености в нашия графит са на ниво индивидуални ортографски ефекти, водещи до отклонения от идеалната ортографска система. Всички те са разгледани подробно от И. Зайцев, Ю. Артамонов и А. Гиппиус и без да навлизам в подробности ги излагам в последващите редове.

Според тях една от характерните черти на графита е употребата на вертикална мачта след буквата Ъ. В едни случаи тя е използвана като втори елемент в гласната ЪИ²⁷, но в края на думата е линия за разделяне на думите една от друга²⁸. Втора характерна черта е замяната на Ъ с Ь, например в думи като **бълъ** <былъ> (ред 3) и **святъхъ** <святыхъ> (ред 5)²⁹.

25 Вж. например Артамонов, Гиппиус, Зайцев 2010: 16-17.

26 Артамонов, Гиппиус, Зайцев 2010: 18; Артамонов, Гиппиус 2012: 46, където е уточнено, че нагписът е „направен с почерк от края на XIV - началото на XV в.“.

27 По-обичайна и честта е комбинацията от две букви ъ+и, т.е. ъи. За това вж. Stojkov 1967: 1941-46; Мирчев 1978: 32; Дуроганов 1991: 92-93. Използването на вертикална мачта след буквата ъ е засвидетелствано в Новгородската грамота на брезова кора № 373 (относително датировка: 1410 - 1420, стратиграфска датировка: първа и втора половина на XV в.), [http://gramoty.ru/prorisi/bb373.gif\(-mekcm\)](http://gramoty.ru/prorisi/bb373.gif(-mekcm)); <http://gramoty.ru/dnd/d39.pdf> (коментар, 686) посетен 19 януари 2019 г.

28 Артамонов, Гиппиус, Зайцев 2010: 16, чието палеографско описание на графита е базирано на принципите, възприети от А. Зализняк при анализирането на езика от новгородските грамоти на брезова кора. (Новгородские берестяные грамоты с лингвистической точки зрения. Словоуказатель к берестяным грамотам. - В: Янин, Зализняк 1986: 93-111; Поправки и замечания к чтению ранее опубликованных берестяных грамот. Лингвистические исследования и словоуказатель. - В: Янин, Зализняк 1993: 233-241; Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование - В: Янин, Зализняк 2000: 134-250). Подобно описание включва опис на графемите и списък на специфичните графични ефекти, различаващи съответната ортографска система от идеалната (ранна и късна кирилска система). Вж. също Арциховский 1963: 71-72 и Смядовски 1993: 88-89.

29 Гълъбов 1974: 515-521; Мирчев 1978: 29-30; Велчева 1980: 92-93; Смядовски 1993: 124-126; Зализняк 2004²: 34.

Според руските изследователи тези ефекти са добре познати от новгородската „ежедневна“ ортография, представена главно в грамотите на брезова кора и по-рядко на пергамент³⁰. На следващо място идва близостта на буквите Я, Р и А до курсивното писмо от XV в., както и сходството в ортографията на З, Б, Ё, Н, К, М, У, V-образната малка носовка (редове 1, 6 и 11) с подобни букви, срещаща се в документи от XV в.³¹

С една гума графитът предлага твърде много особености, присъщи на ортографията от XV век, и ако ги вземем под внимание, то неговата палеографска датировка е първата половина на същия век. В опит да стесня малко датата, като *terminus post quem* ще посоча превземането на Константинопол от османците през 1453 г., тъй като след тази дата храмът е превърнат в джамия и в него не би могло да се излагат християнски реликви.

В графично отношение текстът изглежда хомогенен и изписан от една ръка, от началото до края³². Той може да бъде причислен към автографските надписи³³. Сигурните линии и фини детайли в графита показват, че той е дело на умел и образован човек, използващ инструмент. Внимателният прочит на надписа показва ясно, че обичайния глагол „Аз писах“ липсва и вместо него се появява формулата „а се азъ“ („А ето аз, ...“)³⁴. Тя е традиционно начало на княжески грамоти и заповеди, завещания, всевъзможни сделки и споразумения относно собственост или лични задължения, дори и кореспонденция. Полезно е да се припомни, че тази формула е запазена в руските документи чак до XVII в.³⁵ Това е ключът, сочещ, че авторът на нашия графит е не само запознат добре, но вероятно и свързан по някакъв начин с подобен род документация. Ако предположението е вярно, той по скоро трябва да бъде търсен сред светските

30 Артамонов, Гиппиус, Зайцев 2010: 16. Срв. Янин, Зализняк 1986: 100-110; Рождественская 1992: 59.

31 Артамонов, Гиппиус, Зайцев 2010: 18-19 (таблица). Срв. също Черепин 1956: 249 (Таблица 5, Курсив от XV в.) и Рыбаков 1964: Хронологический график для буквы А, З, А. Вж. също грамота на брезова кора № 15 (относителна датировка: 1410 - 1420 г., стратиграфска датировка: първа десетилетие – начало на второ десетилетие на XV в.), <http://gramoty.ru/prorisi/bb015.gif> (текст), <http://gramoty.ru/dnd/d04.pdf> (коментар, с. 652); <http://gramoty.ru/index.php?act=full&id=507> (грамота № 496, относителна датировка: 1430 - 1450 г., стратиграфска датировка: втора четвърт на XV в.); <http://gramoty.ru/dnd/d36.pdf> (коментар, 68-683) посетен 19 януари 2019 г.

32 Артамонов, Гиппиус, Зайцев 2010: 20 отбелязват, че „единството в почерка на надписа не позволява да се види в неговите три части автографи на Фьодор, Иван и Кузма“.

33 Высоцкий 1966: 12; Рождественская 1992: 16. Една от последните дискусии върху класификацията на графитите е на Смяговски 1993: 44-47, 79. Според класификацията на Смяговски може да се приеме, че нашият графит е надпис с маргинален характер.

34 За българските корени на тази формула, вж. Дурново 1969: 94-95; Срв. също Соболевский 1908: 85-86; Каштанов 1970: 39-41; Улукханов 1972: 98; Мешчерский 1981: 44; Успенский 1983: 54, бел. 2. За личното местоимение „азъ“, вж. особено Даскалова, Райкова 2005: 57.

35 Същата и подобна формула е използвана в Киев (грамота на княз Мстислав от около 1130 г., Обнорский, Бархударов 1952: 33), в Новгород (грамота на брезова кора № 450 от XII в., <http://gramoty.ru/gramoty/bb450.jpg> посетен 19 януари 2019 г.; завещание на Силвестър на брезова кора № 138 от 1300 - 1310 г., <http://gramoty.ru/index.php?no=138&act=full&key=bb> посетен 19 януари 2019 г.; завещание на Мойсей на брезова кора № 519 от 1400 - 1410 г., <http://gramoty.ru/index.php?no=519&act=full&key=bb>, <http://gramoty.ru/dnd/d04.pdf> посетен 19 януари 2019 г. Договорна грамота на княз Александър Невски и новгородците с немците, сключена през 1262 - 1263 г. (Обнорский, Бархударов 1952: 51); завещание на Климент Новгородец от около 1270 г. (Обнорский, Бархударов 1952: 55), във Волиния (срв. грамотите на Владимир Василькович (от 1287 г.) и Мстислав Данилович (от 1289 г.), и двете включени в Галичко-Волинската хроника, Полное собрание русских летописей. Т. II. Ипатьевская летопись, Москва, 1962, кол. 903-904 и 932) и Москва (завещанието на московския княз Иван Данилович Калита (от около 1339 г.), Обнорский, Бархударов 1952: 89), в Смоленск (грамота на княз Фьодър Ростиславович (1284 г.), Сумникова, Лопатин 1963: 62; потвърдителна грамота на княз Иван Александрович Смоленски от първата половина на XIV в., Сумникова, Лопатин 1963: 69) и Полоцк (грамота на княз Анофрий (от 1399 г.), Хрестаматъ 1961: 52).

лица, отколкото сред обикновените поклонници³⁶. Така се стига до въпроса, какво е правил нашия автор в галериите на храма? Възможно е да е присъствал на гългата православна литургия и да е имал достатъчно време да изгълбае нещо върху мрамора. Подобно предположение изисква обаче да заключим, че галериите са достъпни за всеки по всяко време или, че самият автор е важна персона, или придружител на знатен човек³⁷. Докато това обяснение е твърде правдоподобно, то също е възможно авторът да се е шляел из празните галерии, само за да види, колко е голяма черквата. Правейки това, той е имал възможност да изгълбае своето име по примера на много други преди него.

Ние не знаем причината за неговото посещение във византийската столица. Но е факт, че надписът назовава трима руснаци с техните кръщелни имена в храма „Св. София“, където по време на последната част от Страстната седмица те имали възможността да се поклонят пред реликвите от Христовите страсти. Малко по-добре сме информирани за мъж, представящ се като Козма и той изисква да се спрем на него за кратък коментар. От реда по който реликвите на Христовите Страсти били почитени, той очевидно бил трети. След като споменава за своето поклонение пред реликвите, той вмъква добавката „Аз бях трети“ (ред 13). Той не дава никакви други детайли за себе си, но думите му са достатъчно точни, за да ни подсказват, че той е авторът на графита. Очевидно е имал възможност да изгълбае своето име и тези на своите придружители върху колона в северната галерия на „Св. София“. Този акт от негова страна не бил формален или официален, но спонтанен и искрен. Може би той единствен от тримата бил грамотен и достигнал до северната галерия.

Не сме в състояние да разберем причината за неговия избор на място за писане, но в търсене на логичен отговор, мога да отбележа две възможности. Първата е близостта на колоната до входа в северната галерия. Другата възможност е моят да се пише върху колоните в черквите, превръщайки ги в особено желано място за графити на вярващи и поклонници. Колкото и куриозно да е, върху колоните и стълбовете в централния кораб и страничните кораби няма графити, за разлика от изобилието върху мраморните облицовки, балюстради, рамки на прозорци и врати, колони в галериите. Обяснението за това може би е, че тази част на храма е под прекия поглед на клира, действащ в олтара. При огледа на колоната с графита на тримата руснаци се забелязва, че е покрита с разноезични графити на ниво човешки ръст и по-наголу. Тези надписи не се припокриват едни с други и подсказват, че пишещите са имали респект към писаното от своите предшественици и не са искали да го разрушат. Ако приемем, че различните графити са дело на набожни посетители върху едно и също място, тогава можем да заключим, че в очите на поклонниците тази колона е едно от най-подходящите места да оставят своите спомени³⁸. Така няма нищо изненадващо да открием надписа на Козма на същото място. От друга страна, може да се потърси и влияние на символичното значение на колоните в храма.

36 Струва ми се, че ако той беше клирик, би следвало да очакваме формулата „Господи, помози на своя раб ...“ т.е. обичайното начало на византийските призоваващи графити.

37 Най-малко четири руски пратеничества са изпратени до Константинопол между 1401 и 1453 г. Вж. Левченко 1956: 525-551. Срв. също Данциг 1953: 185-231.

38 Необходимо е също да се има предвид, че в северната галерия тази колона се отличава от другите поради големия брой графити върху нея. Върху нея обаче няма следи от ниша за реликви, която да я превръща в по-специална.

Широко разпространено било вярването, че те са мъчениците-войни „чрез чиито мъки се укрепва вярата“³⁹. В такъв случай графитът разкрива желанието на посетителите на „Св. София“ да изпишат своите имена върху тези видими знаци на вярата.

Лично аз смятам втората възможност за най-вероятна. Със сигурност последният ред на надписа остава незавършен, поради намерението на автора да разположи целия надпис малко по-наголу от позицията, която заема. Стилът, ако стил, е впрочем точния термин в този контекст, на това съобщение е изключително лаконичен. Ще бъде прекалено да се очаква нещо повече от него. Въпреки това текстът на графита е хомогенно съобщение на Козма, носещо информация за извършено поклонение пред реликвите на Христовите Страсти.

Наличието на подобен графит в „Св. София“ е от изключителна важност за нас, тъй като той е сведение от първа ръка за поклонническото посещение в храма на Фьодор, Иван и Козма, които успели да се присъединят към тълпата от вярващи и да се поклонят пред реликвите на Христовите Страсти. Последното било възможно поради шанса на тримата руснаци да посетят византийската столица през „Страстната Неделя“. Освен това е неоспорим фактът, че тези реликви са главната атракция за поклонниците в Константинопол.

До 1204 г. византийската столица притежавала най-голямата колекция от реликви, свързани с Христовите Страсти. Но изолирани в Големия дворец, тези реликви не били обект на масово поклонение. В богато украсения параклис „Св. Богородица Фароска“⁴⁰, в пределите на императорския дворец, били съхранявани не само багреницата, тръстиката, гъбата и копиецо, с което пронизали Христос на кръста, но също трънения венец, гвоздеите и кръвта, която изтекла от разнатото на кръста тяло на Спасителя⁴¹. Тези скъпоценни реликви били друга форма за манифестиране на императорската власт и показвали връзката между императора и Христос, неговата роля като Божи наместник на земята⁴². Впрочем преди разрушаването на параклиса от кръстоносците през 1204 г., поклонниците обикновено започвали своите благочестиви обиколки тъкмо от това място⁴³. Тук не е мястото да се впускам в подробен разказ за Четвъртия кръстоносен поход. Достатъчно е да отбележа, че след завладяването на Константинопол през 1204 г. и последващото разпръскване на неговите най-свещени съкровища от знатните участници в похода и от латинските владетели на византийската столица, грастично се променила свещената физиономия на града⁴⁴.

39 Vladyshevskaja 1991: 14-29, 16.

40 За чепквата вж. Ebersolt 1910: 104-109; Guiland 1951: 232-234 (Guiland 1969: 311-325); Janin 1953: 241-245; Jenkins, Mango 1956: 131-140; Kalavrezou 1997: 55-57. Според А. Лугов (Лугов 2000а: 37-40 и Лугов 2006: 172) „параклису на Фара във византийската столица играел роля, сравнима с тази на Божи гроб в Йерусалим“ и, че „той бил миниатюрна св. Земя, съсредоточена в едно свещено пространство с голямо значение“.

41 „Книга паломник“ на Антоний Новгородец е ценен извор от първа ръка с информация за тези реликви. За тях вж. Малето 2005: 226; Rauphilet 1979: 63; Робер дьо Клари 2007: 128. Съществува много впечатлително сведение от Николай Месарит, пазител в параклиса, който в слово от 1200 г. риторично описва главните реликви на Фарос: Heisenberg 1907: 29-32. Вж. също Vassi 2003: 234-248.

42 Kalavrezou 1997: 54; Лугов 2006: 172.

43 Лугов 2006: 172.

44 Добре известно е, че голям брой от тези реликви, особено свързаните с Христовите Страсти, са придобити от френския крал Луи IX и поставени в неговия парижски параклис, прочутата Sainte Chapelle, след неговото освещаване през 1248 г. Вж. важният каталог: Durand, Laffitte 2001: esp. 18-95. Cf. Лугов 2006: 175, Kalavrezou 1997: 57. За реликвите, почитани преди и след разграбването на Константинопол през 1204 г., вж. Majeska 2003: 392-393.

Загубата на толкова много столични реликви превърнали в изключително важни онези фрагменти, които останали на изток. Историята на реликвите показва как тяхната важност и местоположение се променяли през вековете, зависейки от политически и религиозни обстоятелства. След възстановяването на Византия през 1261 г. светите места изглежда били възкресени само частично⁴⁵. Византийците нямали средства, за да възстановят много от плячкосаните и опожарени места. Ясно е, че в Константинопол имало далеч по-малко места за поклонение, отколкото преди 1204 г. Но отново най-почитани и могъщи обекти в града били свързаните с живота на Христос⁴⁶.

Според късните руски и западни пътешественици реликвите на Христовите Страсти можело да се видят в манастирите „Св. Георги Мангански“, „Св. Йоан Кръстител“ в Петра и „Св. Богородица Пантанаса“ в Първи регион⁴⁷. Тяхното по-ранно убежище, дворцовия параклис „Св. Богородица Фароска“, очевидно не преживял латинската окупация⁴⁸. Неговите съкровища били разпръснати на Запад и из целия имперски град. Фрагментите от реликвите на Христовите Страсти, които останали в Константинопол очевидно били само част от цялото⁴⁹. Те включвали багреницата, тръстиката, гъбата и копието⁵⁰. Някога тези реликви били излагани в храма „Св. Богородица Фароска“, но след 1261 г. те били показвани една до друга в реликвири в споменатите по-горе места⁵¹. Има сигурни сведения обаче, които показват, че те били донасяни в „Св. София“ през „Страстната Неделя“, за да им се поклонят върващите⁵². Това ставало от вечерта на Велика сряда до вечерта на Велики петък или плагне на Велика събота⁵³. По гумите на поклонниците, имало маса, върху която се излагали скъпоценните реликви в храма. Следвайки информацията на руските посетители за масата, тя е била поставена в една от двете големи централни ниши в северния страничен кораб, най-вероятно в намиращата се до олтара⁵⁴. След „Страстната Неделя“ било невъзможно да се видят тези реликви в „Св. София“, защото те били затваряни в техните ковчежета и връщани по обичайните им места на съхранение⁵⁵.

45 За обстоен преглед на св. Реликви в Константинопол по времето на Палеолозите, вж. Majeska 1973: 69-87; Majeska 2003: 392-393. За реставрацията на Константинопол след 1261 г., вж. Talbot 1993: 243-261.

46 Много от същите реликви са вписани, разбира се, сред пръснатите на Запад в резултат на Четвъртия кръстоносен поход, както показва дори и бегъл поглед върху индексa на Riant 1877-1878.

47 За тези убежища вж. Majeska 1984: 368-370, 342-343, 377-379.

48 Janin 1953: 233.

49 Majeska 2002: 102, бел. 25.

50 През 1422 г. флорентинският пътешественик Христофоро Буонделмонти видял тръстиката, гъбата и копието, наред с Христовите грехи в „Св. Йоан Кръстител“ (Gerola 1931: 276; Марков 2012: 387). Същият списък се открива споменат от арменския анонимен автор (късен XIV - ранен XV в.), който обаче видял само част, но не цялото копие (Марков 2012: 387).

51 Виж казаното от кастилския пратеник от ранен XV век Рюи Гонзалес де Клавиho: Марков 2012: 373-374. Срв. също Majeska 2002: 102-103.

52 Французинът дьо ла Брокиер (1438 г.) описва реликвите на Христовите Страсти в самата „Св. София“ (Марков 2012: 428), вероятно защото той бил в Константинопол по време на Страстната Неделя. С него е съгласен испанецът Перо Тафур, който видял реликвите в същия храм през 1430 г. Той отбелязва копието и Христовата безшевна пурпурна греха, заедно с пироните от Разпятieto, някои от тръните от трънения венец и колоната, на която бичували Спасителя (Марков 2012: 448), макар, че той не споменава тръстиката и гъбата. Вж. също описът на Джон Мандевил (Марков 2012: 309-311). Ако реликвите от Христовите Страсти са изложени в „Св. София“, това означава, че дьо ла Брокиер и Перо Тафур са посетили византийската столица по време на Страстната Неделя.

53 За излагането на реликвите на Христовите Страсти в „Св. София“ вж. Majeska 1984: 30, бел. 10, 369 и коментар § 5.

54 Majeska 1984: 218.

55 Majeska 1984: 216, 369.

За съжаление, византийските извори са необичайно мълчаливи относно реликвите, съхранявани в „Св. София“, вероятно защото жителите на града имали постоянна възможност за поклонение пред тези обекти и така те се превръщали в нещо обичайно и, следователно, малко заслужаващи да бъдат споменавани. За руските пътешественици обаче, реликвите в „Св. София“ били невероятни чудеса и те се отнасяли към тях с чувство на удивление⁵⁶. Не е изненадващо, следователно, че нашите трима руснаци били сред тълпата, дошла да се поклони пред реликвите от Христовите Страсти, когато били изложени за поклонение и след това оставили като знак за това своите имена в северната галерия на храма. Техният брой, между другото подсказва, че повечето руски поклонници посещавали храмовете на групи⁵⁷. Някои руснаци, които посетили Константинопол, оставили разкази за своето посещение (някои запазени до наши дни), докато други предпочели да изгълбаят своите имена върху мрамора в сграда с митична слава като вечна молитва или знак за тяхното поклонение.

Този графит показва, че през XIV и първата половина на XV в., руснаците отново присъствали активно във византийската столица. Той също е ценно сведение от първа ръка за продължаващото почитане на реликвите от Христовите Страсти в „Св. София“ по времето на Палеолозите.

Датировка: първата половина на XV в. (до 1453 г.)

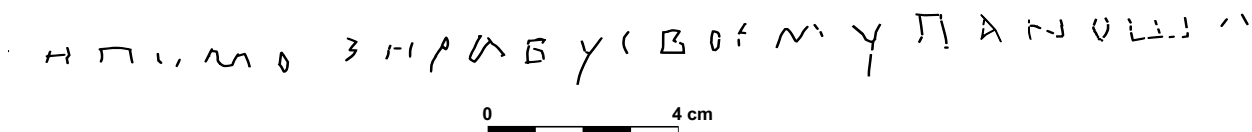
№ 6 (обр. 6)

Местоположение: върху парапета на ложата между централната и западната част на северната галерия.

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: едноредов надпис с гължина 26,3 см и височина на буквите варираща от 0.3 см (Г₁), 0.4 см (Н₂, 8, П₃, О₆, 15) и 0.5 см (Б₁₁, Е₁₄, Ё₁₆, 37, М₅, 17, Н₂₁, О₅, 22, С₁₃, Ш₂₃), през 0.6 см (Я₁₀, 20, П₁₉, Р₉) до 1.1 см за (Ѹ₁₂, 18).

Съхраненост: плитко изгълбани, но добре различими букви; повреден в началото и в края.

Текст: гн (по)моз(н р)аву сво(ѣ)мѹ панош(н)

Превод: „[Господ]и, помози на своя раб Паноша“

Атрибуция: молитвен надпис

Съобщения: О. Horbatsch, Einige Slavische Pilgrinschriften in der Hagia Sophia-Kathedrale in Konstantinopel, *Die Welt der Slaven* 22, 1977, 87; Ю. А. Артамонов, И. В. Зайцев, Ю. А. Артамонов, „Аще кто поидет в Константинополе...“: Русские люди в храме Святой Софии, *Родина* 7, 2008, 62.

⁵⁶ Majeska 1973: 71.

⁵⁷ Айналов 1906: 234-236. Можем да посочим и графита на Василий Онанич и Говена-Маря като пример за семейно посещение на „Св. София“.

Коментар: Името Паноша се среща в полски източници от XIII - XV в.⁵⁸, което е накарало О. Горбач да смята, че този надпис е дело на лице от „югозападна Украйна, която от XIV в. се намирала под полско влияние“⁵⁹. Сред молдавските топоними се среща Пенешешть - село в Страшенския район, споменато през 1616 г. и наречено по името на господаря Панош (Панеш), който е отбязан в документи от XVII в.⁶⁰ Позната ни е и формата Панаш, която е умалителна на християнското име с гръцки произход Афанасий > Опанас > Панаш⁶¹.

Но също е възможен и произход от нехристиянското име Пан (Панъ)⁶² или прякора Пан (употребяван в северноруските говори в разни значения: „главатар на банда“, „разновидност на съомгата“, „бяла гъба“ и др.)⁶³ с добавен хипокористичен суфикс *-ъш-а* –Панъ > Панъша > Паноша.

Палеография: В надписа буквите **Н** и **Н** са архаични, но техните архаични форми съществуват във вид на изключения през XIV в. и дори по-късно⁶⁴. Изтеглените букви **Р** и **Ў** насочват към почерк от XIV в. От датиращите палеографски признаци е интересна буквата **М**₅, макар и небрежно изписана, с прави мачти, широки плещи и закръглена долна среда. Тя е типична за Новгород и важен датиращ признак за втората половина на XIII в., но се среща и през първата половина на XIV в.⁶⁵ Буквата **Б** е с надебеляла, недопираща се до лявата част на буквата петлица. Този тип има аналогии, както в надписите, така и в грамотите на брезова кора от XIII в. и границата между XIII и XIV в.⁶⁶ Формата на буквата **З** намира аналогии в графитите от киевската „Св. София“, датирани към XIII - XIV в.⁶⁷

Правопис: Отбелязвам флексията *-и* в името Панош (Дат. п., ег. ч., мек вариант на *а*-склонение) и използвано просто **Ў**, чието възникване палеографите обикновено отнасят към XIII в.⁶⁸

Датировка: края на XIII – първата половина на XIV в.

№ 7 (обр. 7)

Местоположение: върху парапета на ложата между централната и западната част на северната галерия.

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: едноредов, с дължина 16,5 см и височина на буквите варираща от 0.4 см (**Н**₂), 0.5 см (**Г**₁, **Г**₇, **М**₁₁, **Ц**₁₅) и 0.6 см (**Б**₅, **Б**₈, **Б**₁₀, **Л**₁₃, **О**₉, **Ў**₆, **Б**₁₆), през 0.7 см (**Я**₄, **Р**₃, **Ў**₁₂) до 0.9 см (**Ў**₁₄).

Съхраненост: плитко изгълбани, но добре различни букви.

58 Срв. вариантите Panoch (1210 г.); Panocha (1396 г.); Panosz (1410 - 1411 г.); Panoszka (1394 г.) и Panota (1396 г.) у Słownik 1974-1976: 186.

59 Horbatsch 1977: 87 с посочената литература.

60 Еремия 1990²: 159.

61 Литус 2014: 68.

62 Срезневский 1902: 875 (господин, знатен човек); Унбегаун 1989: 147 извежда името от полското rap - „господин“.

63 Полякова 1997: 168.

64 Карский 1979: 192, 195.

65 Срезневский 1885: 190, 191, 194, 197, 203, 214, 238 и 240.

66 Рождественская 1992: 97, № 55.

67 Высоцкий 1976: 94-95 (№ 203). Ср. също Зализняк 2000: 169, табл. 9, Образцы начерков для буквы З, Вертикально, а) пречупване (1260 - 1280).

68 Щенкин 1918: 106.

Г Н Р В Б У С В О Е М У Л У Н Д

0 4 cm

Текст: ГН РАВУ СВОЕМУ ЛУЦЬ

Възстановен текст: „[помози] ГН РАВУ СВОЕМУ ЛУЦЬ”

Превод: „[Помогни] Г[оспог]и на своя раб Лука”

Атрибуция: молитвен надпис

Съобщения: Ю. А. Артамонов, И. В. Зайцев, Ю. А. Артамонов, „Аще кто поидет в Константинополе...”: Русские люди в храме Святой Софии, *Родина* 7, 2008, 62.

Коментар: Огледалните форми на буквите (тук Я и Ц) се срещат доста често в новгородските грамоти върху брезова кора⁶⁹. Според Т. Рождественская огледалността на буквата Ц може да се обясни с ортографски причини, свързани с особен механизъм на отразяване на новгородското „цокане”⁷⁰. В книжовните текстове с новгородски произход, както изглежда, „огледалното Ц” не се среща. Началото на обичайната молитвена формула е обърнато и вместо очакваното „Господи, помози...” е изписано „Помогни, Господи...”. Първата дума не е запазена, а втората е предадена чрез съкращението „ГН” с титла. Използването на титла в надписа показва не само грамотност, но и известна образованост на автора.

Палеография: Неголемият брой букви силно затруднява палеографската датировка. Буквата Я₄ е с остра петлица и с леко наклонена наляво мачта. В графитите от XIV в. в начертанието на буквата все повече се доближават горната и долната черта на петлицата, като тя придобива вид на тесен, малко издаден клин - остър или леко закръглен в долната част. Сходно начертание на буквата се среща в грамота на брезова кора с датировка 60-те - 80-те години на XIV в.⁷¹ Може да се отбележи буквата Ц₁₅ - с опашка не отгясно, а отляво - това начертание е известно през XIV в., но едва ли има хронологично значение⁷². След това буквата Ё₁₀ с езиче излизащо силно напред, е характерна за XIV в. И накрая характерната буква Ъ₈ без петлица, която се появява в писмото не по-рано от края на XIV - началото на XV в. - към това време следва да се датира и надписът.

Правопис: В личното име „Луць” е отразен ефекта на 2-ра палатализация, а краесловния ер се явява като замяна на окончанието -ѣ (Дат. п., ег. ч., а-клонение, твърд вариант).

Датировка: края на XIV в.

69 Арциховский, Борковский 1963: 62-63, № 240, 241; 125-126, № 296; Арциховский 1963: 104-106, № 404.

70 Рождественская 1992: 136.

71 Вж. <http://gramoty.ru/index.php?no=576&act=full&key=bb> посетен 19 януари 2019 г. Зализняк 2000: 153, таб. 1, Образцы начерков для буквы А, Дополнительные, 5. Огледални (1360 - 1380).

72 Шляпкин 1913: 62.

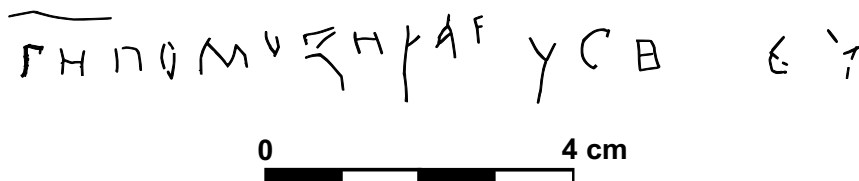
№ 8 (обр. 8)

Местоположение: върху парапета на ложата между централната и западната част на северната галерия.

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: едноредов надпис с гължина 11,1 см и височина на буквите варираща от 0.3 см (Н, П) до 0.9 см (Р, У).

Съхраненост: плитко изгълбани, но добре различими букви.

Текст: ГН помо(з)н ра(в)у св_ε(м)_

Възстановен текст: „ГН помо(з)н ра(в)у св[о]ε(м)[у]”

Превод: „Г[оспод]и, помози на своя раб ...”

Атрибуция: молитвен надпис

Коментар: Началото на обичайната молитвена формула е обърнато и вместо очакваното „Господи, помози...” е изписано „Помози, Господи...”. Първата гума не е запазена, а втората е предадена чрез съкращението „ГН” с титла. Използването на титла в надписа показва не само грамотност, но и известна образованост на автора.

Палеография: Неголемият брой букви силно затруднява палеографската га-тировка. Може да се отбележи късният облик на буквата **З**, наклонено на ляво с гълъг навес и силно отведена назад опашка. Сходна форма се среща в грамотите на брезова кора, която в палеографската таблица на А. Зализняк е отнесена към времето между 1420 и 1450 г.⁷³ В новгородските грамоти на брезова кора този тип се среща през целия век⁷⁴. След това буквата **Є**₁₅, чието езиче излиза силно напред, е характерна за XIV в. И накрая буквата **В**₁₄ е с форма приближаваща се до трапец, чиято долна коса захожда към мачтата. Според палеографската таблица на А. Зализняк хронологичният отрязък е стеснен между 1420 - 1450 г.⁷⁵

Датировка: XV в.

№ 9 (обр. 9)

Местоположение: върху парапета на втората, от изток на запад лежа, в централната част на северната галерия.

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: едноредов надпис с гължина 5 см и височина на буквите варираща от 0.6 см (**А**₁), 0.9 см (**К**₃) през 1.1 см (**У**₂) до 1.3 см (**Я**₄).

⁷³ Зализняк 2000: 169, табл. 9, Образцы начерков для буквы З, III. Лявонаклонено, а) пречупване (1420-1450). Срв. грамота № 154 (XV в.). <http://gramoty.ru/index.php?no=154&act=full&key=bb> посетен 10 януари 2019 г.

⁷⁴ За първата половина на XIV в. вж. грамоти №№ 51, 65, 76Б, 144, 418: [http://gramoty.ru/index.php?key=bb&date\[\]=all&city\[\]=all&excav\[\]=all&safety\[\]=all&cath\[\]=all](http://gramoty.ru/index.php?key=bb&date[]=all&city[]=all&excav[]=all&safety[]=all&cath[]=all) посетен 10 януари 2019 г. За втората половина на XIV в. вж. грамоти №№ 2, 315, 317, 368, 534, 618, 623, 690, 698/699, 744, 756: [http://gramoty.ru/index.php?key=bb&date\[\]=all&city\[\]=all&excav\[\]=all&safety\[\]=all&cath\[\]=all](http://gramoty.ru/index.php?key=bb&date[]=all&city[]=all&excav[]=all&safety[]=all&cath[]=all) посетен 10 януари 2019 г.

⁷⁵ Зализняк 2000: 157, таб. 3, Образцы начерков для буквы В, V Долна коса към мачтата (1420 - 1450).

Съхраненост: плитко издълбани, но добре различими букви **Л**, **К** и **Я** и полуизтрпото **У**.

Текст: л(оу)ка

Превод: „Лука“

Атрибуция: автограф

Палеография: За палеографски наблюдения данните са малко, но все пак впечатление прави слятото изписването на диграфът **ОУ**. В палеографската таблица на А. Зализняк за грамотите върху брезова корасе открива подобно начертание в грамота № 681 с датировка втората половина на XII в.⁷⁶ Буквата **Я**, с остра петлица долепена до наклонена права черта, е характерна за XII в.⁷⁷ Както е обичайно за почерците от същия век **К** е във вид на вертикална линия и дясна част по формата на ъгъл, като горната и долната част на буквата са приблизително еднакви на големината⁷⁸. Тя обаче има доста угължени горна (с кукичка) и долна част, които излизат в междуредовото пространство. Близка по форма е буквата **К** от надпис № 112 от „Св. София“ в Киев с датировка XII в.⁷⁹

Правопис: Както посочва А. Зализняк, най-ранната грамота върху брезова кора, където разпределението на графемите **ОУ** и **У** се подчинява на правилото „в началото на сричка о, след съгласна оу“ е грамота № 336 (1096 - 1134 г.)⁸⁰.

Датировка: XII в.

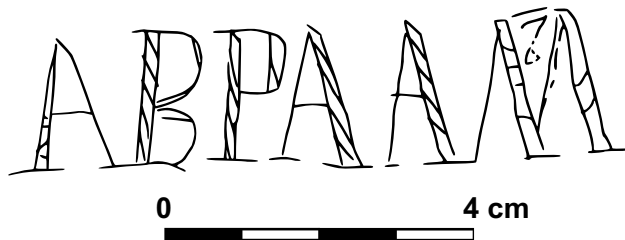
№ 10 (обр. 10)

Местоположение: до ръба на мраморна облицовъчна плоча от южния погорен стълб в централната част на северната галерия.

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: едноредов надпис, на 160 см от нивото на пода, с дължина от 8 см и височина на буквите от 1.7 (**Я**, **Р**) до 2 см (**М**).

Съхраненост: плитко издълбани, но добре различими букви.

Текст: авраа^м

Превод: „Авраам“

Атрибуция: автограф

⁷⁶ Зализняк 2000: 190, табл. 22, Образцы начерков диграфа ОУ (и УО), III. Слято. а. Пълно У (1160 - 1180); Янин, Зализняк 1993: 66 (стратиграфска дата – средата на 50-те – средата на 90-те г. на XII в.).

⁷⁷ Высоцкий 1976: 147.

⁷⁸ Высоцкий 1976: 162.

⁷⁹ Высоцкий 1976: 38-39.

⁸⁰ Янин, Зализняк 1986: 99.

Коментар: Първата буква е огледално изписана. Огледалните форми на буквите се срещат често в епиграфските паметници и според Т. Рождественская причините за тази особеност „следва да се разяснят”⁸¹. Крайната буква Ъ е изнесена под титла над реда. До края на XIV в., всяка изнесена над реда буква е придружена с титла ^ или ^, а нейното пропускане е по-скоро случайна небрежност. Буквите имат близки аналогии в надписи при изображения на светци и върху предмети на приложното изкуство. В надписа се чувства висок професионализъм и издава вероятно ръката на книжовник, съумял дори върху твърдата основа на мрамора да покаже своето майсторство.

Преди време публикувах този надпис с инвокативен кръст между първите две букви и година под него „1645“, която решава въпроса с неговата датировка. Но след внимателен оглед на мястото съм принуден да изоставя и двете, но не и късната датировка. Тук ще добавя, че тя може да бъде разширена и да обхване първата половина на XVIII в. В края на XVII в. се образуват такива форми на буквите А, Б, В, Е, З, И, Т, О и С, които по-нататък не претърпели изменения. Точна аналогия на буквата А се среща в гражданският шрифт на Петър I (1708)⁸³ и воден знак върху хартия от XVIII в.⁸⁴

No 11 (обр. 11)

Материал: мраморна основа, VI в.

Съхраненост: плитко изгълбани, недобре различни знаци.

84 Черепнин 1956: 465, № 133 Водни знаци върху руска хартия, XVIII в. Срв. също Кленуков 1959: 22, рис. 23.

Текст: с(ү)дша в'ѣл(о)вѣ(т)а ѱѣ

Превод: „Написа Судша Беловята”

Атрибуция: автограф

Коментар: Обичаен нагпис-автограф с антропонимичен гериват на *-ша* пред предходна твърда или мека съгласна⁸⁵. Умалителното име Судша фигурира в грамота на брезова кора № 235 от 60-те - 70-те г. на XII в.⁸⁶ Името е придружено с прозвище, т.е. наименовануе, допълнително по отношение на личното име, също с хипокористичен суфикс - *а*⁸⁷. А. Зализняк отбелязва, че непосредственото съчетание на личното име и прозвище (или второ име) се среща в грамотите на брезова кора и летописите сравнително рядко, но прозвищата се черпят пряко от староруския език⁸⁸. В основата на прозвището стои коренът „в'ѣлѣ” (бѣло, бел/бял) със значение „с бял цвят”, откъдето идва и преносното значение „да бъде бял, хубав, здрав”⁸⁹. Перфектното причастие „п'ѣсалѣ” в нагписа обаче е с краесловен Ъ или с окончание за м. р. от което следва, че автографа принадлежи на лице от мъжки пол.

Палеография: От палеографските особености на нагписа могат да се отбележат буквите Ъ и Ь. Мачтата на първата буква излиза видимо извън реда, а нейната кобилицата лежи на нивото на реда, което е типично за XIII в.⁹⁰ Втората е надебеляла, с извивка на дясната част под тѣп ъгъл, която не достига до лявата. Този тип има аналогии, както в грамотите на брезова кора, така и в нагписите и нееднократно е описван като признак от края на XII до началото на XIV в.⁹¹ Отбелязвам набухналата петлица на Ь, както тази на Ъ, повдигаща се над средата на буквата – типично за почерците от XIII в.

Правопис: Стандартното съкращение на „п'ѣсалѣ” е „ѱѣлѣ”, но се срещат, макар и по-рядко, „ѱѣ” или прост ѱ⁹². В нагписа се натъкваме на формата „ѱѣ”, с Ъ накрая, която насочва към каноничното изписване⁹³. Върху формата на името Судша влияние имат фино-угорските езици, тъй като в него изпъква суфикса *-ш-*, срещан в собствените имена, а именно в топоними с фино-угорски произход: напр. Шилекша, Колюкша⁹⁴, Якша, Лукша⁹⁵.

Датировка: XIII в.

85 Зализняк 2004²: 207, 211 хипокористичен суфикс, който „от самото начало допуска ж. морфол. род при изходно име от м. морфол. род”.

86 Арциховский, Борковский 1963: 56; Зализняк 2004²: 54, 241, 374-375, 803. Свързва се с прасл. *sǫdimir (от *sǫditi ‘судить’). За това у Фасмер 1987: 795-796. За староруското лично име Судимиръ вж. Тупиков 1903: 434.

87 Зализняк 2004²: 207. Срв. също Унбегаун 1989: 75.

88 Зализняк 2004²: 215.

89 Заимов 1994²: 17 Беловид. Според Иванова, Радева 1985: 101 с *-бел* се образуват множество лични прости и сложни имена, като в последните коренът участва главно като първа съставка (Бѣльо, Бѣлян, Бѣлимѣр, Бѣловид, Бѣлослав, Бѣлослаб, Бѣла, Бѣбра, Бѣлѣда, Бѣлотѣн, Бѣлошѣн, Бѣлѣш и пр.). Срв. също Чучка 2011: 54 (Бѣловид, Бѣловолодѣ, Бѣлогостѣ, топоними); Веселовский 1974: 35 (Белогед); Sosnowski 2018: 475.

90 Щепкин 1967: 116.

91 НГБ № 442 (1220-1240, <http://gramoty.ru/birchbark/document/show/novgorod/442/> посетен 20 януари 2019 г.), 445 (1320-1340, <http://gramoty.ru/birchbark/document/show/novgorod/445/> посетен 20 януари 2019 г.). Арциховский, Янин 1978: 46-47; Рыбаков 1964: таб. IX - X, № 44 (1271 г.); Рождественская 1992: 97, № 55.

92 Медынцева 1978: 72, 78.

93 Рождественская 1992: 141.

94 Беседовская, Мысенко 2011: 394.

95 Унбегаун 1989: 66 (умалително име на *-ш-*, *-ша*), 277 (с балтийски произход).

№ 12 (обр. 12)

Местоположение: до ръба на мраморна облицовъчна плоча от южния подпорен стълб в централната част на северната галерия.

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: едноредов, на височината на очите, с дължина 3.2 см и височина на буквите колебаеща се от 0.4 см (Н₁, К₂, Л₇), 0.5 - 0.6 см (Н, Т₅, Я), 0.8 см (Т₈) до 0.9 см (Ψ₆).

Съхраненост: плитко издълбани, не добре различни.

Текст: НВАНЪ ΨЛЪ

Превод: „Иван написа“

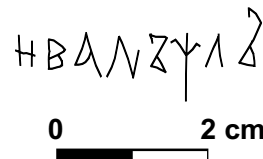
Атрибуция: автограф

Коментар: Непосредствено под този надпис е изписан следващия, № 12, което навежда на мисълта, че вероятно авторите на автографите може би са посетили храма заедно.

Палеография: Много малко са данните за палеографски наблюдения, но може да се отбележи буквата Ψ, която е близка по форма до това, което В. Щенкин определя „във вид на лилев лист“, типичен за XII в.⁹⁶ Буквата К с геометрична петлица е повече характерна за XII в., отколкото за XIII в.⁹⁷ Към същия век насочва и буквата Я с триъгълна петлица, чийто гръб в горната част е наклонен наляво и не надвишава петлицата, а долната част на последната достига до средната точка на гръба. Съвкупността от изброените признаци, съчетани с архаична графика: Н с хоризонтална напречница и Н - латинска буква и Т с геометрична петлица⁹⁸ позволяват да предположим датировка през XII в.

Правопис: Отново е налична формата „ΨЛЪ“ в съответствие с каноничното изписване.

Датировка: XII в.

№ 13 (обр. 13)

Местоположение: на 1 см под № 11, до ръба на мраморна облицовъчна плоча от южния подпорен стълб в централната част на северната галерия.

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: едноредов надпис, на височината на очите, с дължина 5 см и височина на буквите варираща от 0.3 см (Л₂) до 0.9 см (К). Разположен е на 1 см под предходния надпис.

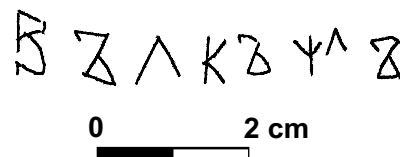
Съхраненост: плитко издълбани, трудно различни букви.

Текст: ВЪЛКЪ ΨЛЪ

Превод: „Вълк написа“

Атрибуция: автограф

Коментар: Според Й. Иванов за носещият личното

⁹⁶ Щенкин 1967: 113.

⁹⁷ Щенкин 1902: 102.

⁹⁸ През XII в. преобладава Т наклонената средна черта и закръглената или триъгълна глава. За това у Щенкин 1902: 102.

име Вѣлк означава „да бъде здрав и силен като вѣлк“⁹⁹.

Палеография: За палеографски наблюдения и датировка данните са оскъдни. Може да се отбележи, че горната част на буквата **В** е съкратена, което е характерно за края на XII в. В грамотите на брезова кора обаче тази форма се появява в средата на XII в., широко се разпространява през XIII в и изчезва през първата половина на XIV в.¹⁰⁰ Типични за надписите-графити от XII в. са буквите **Ѣ** с наклонена средна черта и триъгълна глава¹⁰¹ и **Ѥ** с малка главичка във вид на прорез, чието вертикално стъбло завършва на върха на едно ниво със страничните чертички¹⁰².

Правопис: Най-напред е важно да се отбележи, че в съществителното име се среща групата -ѣл с изписване на ерова гласна пред плавно -л- в съчетание възхождащо към праславянското *tьlt¹⁰³, където t е коя и да е съгласна¹⁰⁴. Тя заменила пренесените в староруската писменост старобългарски групи -лѣ и -лѣ, тъй като не съответствали на живото произношение на източнославянските писари. Под влияние на живата реч и според своето староруско произношение писарят чете и пише „вѣлкѣ“, вместо „вѣкъ“, което е отличителен признак на южнославянската ортография с -ѣ-, -ѣ- след плавните -л-, -р-¹⁰⁵.

Авторът очевидно е имал навици в книжното писмо, тъй като е удоверил името си чрез глагола „писал“ във формата на перфект със стандартното окончание -ѣ (писалѣ), а придържането към книжната форма е показано и графично чрез изписването му като **Ѥ** (пси)¹⁰⁶. В „писалѣ“ липсва кореновият **Ѣ**, което е обичайно за тази глаголна форма вече през XI - XII в. Тази форма се употребява постоянно в надписите-графити по стените на храмовете, в записи на писари (напр. „Бѣстрои **Ѥ**лѣ“ в Цветен Триог от XII в. от новгородския манастир „Св. Лазар“)¹⁰⁷, в надписи върху предмети на материалната култура и занаятчийството. Формите на буквите и ортографията датират автографа към средата на XII в.

Датировка: средата на XII в.

№ 14 (обр. 14)

Местоположение: до ръба на мраморна облицовъчна плоча от южния погорен стълб в централната част на северната галерия.

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: двуредов надпис, на височината на очите. Първият ред е дълъг 4.3 см, с височина на буквите варираща от 0.3 см (**О**), 0.5 см (**В**, **Є**), 0.7 см (**Г**) през 0.8 см

99 Заимов 1994²: 57.

100 За това у Рыбаков 1964: таб. XV, № 2, 3, 4, таб. XXI, № 2, 3 и хронологический график для буквы В.

101 Кульбакин 2008²: 139; Щенкин 1967: 114-116.

102 Щенкин 1902: 39.

103 В староруският език съчетанието *tьlt обединило двата древни модела (*tьlt и *tьlt), тъй като под въздействието на твърдото [t] еровата гласна преминава от предна в непредна редица ([t̪]>[t̪]). Срв. Дуриданов 1991: 98, 101-102.

104 В това съчетание еровият знак се намира винаги в силна позиция и поради това във всички източнославянски езици преминава в О (вѣлкѣ > волкѣ) още в средата на XII в.

105 Срв. Дуриданов 1991: 107.

106 Медынцева 1978: 65, 82.

107 Столярова, Кашианов 2010: 182-191; Янин 1982: 52-63.

(Н) до 1 см (Н₆), а вторият - 1.6 см гълъг, с височина на буквата от 0.3 см (Л, Я) до 0.9 см (Ψ).

Съхраненост: плитко изгълбани, трудно различими букви.

Текст:

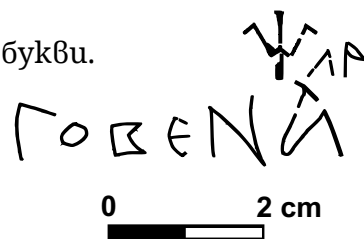
1. ГОВЕН(Я)Н(Л)

2. Ψ(Л)Л

Възстановен текст: „ГОВЕНА ΨЛА”

Превод: „Говена написа”

Атрибуция: автограф

Коментар: Най-напред, този надпис предполага добавянето на още един женски автограф към останалите четири от северната галерия. Веднага възниква и въпросът: дали това е същата онази Говена-Маря, оставила името си в западната екседра на галерията? С известни уговорки, гължащи се на неголемия брой букви, отговорът би могъл да бъде положителен. Но от това следва незабавно нов въпрос: защо в първия надпис тя е с двете си имена – „кръщелно” Маря и „некръщелно” (светско) Говена, а тук е само с второто? Отговорът никак не е лесен, но е възможно да се допусне, че използването само на своето „вътрешносемейно ежедневно прозвище” от страна на жената е знак за повторно посещение на храма, този път без своя съпруг! Това изисква да приемем, че тя е грамотна и да определим първият надпис № 3 като „семеен автограф”. Поразителното сходство при в начертанието на буквата Н и малкоформатното О в двата надписа водят към заключението, че са дело на една и съща ръка, тази на Говена! Другото предположение е, че това е съвсем различно лице, нямащо нищо общо с „Говена-Маря” и нейния съпруг Васил Онанич. В крайна сметка, целта на подобни кратки надписи, следващи формулата „Ном. + писал”, е да се остави името като знак за посещението на храма.

Палеография: Неголемият брой букви силно затруднява палеографската датировка.

Н₆ - със заоблена, изгължена петлица, долепена до наклонена наляво мачта е по скоро признак за XIII в. Сходно начертание на буквата се среща в надпис № 49 от киевската черква „Св. София” с дата 1221 г.¹⁰⁸ Втората буква (Н₉) е изписана огледално, с долепена остра петлица към права мачта и отново се откриват аналогии сред киевските графити¹⁰⁹.

К – своеобразна форма на буквата, чиято лява страна е вертикална, горната и долната линия са хоризонтални, а дясната част се състои от две линии, пречупени под тъп ъгъл. В грамотите на брезова кора тази форма се появява в средата на XII в., широко се разпространява през XIII в. и изчезва през първата половина на XIV в.¹¹⁰ Буквата е с близка аналогия в смоленските графити „За враговете на изумениите” от 1218 г.¹¹¹ и графит № 76 от Стара Ладога, датиран в

108 Высоцкий 1976: 148 и 172, рис. 8. Сводная палеографическая таблица софийских графити XIII – XIV в. пог 1221 г.; Высоцкий 1985: 52-53, № 341. Табл. XXVI, XXVII (XIII в.). Срв. също Высоцкий 1966: 94, № 49 и с. 97, № 53; Рождественская 1992: 126-127, № 85 (с дата 1229 г.), 129-131, № 86 (първа четвърт на XIII в.).

109 Высоцкий 1966: 60-69 (втора половина на XII в.).

110 За това у Рыбаков 1964: таб. XV, № 2, 3, 4, таб. XXI, № 2, 3 и хронологический график для буквы В. Срв. също Зализняк 2000: 157, таб. 3, Образцы начерков для буквы В, II. Пречупване, б) Негопиращо мачтата, (1160 - 1180).

111 Рыбаков 1964: табл. XXI. А. Зализняк (Янин, Зализняк, Гиппиус 2004: 279) въз основа на палеографията на брезовите грамоти датира надписа към средата на XIII в.

края на XII - началото на XIII в.¹¹²

Є – представлява извит овал с ограничителни криви в горния и долния край. Дългото езиче излиза напред от средата на овала. Сходна начертание се среща в гатуран през 1197 г. надпис от киевската „Св. София“¹¹³.

Н – във вид на латинско N с диагонал, спускащ се от горния край на лявата, до долния край на дясната мачта.

О – малкоформатно, в сравнение с обичайното е със значително по-малки размери, не е известно в книжната писменост. Известни са няколко случая на употреба през XI - XII в.¹¹⁴ Използването на малкоформатното О дава основание да отнесем надписа към втората половина на XI - средата на XII в.

Ψ - формата на буквата е във формата на лилия с висок централен елемент - „чукче“¹¹⁵ и насочва към втората половина на XII - началото на XIII в.

Що се отнася до огледалното Я, то букви изписани по този начин са познати сред надписите графити. Така, например, в новгородската черква „Христос Спасител“ в Нередица и „Св. Теодор Стратилат“ на Ручея има огледални изображения на буквите Я и Ъ в надписи от XIII - XIV в.¹¹⁶ Огледалното Ц в некнижни паметници, в грамотите на брезова кора и епиграфката от XI - XIV в., е характерна черта на битовата графика¹¹⁷. С други думи, огледалните начертания се срещат най-често в текстовете на брезовите грамоти и епиграфските текстове. Крайно ограничена е тяхната употреба в ръкописните паметници, създадени от професионални писари, придържащи се към правила, усвоени от наставника или установени от протографи-образци. Използването на огледални начертания в източници от различен вид на практика няма строги хронологични рамки и поради това не може да се счита за гатуращ признак. Текстовете с огледални букви, отнасящи се към различни видове източници, се срещат в следните източнославянски центрове: Новгород, Киев, Стара Русия, Стари Рязан, Стара Ладога, Вишгород, Полоцк, Москва, Звенигород, Любеч, Чернигов (или по-широко Западна Русия?)¹¹⁸. Южнославянският епиграфски материал, съдържащ огледални варианти, произхожда от източните и западните области на България, а също и от територията на съвременни Сърбия и Македония¹¹⁹.

Отговор на въпроса за причината, довела до появата на подобни начертания, може да ни даде грамота № 674 (втора половина на XII - начало на XIII в.), представляваща фрагмент на 4-ти стих от Псалм 54. Той е изписан не само с използване на „огледални“ форми, но отгласно наляво¹²⁰. Издателите я определят като „амулет“, защото се съгва и поставя в „силно завита тръбичка <...> не е изключено именно този амулет с огледално изписан каноничен текст да го превръща в заклинание“¹²¹. Към този пример може да се добави и двустранната

112 Рождественская 1992: 116-117, № 76.

113 Высоцкий 1976: 155, № 156.

114 Высоцкий 1976: 166.

115 Черепнин 1956: 155, табл. 2. Устав XI - XIII вв., знак 11, 14.

116 Рождественская 2000: 405-408.

117 Зализняк 2000: 152-153, 190, 212.

118 Мединцева 1990: 128 - 135.

119 През XIII - XIV в. огледалното изписване на някои знаци се среща в надписи от Иваново, Калугерица, Невша. Срв. Хаджиев 2001: 54.

120 Янин, Зализняк 1993: 61-62; Зализняк 2004²: 378-379. Срв. също <http://gramoty.ru/index.php?no=674&act=full&key=bb> посетен 13 януари 2019 г.

121 Янин, Зализняк 1993: 62.

метална пластина-амулет от Източна България, от X в. Тук текстът е обрaмчен с гва кръста, а буквите се четат в обратен ред¹²². В крайна сметка на огледалните букви и надписи по стените на храмовете, очевидно, може да се гледа и като на един вид предпазващи заклинания!

Правопис: В нашия случай глаголет „псалмъ“ е изписан чрез съкращението „Ψла“ без титла¹²³. Според А. Мединцева върху изписването на псалм чрез Ψ влияния оказват „такива гръцки глуми като псалм и псалтир“¹²⁴, а Т. Рождественская определя изписването на глагола „псалти“ чрез Ψ като „графико-ортографска особеност на киевските надписи, за разлика от новгородските <...> несвързано с пагането на слабия Ъ“¹²⁵. Отбелязвам и характерната за „битовия“ правопис замяна на Ъ с Ѣ.

Датировка: средата на XII – началото на XIII в.

№ 15 (обр. 15)

Местоположение: на 140 см от нивото на пода върху мраморната облицовка на най-източния подпорен стълб и на 30 см от левия му край.

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: едноредов надпис с височина на буквите 3 см (⚈) и 3.2 см (⚊Р).

Съхраненост: плитко издълбани, добре различими.

Текст: ⚈⚊Р...

Възстановен текст: „⚈⚊Р[⚈]“

Превод: „Ан[а]“

Атрибуция: автограф

Издания: С. Михеев, Два кратких глаголических граффити в монастыре св. Наума под Охридом и в Св. Софии в Стамбуле, *Slověne* 2, 2013, 59; Т. Томов, Надписи-графити от Балканите в църквата „Св. София“ в Константинопол, *Littera et Lingua, Електронно списание за хуманитаристика* 2015, Публ. 2016, 12/ 1-2 <http://slav.uni-sofia.bg/naum/lilijournal/2015/12/1-2/ttomov>

Коментар: През 2013 г. графитът е публикуван от С. Михеев, чийто коментар и датировка (XIII в.) приемам напълно¹²⁶.

Според него това е негoписана гума – Ангрей, Антоний, Анастас или дори „анатема“! Но тъй като сме в северната галерия, обичайното място за жените, на мен ми се струва за по-вероятно това да е женското име Ана (⚈⚊Р⚈).

Датировка: XIII в.

122 Popkonstantinov, Kronsteiner 1994: 140-142: „кръстът поддържа сѧ христос распѧ сѧ христос въскръсе и чловѣкъ прости сѧ“.

123 Высоцкий 1976: 20 отбелязва, че „едва от края на XI в. буквата „пси“ започва да се употребява при изписване на гумата Ψлъ (от „псалти“)“. Рождественская 1992: 139 [98, № 56 (първа половина на XIII в.)].

124 Мединцева 1978: 96. Виж също и примерите у същото изследване: 156, № 217 (XII-XIII в.); № 233 (XI-XIII в.)

125 Рождественская 1992: 139.

126 Михеев 2013: 59 и бел. 19.

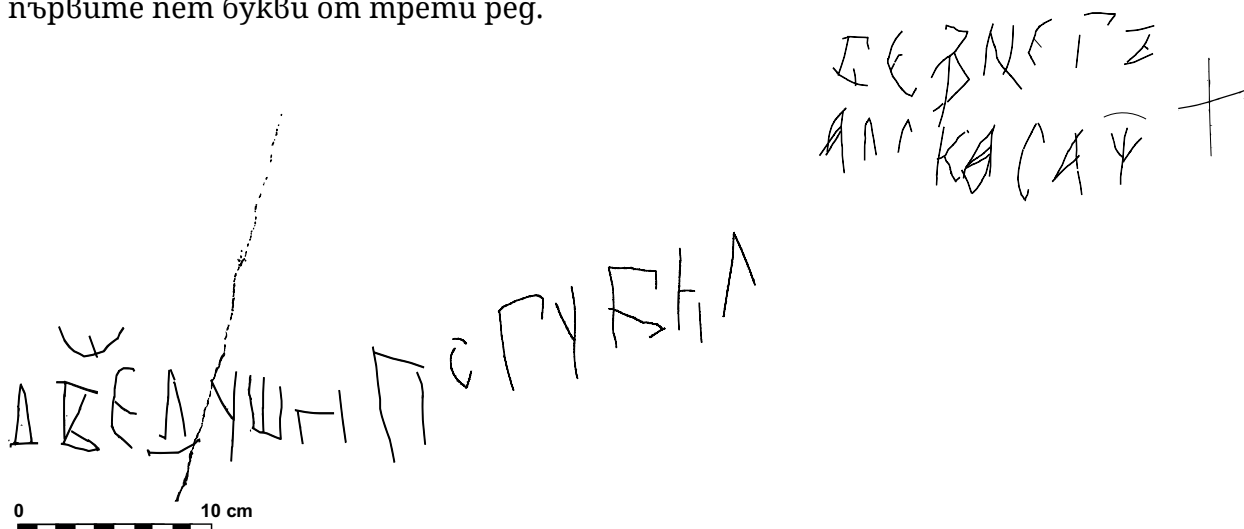
№ 16 (обр. 16, 16а)

Местоположение: върху парапета на най-лявата балюстрада в централната част на северната галерия.

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: буквите в първата част са погредени в два реда, относително стройно и равно, и са с различна височина, варираща от 2 см (Г) до 4 см (С). Дължината е приблизително еднаква и за двата реда – по 16.5 см. Втората част е с наклон наляво и по диагонал, създавайки впечатление за отделно направена добавка с букви, високи от 2 см (О) до 4.2 см (П). Тази част от надписа е с дължина 40 см.

Съхраненост: плитко изгълбани и трудно различими букви на първи и трети ред, отчетливо изписани, макар и на места плитки, букви от втори и първите пет букви от трети ред.

Текст:

1. ВЕЗН(Е)Г(Ъ)
2. АЛ(Е)КОСА Ψ†
3. ДВЕ ДУШ(Н) ПОГҀВ(Н)Л

Възстановен текст: „ВЕЗН(Е)Г(Ъ) АЛ(Е)КОСА Ψ† ДВЕ ДУШ(Н) ПОГҀВ(Н)Л[Ъ]”

Превод: „Написа Алексей Безнег убил двама души”

Атрибуция: автограф с покаятелна част

Издания: Т. Томов, Един графит за престъпление и покаяние от „Св. София” в Константинопол, *Palaeobulgarica* XXXVIII/3, 2014, 61-72.

Коментар: Обликът на едрите, изгълбени букви ни насочва определено към XIV в. На вторият ред, отгясно, е поставен кръст в качеството му на символична инвокация. Очевидно е добавен след изписването на имената, сякаш авторът се е поколебал отначало, но след това е решил един вид да призове Бог. Надписът се отличава с известна небрежност – вероятно поради трудността при изписването на малките букви върху твърда основа, причина за различни варианти в начертанията. Почеркът на надписа е наклонен малко

нагясно, което се забелязва по мачтите на буквите. Ако при изписването на първата част от надписа, авторът очевидно не е бил обезпокояван от никого, за което говорят стройните и подредени букви, както и придържането към относително прави редове, то при втората част положението е по-различно. Началото започва равно, но след буквата **Н** рязко завива нагясно и нагоре. Това показва промяна в положението на пишещия, който е застанал под ъгъл спрямо парапета, опитвайки вероятно да прикрие с тяло своето творение от любопитни или недоброжелателни очи¹²⁷.

Обща особеност на почерка и повече от буквите е забележимата ъгловатост на знаците. Авторът очевидно е отгавал предпочитание на писането на ъгли, а не на закръгления. Това е оказало най-напред влияние върху формите на буквите **А, Б, В, Д, О**, както и на ъгловатата чашка на буквата **Щ**. Ясно е, че върху твърдия мрамор изчертаването на криви линии представлява голяма трудност, още повече, когато за тази цел се използва нож. Последното личи точно от засечките в начертанията на отделните букви.

Името на пишещия Алекса, Алекоса е народно-разговорна форма на името Алексей (**Алексѣн** / **Алексѣн** < гръц. Ἀλέξιος) или умалително производно от Александър¹²⁸. Второто име „**Безнѣгъ**“ е с представка „**Без-**“¹²⁹ пред вторият компонент „**-нѣгъ**“, който е родствен с праславянското ***нѣга**, рус. **нега**, **нежитъ** и е обичаен за старославянската композитна антропонимия¹³⁰. То би звучало като „Безрадостен“ или Алексей Безрадостния (Нерадостния). Имена с окончание „**-нѣгъ**“ са известни от Новгород¹³¹. В Първа Новгородска летопис са споменати „**Мнлонѣгъ**“, „**Мнронѣгъ**“¹³² и „**Перенѣгъ**“¹³³, Сватонег (**Сватонѣгъ**) в графит от „Св. Сфия“ в Новгород¹³⁴, а в новгородските грамоти на брезова кора – Стоенег (**Стѣнѣгъ**)¹³⁵.

Ние не знаем причината за посещението на Алекса Безнег във византийската столица, но можем само да предположим каква е тя. Отначало той изписал стандартен автограф, но след това в приписаната фраза излял угризенията на съвестта си, тягостната вина за насилствената смърт на двамата души. Впрочем, ако приемем, че е имало необходимост да се прикрива изписването на втората, покаяваща част от надписа, тогава нейната поява трябва да е била по време на служба.

Следователно, извършеното от Алекса Безнег поклонничество е с чувство на покаяние, с желание за изповядване и изкупление на сторен тежък грях – убийство. Именно признанието за нарушаване на общоприетите норми на поведение, изповядване на греховете и опрощение за тях е едно от тайнствата на католическата и православната църкви.

127 При проведеният от мен експеримент върху мраморна основа в „Ателие по скулптура“ в НБУ получих схоген резултат.

128 Тихонов, Бояринова, Рышкова 1995: 30-36, 37-40; Суперанская 1998: 104-105.

129 Напр. „**Бездѣдъ, Безун**“. Срв. Зализняк 2004²: 204.

130 Lexicon 1862-1865: 458 „**-нѣга**“ от (радост). Срв. също старосръбското Нег (XI - XVI в.; Грковић 1973: 144) и Негой (Заимов 1994²: 165; Морошкин 1867: 140). Името попада сред старите източнославянски двусленни мъжки имена у Чучка 2011: 46 и Sosnowski 2018: 473.

131 Зализняк 2004²: 695.

132 НПАСтМЛИз 1950: 164, 228, 230.

133 Повесть 1996: 560. Срв. също Рождественская 2004: 543-544.

134 Медынцева 1978: 85, № 104 (края на XI - началото на XII в.).

135 Грамота № 384 от XII в.: <http://gramoty.ru/index.php?no=384&act=full&key=bb> посетен 12 януари 2019 г.

Х. Лепши отбелязва сред категориите поклонници католици и пътуващи в резултат на разкаяние или за изкупление. Той привежда множество примери за категорични повели, изискващи от западния християнин да извърши очистително поклонничество. В началото на XIV в., през 1308 г. монахът Вилхелм фон Зефтинген бил изпратен за наказание в Светите земи заради това, че ранил тежко своя игумен¹³⁶. Друг пример се среща в книгата на грамотите на Любек (22 май 1354 г.), където на убийците на оръженосеца Маркард фон Вестензее се нарежда да изпратят по един поклонник в Аахен, Рим, Сантяго и Йерусалим¹³⁷. По повеля на крал Сигизмунд от 21 март 1431 г. херцог Хайнрих фон Лангсхут, убиецът на херцог Хайнрих фон Инголщадт, бил принуден да даде обет, че ще направи поклонническо пътуване до Йерусалим, Рим, Аахен и Вилснак¹³⁸. През 1487 г. слугата на саксонския херцог бил загължен да направи пътуване до Рим и Аахен заради убийството на гражданин в черквата на Нюрнберг, а пък Ханс Шнайдер бил принуден да замине за Светите земи като изкупление за извършеното през 1495 г. убийство¹³⁹. На свой ред, през 1470 г., Улрих Брунер сам съобщава, че е извършил поклонническо пътуване „като индулгенция“¹⁴⁰.

Някои изследователи допускат съществуването в епохата на Стара Русия поклонничество за покаяние и в Християнския Изток¹⁴¹. Но в изворите никъде не се говори за това. Единствено руската народна епическа песен „Как Василий Буслаев отишъл да се моли“ насочва към подобно предположение. Отправяйки се към светите места, Василий казва:

„А мое-то ведъ гулянье неохотное:
Смолода бито, много граблено,
Пог старость наго гушу спасти.
А скажите вы, молодцы, мне прямова путя
Ко святому граду Йерусалиму“¹⁴²

Според други изследователи, например Б. Путилов, „пътуването на Василий в Йерусалим само на външен вид изглежда носи характер на покаяние; на практика то ознаменува решителния отказ на Буслаев от смирение; той няма никакви благочестиви намерения и кощунства в Йерусалим“¹⁴³.

Но откриването на този надпис-графит е може би намек за съществуването на поклонничество за покаяние в Стара Русия. Само по себе си то е традиционна форма за изкупление на греховете. Поклонничеството, както твърди един съвременен изследовател, е „специално предприето пътешествие за много по-пълно и по-гълбоко, отколкото в ежедневния живот, съприкосновение със светините“¹⁴⁴. Определена духовно-нравствена причина подтиква човек да се впусне в нелек и дълъг път за среща с тях и придобиване на благодат. В нашия случай това е осъзнаване на ужаса от извършения грях. Може да са изминали

136 Lepszy 1952: 146.

137 Lepszy 1952: 145.

138 Lepszy 1952: 146.

139 Lepszy 1952: 145.

140 Lepszy 1952: *nak tam*.

141 Срезневский 1862: 186–210.

142 Сборник Кириши Данилова 1901: 70.

143 Путилов 1994: <http://www.infoliolib.info/philol/putilov/11.html> посетен 12 януари 2019 г.

144 Поплавская 2000: 4.

години, измъчван от угрижения, Алекса Безнег да е достигнал до разбирането, че това е грях, който трябва да бъде изкупен. Божията правда, земният закон вземат своето и той е принуден да си признае, да се приобщи отново към хората като изкупи стореното.

Палеография:

А_{8, 14} – буквата във всички случаи е с остра петлица и с леко наклонена наляво мачта. В графитите от XIV в. в начертанието на буквата все повече се доближават горната и долната черта на петлицата, като тя придобива вид на тесен, малко издигнат клин - остър или леко закръглен в долната част. Особеност на почерка е двояката долна черта на петлицата.

Б_{1, 27} – буквата е с набухнала петлица, достигаща до средата на знака¹⁴⁵. Ъгловатостта следва да се обясни с твърдката основа за писане.

В₁₇ – буквата е несиметрична и има голяма горна част, която е вклинена в долната, достигайки до самата основа на буквата. Тя клони към онази форма, която се състои от два частично допиращи се със своите страни триъгълника с различна големина, която е типична за XIV в.¹⁴⁶ В новгородските грамоти на брезова кора този тип на буквата **В** е характерен за втората половина на същия век¹⁴⁷.

Г_{6, 25} – при първата графема на буквата вертикалната мачта и хоризонталната напречница са почти равни, докато при втората височината на буквата нараства, а хоризонталната черта се скъсява.

Д – в надписите от XIV - XV в., както и в книжовните паметници от това време, наклонените линии на буквата все повече се ближават¹⁴⁸.

Е₂ – паднала наляво във вид на комва. Този тип буква се появява през втората половина на XIV в.¹⁴⁹ Комвено то **Є** е добре известно и от книжовните паметници¹⁵⁰. То е доста важен отличителен знак за втората половина на века. От втората (**Є**₅) и третата (**Є**₁₀) буква следите са оскъдни, но четвъртата (**Є**₁₈) е наклонена надясно, с ограничителни напречници и език, гледащи наголу. Подобна на последната графема откриваме в новгородските грамоти на брезова кора от втората половина на XIV в.¹⁵¹

З – буквата се приближава до числото 3 с гълга, падаща наголу опашка, което е характерно за XIV в.¹⁵² В новгородските грамоти на брезова кора този тип се среща през целия век¹⁵³.

145 Рыбаков 1964: Хронологический график для буквы Б (края на XIV в.).

146 Срезневский 1885: 26; Срв. също Псковския договор на Тешата и Яким от края на XII в., Договор на Михаил Ярославич от началото на XIV в., Псковския Параклитик от 1369 г. За тях у Трусевич 1905: 70, 83 и 169. Вж. например грамотите на брезова кора № 475 (средата на XIV в.) <http://gramoty.ru/index.php?no=475&act=full&key=bbu> посетен 12 януари 2019 г.; № 534 (втора половина на XIV век) <http://gramoty.ru/index.php?no=534&act=full&key=bb> посетен 12 януари 2019 г.

147 Вж. грамоти №№ 1, 44, 51, 172, 281, 532, 534, 539, 749, 948: [http://gramoty.ru/index.php?key=bb&date\[\]=all&city\[\]=all&excav\[\]=all&safety\[\]=all&cath\[\]=all](http://gramoty.ru/index.php?key=bb&date[]=all&city[]=all&excav[]=all&safety[]=all&cath[]=all) посетен 12 януари 2019 г.

148 Рыбаков 1964: Хронологический график для буквы Д (средата на XIV в.).

149 Рыбаков 1964: Хронологический график для буквы Е (края на XIV в.).

150 Карский 1979: 185; Щенкин 1918: 211.

151 Вж. грамоти №№ 1, 20, 37, 262, 315, 415, 406, 474: [http://gramoty.ru/index.php?key=bb&date\[\]=all&city\[\]=all&excav\[\]=all&safety\[\]=all&cath\[\]=all](http://gramoty.ru/index.php?key=bb&date[]=all&city[]=all&excav[]=all&safety[]=all&cath[]=all) посетен 12 януари 2019 г.

152 Соболевский 1908: 51. Срв. Рыбаков 1964: Хронологический график для буквы З (средата на XIII в.). Срв. грамота № 534 (втора половина на XIV в.) <http://gramoty.ru/index.php?no=534&act=full&key=bb> посетен 11 март 2019 г.

153 За първата половина на XIV в. вж. грамоти №№ 51, 65, 76Б, 144, 418: [http://gramoty.ru/index.php?key=bb&date\[\]=all&city\[\]=all&excav\[\]=all&safety\[\]=all&cath\[\]=all](http://gramoty.ru/index.php?key=bb&date[]=all&city[]=all&excav[]=all&safety[]=all&cath[]=all) посетен 11 март 2019 г. За втората половина на XIV в. вж. грамоти №№ 2, 315, 317, 368, 534, 618, 623, 690, 698/699, 744, 756: <http://gramoty.ru/index.php?key=bb&>

Н_{22, 28} – напречницата на буквата е разположена хоризонтално и в средата на мачтите. Подобен тип с хоризонтална напречница, разположена в средата на буквата и обикновено характерен за XI - XIII век, се появява дори в графити от XIV в.

К – начертанието на буквата през XIII и XIV в. почти не се отличава от изписването в предходния период – вертикална мачта и ясна част във формата на ъгъл¹⁵⁴. Долната част има кукичка.

Л_{9, 29} – буквата е симетрична. С времето тя малко се изменя – има виг на две наклонени прави линии, съединени в горната си част. Правият ъгъл в начертанието на **Л** е очевиден.

Н – буквата напоя на латинското N, напречницата се спуска от крайната горна точка на лявата мачта до най-долната точка на дясната мачта. През XIII и дори XIV в. в много случаи буквата **Н** все още има гълга напречница и не дава основание за точна датировка.

О – буквата (**О**₁₂) в името Алкоса е всъщност преправено А. Първоначално пишещият е изписал буквата А, но след това е затворил петлицата отдолу като е добавил две черти и накрая е получил ъгловата буква **О**. При втората графема (**О**₂₄) е запазена само лявата скоба - често тясно **О** се пише във виг на две съединени помежду си скоби и поради това има заострени горна и долна част.

П – графиката на буквата има слаба индивидуалност. Обичайно се явява начертанието във форма на две вертикални прави, покрити с хоризонтална черта. От XII в. нататък височината постепенно започва да преобладава над широчината.

Г – запазена е само горната част от която може да се заключи, че буквата е тясна, с ограничен шрих в горната част.

У – Надписът се характеризира с употребата на простото **У** във формата на недовисана буква „псу“¹⁵⁵.

Ш – простотата на начертанието на буквата не изисква коментар. Във всички случаи тя се състои от три вертикални линии, опиращи се на хоризонтална.

Ъ – буквата има повдигната нагоре триъгълна петлица, достигаща благодарение на силния наклон на мачтата надясно. Дясната линия на петлицата достига до средата на мачтата¹⁵⁶.

Ѳ – ъгловата, със странични черти съединяващи се под остър ъгъл към мачтата. Видът имащ все още симетрична цепка е характерен за XIV в.¹⁵⁷

Въпреки своята лаконичност надписът съдържа палеографски особености, важни за неговата датировка. Палеографските признаци ни водят към XIV в., макар в начертанията на някои букви да откриваме архаични особености, характерни за устава от XI - XII в. като **Н** с права напречница и **Н** във виг на латинска буква N. Архаичното изписване на тези букви се среща и в по-късни надписи и поради това само при наличието на други характерни типове може да се привлече в качеството на датиращ признак. Като такива обаче могат да

date[]=all&city[]=all&excav[]=all&safety[]=all&cath[]=all посетен 11 март 2019 г.

154 Рыбаков 1964: Хронологический график для буквы К (средата на XIV в.).

155 Простото У става обичайно за грамотите на брезова кора от XIII в. Вж. Арциховский 1963: 25.

156 Рыбаков 1964: Хронологический график для буквы Ъ.

157 Срв. грамота № 497 от втората половина на XIV в.: <http://gramoty.ru/index.php?no=497&act=full&key=bb> посетен 11 март 2019 г.

послужат типичните за XIV в. букви **Н** и **З**, а към втората му половина определено насочва гамоопределящата буква **Є** във вид на „котва“.

Правопис: Нагписът показва ефекти на битовия правопис: в името на пишещия „Ялѣкоса“ се наблюдава замяна на **Ѣ** с буквата **О**, а в „Бѣзнѣгѣ“ замяна на **Ѣ** с буквата **Є**¹⁵⁸. Замяната на **Ѣ** с **Є** може да се отнесе към сметката на руски писар¹⁵⁹.

Друг пример за изписване на „пѣсалѣ“ чрез **Ѣ**. В нашият случай обичайното съкращение „Ѣлѣ“ е изразено чрез **Ѣ** с титла. В разгърнат вид то означава „Ѣѣсалѣ“ („псалѣ“ или писал) и дава възможност да се прочете като формулата „Ном. писал“, известна по епиграфските материали¹⁶⁰. И така, по съвкупност от палеографските и фонетичните признаци нагписът е възможно да се датира през втората половина на XIV в.

Датировка: втората половина на XIV в.

№ 17 (обр. 17)

Местоположение: на източната стена, на около 145 см от нивото на пода и под перваза на първия прозорец от дясно наляво.

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: триредов нагпис с дължина на първият ред 9.5 см и височина на буквите от 0.7 (**Н**) до 1.3 см (**А**). Дължината на втория ред е 13.1 см, а височината на буквите се движи от 0.6 см (**Є**₁) до 1.4 см (**Я**). Последният, трети ред има дължина от 10.1 см и височина на буквите от 0.8 (**Г**) до 2.2 см (**Р**).

Съхраненост: с дълбоко издълбани и ясно различни букви.

Текст:

1. помѣни Г(Н)
2. Ѣ(Є)Д(О)ра с(Ѣ)мена
3. грѣшнѣноу

Възстановен текст: „помѣни ГН Ѣѣдѣора [Н] сѣмена грѣшнѣноу“

Превог: „Поменѣ, Г[оспог]и грѣшнѣнѣ Фѣодор [и] Симѣон“

Атрибуция: поменален нагпис

Съобщения: Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, И. Зайцев, Древнерусские нагписи-графити Константинопольской Софии, в: *1150 лет Российской государственности и культуры*, Москва 2012, 291.

Коментар: поменален нагпис-графит придружен с рисунка на жена гържаща с ръка халис. От ляво и от дясно са поставени два монограма, които могат да се развържат така: левия съдържа името „Мелетий“, а десния - „Патриарх“ - има трима патриарси с това име Мелетий I Пигас (1597 - 1598), Мелетий II Константинополски (16. 11. 1763 - 04.1769) и Мелетий III Константинополски (30. 04 – 10.

158 Зализняк 2004²: 25-26. В грамотите на брезова кора най-ранните случаи на замяна на **Ѣ** с **Є**, както в началото на думата и след гласна, така и след съгласна, се срещат главно през втората половина на XII в. За това вж. В. И. Борковский, Лингвистические данные новгородских грамот на бересте., в: Арциховский, Борковский 1963: 185.

159 Кульбакин 2008²: 50.

160 Впрочем сред значението на глагола „пѣсати“ (пиша) от староруските паметници е засвидетелствано и значение близко до съвременното „подписвам“, „скрепявам с подписа си“. За това вж. Срезневский 1902: 966, 1065, 1776.

П О М Е Н И
 Г О С П О Д И
 С Т Е Ф А Н
 Р А С Т Е Н
 О

0 4 cm

12. 1845). Не е ясно за кой точно от патриарсите се отнася монограмът. Може да се допусне, хипотетично, че заедно с монограма е бил изписан и надписът „ΔΝΑΚ[Ο]ΝΗΣ[Α]Ν”. Рисунокът-графит няма отношение към надписа, тъй като е по-късна и в нея липсват характерните белези от облеклото на една дякониса.

Надписът, възпроизвеждащ добре известната християнска формула „Помени, Господи, ...” е типичен запис, представящ поменален графит, направен за помен на гушата или по някакъв друг случай. В него се споменава името на споминало се лице, вероятно починал родственик на пишещия. Подобни поменални надписи се срещат сред графитите от Киевската „Св. София”: „Помени, Господи, Стефан”, „Помени, Евдокия” и т.н. Към втората половина на XII в. името Федоръ (Федоръ), вариант на християнското име Θεόδωρος¹⁶¹, става широко разпространено и това не секва и през следващия век¹⁶².

Палеография: Няма много палеографски данни за датировка. Архаична палеография с признаци характерни за XI - XII в.: **И** във със заострена тясна петлица, която слиза почти до долната линия на реда, **Н** с хоризонтална напречница и **Н** във вид на латинска буква. Хоризонталната линия на буквата **Ю** е разположена в средата, което е типично за устава XI - XIII в.¹⁶³ Особеност на графитите от храма „Св. София” в Киев е, че през XII - XIII в. буквата се пише по един и същи начин: съединителната черта между лявата и дясната част на буквата се поставя точно по средата¹⁶⁴. Слабопрофилираните **Е** и **С** (с горна и долна засечка) позволяват датировка на надписа през XII в. Към втората половина на XII в., обаче, указват **И** с удебелен гръб и леко набухналите петлиците на **Ъ** и **Ь**. Аналогия на

161 Гиппиус, Успенский 2000: 33; Зализняк 2004²: 809.

162 Мельникова 2015: 268-269 с примерите.

163 Съединителната черта на буквата **Ю** до XIII в. е на средата на буквата, от средата на същия век се вдига нагоре. Срв. Карский 1979: 206; Щенкин 1967: 115.

164 Высоцкий 1976: 187: „следователно, процесът на повдигане на съединителната линия в буквата **Ю** закъснява значително, в сравнение с паметниците на книжната писменост”.

последната буква от средата на XII в. се открива в палеографската таблица на А. Зализняк за грамотите на брезова кора¹⁶⁵. Към това се добавя и начертанието на буквата Р, с глава във вид на неправилен овал, голепен до вертикална мачта, е характерно за края на XII - началото на XIII в.¹⁶⁶

Датиращ момент тук е буквата Ъ, чиято петлица е леко набухнала, нейната мачта видимо излиза нагоре, извън реда, а кобилицата лежи на горното ниво на реда, което е типично за XIII в.¹⁶⁷ Като пример за подобно начертание може да се посочи „ят” от надписа от 1257 г.¹⁶⁸

Правопис: Използването на титла над обичайното съкращение „ГН” показва не само грамотност, но и известна образованост на автора. За ортографията може да се отбележи „битовото” смесване на Ъ с Є („Съ” – „се” в *Съмена*)¹⁶⁹. В църковно представяне на личното име „Съменъ” гръцкото *εο, εω* съответства на *-εο*, напр. „Съменъ” (или *Съменъ*)¹⁷⁰, но в разговорния език, както изглежда, обичайно било [’о], което на писмо по общи правила се представяло във вид на „е” – „Съменъ” и само в качеството на отклонение във вид на „о”, напр. „от *Смона*”¹⁷¹. Отбелязвам запазването на еровата гласна Ъ в (*грѣшнѡю*) и (*Съмена*). Прякото допълнение „Фѣдора *Съмена*” във Вин. п., м. р. огушевен предмет приема окончание за Рог. п. – *а*, а притежателното прилагателно „*грѣшнѡю*” е в двойствено число м. р., основа на **-еп*, огушевен предмет - във Вин. п. приема окончание за Рог. п., двойствено число (*грѣшѣн > грѣшнѡу > грѣшнѡю*)¹⁷². С една дума, в надписът са споменати две лица - Фьодор и Семен, като между тях е изпуснат съедителния съюз *и*.

Освен това, името „Фѣдора” започва с фита Ф, използвана за обозначаване на звука Ф в думите, заимствани от гръцки¹⁷³. В Русия графемата Ф (ферт) и Ф (фита) в еднаква степен се използва за предаване на фонемата Ф¹⁷⁴. Използването на Ф е сред най-характерни признаци на битовата графична система¹⁷⁵. В неголяма част от случаите, изборът между Ф и Ф може да се определи от книжната традиция, изискваща следване на гръцкия първоизточник¹⁷⁶. И накрая, относно използването на малката носовка, според В. Щенкин към средата на XII в. изчезват напълно много черти от старобългарската ортография и „съобразно руската

165 Зализняк 2000: 208, табл. 34, Образцы начерков для буквы Ъ, II. Петлица с пречупване. б) Вертикална мачта, (1140 - 1160).

166 Зализняк 2000: 182, табл. 18, Образцы начерков для буквы Р, I. Закръглена петлица. а) Права мачта, (1180 - 1220).

167 Щенкин 1967: 111, рис. 56, рег 10, знак 7 и с. 116. Рыбаков 1964: Хронологический график для буквы Ъ (средата и края на XII в.); Кульбакин 2008²: 139 (XIII в.). Срв. два надписа от Звенигородските пещери у Высоцкий 1985: 52-53, № 341. Табл. XXVI; XXVII (XIII в.); Высоцкий 1976: 52, № 135 (края на XII – началото на XIII в.).

168 Высоцкий 1976: 185, 97, № 211 (с гата 1257 г.).

169 Зализняк 2004²: 23 го определя като типично за XII в.

170 В старобългарските текстове името „Συμεων” се е схващало като съществително с твърда основа и се произнасяло приблизително „Сюмеон”. В по-късни паметници и съобразно новия изговор на у, името „обикновено само църковно се пише с н или ѣ в първата срѣчка, като запазва обаче ѿ в крайната”: Маводинова 1955: 63-64.

171 Зализняк 2004²: 206 (Съменъ; Съмъко; Съмъка).

172 Зализняк 2004²: 124 разглеждайки окончанията за Дат. п. гв. ч. обелязва, че „много по-старото -ю” е заменено с по-новото „-ою”, но то имало кратък живот във връзка с общото отпадане на двойственото число.

173 Высоцкий 1976: 188 посочва, че „в отделни случаи се използва за предаване на съответния звук в лични имена.” Срв. Высоцкий 1966: 39-41, № 8 „Фѣдѡра” (1054 г.).

174 Зализняк 2004²: 734, 757-759, 807. За грамотите на брезов кора вж. Янин, Зализняк 1986: №№ 545, 553.

175 Зализняк 2004²: 33.

176 Зализняк 2004²: 33 „в грамотите на брезова кора по отношение на избор между Ф и Ф – в едни периоди се предпочита Ф, а в други Ф”. Освен това, според табл. VIII на същият автор, използването на Ф между 1150 - 1200 г. е 83%, а между 1200 - 1300 г. – 93%.

фонетика ... **Ѧ** е заменено с **Ѧ** или с **Ѧ**¹⁷⁷. В надписа графемата е отбелязана след съгласна в значение [ʼa].

Датировка: втората половина на XII в. – началото на XIII в.

НИША

Пог това заглавие влизат серия от 21 надписи-графити, намиращи се на първаза пог зазиган прозорец в ниша на източната стена на северната галерия. Те са разположени на височина 90 см от нивото на пода. От тях деветнадесет влизат в категорията „автографи“, като в гва е добавена молитвена част, егин е с летописен характер и егин е молитвен.

№ 18 (обр. 18)

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: едноредов надпис с добре спазена линия на рега, с гължина 11.5 см и височина на буквите от 0.7 (**Н**, **О**) до 1.3 см (**Ѧ**).

Съхраненост: гълбоко изгълбани и различни букви.

МНХ ДЛЕКОТЕЛЕ

0 4 cm

Текст: МНХДЛЕКОТЕЛЕ

Превод: „Михал [Михаил] Котел“

Атрибуция: автограф

Съобщения: Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, И. В. Зайцев, Древнерусские надписи-графити Константинопольской Софии, в: *1150 лет Российской государственности и культуры*, Москва 2012, 290; Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, Древнерусские надписи в Софии Константинопольской, в: *Славянский альманах*, Москва 2012, 46.

Палеография: За палеографски наблюдения данните са недостатъчни, но съдейки по правописа, вероятно надписът е изписан през втората половина на XII в. Например **Є** – представлява извит овал с излизащо силно напред езиче. Сходно начертание се среща в датиран през 1197 г. надпис от киевската „Св. София“¹⁷⁸.

177 Щепкин 1967: 114.

178 Высоцкий 1976: 155, № 156 (обръщението към св. ХЛ мъченици).

Правопис: Най-напред трябва да се посочи, че личното име представя замяната на християнското канонично име на –ил (Михаил) с много по-разпространената му форма Михалъ¹⁷⁹, често срещана в новгородските летописи между XII – XIII в. Патронимът „Котелъ” е образуван от „Котълъ > Котелъ” с типичната за „битовия” правопис през XII в. замяна на Ъ/Ѣ с Ѣ¹⁸⁰. Подобно име не е изненада за Новгород, тъй като при археологически разкопки често се откриват останки от големи котли за варене на храна. Б. Колчин отбелязва следното: „изчукания корпус на котела винаги се изработвал от дебел меден лист, но ушите, за които се окачвал¹⁸¹ и котлите, винаги се правели от желязо”, а Новгородската кормчия (1280 г.) има текст от Теодор Студит, който разпорежда: „ако ступиш гърненце и котле, или тиган, или груг съд за варене, да се поклониш 100, или 200, или 300”¹⁸². Топоним с името „Котелъ” се среща в Новгородските данъчни книги¹⁸³. Впрочем формата на личните имена в именителен падеж, м. р., ег. ч. от типа „Михале” и „Лазоре” (следващия надпис № 18), където крайното Ѣ заменя Ъ/Ѣ, са добре известни в Новгород, както в надписи-графити¹⁸⁴, така и върху грамоти на брезова кора и пергаментни паметници¹⁸⁵. Тя прониква в надписите-графити не по-рано от втората половина на XII в.¹⁸⁶ Според изследователите на новгородската антропонимика влияние върху тази форма оказва звателната¹⁸⁷. Тук обаче трябва да отбележа, че тази форма за настаняване на звателните форми за Им. п. ег. ч. при личните имена, е характерна и за повечето български и сръбски паметници, поне до края на XV в.¹⁸⁸ От своя страна А. Зализняк показва, че такова окончание редовно се среща в грамотите на брезова кора и е свойствено не само за съществителните, но също и за прилагателните, местоименията и перфектното причастие на –л, което е особеност на новгородския диалект¹⁸⁹. Към това се добавя и запазването на ерова гласна Ѣ пред плавното -л, което ни отправя към XII в.

Датировка: средата - втората половина на XII в.

№ 19 (обр. 19)

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: едноредов надпис с лек наклон надясно и дължина 15 см. Височината на буквите се колебае между 0.8 (А, О) до 1.6 см (У).

Съхраненост: плитко издълбани, добре различни.

179 Зализняк 2004²: 204, 378.

180 За етимологията вж. Фасмер 1986а: 351. 181.

181 Колчин 1959: 104-105.

182 Арциховский, Янин 1978: 95.

183 НПК 1915: 149.

184 Медынцева 1978: надписи от XI - XII в. - 28, № 7; 45, № 21; 136; 97, 91, № 145 и 104, № 154.

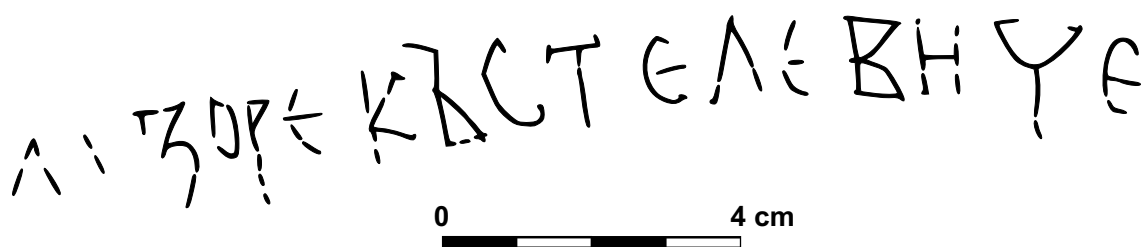
185 Пълното господство на окончанието –е в живата новгородска реч е през XI - XII в., докато от XIII в. нататък започва неговото изтласкване от нулевото. По въпроса за окончанието –е вж. Янин, Зализняк 1986: 132-133.

186 Рождественская 1992: 137.

187 Рождественская 1992: 100.

188 За това вж. Младенов 1979: 250; Андреев 2007: 47-86.

189 Янин, Зализняк 1986: 132-135 (№ 540-614).

Текст: Л(а)зорѣ Къстелевиче

Превод: „Лазар Къстелевич“

Атрибуция: автограф

Съобщения: Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, И. В. Зайцев, Древнерусские надписи-граффити Константинопольской Софии, в: *1150 лет Российской государственности и культуры*, Москва 2012, 290; Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, Древнерусские надписи в Софии Константинопольской, в: *Славянский альманах*, Москва 2012, 46.

Палеография: Начертанията на буквите са типични за устава от XI - XII в.: Н се пише като латинско N; напречницата на буквата Н е по средата на буквата; петлиците на К и Т са геометрични¹⁹⁰. Към тях се добавят буквите З и У. По форма, първата буква има аналогия със З в грамота върху брезова кора № 487 с датировка първата половина на XII в.¹⁹¹ Втората е със симетрична малка чашка, чиито горни краища са извити навътре, поставена на високо столче и датируема между XI - XII в.¹⁹² Буквата Р е с права линия и закръгление отгясно, а излизането на мачтата извън голната линия на реда се среща в грамотите на брезова кора от XII в.¹⁹³ Но подобна форма се среща и в графити от XIII в.¹⁹⁴

Правопис: В надписа е отразена новгородската форма, окончанието -е в Им. п., м.р., ед. ч. в името „Лазорѣ“ (с вокализъм О)¹⁹⁵. Така в надписът е отразена фиксираната във всички грамоти на брезова кора форма „Лазорѣ“, вместо книжовната „Лазарѣ“. Изходна форма за патронима „Къстелевичѣ“ вероятно е съществителното име м.р. „Костель“ (кула)¹⁹⁶.

Според Ю. Унбегаун патроними на -ичь били широко разпространени в Новгород и Псков, при това не само в горните слоеве на обществото¹⁹⁷. Но суфиксът -ичь, който придава патронимичен характер на думата, към която стои, се среща и сред старобългарските имена – например в надписа на Мостич¹⁹⁸. Както показват староногородските писмени източници, мъжките патроними на -ичь- притежавали много по-значителни деривационни възможности и се

190 Щепкин 1967: 111-112; Карский 1979: 188. За В вж. Рыбаков 1964: табл. V-VI, 27 (1161).

191 Арциховский, Янин 1978: 79-80; Зализняк 2000: 168, табл. 9, Образцы начерков для буквы З, III. Лявонаклонено, б) Четал (1140 - 1160); Карский 1979: 192. Срв. също Рыбаков 1964: табл. VII-VIII, 34 (1218); Рождественская 1992: 97, № 55.

192 Рыбаков 1964: табл. V-VI, 27 (1161) и 28 (1164).

193 Шляпкин 1913: 58, рис. 141 и 142.

194 Рождественская 1992: 69, № 13 (XIII в.).

195 Формата „Лазорѣ“ се среща в Зографското евангелие, а в старорурската област – в различни ръкописи, сред които Изборник на Светослав (1076 г.), Успенски сборник и гр.

196 Срезневский 1893: 1296. Един селянин на име Михаил Костел е засвидетелстван през 1498 г. в Новгород. Срв. Веселовский 1974: под буква К.

197 Унбегаун 1989: 14.

198 Маврогинова 1955: 10, 61.

образували без ограничения от разнотипни имена, в крайна сметка, без значение дали изходното име е дохристиянско или християнско. Първичната функция на суфикса *-ичь-* се заключава в изразяване на кръвно, потомствено родство¹⁹⁹. В повечето случаи староневгородските мъжки патроними са производни от основи на прилагателни имена с посесивна суфиксация: *-ов-/ев-* (*Къстелев+нучь*), *-ин-* (*Судш+ин*) или **-j-*²⁰⁰. Патронимът обаче започва морфологически да се преориентира с междинен агектив към изходното име. По силата на това притежателният суфикс или съвсем се елиминира, или обединява с *-ичь-*. Това засяга суфиксите на *-ов-/ев-* и довежда до появата на сложния суфикс *-ович-/евич-* в нашият случай „*Къстел+евичь*”.

Патронимът ни отправя към по-архаичната форма на личното име „*Костель*” със запазване на редуциран *Ъ*, което позволява да отнесем надписа към XII в. Той отразява също и едно от староневгородските диалектни явления - окончанието *-е*, типично за формите на Им. п., ег. ч. Съчетаването на архаичната графика и ортография от XI - XII в. датират надписа през XII в.

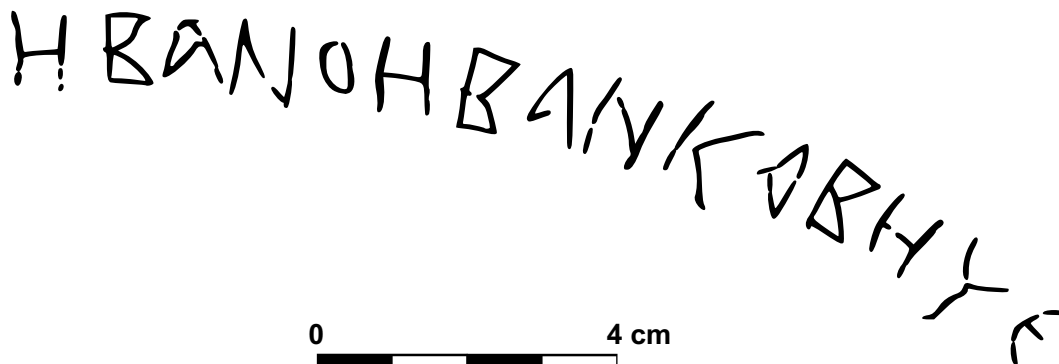
Датировка: XII в.

№ 20 (обр. 20)

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: едноредов надпис с гължина 14 см и с височина на буквите от 0.7 см (O) до 1.3 см (K, Y). Надписът започва хоризонтално, но след второто *В* започва да се спуска надясно.

Съхраненост: плътко изгълбани, добре различими.

Текст: ИВАНОВАНКОВИЧ

Превод: „Иван Иванович”

Атрибуция: автограф

Съобщения: Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, И. В. Зайцев, Древнерусские надписи-граффити Константинопольской Софии, в: *1150 лет Российской государственности и культуры*, Москва 2012, 290; Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, Древнерусские надписи в Софии Константинопольской, в: *Славянский альманах*, Москва 2012, 46.

¹⁹⁹ Мавродинова 1955: 10.

²⁰⁰ Унбегаун 1989: 16. Формите на *-ичь* достатъчно често се срещат в новгородските грамоти на брезова кора вж. Янин, Зализняк 1986: 260-306.

Палеография: В надписа Н е с хоризонтална напречница, петлиците на Я и Ё^{2, 12} са геометрични, Н с диагонал спускащ се от върха на лявата до долния край на дясната мечта. Всичко това са признаци много по-характерни за XI - XII в. Но във формата на У се забелязва нарушаване на закръглеността и заострянето на долния край на чашката, което е знак за XIII в.²⁰¹ Впрочем тук се открива своеобразната форма на Ё, чиято лява страна е вертикална, горната и долната линия са хоризонтални, а дясната част се състои от две линии, пречупени погънати без да се допират до лявата мечта. Тази форма има аналогии както в грамотите на брезова кора, така и в надписите от XIII и границата на XIII - XIV в.²⁰²

Правопис: В бащиното име „Нванковнѹ“ отново е използвано окончанието –е- за Им. п., ед. ч., м. р., както и окончанието –о- в Им. п., ед. ч., м. р. в личното име Иван (Нвано)²⁰³. Тези окончания са характерни за староневгородския диалект и отразяващите го книжни текстове: грамоти на брезова кора (XII - XIII в.), надписи-графити и надписи към фрески. За надписа е характерно и отпадането на крайна ерова гласна Ъ между съгласни в хипокористичния патроним (Нванковнѹ, вместо Нванѡковнѹ). Най-вероятната дата на надписа, предвид на палеографията и ортографията, е втората половина на XII - първата четвърт на XIII в.

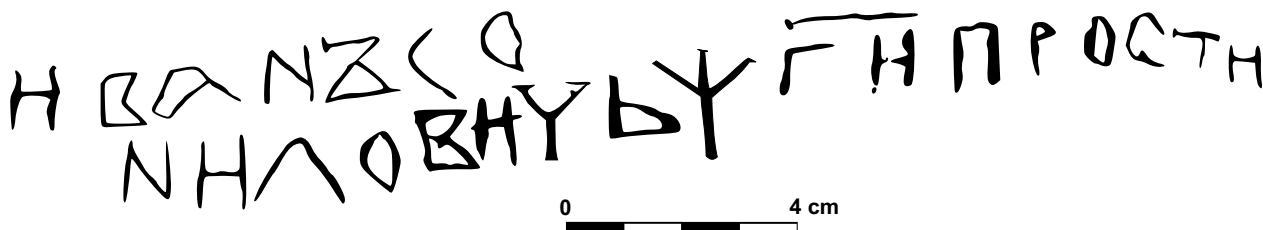
Датировка: втората половина на XII - първа четвърт на XIII в.

№ 21 (обр. 21)

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: двуредов надпис с дълбоко издълбани букви и леко въздигане на дясно. Първият ред е с дължина 8.8 см и височина на буквите от 0.9 см (Я, Ё) до 1.2 см (С). Дължината на втория ред е 19.6 см, а височината на буквите се движи от 0.6 см (Т) до 1.8 см (У).

Съхраненост: дълбоко издълбани, добре различими букви с изключение на последните четири, които са полуизтрити.

201 Щенкин 1967: 115; Карский 1979: 202. Срв. също Рыбаков 1964: Хронологический график для буквы У (началото на XIII в.); Рождественская 1992: 87, № 38 (границата на XIII - XIV в.).

202 Рождественская 1992: 97, № 55.

203 Според Т. Рождественская (Рождественская 1992: 138) обаче, за разлика от грамотите на брезова кора, замяната на ъ с о в края на думата прониква в надписите не по-рано от втората половина на XII в.

Текст:

1. НВАНЪ СОѢ

2. НИЛОВНУѢ Ѳ ГН ПРОСТН

Превод: „Написа Иван Сонилович. Г[оспог]и, прости”**Атрибуция:** автограф с молитвена добавка**Съобщения:** Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, И. В. Зайцев, Древнерусские надписи-графити Константинопольской Софии, в: *1150 лет Российской государственности и культуры*, Москва 2012, 290; Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, Древнерусские надписи в Софии Константинопольской, в: *Славянский альманах*, Москва 2012, 46.**Коментар:** Надписът представя обичайната формула за автограф - името и „писал”, предадено тук чрез Ѳ. След като изписал името си в края на надписа авторът на графита поставил и началото на традиционната благожелателна формула „ГН ПРОСТН”. Според Т. Рождественская молитвените надписи с каноничната формула „Господи, помози” показват способност към нанизване на еднородни сказуеми: „помилуй”, „помяни”, „спаси”, „прости” и т.н.²⁰⁴**Палеография:** От палеографските особености на надписа следва да посочим някои доста ранни признаци, характерни за устава от XI - XII в.: Н – хоризонтална напречница, Ъ, Ъ – триъгълна петлица, както и Н, която е тъждествена с латинската буква N. Показателна е буквата У, която има характерни особености и е гатоопределяща. Тя е симетрична, със закръглена чашка и горен ръб огънат навън, поставена на високо столче, което е отличителен признак за XI - XII в.²⁰⁵ и не позволява да отнесем надписа по-късно от първата половина на XIII в. Буквата Ъ е с вертикална мачта и закръглена петлица, която изчезва на границата на XII с XIII в. В надписа има и някои форми на букви, които показват признаци за XIII в.: Ё₂ е надебеляла, с недостигаща до лявата част петлица²⁰⁶; А със закръглена петлица и „покрив” отгоре и Ё₁₂ с намалена горна част²⁰⁷. Като най-вероятна дата за изписването на този надпис може да се посочи втората половина на XII в.**Правопис:** В надписа-графит „пѣсалъ” е написано чрез буквата Ѳ. Обикновено авторите на надписите-графити избягват да пренасят гумите, което е лесно достижимо при писане върху неограничена плоскост. Когато се налагало пренасяне на гуми, то това ставало сричка по сричка, при което сричката задължително завършвала на гласна - С[о]ниловичъ. В патронимът е отразено и удължаване на ерова гласна Ъ в силна позиция и превръщането и в нормална - О (Сѣнѣ > Сонѣ), което в староруският език става между втората четвърт на XII в. - края на първата четвърт на XIII в.²⁰⁸**Датировка:** втората половина на XII - първата четвърт на XIII в.

204 Рождественская 1992: 14.

205 Щепкин 1967: 115; Карский 1979: 202; Кульбакин 2008²: 136; Соболевский 1908: 38; Чаев, Черепнин 1946: 136; Срезневский 1885: 125, 161.

206 Рыбаков 1964: таб. XV, № 2, 3, 4, таб. XXI, № 2, 3 и хронологический график для буквы В. Срв. също Арциховский 1963: 10.

207 Зализняк 2000: 156, табл. 3, Образцы начерков для буквы В, V (XIII в.).

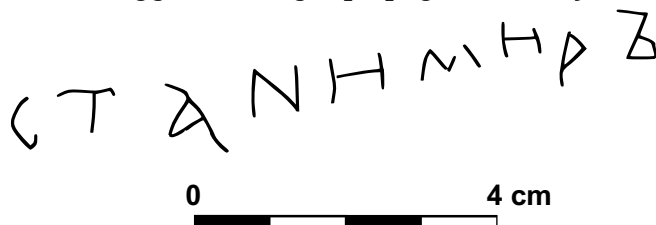
208 В новгородските грамоти на брезова кора надеждни примери за проявяване на редуцирани се срещат не порано от средата на XII в. Срв. Зализняк 2004²: 65-66, § 2.26.

№ 22 (обр. 22)

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: едноредов надпис с леко издигане на дясно след буквата Н. Той е с дължина 8.5 см и с различна височина на буквите, варираща от 0.4 (Н, М) до 0.9 см (Я).

Съхраненост: плитко издълбани, добре различими букви.

Текст: станнимъ

Превод: „Станимир“

Атрибуция: автограф

Съобщения: Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, И. В. Зайцев, Древнерусские надписи-граффити Константинопольской Софии, в: *1150 лет Российской государственности и культуры*, Москва 2012, 290; Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, Древнерусские надписи в Софии Константинопольской, в: *Славянский альманах*, Москва 2012, 46.

Издания: Т. Томов, Надписи-граффити от Балканите в църквата „Св. София“ в Константинопол, *Littera et Lingua, Електронно списание за хуманитаристика* 2015, Публ. 2016, 12/ 1-2 <http://slav.uni-sofia.bg/naum/lilijournal/2015/12/1-2/ttomov>.

Коментар: Надгудалектно композитно име завършващо на –мир- с фонетичен край на гласна -и- в първата част на прибавката²⁰⁹. Името е образувано от страдателно причастната форма на глагола „статн“, чието значение „да остане, да устои“ е заложено в него като заклинание²¹⁰. Един Станимир е оставил своя автограф в киевската „Св. София“²¹¹. През 1217 г. в Новгород е известен Станимир Дърнович²¹², друг срещаме в Тверска грамота на брезова кора²¹³ и около 1310 г. Станимир, син на новгородски свещеник²¹⁴. Впрочем това архаично име не излиза извън рамките на XI - XIII в., тъй като след 1300 г. са отбелязани само патроними – например Станимировичъ.

Палеография: Неголемият брой букви затруднява палеографската датировка. Начертанието на буквите Н, Н, Ъ е характерно за устава от XI - XII в. Все пак може да се отбележат буквите Я, чиято форма с угължен гръб насочва към втората половина на XII в. и Р, за която И. Шляпкин отбелязва „... от XIII в. горната част започва да приема вид на триъгълник“²¹⁵.

Датировка: втората половина на XII в.

209 В много случаи грамотите на брезова кора показват отпадане на гласния звук в края на първия компонент от сложни лични имена. Срв. Зализняк 2004²: 69.

210 Заумов 1994²: 205. Срв. също Skulina 1974: 218; Чучка 2011: 191; Sosnowski 2015: 136; Sosnowski 2018: 479.

211 Высоцкий 1976: № 199 (Станомиринъ).

212 НПАСтМЛИз 1950: 57, 258.

213 Зализняк 2004²: 461 (Б 136, стратиграфска датировка края на XII - първата четвърт на XIII в.; извънстратиграфска датировка – 20-те години на XIII в.).

214 Срезневский 1882²: 172.

215 Шляпкин 1913: 58, рис. 144. Срв. също Рыбаков 1964: Хронологический график для буквы Р (края на XII - началото на XIII в.) и табл. VII-VIII, 36 (1230).

№ 23 (обр. 23)

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: двуредов, след **Н** надписът завива надясно и нагоре. Първият ред е с дължина 8.6 см и височина на буквите от 0.5 см (**Н**₂) до 0.9 см (**С**). Дължината на втория ред е 4.1 см, а височината на буквите се движи от 0.5 см (**О**) до 0.7 см (**Б**₃).

Съхраненост: плитко изгълбани, на места полуизтрпiti букви.

Текст:

1. (В)аснл _ _ (Н)ван

2. (К)ѠВ(Н)Ц

Възстановен текст: „васнл[нн]

нванковнц”

Превод: „Василий Иванович”

Атрибуция: автограф

Съобщения: Ю. А. Артамонов, А. А.

Гиппиус, И. В. Зайцев, Древнерусские

надписи-граффити Константинопольской Софии, в: *1150 лет Российской государственности и культуры*, Москва 2012, 290; Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, Древнерусские надписи в Софии Константинопольской, в: *Славянский альманах*, Москва 2012, 46.

Коментар: Разстоянието между буквите **Л** и **Н** е такова, че тук могат да се поместят два знака. Това би могло да е окончанието *-ии* и така да се получи личното име „Васнлнн”.

Палеография: За палеографски наблюдения ганните в надписа са недостатъчни. Начертанието на буквите **Я**₂, **10** (с удължен гръб, втора половина на XII в.) **Н**, **Н** и **Р** е типично за XII в. Отбелязвам буквата **В**, която се среща три пъти и всяка форма е различна от другата. Първата е с голям връх (края на XII в.), втората е обичайна – с геометрични и равни по-големина петлици (XII в.), а третата – с долна коса към мачтата (края на XII в.)²¹⁶. Забележителна е употребата на **Ц**, написано в обратен ред, при който опашката на буквата се спуска от лявата, а не от дясната мачта. То обаче няма хронологично значение. Според Т. Рождественская „огледалността” на буквата **Ц** може да се обясни с ортографски причини, свързани с особен механизъм на отразяване на новгородското „цокане”²¹⁷. Вероятната датировка на надписа по палеографски ганни е втората половина на XII в.

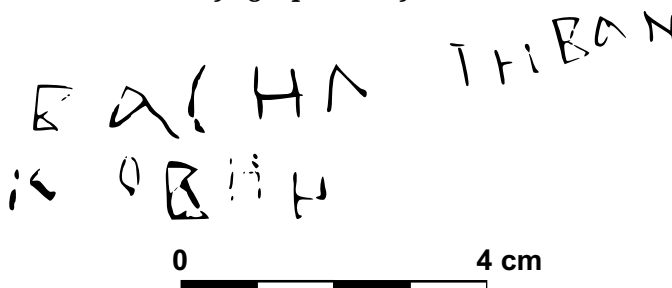
Правопис: Отсъствието на **Ъ** в края на реда отразява или местна радиция, или индивидуални особености на писаря. Вместо **У** в съответствие с новгородското произношение в патронима е написано **Ц**, което е пример за новгородското „цокане”²¹⁸. При пренасянето на патронима отново се спазва правилото то да е на сричка, задължително завършваща на гласна или **Ъ/Ь**: Иван[ъ]ковицъ. Отпадането на крайни ерови гласни между съгласни в патронима води към гата след втората половина на XII в., когато те престанали да съществуват като самостоятелни фонemi и се съкратили до нулев звук.

Датировка: втората половина на XII - първа четвърт на XIII в.

216 Зализняк 2000: 156, табл. 3, Образцы начерков для буквы В, III; V и V. 3.

217 Рождественская 1992: 44, 136. Кульбакин 2008²: 48.

218 Зализняк 2004²: 33

№ 24 (обр. 24)

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: гвурегов нагпис с гължина на първият ред 6 см и височина на буквите от 0.5 см (О) до 1.3 см (Д). Дължината на втория ред е 5.9 см, а височината на буквите се гвижи от 0.5 см (Ш) до 1.1 см (Г).

Текст:

1. ДОБРЪНА

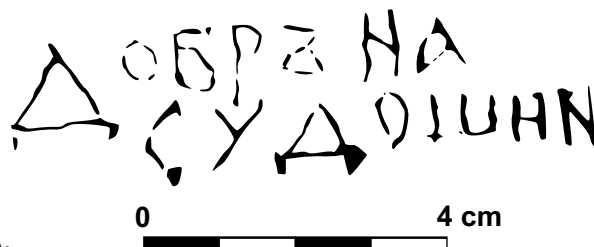
2. СУДОШНИ

Възстановен текст: „ДОБРЪНА
СУДОШНИ[НУЪ]”

Превог: „Добриня Судошин[ич]”

Атрибуция: автограф

Съобщения: Ю. А. Артамонов, А. А.

Гиппиус, И. В. Зайцев, Древнерусские нагписи-граффити Константинопольской Софии, в: *1150 лет Российской государственности и культуры*, Москва 2012, 290; Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, Древнерусские нагписи в Софии Константинопольской, в: *Славянский альманах*, Москва 2012, 46.

Коментар: Личното име е Добрыня/Добрына с основа „добрыи-” (добро, добро отношение, добродетел)²¹⁹ е гостатъчно добре засвидетелствано в Новгород и неговите земи чрез многобройни производни названия²²⁰. Тази основа е предпочитана за образуване на пожелателни имена. Според Новгородската първа летопис това име са носили няколко исторически лица свързани с Новгород: Добрыня, чичо на княз Владимир, покръстил новгородците в края на X в.; един от новгородските управители и известният новгородски архиепископ Антоний, чието светско име е Добрыня Ядрейкович. През ранно- и късносредновековният руски период се среща същият антропоним или негов производни: Добрыня, Добрына, Дабрыня, Добрынки, Добрынко, Добрило, Доброгост, Доброслав, Добрыня²²¹.

Палеография: Макар и малко за уверена датировка на графита от палеографските признаци следва да отбележим:

Д – петлицата е изгута и остра, форма характерна за XII в.²²²

Б – набухналата петлица на буквата свидетелства по-скоро за началото на XIII в.

Н₁₃ – буквата е с архаична форма - напречницата е разположена хоризонтално и в средата на мачтите.

Н₆ – буквата напомня на латинското N, напречницата се спуска от крайната горна точка на лявата мачта до най-долната точка на дясната мачта. При втората буква (**Н₁₄**) диагоналът започва малко под върха на лявата мачта и достига почти до средата на дясната мачта. Подобно начертание, според В. Щепкин, буквата може да има през XII в., но отчитайки, че в брезовото писмо и графитите се наблюдава известно закъснение в еволюцията при изписване на

219 Словарь 1977: 271. Разбира се тази дума имала и други значения, свързани със смисловото поле „добър”.

220 Васильев 2012: 132-133, 306, 334-340.

221 Срезневский 1893: 683; Тупиков 1903: 185. Откриваме един Добрыня Судиславичъ през 1186 г. За него у Тупиков 1903: 129.

222 Зализняк 2000: 152, табл. I, Образцы начерков для буквы А, II. Изгута, а) Остро (1120, 1150). Срв. също Рыбаков 1964: табл. V-VI, 28 (1164).

знаците, то може да се допусне, че N със скъсена диагонална права говори повече за XIII в., отколкото за XII в.²²³

Р – буквата, характерна за XII в., има формата на бастунче, извита полукръгла главичка, която не е затворена отдолу.

Ш – буквата е повдигната над реда, което е архаичен признак²²⁴.

Правопис: Изписването на **Ў** вместо **ОУ** в книжните паметници се наблюдава от втората половина на XIII в.²²⁵, а в грамотите на брезова кора от края на първата четвърт на XIII в.²²⁶ В епиграфиката обаче има немалко отклонения от това правило и простото **Ў** се среща още през XII в.²²⁷ Предаването на **И** с **Ъ** може да се тълкува и като грешка (при която втория елемент изобщо не е отбелязан), и като изравнен гласеж на **И** и **Ъ**²²⁸. Подобна замяна се среща често в грамотите на брезова кора²²⁹. Обозначаването на лица със суфикса **-ына** е характерно главно за източнославянските територии. Освен това личното име Добрыня (наред с Добрыня, Дабрыня, Добрынко и т.н.) се среща в ранно- и късносредновековните руски, украински и белоруски ономастикони²³⁰. Очевидно недописано остава патронимичното название, където след притежателния суфикс **-ин-**, трябва да очакваме показващия произхода елемент **-ичь-** или Судошин+ичь от личното име Судъша или Судоша (от Судомиръ, примирител)²³¹ с ефект на битовия правопис **Ъ>О**²³². Образуването на патроними от антропоними, съдържащи хипокористични морфи почти винаги става с помощта на суфиксите **-ов-/ев-, -ин-**. Впрочем в новгородските летописи откриваме имената Судила²³³ и Судимир²³⁴, както и княжеското име Судислав²³⁵. Отбелязвам запазването на еровата гласна **Ъ** в патронима.

Датировка: втора половина на XII в.

№ 25 (обр. 25)

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: едноредов надпис с обща гължина 15.6 см и височина на буквите варираща от 0.4 см (**Є**₂) през 1 см (**Р**₁₁) до 1.2 см (**Ψ**).

223 Щенкин 1967: 115. Срв. също Зализняк 2000: 178, табл. 15, Образцы начерков для буквы Н, I. Основен вид. б) Полудиагонал. (1200 - 1240).

224 Рождественская 1992: 49, № 1; 51, № 2; 68, № 12.

225 Щенкин 1967: 116, 118.

226 Янин, Зализняк 2000: 263, № 147.

227 Вж. например надписа, с монографа **Ў** след съгласна, върху т. нар. Розвологов камък от 7 май 1171 г. См. Рыбаков 1964: 33, № 29. Срв. също Арциховский 1954: 72 с примерите; Арциховский 1963: 25; Высоцкий 1966: 18, 80; 1976, 56-58, 73-80.

228 Смядовски 1993: 124.

229 Зализняк 2004²: 686.

230 Туников 1903: 185; Демчук 1988: 73; Бирьла 1969: 123.

231 Срв. Фасмер 1987: 795-796 прасл. *sŏdimir (от *sŏditi 'судить'). Имена на **-ша** – са разпространени съкращения от Радислав, Судомир, Жидислав и т.н.

232 За името Судъша вж. Зализняк 2004²: 241. Умалителното име Судиша фигурира в грамота на брезова кора № 235. Срв. Арциховский, Борковский 1963: 56. За староруското лично име Судимиръ вж. Туников 1903: 434.

233 НПАСтМЛИз 1950: 26, 27, 29; Высоцкий 1976: 38, № 112 (Судило, XII в.); Туников 1903: 378.

234 НПАСтМЛИз 1950 65, 67, 74, 270, 273.

235 НПАСтМЛИз 1950: 17, 159, 183; Арциховский, Борковский 1963: 56, № 235.

Съхраненост: плитко изгълбани, полуизтрити букви.

Ψ СЕМ(Е)ЮНО БОРНСОВНУЕ

0 4 cm

Текст: (Ψ с)ЕМ(Е)ЮНО БОРНСОВНУЕ

Превод: „Написа Симеон Борисович”

Атрибуция: автограф

Съобщения: Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, И. В. Зайцев, Древнерусские надписи-граффити Константинопольской Софии, в: *1150 лет Российской государственности и культуры*, Москва 2012, 290; Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, Древнерусские надписи в Софии Константинопольской, в: *Славянский альманах*, Москва 2012, 46.

Коментар: Според А. Гиппиус²³⁶ този надпис може би е свързан с новгородският боярин и управител на града през 1219 г.²³⁷ Симеон Борисович, син на Борис Мирошкинич и потомък на един от старите и влиятелни родове в Новгород – Мирошкинич²³⁸. Добре известна личност в Новгород²³⁹, той участва в пратеничеството до Торжок (1215 г.) при суздальския княз Ярослав II Всеволодович (1191 - 1246) с молба да прекрати търговската блокада срещу новгородци²⁴⁰, а през 1224 г. е осветена издигнатата от него черква „Св. Павел Изповедник” на Варяжката улица²⁴¹, превърната през 1238 г. от неговата вдовица в манастир „Св. Павел”²⁴². По време на метеж в Новгород, организиран от боярина Степан Твердиславич от Пруската улица и поддръжниците княз Ярослав, срещу управителя Внесд Водовик, родственик на Симеон Борисович, на 9 декември 1230 г. последния бил убит, жена му арестувана, домът му разграбен и имуществото му раздадено по сотни²⁴³. Погребан в католиконът „Св. Георги” на Юриевия манастир, през 1935 г. неговата гробница (тухлен склеп) била отворена и тленните му останки проучени²⁴⁴. Извършените наблюдения са твърде любопитни - оказва се, че когато Симеон е убит, той е бил на възраст над 60 г. и страдал от подагра²⁴⁵.

Палеография: За палеографски наблюдения данните са малко. Може да се отбележи, че хоризонталната линия на Ю е разположена по средата на буквата

236 Артамонов, Гиппиус 2012: 46.

237 НПАСтМЛИз 1950: 59, 260; ПСРА 1848: 27. Срв. също Янин 1962: 16 (38), 22, 29 (38), 128, 160. Той е единствен представител на Славенския край на Новгород сред управителите до средата на XIV в.

238 Гиппиус 2006: 104; Лавренченко 2016: 47. Негов дядо е Мирослав Несдинич, видна политическа личност в Новгород през XII в. и управител на града (1189 - 1199), по-известен на съвременниците си като Мирошка. Вж. Гиппиус 2001: 63, 65 (генеалогическа таблица); Гиппиус 2009: 430.

239 Като син на Борис Мирошкинич, той единствен е погребан в католикона на Юриевия манастир след Мирошка Несдинич и Дмитрий Мирошкинич. За това у Гиппиус 2006: 104.

240 Каргер 1946: 222; Хорошев 2007: 430.

241 Янин 1962: 126; Гиппиус 2006: 104.

242 НПАСтМЛИз 1950: 63. Срв. Каргер 1946: 222; Лавренченко 2016: 47.

243 НПАСтМЛИз 1950: 70, 277. Срв. също Каргер 1946: 222; Янин, Новгородские посадники, 138.

244 Каргер 1946: 222.

245 Роханов 1965: 273-274.

и ни отправя към XI - XII в.²⁴⁶ Петлицата на Б нараства на височина и показва набъбване, което става в края на XII в.²⁴⁷ Буквата Н₁ е с повдигната напречница, разположена малко над средата на буквата, което е обичайно за ръкописите от XIII в.²⁴⁸ Скъсената диагонална права на буквата Н, достигаща до средата на дясната мачта, е признак повече за XIII в., отколкото за XII в.²⁴⁹ Във формата на У се забелязва нарушаване на закръглеността и заострянето на долния край на чашката, което е знак за XIII в.²⁵⁰

Правопис: В надписа-графит „пѣсалъ“ е написано чрез буквата П. Очевидно личното име (Сѣмѣюнъ) в надписа представя един от народните варианти на името Симеон (в стандартна графика Снмѣонъ). В некнижните, диалектни заемки от различни езици, закономерен рефлекс на [i] е славянското [ъ]²⁵¹, а гръцкото „eo, ew“ предавано чрез -eo и трансформирано в живата реч на -e, „след задноезични и лабиални съгласни“ се заменя с [ju]²⁵². За ортографията може да се отбележи графичното смесване на буквите Ъ/Ѣ, както и силният Ъ в „Сѣмѣюнъ“²⁵³. В личното име и патронима отново е налице характерното староновогородско диалектно явление - флексията -o/-e във формите на Им. п., ег. ч., м. р.

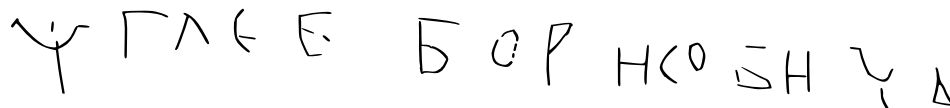
Датировка: втора половина на XII - начало на XIII в.

№ 26 (обр. 26)

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: едноредов надпис, точно под предходния, с обща дължина 12.5 см и височина на буквите варираща от 0.4 см (O₂) до 1 см (П).

Съхраненост: плътко издълбани, но добре различими букви.

0 4 cm

Текст: П ГЛ(Ѣ) ВОРНСО(В)НУЪ

Възстановен текст: „П ГЛ(Ѣ)[ъ] ВОРНСО(В)НУЪ“

Превод: „Написа Глеб Борисович“

Атрибуция: автограф

Съобщения: Ю. А. Артамонов, А. А. Гуппиус, И. В. Зайцев, Древнерусские надписи-графити Константинопольской Софии, в: *1150 лет Российской государствен-*

246 Щепкин 1967: 115.

247 Зализняк 2000: 154, табл. 2, Образцы начерков для буквы Б, 4. Висока петлица (1180 - 1200).

248 Щепкин 1967: 115.

249 Щепкин 1967: 115. Срв. също Зализняк 2000: 178, табл. 15, Образцы начерков для буквы Н, I. Основен вид. б) Полудиагонал. (1200 - 1240).

250 Щепкин 1967: 115; Карский 1979: 202. Срв. също Рыбаков 1964: Хронологический график для буквы У (началото на XIII в.); Рождественская 1992: 87, № 38 (границата на XIII - XIV в.).

251 Вайан 1952: 53.

252 Зализняк 2004²: 206.

253 Зализняк 2004²: 309, № 735 (средата на XII в.); с. 364-366, № 710 (60-те - 90-те г. на XII в.). Срв. също графитите от черквата „Св. София“ в Киев у Высоцкий 1966: 69 № 25 (Сѣмѣюнъ), с. 97 № 53 (Сѣмѣюн, XIII в.), с. 84, № 186 (Сѣмѣюнови, XIII в.), № 382 (Сѣм[ъ]юнов).

ности и култури, Москва 2012, 290; Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, Древнерусские надписи в Софии Константинопольской, в: *Славянский альманах*, Москва 2012, 46.

Коментар: Няма нищо странно в това, че двата надписа са разположени един под друг предвид на факта, че Симеон Борисовиче имал брат на име Глеб, който очевидно го е придружил в пътуването му до византийската столица²⁵⁴. Много малко са сведенията за него, но в Новгородската първа летопис под 1232 г. той е споменат сред боярите-поддръжници на опитващия се да заеме отново позиции в Новгород Святослав Всеволодович (1196 - 1252, син на черниговския княз Всеволод Святославич, 1155 - 1196)²⁵⁵. След неуспешен опит да се загържат в Псков разменили плененият от тях хилядник Вячеслав Гориславич за боярските жени, оказали се заложници на Ярослав Всеволодович след идването му в Новгород и сред тях е спомената и тази на Глеб Борисович²⁵⁶. Псковци отблъснали боярите и през 1233 г., когато са на страната опитващият се заедно с немците да превземе Изборск княз Ярослав и ги изпратили на заточение в Переяславъл²⁵⁷. След това Глеб Борисович се установил в Торжок и там, на 5 март 1238 г., загинал при превземането на града от татаро-монголите²⁵⁸.

Палеография: За палеографски наблюдения данните са малко. Може да се отбележи, че буквата Н₉ е с повдигната напречница, разположена малко над средата, което е обичайно за ръкописите от XIII в.²⁵⁹ Формата на П е типична за XII в., закръглена чашка на високо столче, но се отличава по това, че мачтата не се въздига над чашката, както е през XIII в.²⁶⁰ В петлицата на буквата Б_{5, 6} се вижда набъбване, което става в края на XII в.²⁶¹ Буквата Р е с права линия и почти четириъгълно очертание на петлицата. Тази форма се появява в паметниците от края на XII в. и се разпространява през XIII в.²⁶² Във формата на У се забелязва нарушаване на закръглеността и заострянето на долния край на чашката, което е знак за XIII в.²⁶³ Палеографските признаци ни водят към втората половина на XII - началото на XIII в.

Правопис: За ортографията може да се отбележи графичното смесване на буквите Ъ с Ѣ²⁶⁴. А. Зализняк посочва, че за фонемата /ê/ имало два начина за писмено предаване - ѣ (основен начин) и е (допустим допълнителен начин), като в „книжната писменост обикновено (макар и не винаги) се използвал основния начин, а в битовата писменост се прилагали и двата (в различни съотношения през рзличните периоди)” и „максимумът на смесване е XIII в.”²⁶⁵

254 НПАСмМЛИз 1950: 71, 280 „...Глѣбъ Сѣменовъ братъ...”. Името Глеб в качеството си на не княжеcko име се среща рядко. За името, като гоxристиянско староскандинавско, вж. Зализняк, Янин 2003: 3; Skulina 1973: 108; Skulina 1974: 25; Бонгалетов 1983: 98; Sosnowski 2018: 462.

255 НПАСмМЛИз 1950: 63. Тук за първи път са наречени „Борисови чега”, название, което указва за синовете и хората на Борис Мирошквич. Вж. Лавренченко 2016: 47, 50.

256 НПАСмМЛИз 1950: 71, 280. Вж. също Лавренченко 2016: 51.

257 ПАСмМЛИз 1950: 72.

258 ПАСмМЛИз 1950: 74. Вж. също Лавренченко 2016: 54.

259 Щенкин 1967: 115.

260 Щенкин 1967: 39, 100, 112; Кульбакин 2008²: 136.

261 Зализняк 2000: 154, табл. 2, Образцы начерков для буквы Б, 4. Висока петлица (1180 - 1200).

262 Черепнин 1956: 154, знак 2, 7 и 164, знак 8; Трусевич 1905: 45; Шляпкин 1913: 42-43, рис. 6.

263 Щенкин 1967: 115; Карский 1979: 202. Срв. също Рыбаков 1964: Хронологический график для буквы У (началото на XIII в.); Рождественская 1992: 87, № 38 (границата на XIII - XIV в.).

264 Среща се още в паметници от XI в. Вж. Черных 1954: 125.

265 Зализняк 2004²: 27. В. Борковский (Арциховский, Борковский 1963:185) отбелязва, че в грамотите на брезова кора „най-ранната замяна на Ъ с Е, както в началото на думата и след гласна, така и след съгласна, се среща в грамотите главно от втората половина на XII в.”

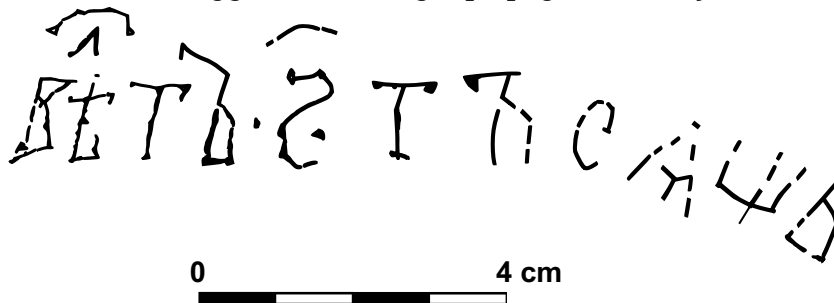
Датировка: втора половина на XII - начало на XIII в.

№ 27 (обр. 27)

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: едноредов надпис с обща дължина 10.7 см. Височината на подредените относително равно букви варира от 0.4 см (Λ) до 1.6 см (Ъ), но след ерът линията на реда се спуска надясно.

Съхраненост: плитко изгълбани, но добре различими букви.

Текст: в Ѣтъ · Ѣ · т(ъ) (сѡщъ)

Възстановен текст: „в Ѣтъ · Ѣ · т(ъ)[і](сѡщъ)[ноѣ]”

Превод: „В годината шест хиляди”

Атрибуция: летописен надпис

Съобщения: Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, И. В. Зайцев, Древнерусские надписи-граффити Константинопольской Софии, в: *1150 лет Российской государственности и культуры*, Москва 2012, 290.

Коментар: Датата обикновено се въвежда в текста с гумата „В годината”. Авторът отначало е изписал буквата **Ѣ** – „зело”, която има числена стойност 6, но без обичайната наклонена черта [] за показване на хилядните. Числата се означават чрез поставяне на линия (титла) над буквата, но също и чрез поставяне на точка от двете страни на буквата²⁶⁶. След това, обаче, е решил да напише с гуми числителните, но не е завършил текста - големият ер (Ъ) след **т(ъисѡщъ)** не буди съмнение, макар да не е дописан²⁶⁷.

Палеография: **Ѣ** – съкращаването на горната част на буквата започва от края на XII в. Датиращ момент тук е буквата **Ѣ** чиято мачта не излиза извън реда, но кобилицата е вдигната почти до горното ниво на реда, както е през XII в.²⁶⁸ Буквата **Ъ** е с видимо висока петлица, която допира мачтата малко по горното ниво на реда. Подобна форма откриваме в грамота на брезова кора № 438 с датировка границата на XII с XIII в. Буквата „зело” е изписана в обичайното си начертание – началото на завъртането е от ляво²⁶⁹.

²⁶⁶ Томовић 1974: 26; Карский 1979: 231.

²⁶⁷ Срв. изписването в приписка № 3, л. 298Б от Зографския манастир в Св. Гора от 1367 г., правилата на св. Василий Велики, дата се е чела така: „въ лѣто шеститысецѣнное ослнѣтъное (и) седмь десѣтное”. Вж. Иванов 1970: 237, № 8.

²⁶⁸ Щепкин 1967: 112.

²⁶⁹ Хаджиев 2001: 56. Така е изписана буквата „зело” в Добруджанския (943), Самуиловия (993) и във Варошкия (996) надписи. За по-късни примери вж. Хаджиев 2001: 60, табл. 1.1 (Витовница 1217 - 1218), (Търново – Иван Асен II 1230); 66, табл. 4.1 (Троица 1291 - 1292); 68, табл. 5.1 (Девинград 1300 - 1321).

Правопис: На пръв поглед се вижда разколебаването в „в лѣтъ“ (Род. п., мн. ч.), вместо очаквания акузатив при предлог „въ“ за време, което отправя надписа към XIV в. Разколебаването на надежната система говори за присъствието на жива реч²⁷⁰. Но очевидно тук става въпрос за графичното смесване на Ъ с О, присъщо за новгородското битово писмо, и тогава прочитът ще бъде: „в лѣто“. Изписването на предлога „въ“ без Ъ, в съответствие с изчезването на редуцираните в слаба позиция, е ортографска особеност, типична за XIII - XIV в. Предаването на диграфа ери с Ъ в тѣ[і]сѣиць може да се тълкува и като грешка (с неописан втори елемент), и като изравнен гласеж на Ы и Ъ²⁷¹.

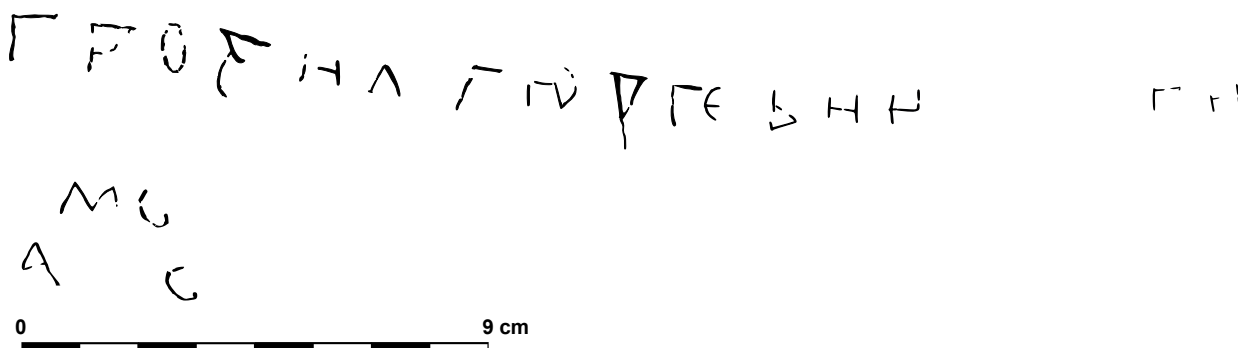
Датировка: втората половина на XII - началото на XIII в.

№ 28 (обр. 28)

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: триредов надпис с дължина на първия ред 23.7 см и височина на буквите варираща от 0.4 (Г₂) до 1.5 см (Р₂). Дължината на втория ред е 2.1 см, а височината на буквите се движи от 0.6 см (М) до 0.7 см (О). Последният, трети ред има дължина от 3.3 см и височина на буквите от 0.6 см (О) до 0.9 см (Ѧ).

Съхраненост: плитко изгълбани, полуизтрпите букви.

Текст:

1. грозѣнл Г(ю)ргѣвѣнц Г(н)

2. __ мо __

3. __ а __ с...

Възстановен текст: „грозѣнл[а] гюргѣвѣнц Гн[по]мо[зн] [р]а[вѣ] с[вое]мѣ“

Превод: „Грозила Гюргевич. Г[оспо]д[и], помози на своя раб“

Атрибуция: автограф с молитвена добавка

Съобщения: Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, И. В. Зайцев, Древнерусские надписи-графити Константинопольской Софии, в: *1150 лет Российской государственности и культуры*, Москва 2012, 290; Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, Древнерусские надписи в Софии Константинопольской, в: *Славянский альманах*, Москва 2012, 46.

Срв. също Высоцкий 1976: 196.

270 Смядовски 1993: 171.

271 Смядовски 1993: 124.

Коментар: В имеобразователната основа на личното име Грозилъ стои старобългарското „грѡза“ (ужас, трепет, страх)²⁷² и сродното прилагателно „гро-зѣнъ“ с първоначално значение „страшен“²⁷³. На практика това е защитно име, чрез което неговият носител се предпазва от зло и отблъсква от себе си бедите²⁷⁴. В нашият случай „Грозила“ е причастна форма на -л от инфинитива на глагола „грозити“²⁷⁵. По гумите на Т. Рождественская личните имена завършващи на -ила са „предимно мъжки и госта продуктивни в староневгородската антропонимика“²⁷⁶. В Новгородските ганъчни книги сред топонимите срещаме селата Грузилово и Грозино²⁷⁷. Основа на патронима е името „Гюрьг“ (Гюргий > Георгий > Юрий) и оттук „Гюргевицъ“ е ранната форма на патронима „Юрьевич“²⁷⁸. В известие за XII в., в Първата новгородска летопис, името Юри винаги се предава като „Гюрга“²⁷⁹.

Палеография: Огледалните форми на буквите (Z и Ц) са ярък пример за новгородската писмена традиция и преди всичко за грамоти на брезова кора²⁸⁰ и епиграфиката²⁸¹. Ю е с типичната за устава хоризонтална линия, разположена по средата на буквата и това ни дава основание да говорим за XI - XIII в.²⁸² Буквата Р е с права линия и почти четириъгълно очертание на петлицата. Тази форма се появява в паметниците от края на XII в. и се разпространява през XIII в.²⁸³ Буквата К₁₂ с недопиращи се една с друга петлици насочва към началото на XIII в.²⁸⁴ Второто К е с увеличена горна остроъгълна петлица и закръглена долна част. Такава форма е известна от графитите в Киевската „Св. София“ от края на XII и особено XIII в.²⁸⁵

Правопис: Авторът на графита очевидно е от Новгород за което говори характерната за новгородския диалект замяна на Y с Ц („цокане“) в патронима²⁸⁶. Отсъствието на Ъ и Ь в края на реда отразява или местна традиция, или индивидуални особености на писаря. За отбелязване е също липсата на вмъкнатата ерова гласна Ъ в патронима (Гюргѣвицъ вм. Гюрьгѣвицъ), който редовно се появява в живата реч и ранните грамоти на брезова кора²⁸⁷.

Датировка: втората половина на XII - началото на XIII в.

272 Lexicon 1862-1865: 436; СтС 1994: 178; Заимов 1994²: 70 „Грозав „страшен, внушителен, заплашителен“ – да внушава страх <...> по значение като Страхѡ, Страхѣл“.

273 Lexicon 1862-1865: 437. Срв. Фасмер 1986: 460; ППС 2005: 133; Зализняк 2004²: 206-207.

274 Според Ив. Шишманов (Шишманов 1893: 597-599) на децата се дават „грозни имена, за да се предварят от болести и други напасти“.

275 Глаголът „грозити, грозить, угрожать“ е известен в това си значение в староруските извори, например: Словарь 1989: 393, ЛЛ 1377, 20 (968) „по мнѣ идеть полкъ со княземъ въ-числа множество. се же ре(у) грозѣ мнѣ“ и „молюся въспоминати извѣщати запрѣщати, оублажаю. грозю и шлѣшаю“; Зализняк 2004²: 553, грамота № 359 (края на XIV - началото на XV в.) „... на вхухъ се грозитьце“ („всем им грозится“).

276 Васильев, Рождественская 2002: 370. Авторите споменават за надпис „грозила“, открит на северната стена на черквата „Св. Георги“ в Стара Ладога, за който не изключват възможността да е лично име.

277 Новгородские писцовые книги, с. 124.

278 Зализняк 2004²: 104, 206. Срв. също „Гюргѣвицъ“ в Синод. НПЛ 1888: 68, 213, 214, 220, 249, 436, 440 и XI, XII- XIII (именен указател).

279 Вж. например НПЛСтМЛИз 1950: 23, 24, 25, 26, 27 и т.н.

280 Вж. например грамоти № 240, 241, 296: Арциховский, Борковский 1963: 62-63, 125-126; № 404: Арциховский 1963: 104-106.

281 Рождественская 1992: 85, която отбелязва, че те са „особеност, която следва да се обясни“.

282 Щенкин 1967: 115.

283 Черепнин 1956: 154, знак 2, 7 и 164, знак 8; Трусевич 1905: 45; Шляпкин 1913: 42-43, рис. 6.

284 Рыбаков 1964: Хронологический график для буквы В (началото на XIII в.)

285 Высоцкий 1966: 96, № 52 (17 февруари 1285 г.).

286 Зализняк 2004²: 39.

287 Зализняк 2004²: 205.

№ 29 (обр. 29)

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: едноредов надпис обща дължина 11.8 см. Височината на погредените относително стройно и равно букви варира от 1.2 см (Н) до 2.1 см (Ψ).

Съхраненост: дълбоко издълбани, добре различими букви.

Текст: ИГНАТЪ Ψ

Превог: „Игнат написа“

Атрибуция: автограф

Съобщения: Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, И. В. Зайцев, Древнерусские надписи-графити Константинопольской Софии, в: *1150 лет Российской государственности и культуры*, Москва 2012, 290.

Палеография: За палеографски наблюдения данните са малко. Украсата на буквите издава очевидно ръката на майстор - подобни букви имат аналогии не толкова в графитите и грамотите на брезова кора, колкото в надписи към фрески, в ръкописи и надписи върху предмети. Буквата **Ъ**, с наклонена черта и петлица във вид на триъгълник, е с форма преобладаваща през XII в.²⁸⁸, а при **И** удълженият гръб и закръглена петлица клонят към втора половина на същия век²⁸⁹. Буквата **Н** е с диагонал, който започва малко над средата на дясната мачта и завършва малко под средата на лявата мачта. Подобно начертание със скъсена диагонална права говори повече за XIII в., отколкото за XII в.²⁹⁰ Към това време сочи, както начертанието на **Н**, чиято напречница е хоризонтална, но е разположена малко по-горе от средата на буквата²⁹¹, така и на **Ψ**, с окръглена чаша и ниско „чукче“²⁹².

Правопис: Личното име е получено чрез отстраняване на окончанието *-ий* в християнското канонично име Игнатий²⁹³. В надписа-графит „*п̑с̑мъ*“ е написано чрез буквата **Ψ**.

Датировка: втората половина на XII - началото на XIII в.

288 Висоцкий 1976: 184.

289 Рыбаков 1964: табл. V-VI, 28 (1164), 29 (1171) и 32 (1194).

290 Щепкин 1902: 36; Рыбаков 1964: табл. VII-VIII, 35 (до 1211).

291 Щепкин 1967: 115.

292 Щепкин 1967: 112. Черепнин 1956: 155, табл. 2 Устав XI - XIII в. (XIII в.).

293 Зализняк 2004²: 207.

№ 30 (обр. 30)

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: едноредов надпис с обща дължина 4.1 см. Височината на подредените относително стройно и равно букви варира от 0.5 см (O₁) до 1.3 см (Ψ).

Съхраненост: дълбоко издълбани, добре различими букви.

Текст: олкаса ψ

Възстановен текст: „ол[ε]коса ψ”

Превод: „Олекса [Алексей] написа”

Атрибуция: автограф

Съобщения: Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, И. В. Зайцев, Древнерусские надписи-граффити Константинопольской Софии, в: *1150 лет Российской государственности и культуры*, Москва 2012, 290.

Палеография: За палеографски наблюдения данните са малко.

Правопис: „Ол[ε]коса” е умалително на „Олександръ”²⁹⁴, като началната част е съкратена до гласна фонема и се наблюдава общоруската замяна на Я с О²⁹⁵. Но е възможен и вариант от личното име „Алекснн > Олекснн > Олексѣн” с отхвърляне на окончанието и омекомяване на крайна съгласна - „Олекса”²⁹⁶. Тъй като и двете имена са заимствани, те отразяват адаптацията на гръцките християнски имена чрез разединяване на несвойственото за славянската реч съчетание на съгласните с вмъкване на неорганични Ъ и Ь²⁹⁷. В сравнение със стандартната графика (Олександръ/Олекса), в нашият случай, следва да се отбележи епентетичният ер с ефект на „битовия” правопис Ъ > О, което ни кара да датираме надписа до завършване изпадането на ерови гласни. Вмъкнатите Ъ/Ь са нещо обичайно за руската средновековна ортография и свидетелстват за адаптиране на гръцко име на източнославянска почва. В надписа-графит „псалъ” е написано чрез буквата Ψ.

Датировка: средата на XII в.

олкоса ψ

0 2 cm

№ 31 (обр. 31)

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: едноредов, с обща дължина 7.3 см. Височината на подредените относително стройно и равно букви варира от 0.6 см (Є) до 1.4 см (K).

Съхраненост: плитко издълбани, различни букви.

Текст: (о)л(є)къса ψ

Превод: „Олекса [Алексей] написа”

Атрибуция: автограф

Съобщения: Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, И. В. Зайцев, Древнерусские надписи-граффити Константинопольской Со-

олкъса ψ

0 2 cm

294 Зализняк 2004²: 206-207.

295 Янин, Зализняк 1986: 147-148; Зализняк 2004²: 205.

296 Зализняк 2004²: 207.

297 Том 1985: с. 226-227; Зализняк 2004²: 83, 204.

фиц, в: *1150 лет Российской государственности и культуры*, Москва 2012, 290.

Палеография: За палеографски наблюдения данните са малко. Геометричният стил на почерка, както и запазената по-старата форма на името със слабия **Ъ** позволяват да го отнесем към XII в., но наличието на еровата гласна може да е и чисто графично явление²⁹⁸. Буквата **И** е с угължен гръб насочва към втората половина на XII в., а **Ψ** е пог формата на лилия с висок централен елемент - „чукче”.

Правопис: Друг пример за хипокористично име на „Олександръ” или „Олекса” с характерната общоруска замяна на **И** с **О** в заимстваните думи. Това, че авторът на надписа е записал личното си име с вмъкнат **Ъ** между съгласните, показва, че е усвоил староруския език в епохата до завършване отпадането на еровите гласни. В надписа-графит „пъсалъ” е написано чрез буквата **Ψ**.

Датировка: средата на XII в.

№ 32 (обр. 32)

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: едноредов надпис с обща дължина 3.2 см и височина на буквите от 0.3 см (**И**) до 1 см (**Ψ**).

Съхраненост: плитко издълбани, на места полуизтрити букви.

Текст: (HBA)НЪ Ψ

Превод: „Иван написа”

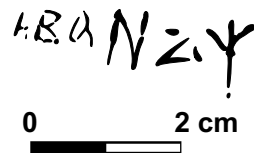
Атрибуция: автограф

Съобщения: Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, И. В. Зайцев, Древнерусские надписи-графити Константинопольской Софии, в: *1150 лет Российской государственности и культуры*, Москва 2012, 290.

Палеография: За палеографски наблюдения данните са малко. Буквата **Б** е несъразмерна и с набухнала долна петлица, признак за XIII в. Подобна форма на **Б** се среща в грамоти на брезова кора №№ 52 и 59 от XIII в.²⁹⁹ и надпис-графит № 36 от храма „Христос Спасител” на Нередица, датиран също през XIII в.³⁰⁰ Преобладаващата форма на буквата **Ъ** през XII в. е с наклонена средна черта и закръглената или триъгълна глава.

Правопис: За предаване на „пъсалъ” е използвана буквата **Ψ**.

Датировка: XIII в.

№ 33 (обр. 33)

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: двуредов надпис, с първи ред представен само от една буква – **Ψ**, с височина 0.6 см. Вторият ред е с дължина 16 см, а височината на погредените относително стройно и равно букви варира от 0.7 см (**О**₁) до 1.7 см (**Ъ**).

298 Зализняк 2004²: 83 (Ольгѣсѣ).

299 Арциховский 1954: 55, 61.

300 Рождественская 1992: 87.

AKOBER-0.103KOBH Y E

1. ψ

Датировка: края на XII - началото на XIII в.

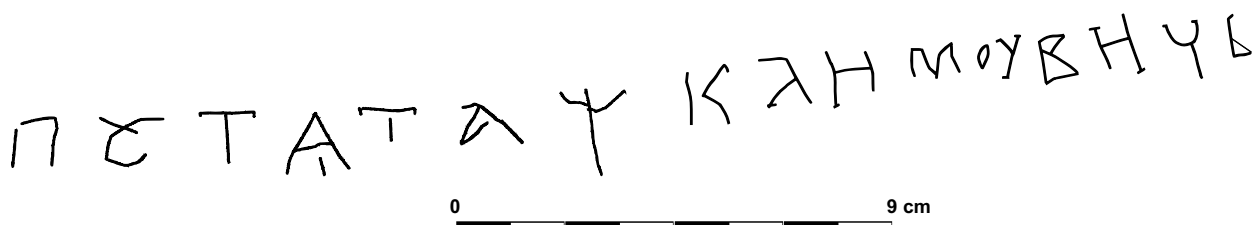
306 Срв. Медынцева 1978: 155, № 214.

№ 34 (обр. 34)

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: едноредовна надпись обща дължина 25.5 см. Височината на подредените относително стройно и равно букви варира от 0.5 см (О) до 1.7 см за (Ψ).

Съхраненост: плитко изгълбани, полуизтрпани букви.

Текст: ПѢТАТА Ѱ КЛИМОВНУЪ

Превод: „Путята Климович написа“

Атрибуция: автограф

Съобщения: Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, И. В. Зайцев, Древнерусские надписи-граффити Константинопольской Софии, в: *1150 лет Российской государственности и культуры*, Москва 2012, 290.

Коментар: Личното име Путята е хипокористично име от Путислав³⁰⁷, в основата на което стои пътъ, път (< стб. пѣтъ)³⁰⁸, а патронимът изхожда от мъжкото лично име Климъ/„Клинь“ (грамоти на брезова кора №№ 260 и 528)³⁰⁹. Имена с окончание -ата и -ята (-ѣта), по правило мъжки, са били толкова разпространени, че очевидно се касае за „някаква езикова норма“³¹⁰. Познаваме един Климъта от Новгород в грамоти на брезова кора от средата на XII до 20-те години на XIII в., но дали има някаква връзка между него и автора на графита е трудно да се каже³¹¹.

Палеография: Формата на буквата Я като цяло се помещава в хронологичните рамки на втората половина на XII в., аналог на тази буква се открива в грамота на брезова кора³¹². Показателна е буквата Ѱ, имаща вид на правилна чашка на

307 Зализняк 2004²: 216. Путята се среща в две грамоти на брезова кора от Стара Русия: Арциховский, Янин 1978: 146, № 5 и с. 150, № 9. На името Путъко се натъкваме в надписи № 117 (XII в.) и № 203 (XIII - XIV в.) от черквата „Св. София“ в Киев. За тях вж. Высоцкий 1976: 41, № 117. Срв. също Бесоговская, Мысенко 2011: 394 „... Забележително е, че в латинският език тя [думата път] означава “мост, настилка, палуба”.

308 Фасмер 1987: 413. Срв. и НПК 1915: 192 (селама Путятино и Путятково). Бесоговская, Мысенко 2011: 394 определя названието на „имена, образувани от основата е характерно за славянското словообразуване”.

309 <http://gramoty.ru/index.php?no=260&act=full&key=bb> (70-те - началото на 80-те г. на XIV в.) посетен 19 януари 2019 г.; <http://gramoty.ru/index.php?no=528&act=full&key=bb> (60-те - 70-те г. на XIV в.) посетен 19 януари 2019 г. Тук припомням, че „авторският подпис“ на Климент Охридски е „клим”: Станчев, Попов 1988: 121, 173-174, 181.

310 Арциховский, Тихомиров 1953: 42; Арциховский 1963: 82. В храмът „Св. София“ в Новгород се среща три пъти името „Свѣѣта“ в надпис на един същи човек: Медынцева 1978: 200-203.

311 Зализняк 2004²: 415, № 725 (стратиграфска датировка - 80-те г. на XII - първата половина на XIII в. [предпочит. го нач. 1210-те г.], извънстратиграфска датировка - средата - втората половина на XII в.; Троицк. П); 416-420, № 531 (стратиграфска датировка - края на XII - първата половина на XIII в., извънстратиграфска датировка - първите 20 г. на XIII в.; Троицк. Б); 420-421, № 671 (Б 99) (стратиграфска датировка 80-те г. на XII - първо десетилетие на XIII в., извънстратиграфска датировка - предпочит. не по-рано от края на XII в.; Троицк. Г).

312 Рыбаков 1964: Хронологический график для буквы А (края на XII - началото на XIII в.); Высоцкий 1976: 58, № 147 (XII в.).

Н_{2, 7} - с повдигната напречница, разположена малко над средата на буквата, което е признак за XIII в.³²⁰

Р - буквата е с форма, за която И. Шляпкин отбелязва „... от XIII в. горната част започва да приема вид на триъгълник“³²¹.

З - покрив със засечка и образуваща закръгление опашка, което е признак за XIII в.³²²

Палеографските признаци на надписа се намират в хронологическите рамки на XII - XIII в., но признаците от XIII в. са повече и поради това следва да отнесем графита към XIII в.

Правопис: Съкръщанието „ГН“ е предадено без титла. В надписа окончанието – у за Дат. п. на имената от м. р. е предадено чрез монографът **У**. В книжовните паметници изписването на простото **У** вместо **ОУ** след съгласна се наблюдава от втората половина на XIII в., превръщайки се в норма за първата половина на XIV в.³²³ В грамотите на брезова кора то също се среща през XIII в.

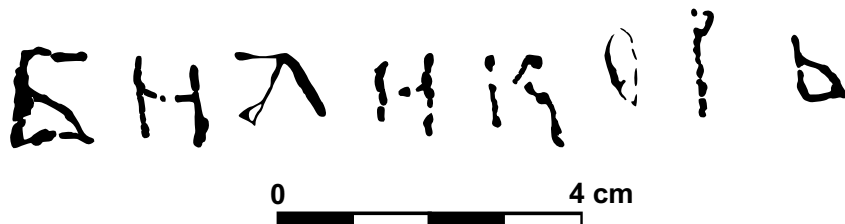
Датировка: първата половина на XIII в.

№ 36 (обр. 36)

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: едноредов надпис с обща дължина 11 см. Височината на погредените относително стройно и равно букви варира от 0.9 см (Б) до 1.4 см (Р).

Съхраненост: дълбоко издълбани, но на места полуизтрити букви.

Текст: вилнкорь

Възстановен текст: „Б<Ѣ>лнкорь“

Превод: „Беликорь“

Атрибуция: автограф

Коментар: пожелателно композитно име с корен –бел-/бял-, свързвано с прилагателното „бѣлын“ (бял, с бял цвят), с преносно значение „хубав“³²⁴. Втората съставка е „корь“ от *кѣръ³²⁵ означаваща „изкоренена гора“, „храсталак или млада

32 (1194).

320 Щенкин 1967: 115.

321 Шляпкин 1913: 58, рис. 144. Срв. също Рыбаков 1964: Хронологический график для буквы Р (края на XII - началото на XIII в.) и табл. VII-VIII, 36 (1230).

322 Карский 1979: 192; Рыбаков 1964: Хронологический график для буквы З (края на XII - началото на XIII в.). Срв. също Рождественская 1992: 97, № 55 и Зализняк 2000: 168, табл. 9, Образцы начерков для букв З, П, 6 (XIII в.).

323 Щенкин 1967: 118.

324 Тупиков 1903: 75-79 (примери с корен Бѣл); Заимов 1994²: 17 бѣлон < бѣлын „хубав, здрав“.

325 Этимологический словарь 1987: 242. Срв. също в дарствена пергаментна грамота на Варлаам Хутински (1192 - 1210 г.) в която се среща думата „корь“: Зализняк, Янин 1993: 191; Зализняк 2004²: 458-460 (Б 135); Высоцкий 1966: 45, № 10 (вѣлогородъскын).

гора, израснала на мястото на изкоренената” или „обрасла с гървета площ”³²⁶. По смисъл се доближава и до латинското *silva* (гора) и *silvester* (горист). Известен ни е също и един кременецки еснаф на име Фегор Бълокорец от 1563 г.³²⁷

Палеография: Буквата **Л** – с остър връх и покрив изтеглен наляво от него. Идентична на тази форма е **Л** в надписа от потира на Юрий Дългоруки (1152 г.) и Добролюбовото евангелие от 1164 г.³²⁸, но също и в Търновския надпис на цар Йоан Асен II (1230)³²⁹ и този от Кожел (1239)³³⁰. Следващите букви показват признаци, характерни повече за края на XII – началото на XIII в. Най-напред е „набухването” на петлиците на буквите **Б** и **Ь**³³¹, след това загубилата симетрия, със скъсената горна част, буквата **К** състояща се от две части, несъединени една с друга³³². Хоризонталната напречница на буквата **Н** е разположена малко над средата и това вече е признак за XIII в.³³³ Накрая буквата **Р** с малка полукръгла глава и мачта, излизаща извън долната линия на реда е с форма, характерна за грамотите върху брезова кора от XII в.³³⁴, но се среща и в графити от XIII в.³³⁵ В крайна сметка формата на буквите сочат като най-приемлива гата края на XII – началото на XIII в.

Правопис: съвпадението на **Љ** с **Н** намира отражение във вид на смесване на тези букви. Изменението на **Љ** в **Н** в новгородските говори се отнася към „третата четвърт” на XII в. в грамотите на брезова кора и между 1187 - 1197 г.³³⁶ в първата новгородска летопис (Синодален списък 1, съставен скоро след 1234 г.)³³⁷, като от средата на XIII в. смесването видимо нараства³³⁸. В южноруските говори това е станало още в края на XI в. Изписването на **Ь** в края на думата в мек вариант на о-склонение отразява нормалното за Им. п., ег. ч., м. р. окончание, което е -ъ, а не -е³³⁹. Името също е пример за „проясняване” на силният ер в думата коръ (ъ > о, от къръ), което насочва към края на XII – началото на XIII в.³⁴⁰

Датировка: края на XII – началото на XIII в.

326 Словарь 1980: 354-355.

327 Тупиков 1903: 77.

328 Рыбаков 1964: табл. V-VI, № 26.

329 Томовић 1974: табл. II, № 13.

330 Томовић 1974: табл. II, № 16. Впрочем, сходна буква се среща и в надпис от храма „Св. София” в Новгород, датиран на границата на XIII с XIV в. Вж. Рождественская 1992: 87, № 38.

331 Щенкин 1967: 102.

332 Высоцкий 1976: 172, рис. 8. Сводная палеографическая таблица софийских граффити XIII - XIV вв. 332 (№ 49, 1221 г.; № 50, 1233 г.); Рыбаков 1964: табл. VII-VIII, № 37 (1230 г.); Зализняк 2000: 26, таблица 11, Образцы начерков для буквы Г, 5. Намален връх, б. Къса (№ 334-1, 1220 - 1230).

333 В книжното писмо този тип се появява през втората половина на XII в. и бързо се разпространява през XIII в. Срв. Черепнин 1956: 241; Щенкин 1967: 115; Кульбакин 2008: 138.

334 Зализняк 2000: 184, таблица 18, Образцы начерков для буквы Р, 4. Малка глава (№ 168-3, 1100 - 1120 г.; № 335-2; № 663-3 всички между 1150 - 1200). Срв. също Рыбаков 1964: Хронологический график для буквы Р (средата - края на XII в.); Щенкин 1967: 109, 110; Высоцкий 1976: 167-174, 170 рис. 7. Сводная палеографическая таблица софийских граффити XII в. (№ 131, до 1125 г.; № 135, до 1192 г.).

335 Рождественская 1992: 69, № 13 (XIII в.).

336 Зализняк 2004: 70.

337 Зализняк 2004: 12.

338 Зализняк 2004: 26.

339 Зализняк 2004: 103.

340 Зализняк, Янин 1993: 196-197.

№ 37 (обр. 37)

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: едноредов надпис с обща гължина 2.7 см и височина 2.7 см. Височината на първата буква е 1.7 см и 2 см за втората.

Съхраненост: плитко изгълбани, полуизтрити букви.

Текст: ΓΒ

Възстановен текст: „Γ[] Β[]”

Превод: „Γ[ονος] Β[ος]”

Атрибуция: молитвен надпис

Коментар: Подобно съкращение на името Господне е сред нечестите, а използването на титла подсказва не само за грамотност, но и за известна образованост на автора. Примерите, които могат да се приведат са от XIV в. нататък и може да се отбележи, че съкращението се използва в поменичната формула „Да помене Господ Бог своите раби Ном.” позната ни от литургията³⁴¹.

Палеография: Тук от лежащите в реда букви следва да се открие Β с петлица, достигаща почти до върха, което е белег, характерен за почерка от края на XIV – началото на XIV в.

Датировка: края на XIV – началото на XIV в.

№ 38 (обр. 38)

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: едноредов надпис с гължина 9 см и височина буквите, варираща от 0.5 см (Ο) и 0.9 см (Ψ).

Съхраненост: плитко изгълбани, полуизтрити букви.

Текст: _ (ο) _ (ο) нт'кн ψ

Възстановен текст: „[с](ο)[φ](ο)нт'кн ψ”

Превод: „Софонтий написа”

Атрибуция: автограф

Коментар: Надписът представлява обикновен автограф представящ гръцкото име Софонис (Σοφώνις), което пък е заимствано от староеврейското „Сефания” със значение „Бог защитил”. Светската форма е Софон, Софоний, църковната

³⁴¹ Вж., например, Литургия на св. Василий Велики у Афанасьева 2015: 375 („поми́неть те ꙗ́ко ꙗ́ко въ цр҃ствѣ своѣмъ всѣгда и нынѣ...”), 379 („поми́неть вы ꙗ́ко ꙗ́ко въ цр҃ствѣ своѣмъ всѣгда и нынѣ и прис...”), 380 („поми́неть тѣ ꙗ́ко ꙗ́ко въ цр҃ствѣ своѣмъ...”) и староруската редакция на Диатаксис от Филофей Кокин (РНБ, Соф. 975, нач. на XV в.; РГБ, Пуск. 30, XVI в.) 414 („поми́неть тѣ ꙗ́ко ꙗ́ко въ цр҃ствѣ своѣмъ всѣгда и нынѣ и присно и вѣкы вѣкомъ ѿмѣн”), както и поменичните бележки в пергаментен служебник от XIV в., манастир „Св. Гавриил Лесновски”, листове 42б, 43, 43б, 44, 47б, 76 у Иванов 1970²: 161, № 25: „да помене ꙗ́ко ꙗ́ко равъ свой Дѣана и Бишоу... да помене ꙗ́ко ꙗ́ко равъ свойн ...”.

Софоний (Σοφώνιος) – на тези имена съответстват разговорните варианти Сафон и Софонтий³⁴².

Съобщение: Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, И. В. Зайцев, Древнерусские надписи-граффити Константинопольской Софии, в: *1150 лет Российской государственности и культуры*, Москва 2012, 290.

Палеография: За палеографски наблюдения и тълкуване данните са малко. Явни хронологически признаци, насочващи към XII в., тук показва само буквата Ё, която е с триъгълна петлица и мачта, илизаща леко над горния ред, а нейната кобилица е поместена на него или се приближава към него³⁴³.

Правопис: В името се забелязва свързаното с адаптацията на християнските имена диалектно явление, замяната на Н³⁴⁴ с Ё³⁴⁵. Според А. Зализняк, в грамотите на брезова кора тя се появява започвайки от втората половина на XII в.³⁴⁶ Изписването на „писмъ” чрез Ψ отнася надписа към по-късно време - втората половина на XII в.

Датировка: XII в.

№ 39 (обр. 39)

Местоположение: трета плоча от мраморната облицовка на късата стена, отляво на първа ложка (от изток на запад), на височина около 140 см от нивото на пода.

Материал: мраморна основа, VI в.

Размери: двуредов надпис с дължина на първи ред 18.5 см и на втори 14 см. Височината на буквите от първи ред варира от 0.4 см (Ш) до 1.3 см (Р₂), за втори - от 0.6 см (К) до 1.1 см (Р).

Съхраненост: плитко издълбани, полуизтрити букви.

Г Е О Р Г Н В Ъ Ш Ё Г О Р О Д Ъ Ц Ъ
К О Ч Р Н Л А Т Ж Ш З І К Р

0 4 cm

Текст:

1. ГЕОРГН В(Ъ)ШЕГОРОДЬЦЬ

2. КОУРНА ТЪШЪКА

Превод: „Георги вишгородец, Курил [Кирил], Тешка”

Атрибуция: автограф

342 Зализняк 2004²: 656, № 169 (не по-късно от 1400 г.), 801 (Софонтий).

343 Щепкин 1967: 112.

344 Гръцкото Н (η), което през византийския период се чете като И, се предава с Н. Вж. също Рождественская 1992: 111, № 71.

345 Зализняк 2004²: 70, 205.

346 Зализняк 2004²: 70, 52.

Съобщение: Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, И. В. Зайцев, Древнерусские надписи-граффити Константинопольской Софии, в: *1150 лет Российской государственности и культуры*, Москва 2012, 290; Ю. А. Артамонов, А. А. Гиппиус, Древнерусские надписи в Софии Константинопольской, в: *Славянский альманах*, Москва 2012, 44.

Коментар: Надписът съдържа пряко указание за произхода на неговия автор - Георги вишгородец³⁴⁷. Християнското име Кюрила е близко до гръцкият си оригинал (Κύριλλος) с предаване на *у* чрез **Ў** (народна форма)³⁴⁸ и със суфикс - *ила*³⁴⁹. Дохристиянското хипокористичното име „Тѣшѣка“ се открива в грамота на брезова кора № 954 „Ѡ Тѣшѣка“³⁵⁰ Имената с коренов елемент „Тѣх-/Тѣш-“ са засвидетелствани в староногородската писменост³⁵¹, например в грамоти на брезова кора № 926, „Тѣшѣта“ в № 905, „Тѣшѣа“ в Ст. Р. 21, „Тѣшила“ в № 348 и гр.³⁵² или патронима „Тѣшѣвиць“ и прилагателното „Тѣхѣнова“ от графитите в новгородската „Св. София“³⁵³.

Палеография: В полза на архаичността на надписа свидетелства използването на диграфа **ОѠ** за обозначаване на **Ў**, както и особеностите при изписването на буквите **Я** (остра петлица), **Н** (с хоризонтална напречница в средата на буквата), **Ш** (стояща в горната част на реда), **Ѡ** (във вид на лигатура) и **Ѣ** (с мачта неузлизаща над реда и кобилица под горната линия на реда)³⁵⁴. Последната буква дава важен знак за по-точна датировка - изписана е така, както през XI в.³⁵⁵

Правопис: Отбелязвам топонимичният суфикс -ѣць, добавян често при селищните имена. На графично ниво силен датиращ признак е замяната на **Ѣ** с **Ѣ**, която се среща в грамоти на брезова кора, всички отнасяни към XI - първа трета на XII в.³⁵⁶ За датироването на надписа е важно да се отбележи и запазването на силните (вѣшѣгородѣць) и слаби редуцирани (тѣшѣка), което позволява той да се датира не по-късно от средата на XII в.

Датировка: XI - първа трета на XII в.

347 Зализняк 2004²: 83 (фонетична адаптация на заимстваните лични имена). Вишгород, разположен на десния бряг на р. Днепър, е основан през 946 г. и главен староруски център в Средното Поднестровие, контролиращ водния път по реките Днепър, Ипрени и Десна. От X в. една от резиденциите на великите руски князе, а след това на уделните князе. През XI в. играе особена роля след канонизацията на руските светци Борис и Глеб - тяхната черква била един от най-големите трикорабни храмове в руските земи.

348 Зализняк 2004²: 206, 685 (№ 373, **Коурила**), 752; Мегынцева 1978: 86, № 110 (**Коурилъ**). Срв. Унбегаун 1989: 49: „началната гръцка сричка *ку-* на руски се предава или като *ки-* (християнска форма), или като *кү-* (народна форма)“, откъдето „Κύριλλος > Коурилъ > **Кирилъ**“.

349 Зализняк 2004²: 207, 455, 685-686; Васильев, Рождественская 2002: 370 (личните имена с този суфикс са предимно мъжки).

350 Зализняк, Янин 2005: 3 (стратиграфска оценка: първа половина на XII в.; извънстратиграфска оценка: предпочитана първа половина на XII в.). Срв. също Зализняк 2004²: 308, 337, 810; Kronsteiner 1981: 210 алпослав. Тѣшѣко в документ от 827 г.

351 Васильев 2005: 258.

352 Зализняк, Янин 2005: 7.

353 Мегынцева 1978: 85, № 107 и 126, № 189.

354 Черепнин 1956: 152-159; Карский 1928: 369, 377.

355 Щепкин 1967: 112.

356 Зализняк 2004²: 27.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

§ 1. ПАЛЕОГРАФИЯ И ПРАВОПИС

Палеографското изследване на епиграфските паметници е специфичен процес, свързан с поредица от трудности и особености. Спецификата му се определя от следните фактори: материал, върху който са изписани надписите, използваните средства за писане, изпълнител, предназначение и съхраненост. Най-честата трудност с графитите се крие в тяхната лаконичност за разлика от многословието на историческите съчинения и хрониките. Доминиращата част от надписите са твърде кратки, съдържат само име, отделни думи или букви, в краен случай някоя от традиционните формули-клишета.

За разлика от ръкописите, написани от професионални писари, подчиняващи се на определени норми за писане, голяма част от авторите на надписите-графити не са особено обучени хора и „непокварени“ още от нормите на писмената традиция, позволявайки си да вмъкват черти от говоримия език. Те представят един по-широк кръг от средновековното общество. Ето защо в графитите се чувства по-голяма свобода в графиката, правописа, общото построение, което повече или по-малко се отличава от писмото в съвременните им ръкописи. При гатуране на един епиграфски паметник обикновено се прави сравнение на неговата графика с тази на ръкописното писмо в гатирани надписи, като се гържи сметка за гатиращите елементи и специфични начертания. Подходящ материал за сравнение са еднотипните кирилски епиграфски паметници от Русия и Балканите, писмото на които, независимо от някои различия, хронологично върви по сходен път на развитие.

В част от разглежданите надписи-графити се откриват особености (графико-ортографски и морфологични), характерни за съществуващите в Русия „книжовна“ и „битова“ графикоортографски системи, отличаващи се с отсъствието или наличието на някои графем, различни правила за употреба на едни и същи от тях¹. Според Б. Успенский „ортографията, за разлика от произношението, изначално допуска значителен диапазон на колебание, тъй като от самото начало в Русия попадали книги с различни ортографски системи“². Но при цялото им многообразие в редица аспекти книжните графико-ортографски системи се отличават значително от „битовите“, използвани в деловата и частната кореспонденция, представени най-пълно в грамотите на брезова кора. Графичните системи на много новгородски брезови грамоти се отделят (изпъкват) на фона на системи, приети в книжната писменост, преди всичко

1 Зализняк 1982: 84-85; Успенский 1983: 38.

2 Успенский 1983: 37-38.

с високата честотност на смесване на графемите *ъ-о*, *ь-е*, *ѣ-е* или *ѣ-ѣ*³. То се среща в надписи №№ 4, 11, 18 от западната, № 2 от южната и №№ 3, 4, 5, 14, 16, 20, 23, 25, 30 от северната галерии. И докато смесването *ѣ-е* (или *ѣ*) носи чисто графичен характер, то това на *ѣ-и* отразява чисто фонетичен преход [ê] > [i] – (№ 36 северна, № 33 южна галерия)⁴. Необходимо е да се добави и прехода *ѣ-е* (№ 3 южна галерия), откриван по-рядко в грамоти на пергамент и още по-рядко в църковни грамоти, но присъства в тези на брезова кора, заедно със смесването на *ъ-о*, *ь-е*.

На второ място е смесването на *ц* и *ч* в говора на пишещия, отразяващо „цокането“ (№№ 6, южна и 23, 28, северна галерия); на трето място, флексията *-е/-о* на личните имена в Им. падеж, ег. ч. м.р. (Михале, Лазоре, Якове, Завиде, в патронимите Котеле, Онаниче, Къстелевиче, Климовиче, Борисовиче, Полозковиче, Иванковиче, вместо стандартното *-ъ*) и глаголните форми (перфекти причастия) на *-л*. Не по-рано от втората половина на XII в. прониква в надписите смесването на *ъ* и *о* в края на думите (амино), особено в личните имена (Ивано и Семеюно, вместо стандартното *-ъ*) и перфектното причастие „*ѣло*“ (№ 3, северна галерия). То намира своето обяснение с формулния характер на самите текстове и много по-тясната им връзка с традицията. Що се отнася до окончанието *-о*, то може да се предположи, че върху него влияние оказва не само битовата система, но и формите на гръцките имена, завършващи на *-ос*, при това влияние не толкова в произношението, колкото в графика. Некраесловното смесване на буквите *ъ*, *ь*, *о*, *е*, характерно за новгородските надписи и по-рядко за киевските текстове, се среща в надписи №№ 18 от западна; 2, 3, 26, 33 южната и 3, 17, 25, 36 северната галерии. Друг момент са *ф* и *ѳ*, които в еднаква степен се използват за предаване на фонемата *ф* (№№ 5 западна, 26 южна и 17 северна галерии). Използването на *ѳ* влиза в числото на най-характерните признаци за битовата графична система. От общо 65 надписа с доказан руски произход 25 отразяват типичните за Новгородския ареал⁵ диалектни признаци, които се разпределят така: №№ 46, 76, 96, 116 и 186 западна галерия; №№ 26, 6ц и 336 южна и №№ 36, 46, 56, 146, 166, 176, 186, 196, 206, 23ц, 246, 256, 266, 28ц, 306, 326 и 366 северна галерия⁶.

За навици от книжното писмо у някои автори свидетелства стандартното окончание *-ъ* на глагола (*ѣлъ*) (№ 14 южна галерия; №№ 11, 12, 13 северна галерия). Към тези навици може да се прибави честата употреба на кръстния знак в началото на надписа, в качеството му на символична инвокация (№ 2, 4, 12, 15 западна, № 12, 13, 14, 18, 19, 26, 32 южна и № 2, 16 северна галерия). Той предшества надписи с различно съдържание: с формулата „Господи помози“, или подпис на „Нот. писал“, или азбука. Кръстът можел да оформя както началото, така и края на текста, понякога с кръстовете се отграничавали двете страни на надпис от съседното пространство на стената или се използвал като разделител на текстови отрязъци (№ 22 южна галерия). Независимо от мястото и формата си кръстът означава святост, почит, израз на достоверност и официалност на

3 Зализняк 1986: 100-108.

4 Зализняк 2004²: 25.

5 За границите му вж. Зализняк 2004²: 5 „Новгородската земя в широк смисъл включвала коренната новгородска територия, а също и Псковската земя, и обширна територия на по-късната новгородска колонизация на североизток“.

6 Буквите след всеки номер означават: б = битов правопис, ц = цокане.

акта⁷. Това е отражение на средновековните представи, в които божественото се преплита със земното, конкретен израз на старохристиянската формула „започвай с Бога и завършвай с Бога“⁸.

За влиянието на книжното писмо в графитите от черквата „Св. София“ свидетелстват и многочислените рисунки на орнаменти, птици, животни, заставки, орнаментни букви (№ 10 северна галерия), кръстовете (№ 4, 6, 8, южна галерия), човешки лица, воини с въоръжение, кръгове, геометрични фигури, двоеконтур на буквите (№ 6, южна галерия). Стремение да придобие по-книжовен характер на своя надпис (№ 6 западна галерия) показва неговият автор с използването на „българската/старославянската“ флексия *-емъ*, характерна за ранния период XI – началото на XII в. за съществително с основа на **-en* „именемъ“ в Тв. п., (*Instrumentalis auctoris*), ег. ч.

Заедно с това за графитите е характерна и по-опростената, отколкото в ръкописите, система за съкращение на гумите, липсата на титли и надгредни букви. Съкращават се главно гуми с богослужебно предназначение, но употребата на титла е много по-последователна, отколкото в грамотите на брезова кора. Сред най-обичаните съкращения е „ГН“, стандартно съкращение на „Господи“, макар по-често да се пише без титла (с титла №№ 2, 4, 7, 8, 17, 21 северна; №№ 1, 3, 6, 30, 31, 32 южна и №№ 4, 9 западна галерии; без титла №№ 6, 35 северна; №№ 17, 18, 20 южна и №№ 6, 10, 12, 13, 14 западна галерии). В два от случаите е изписана цялата гума: № 4, 18 западна галерия. Но се срещат и други съкращения, например, „ГБ“ = „Господ, Бог“ (№ 37 северна галерия). Възможно е, това да се обясни с предназначението на много от надписите, съдържащи традиционни молитвени формули.

Доколкото може да се съди от наличния материал, в графитите не се употребяват надгредни знаци от различен тип (напр. ударения или придихания) и по това се различават от ръкописите. Тази особеност е отбелязана и от изследователите на почерка от брезовите грамоти. Сред употребените са предимно титли над съкращенията и цифри (№ 2, 9, 13 западна, № 2, 7, 8, 10, 16, 17, 21, 27, 37 северна, № 19, 30 южна галерии) и надгредни букви (№ 5, 10, 19, 28 южна галерия). Най-често употребяваният вид титли е права линия. През XIII - XIV в. в калиграфските паметници широко се използва титла във вид на полудъга или вълнообразна линия (№ 2 западна галерия), като последната намира широко приложение в писмените паметници във връзка с характерните за този период съкращения с изнасяне на букви⁹. Отсъстват и разделителни знаци, освен в един от надписите (№ 5 северна галерия) вертикална черта след *ъ* играе и ролята на разделител за гумите една от друга. От редните знаци най-често се среща точката, предимно за отделяне на букви-цифри в текста чрез поставяне на точки от двете им страни (№ 27 северна галерия), но поставянето на титла над тях не било задължително. Но ние разполагаме с два надписа, в първия от които с титла са само хилядните (№ 27 северна галерия), докато във втория (№ 2 западна галерия) титли са поставени над всяка буква, обозначаваща цифра. Точката е използвана също като надгреден знак и над гласна, стояща след гласна буква (№ 12 южна галерия).

⁷ Заимов 1970: 16.

⁸ Дуйчев 1945²: 42.

⁹ Хагжиев 2001: 57.

Като графико-ортографична особеност на графитите от „Св. София“ следва да се посочи и редовното изписване на *пѣсати* чрез *ѣ* (№№ 2, 3, 7, 21, 22 южна галерия; №№ 11, 12, 13, 21, 25, 26, 29, 30, 31, 32, 33, 34 северна галерия). В разгърнат вид то означава *ѣѣсѣтъ* (*псалтъ* или *писалъ*), а за изписването на „псал“ чрез *ѣ* влияние оказват „такива грѣцки гуми като псалм и псалтир“¹⁰. Впрочем в графитите глаголът „писати“ е винаги под формата на -л-ово причастие - „Ном. + писал“, започвайки с най-ранните текстове от XI в. от новгородския Софийски храм, докато в южнославянските надписи от същото време той трайно се закрепва във формата на аорист и влиза във формулата „азъ Ном. писахъ“ (№ 15 западна, № 19 южна и № 1 северна галерия).

Изписването на лични имена с *ѣ* (№ 19 западна и №№ 30, 31 северна галерия) е обичайно за руската средновековна ортография и свидетелства за адаптирането на грѣцки имена на източнославянска почва. Такива именни форми са известни още в най-старите ръкописи и надписи, започвайки с XI в.

За надписите-графити са присъщи особености, които ги отличават от ръкописното писмо и от брезовите грамоти. В някои от тях се срещат и лигатури, образувани по вертикалната ос на съседни букви (*а-р*; *а-з*; *а-т* в № 15 западна галерия), както и такива, разположени по хоризонтала (*а-з*; № 15 западна и *и-н* № 24 южна галерия) чрез вписване на букви една в друга (*г-о-ѣ*; Тудор, № 15 западна галерия).

Обикновено авторите на надписите-графити избягват да пренасят гумите, което е лесно достижимо при писане върху неограничена плоскост. Когато се налагало пренасяне на гуми, то това ставало сричка по сричка, при което сричката задължително завършвала на гласна буква (№№ 9, 11, 14, 18 западна, №№ 12, 20, 26, 30 южна и №№ 4, 21, 23 северна галерия).

Важно свойство на епиграфските паметници е това, че надписите, за разлика от повечето писмени текстове, назовават своя изпълнител. Във време на доминираща анонимност, този авторски акт отразява живите импулси при формирането на писмения език и обогатява книжната традиция.

Някои от авторите на софийските графити са оставили в черквата по два автографа: Филип Микитинич № 20 и № 30; Данило № 9 и № 12 от южната галерия и Говена № 3 и № 14 от северната галерия).

Авторите на автографи и молитвени надписи, насочени към Бог и към светите (помогни, спаси, помилуй), често се назовават с обичайните си битови нехристиянски имена. Благодарение на тези източници нашите представи за състава на староруския антропонимикон значително се разширяват (Беликор, Гостил, Говена, Грозил, Насил, Путята, Садко, Судша).

Наблюденията показват, че традиционните надписи за настенната храмова епиграфика по съдържание са от типа „Ном. писал“ и „Господи, помози рабу своему Ном.“. Най-многочислени са паметниците от първия тип или просто имена, които се откриват в надписи №№ 3, 5, 7 от западната галерия; №№ 7, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 21, 23, 24, 25, 28, 33 от южната галерия и №№ 3, 5, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 38, 39 от северната галерия.

С формулата-клише „Господи, помози рабу своему Ном.“ са надписи №№ 4, 6, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 18 от западната галерия; №№ 1, 31, 32, от южната галерия

¹⁰ Мегънцева 1978: 96. Вж. и примерите в същото изследване: 156, № 217 (XII - XIII в.); № 233 (XI - XIII в.).

и №№ 2, 6, 7, 8, 35 от северната галерия. В състава на втората формула и новгородската, и киевската, и полоцката епиграфика използват формите за Дат. п., ег. ч., м. р. както на *-ови/еви*, така и на *-у/ю*. Окончанията *-ови*, *-еви* (Дат. п.) в староруските паметници се употребяват само в названията на лица от мъжки пол и професии¹¹. Флексията *-ови* (Дат. п., ег. ч.) е присъща предимно за оформяне на християнските имена и е старобългарски модел, който е наследен от руската епиграфска традиция. Според А. Зализняк за Новгород окончанието *-ови* е характерно само за „ранния период“, а по-нататък то „бързо запада и през XIV - XV в. вече съвсем отсъства <...>, но в псковските източници от некнижен характер Дат. ег. на *-ови* се среща доста често и се загърбва дълго“¹².

Проникването на окончанието *-у/-ю* в Дат. п. (№№ 14, 18 западна галерия; №№ 8, 20, 30 южна галерия и № 35 северна галерия) в християнските собствени имена, използвани в състава на формулата „Господи, помози“, се обяснява, очевидно, с „въздействието на устната реч“, в дадения случай с диалектни черти на руския северозапад¹³.

И още нещо по повод формулата „Господи, помози рабу своему Ном.“ Ако формулировката „Ном. писал“, по правило, не предизвиква съмнение относно името на своя създател, то с молитвените формули се появява въпросът винаги ли този, чието име стои след „Господи, помози“ е автор на надписа? Впрочем, съзателят на графита, просещ помощ от Бог, е могъл да направи това както за себе си, така и за други лица, към чиято съдба не е равнодушен. Следователно установяването на авторството на молитвени записи с имена, включващи формулата „Господи, помози рабу своему Ном.“ е невъзможно или бихме могли да приемем, че в нея по презумция се използва името на пишещия като необходимо условие за молитвен запис.

В дъа надписа се наблюдава използването на популярната по надписите формула „*ꙗꙗ ꙗꙗ ꙗꙗ*“, която е обичаен при изображения на кръстове молитвен възглас, изписван симетрично в конфигурация от подве букви в четирите сегмента на гръцки кръст – „*ꙗꙗ ꙗꙗ ꙗꙗ*“ - превод на гръцкото „*ΙΗ ΧΣ ΝΙΚΑ*“ в разгърнат вид „*Ἰησοῦς Χριστὸς νικᾷ*“ (№ 4 западна и № 13 южна галерия). Тя е характерен израз едновременно на победата на Христос и на кръста в една идиома, често тълкувана апофрейно.

В някои от личните имена е засвидетелствано нулево окончание (№ 7, 12, 13 южна галерия), докато в други името е дадено в смесена гръко-славянска форма с окончание *-ъ*, приписано към гръцкото *-ος* (№ 25 южна галерия). Подобни хибридни изписвания, отразяващи възприемането на гръцката флексия като част от основата на името, се срещат, макар и нечесто, в староруската епиграфика.

Пример за хипокористично име ни дават надписи №№ 11, 34 от северната галерия - Беловята и Путята (от Путислав) с умалителен суфикс *-ята (-та)*, обичаен за Новгород. Разполагаме и с дъа примера за композитни имена - Станумир и Беликор (№ 22, 36 северна галерия). Сред морфологичните особености се нарежда и замяната на [с'л'] > [ш'л'] в надпис № 5 – южна галерия, която протича между средата на XIII до средата XV в., но е с ясен прелом на границата на XIII с XIV в. Ефектът на втората палатализация е отразен в надпис № 7 от северната галерия.

11 Дуриданов 1991: 140; Якубинский 1953: 185; Смядовски 1993: 136; Иткин, Коган 2006: 204-212.

12 Зализняк 2004²: 150.

13 Рождественская 1992: 140.

Един пример за употреба на двойствено число в думата „рабома“ (Дат. п. гв. ч.) е налице в надпис № 10, западна галерия. В живия език съществителните загубили двойственото число, както изглежда, много по-рано от XIV в. Новгородските грамоти на брезова кора, например, показват загуба на двойственото число от XIII в.

Един единствен е надписът, следващ поменална формула, отнасяща се към починал - № 17 от северната галерия. Същото важи и за формулата за покаяние: „богат на грехове, беден на добри дела“, известна с вариантите си в епиграфката тя присъства и в „Св. София“ - № 19, западна галерия¹⁴.

Надписи, разясняващи смисъла на автографите също се срещат в „Св. София“ – „Ном. се моли на Св. София“. Оттук следва, че не само надписите, съдържащи молитва, но и някои автографи могат да се приравнят към молитва, което се потвърждава от изображенията на съпровождащия автографа кръст (№ 22 и № 26 южна галерия). Особеност на епиграфския материал от „Св. София“ са надписите-обращения към „патриарха“ (№ 16 западна и № 10 южна галерия) и към четящите надпис № 11 (западна галерия) да се молят за „митрополита“.

Прави впечатление, че някои от надписите-графити са останали незавършени. Възможно обяснение е прогонването на напратника, граскац по стени-те на храма (№№ 9, 10 западна; №№ 1, 31, 32 южна галерия и №№ 1, 2, 8 северна галерия). Надписите от северната и южната галерия (без № 26) следват традиционната формула „Господи, помози“, в която липсва изискването от канона име на лицето, обръщащо се към Бог. Може да се допусне, въз основа и на други незавършени надписи, че да се споменава името на този, който се нуждае от помощ, не било задължително.

Интерес представляват огледално изписаните букви, срещани както в книжовната, така и в некнижовната категория източници. За характерно се приема огледалното изписване в надписи-графити и в брезови грамоти от Новгород¹⁵. „Огледалността“ на буквата ц би могла да се обясни с ортографски причини, свързани с особен механизъм за отражение на новгородското „цокане“. Някои автори считат, че огледалното изписване е резултат от упражнения на учещи се в писмото¹⁶. Това е приемливо обяснение, особено при наличието на ганни за съществуването на училища и скриптории. Други пък са склонни да видят в „огледалните“ начертания заклинание¹⁷. На мен ми се струва, че това е демонстрация на пълно устно и писмено овладяване на азбуката, а чрез огледалните надписи - показ на умението за използване не само в нормален порядък, но и в обратен – отзад напред, както поучава Константин Костенечки¹⁸. Разбира се, както отбелязва К. Хаджиев, трудно може да се отговори на въпроса дали във всички случаи „става въпрос за ученически упражнения, грешки или тенденция в писмото по това време“¹⁹.

Наблюденията върху палеографията на надписите-графити от „Св. София“ показват, че тя е много капризна и в много по-малка степен устойчива, отколкото книжната графика. Ако последната представлява един вид унифицирано умение

14 Высоцкий 1966, 60, № 24; Мейнцева 1978, 113.

15 Мейнцева 1978: 81.

16 Гюзелев 1985: 45; Смядовски 1993: 5.

17 Янин, Зализняк 1993: 62.

18 Христоматия 1974: 445.

19 Хаджиев 2001: 54.

на добре обучен писар за наборен шрифт с някои индивидуални отклонения, то графитите са предимно лични почерци на разни лица без професионални умения и опит. Обикновено те се изписвали без предварителна подготовка върху случайни и разнообразни повърхности, което се отразява на външния им вид: редовете са изкривени, височината на буквите варира, колебливо е и разстоянието между знаците. Хронологичното определение на негативните епиграфски паметници обикновено се основава върху сравнението на графика им с тази на ръкописното писмо. Изследователите на графитите, започвайки с В. Щепкин, установяват, че основните начертания на буквите и тяхната еволюция съответстват основно на буквените начертания в книжовните паметници. Най-близки на графитите по начертание са брезовите грамоти, което ни позволява при датировка да се опрема на техния обширен палеографски материал. Към тях се добавят, разбира се, и надписите-графити от Новгородската и Киевската „Св. София“.

Въпреки своята лаконичност, надписите отразяват различията в начертанията на някои от буквите и тъкмо те показват важни знаци за по-точна датировка. Например, буквата **У** е една от най-ярките хронологични знаци в южнославянската и руската писменост. В графитите от „Св. София“ през XI - XIII в. доминира **У** със закръглена, симетрична чаша на високо (№№ 19, 25 северна и №№ 13, 26 южна галерия), по-рядко ниско краче (№ 2 южна галерия, без краче). За разлика от книжовното писмо, в което **У** с чаша изчезва през XIII в., в графитите то се запазва чак до XIV в, но чашата е несиметрична, а крачето – късо (№№ 3, 20, 33 северна галерия). Впоследствие гясното рогче става продължение на основата и буквата се превръща в едностранна (№ 19 южна галерия).

В ръкописите една от буквите, имаща хронологична стойност е **Ж**. Нейното развитие върви от начертание, изпълнено с три маха (пресичане на три прави линии в една точка; № 11 западна галерия), към вертикална несиметричност през XIII в., заедно с намаляване на горната част на графемата и изписване с пет маха (№ 12 и № 17 южна галерия). През XIV - XV в. нейната горна част почти липсва (№ 16 западна галерия).

Почти липсват надписи, изписани в т.нар. „руски полуустав“, добре известен от книжовните паметници²⁰, характерна черта за брезовите грамоти и новгородските графити. Само в два от нашите надписи (№ 30 южна и № 16 северна галерия) се среща една от отличителните му особености – „комвеномото“ **Є**, доста важен отличителен знак за втората половина на XIV в., а в други (№ 3 южна галерия) – „стъпаловидното“ **Ѕ**. Хронологични податки дават и някои от начертанията на буквата **Р**: 1) във вид на нож, т.нар. викингски тип (№ 5 южна галерия), с издут гръб и право острие с аналогии от XIV в.; 2) във вид на „нож от руски курганен тип“ (№ 6 южна галерия) с леко издуто острие, прав гръб и право краче (от острието към гръба върви къса права линия, която увеличава сходството с нож). Този тип се среща в грамотите на брзова кора през XIV в. и продължава да се открива в някои от началото на XV в.²¹ На пергамент подобно **Р** също е познато през XIV в.

Сособенна последователност и яснота в своето развитие се отличава буквата **Ѓ**, което напълно отговаря на нейната еволюция в писмените паметници:

20 Карский 1979: 185; Щепкин 1918: 211.

21 Арциховский, Борковский 1958: 64 и грамота № 161; Арциховский 1963: 14 и грамоти № 300, 352.

кобилицата на тази буква между XI - XIV в. постоянно се издига към върха²². Буквата е поместена изцяло в реда (№№ 9 и 19 западна галерия) с кобилица, разположена малко над петлицата, което е типично за XII в. През XIII в. (№ 13 от южната галерия) мачтата видимо излиза над горния ред, а кобилицата се намира на горното ниво на реда. В надписи № 4 и № 19 от южната галерия мачтата излиза извън горния ред, а кобилицата е поместена на най-горното ниво на реда, което сочи за сравнително късно възникване на надписа.

По правило в епиграфските паметници (киевските и новгородски надписи-графити, брезовите грамоти) еволюцията на буквите И и Н не отразява тяхното развитие в почерците на ръкописите²³. Наблюденията върху епиграфските им варианти показват, че през всички периоди наред с новите се прилагат и стари графики, което показва, че не е възможно да бъдат сериозен датиращ елемент²⁴. Това означава, че използването им при палеографски наблюдения, особено при датирание на надписи, е необходимо да се съобрази с комплексната информация на паметника. Все пак съвременната форма на И се появява през XIV в., но е по-разпространена през XV в. и след това (№№ 5, 6, 9, 12, 14, 15, 20, 30, 32, 34 южна галерия и №№ 13, 16, 21 западна галерия), а Н (№ 15 южна галерия) с почти хоризонтална средна черта е късен признак за XV в.

Някои от начертанията на буквите Я и Ъ също е възможно да имат хронологично определящи елементи. През XII в. преобладава буква Я с остра петлица, допряна до наклонена дясна черта, а за следващия век е характерно изменението във формите на петлицата – веднъж се пречупва нейната горна черта, а друг път – долната. Освен това, мачтата на буквата е леко огъната. И в двата случая върхът е покрит с хоризонтален шрих. Подобно начертание на петлицата на Я при наличие на други признаци, може да бъде датиращ за графити и свидетелстващ за края на XIII в. (№ 31 южна галерия). Заедно с тези нови начертания се използват и познатите, характерни за ръкописите форми с наклонена вляво права мачта и гълга тясна петлица, достигаща до реда (№ 13 южна галерия). През XIV в. развитието на буквата се проявява чрез изменение формата на петлицата, която поради продължаващото доближаване на нейната горна и долна черта придобива вид на тесен, малко издаден клин – остър или леко закръглен в долната част (№ 7, 16 северна; №№ 4, 5, 6 южна и № 14 западна галерия). През следващия век буквата е с гълга извита опашка (№ 6 северна, № 20 южна и № 14 западна галерии). В пет от надписите (№ 21 западна галерия, № 10 северна и №№ 7, 29 и 34 южна галерия) се среща съвременното начертание на буквата А.

Що се отнася до буквата Ъ, през XI - XII в. тя е с геометрични петлици и еднкви горна и долна част (№№ 4 и 6 западна, 26 южна галерии). През XIII в. горната част на Ъ се съкращава (№№ 3 и 35 северна галерия) или тя придобива форма с вертикална лява страна, хоризонтални горна и долна линия, а нейната дясна част са две линии, пречупени под тъп ъгъл, недопиращ мачтата (№№ 14 и 20 северна галерия). През XIV в. се наблюдава по-нататъшно увеличение в горната част на буквата и нейното постепенно вклиняване в намаляващата се долна част – типично за писмените паметници на книжовното полууставно писмо

²² Высоцкий 1966: 126.

²³ Высоцкий 1966: 126.

²⁴ Хаджиев 2001: 54.

(№№ 5 и 16 северна, 6 и 8 южна галерия). За този век е характерна и формата от гъва триъгълника с частично допиращи се страни (№№ 4, 20 и 31 южна галерия). Появява се **Е** под формата на трапец, чиято долна коса захожда към мачтата (№ 14 западна галерия), присъща на XV в.

Промените при **Г**, **Л**, **П** са нищожни и най-общо следват промените в общата графика на кирилското писмо. Впрочем в един от надписите (№ 21 южна галерия) буквата **Л** има форма (къса лява и гълга дясна черта, излизаща в горното междуредово пространство), която е по-характерна за българските епиграфски паметници от XI в., отколкото за руските. Добавям и **М** (№ 6 северна и № 5 южна галерия) с прави мачти, широки плещи и закръглена долна среда – типична за Новгород и важен датиращ признак за втората половина на XIII – първата половина на XIV в. При **О**, **С**, **Ю** се проследява развитието на характерно за ръкописите стесняване и изгължаване на графемата. Наред с новите начертания в епиграфските паметници се срещат и архаичните – широки и ниски. През втората половина на XV в. вместо познатото отпреди **Т** се появява буква със спуснати до долния ред странични крила (№№ 4, 11, 15, 30 южна галерия). Квадратните или почти квадратни петлици на буквите **Ъ**, **Ь**, **Ф**, **О** в някои от надписите имат аналогии едва през втората половина на XIV в. (№№ 8, 11, 20 южна галерия).

Обикновено палеографите отнасят появата на простото **Ѵ** през XIII в., но в епиграфиката има немалко отклонения от това правило и то се среща още през XII в.: (№№ 6, 8, 20, 33 южна галерия; №№ 6, 16, 24, 35 северна галерия и № 9 западна галерия).

Не се угава проследяването на някаква хронологична закономерност в начертанията на **Ѵ** между XI - XIV в., тъй като формата със странични черти, съединяващи се под остър ъгъл, или с окръглена чашка се среща в надписи от XI в., границата на XI - XII в., XII - XIII в. и XIII - XIV в.

По-голяма част от надписите (39) са съсредоточени в северната галерия срещу 34 от южната, което не подкрепя общоразпространеното схващане за галериите, че по време на богослужение в храма мъжете стоят на южната, а жените на северната страна. Ако мястото е само за жени, няма как да се обясни струпването на голям брой латински надписи с мъжки имена върху облицовъчните плочи на североизточния пилон в северната галерия. Очевидно е, че влизащите в състава на дипломатическите пратеничества светски и духовни лица не са били ограничавани единствено до южната галерия, което важи и за обикновените посетители-вярващи. Две неща обаче се отграничават ясно – духовните лица (монаси и свещеници) оставят своите автографи само в южната, докато жените (3 кирилски и 3 гръцки надписа) се разписват единствено в западната и северната галерии.

С изключение на гъва, останалите надписи от „Св. София“, за авторите на които може да се съди по името и глаголните форми, са написани от мъже. Първият надпис с женско име е този на Говена-Маря (№ 3), която впоследствие се е разписала още веднъж в същата северна галерия (№ 14). Съдържанието и на двата надписа показва, че техен автор би могла да бъде спомената вече Говена. Липсата на други надписи не е сигурен знак за женска неграмотност, но по-скоро за това, че посетилите Константинопол жени са твърде малко. Възможно

е също жените да са били неграмотни и надписите да са изписвани по тяхна заръка.

Не всякога е възможно да се определи социалната принадлежност на авторите на надписите. Много рядко пишещият сам посочва своята професия – Ненчюл граматик (№ 19 южна галерия); писар – Яков Григорович (№ 8 южна галерия); дяците Стефан и Стоян Анастас (№№ 25 и 29 южна галерия), но не в смисъл на „дякон“, а като „писар“ и „столникът“²⁵ Филип Микитинич (№ 30 южна галерия). Но начинът, по който са изпълнени надписите, съпътстващите ги изображения, азбуки и т.н., биха могли, макар и в общи линии, да подскажат професията на техния автор: художник Гречин (№ 26 южна галерия), писар – 1) по двойния контур на буквите Лука (№ 6 южна галерия); 2) по украсата на буквите Авраам (№ 10 северна галерия) и неизвестния автор на надписа „В годината 1397“ (№ 2 западна галерия); 3) по използваната формула-клише Кузма (№ 5 северна галерия); 4) изцяло огледалния надпис (№ 31 южна галерия); 5) по използването на инвокативен кръст в началото на надписа (№№ 6, 12, 13, 14 южна, 2 северна и 4, 15 западна галерии).

Особена ценност имат надписи, съдържащи дата в текста или предлагащи възможност за датiranje въз основа на споменати известни исторически лица или събития. Сред графитите на кирилица от храма „Св. София“ има само три надписа с дата (№№ 2, 12 и 21 западна галерия) и шест с разпознаваеми исторически личности – Шишман (№ 3 западна галерия), Яков Григорович, Ненчюл граматик, Олисей Гречин, Филип Микитинич (№ 8, 19, 26, 30 южна галерия) и братята Симеон и Глеб Борисовичи (№№ 25 и 26 северна галерия). Налице са десет надписа от втората половина на XII – началото на XIII в. и още два от XIV в., чиито автори са изписали бащиното си име и по-всяка вероятност са знатни лица, тъй като в летописите от XI – XII в. с патроними са съпроводени само имената на представители на висшите аристократични слоеве²⁶: Завид Данетинич (№ 7 западна галерия) Яков Григорович, Иван Петров, Филип Микитинич (№№ 8, 15 и 30 южна галерия) и Васил Онанич, Михал Комел, Лазар Къстелевич, Иван Иванович, Иван Сонилович, Василий Иванович, Добриня Судошин, Грозил Гюргевич, Яков Полозкович, Путята Климович (№ 3, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 28, 33, 34 северна галерия). Други пък са свързани с клира като монахът Сава и попът (= презвитер) Матфей от Галич (№№ 3 и 13 южна галерия). Следователно 23 надписи от общо 94 показват социална принадлежност на своите автори – представители на клира, писари, боляри, знатни лица и художници.

Интересен факт е, че двамата от авторите на графити, Иванко и Лука (№ 2 и № 6 южна галерия), посочват конкретна причина за своето посещение на „Св. София“ – те са бегълци. Политически бегълци или емигранти, те вероятно са се възползвали от правото на убежище в „Св. София“ или просто са отбелязали своя статус. Друг автор, Алекса Безнег (№ 16 северна галерия), пък е дошъл да търси покаяние и опрощение на греха за погубените от него двама души. Някои пък са изписали мястото, откъдето идват – Търново, Москва (№ 12 и № 13 западна

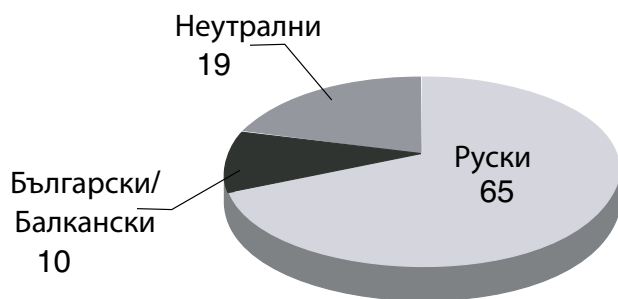
25 Богуславский 2004: 403: „столникът е дворцов, впоследствие придворен чин през XIII – XVII в. <...> с който обикновено се награждавали млади хора от знатен произход“ и в списъка на ранговете столникът „заема пето място“.

26 Тупиков 1903: 6-7, 23, 26.

галерия), Кострома, Нижни Новгород, Галич (№№ 5, 9, 12 и 13 южна галерия) и Вишгород (№ 39 северна галерия), а други своя етнически произход - „русин“ (№ 25 южна галерия).

В табличен вид (Диаграма 1) са представени надписите от „Св. София“, разделени в зависимост от съдържанието си на различни тематични групи (Таблица 1). В първата група влизат молитвени надписи, обръщения към Бог - общо 25 са следващите каноничната формула-клише „Господи, помози рабу своему Ном.“ Тук може да се отдели една подгрупа за молитва към „Св. София“ - 2 (№ 22 и 26 южна галерия), друга за възгласа – „Господи Боже“/ „Господ, Бог“ - 3 (№ 17 и 18 южна и № 37 северна галерия), трета с молитва към патриарха - 1 (№ 16 западна галерия) и една за молитва изобщо - 1 (№ 4 южна галерия). Към нея добавям и поменалния надпис от северната галерия, както и абецедъра от западната галерия. Във втората са надписи-автографи от типа „Ном. писал“, която е най-многобройна, общият им брой е 48. От тях 24 следват староруската формула „Ном. писал“, 3 - българската „Аз Ном. писах“. Към нея се прибавя и подгрупа за графитите, съдържащи само име - 18. Но в самата група се открояват и надписи, в които автографът се съпровожда с някакво пояснение – „помилуй, прости“ - 3 надписа (№ 22 и 26 южна и № 21 северна галерия). Нерядко молитвените надписи от първа (№ 4, 12, 15 западна; № 2 северна и № 6, 8, 18, 32 южна галерия) и втора група (№ 12, 13, 14, 19, 22 и 26 южна; № 15 западна галерия) са съпроводени с рисунки на кръстове.

Надписи-графити (94)

В друга подгребба наличните 94 надписа се разпределят на руски – 65²⁷, български/балкански – 10 (7 български, 1 влашки, 1 сръбски и 1 глаголически)²⁸ и неутрални, които трудно биха могли да се причислят към първите две групи - 19²⁹.

Многобройните изображения на кръстове без съпровождащ надписи, често срещани по

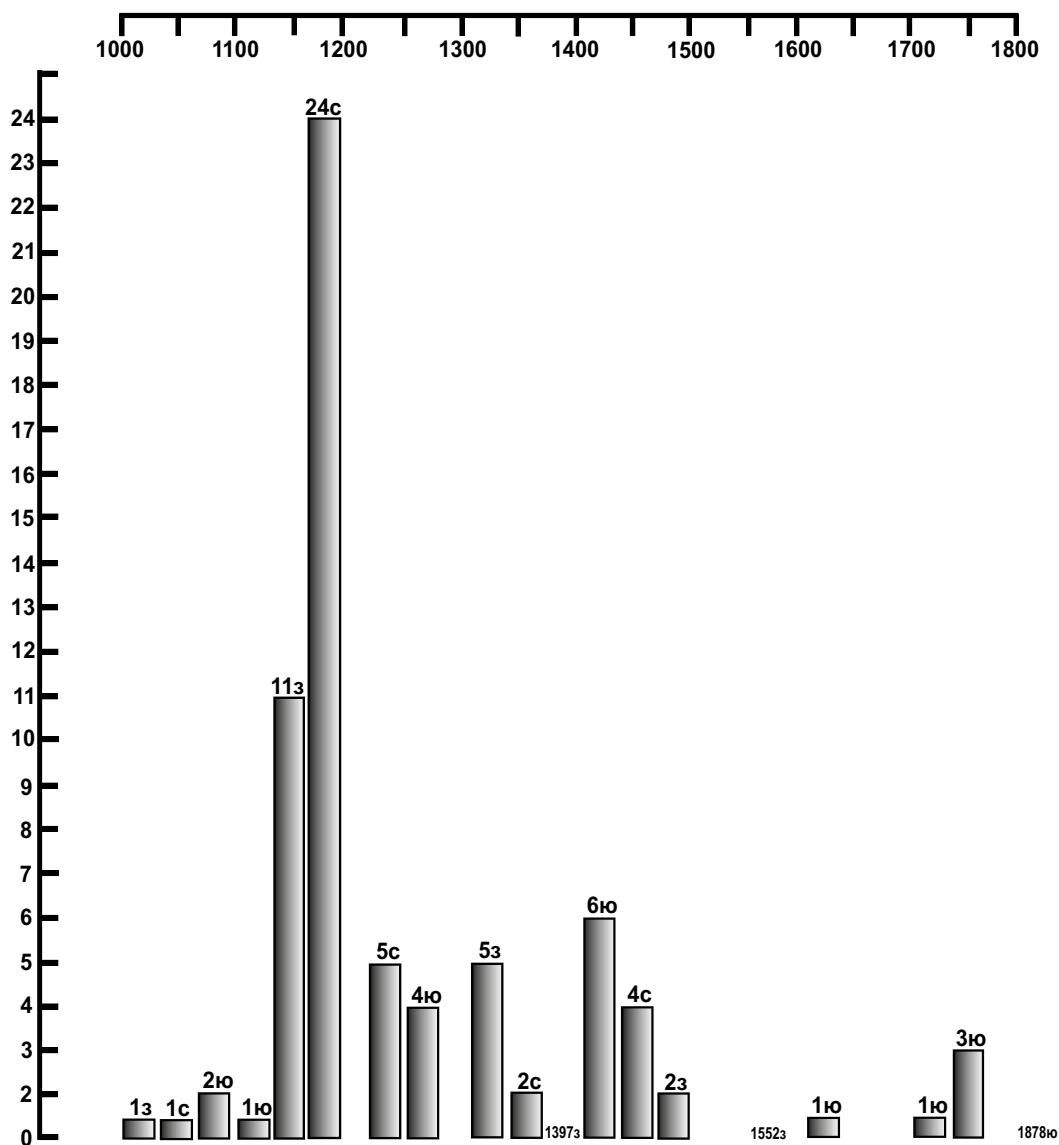
храмовите стени, са също молитви, но по-скоро на неграмотни посетители. Накрая, графитите предоставят неоценен материал за изучаване историята на писмеността. Големият брой надписи от XII в., принадлежащи на различни автори, свидетелства за широкото разпространение на писмеността в Русия по това време.

Надписите-графити от „Св. София“ предоставят ценен материал за сравнение на почерците от епиграфските паметници с тези от ръкописните и обширния материал от грамотите върху брезова кора. Също както и в последните, така и за надписите-графити е присъщо „закъсняването“ в начертанията на буквите в сравнение с паметниците, следващи книжната традиция.

27 Западна галерия: №№ 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 16, 18, 20, 21; южна галерия: №№ 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 12, 13, 14, 15, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 33, 34; северна галерия: №№ 3, 4, 5, 6, 7, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 38, 39.

28 Западна галерия: №№ 2, 3, 12, 15; южна галерия: №№ 16, 19, 23, 29; северна галерия: №№ 1, 15.

29 Западна галерия: №№ 1, 14, 17, 19; южна галерия: №№ 1, 10, 11, 17, 18, 31, 32; северна галерия: №№ 2, 8, 9, 10, 22, 27, 35, 37.

Диаграма 1: Хронологично разпределение на надписите по галерии

Ако археологията в нейното обичайно разбиране е способна да въведе изследователя в имението и дома на средновековния човек, да му покаже всички подробности от заобикалящите го и променящи се с времето битови обстоятелства, то тя няма сили да възкреси човек, да го застави да зазвучи неговия глас и да гаде представа за неговите ежедневни грижи, радости и мъки.

Поради това откриването на всеки надпис-графит предоставя възможност да се възкреси отдавна починалия човек, името и самото му съществуване, които изглеждат завинаги забравени от неговите близки и потомци. Откритите графити в „Св. София“ днес ни съобщават имената на много такива личности посещавали храма, всеки със своите надежди и очаквания, неизменно показвайки едно: „Аз живях“.

ДАТА	МОЛИТВЕНИ				АЕТОПИСНИ	ОВРЪЩЕНИЯ (към патриарха)	ПРЕДУПРЕДИТЕЛНИ	ЛИТУРГИЧНИ	ДРУГИ	НАДПИСИ - АВТОГРАФИ				
	„ГОСПОДИ, ПОМОЗИ РАБУ СВОЕМУ NOM.“	„ГОСПОДИ, ПОМОЗИ“	ПОМЕНАЛНИ	ДРУГИ						С ПОЯСНИ- ТЕЛЕН ТЕКСТ	С ФОРМУЛАТА „Nom. нусаа“	С ФОРМУ- ЛАТА „Аз Nom. нусах / А се Nom. нусаа“	САМО ИМЕ	С ПАТРО- НИМ
XI - XII в.	№ 18з	№ 8з		№ 33ю							№ 21ю		№ 33ю; № 39с	
XII - XIII в.	№ 4с № 4з № 6з № 9з № 10з № 20ю*		№ 17с	№ 17ю № 19ю № 19з	№ 27с		№ 11з		№ 20з	№ 2ю № 22ю* № 31с*	№ 22ю № 3с* № 12с № 13с № 14с № 21с* № 25с* № 26с* № 29с № 30с № 31с № 32с № 33с* № 34с* № 38с № 7з		№ 5з № 9с № 36с	№ 7з* № 3с* № 18с № 19с № 20с № 21с* № 22с № 23с № 24с* № 25с* № 26с* № 33с* № 34с*
XIII - XIV в.	№ 1ю № 6с № 26с № 35с			№ 26ю*				№ 1з		№ 25ю* № 28с*	№ 26ю* № 11с № 32с	№ 15з	№ 13ю № 25ю* № 15с**	
XIV - XV в.	№ 6ю № 20ю № 30ю № 31ю № 7с	№ 32ю		№ 4ю № 5с № 37с	№ 2з	№ 16з № 10ю					№ 16с* № 5ю	№ 1с	№ 3з № 9ю № 12ю № 14ю № 23ю № 24ю	№ 16с*
XV - XVI в.	№ 8ю № 8с № 13з № 14з			№ 17з № 3ю*								№ 3ю* № 28ю	№ 11ю	№ 15ю*
XVI - XVII в.	№ 12з											№ 19ю		
XVII - XVIII в.								№ 27ю			№ 7ю		№ 10с	
XVIII - XIX в.		№ 16ю											№ 34ю	№ 29ю*
Недати- рани		№ 2с											№ 21з	

Таблица 1

с = северна, ю = южна и з = западна галерии;

* - надписът може да принадлежи към две групи; ** - глаголически надпис

§ 2. ИСТОРИЧЕСКИ БЕЛЕЖКИ

Доминиращият брой (65 от общо 94) руски надписи в храма „Св. София“ не е изненадващ. Но е необходимо веднага да посочим, че в някои от тези надписи, освен автора им се споменават и други лица, очевидно придружаващи го по време на посещението на храма. Следователно към тези 65 автори, които са се разписали, се прибавят и още 16 души или общият брой на посетителите по графити възлиза на 81 лица.

Идеалният източник на информация за тези лица биха били пълните записи с имената и професиите на всички пътуващи от руските земи към Византия и обратно, с дата на тяхното пътуване и посочване на тяхната цел. Но такива отчети или подобни на тях, за съжаление, не съществуват и цялата информация, с която разполагаме е случайна. С други думи, нашите усилия се свеждат до съединяване в едно цяло на разпръснатите следи, откривани случайно в отделни автори. Странно е, защо и съвременните и всички останали, по-късни източници мълчат толкова подозрително относно русите.

По гумите на император Константин VII Порфирогенет (913 - 959) руснаците идвали в ромейската столица или за война, или за търговия³⁰. Търговските връзки между Византия и Киевска Русия, да използвам гумите на Дж. Шепард, възникват след госта специфична серия от събития и преговори в началото на X в.³¹ В резултат на тях руснаците развиват активна търговия с Константинопол по река Днепър или както руските летописи наричат този път „от Варягите към гърците“³².

Първоначално руснаците се ограничавали с престой извън столицата, разполагайки с обиталище край манастира „Св. Мамант“ и пристанището, също носещо името на светеца. Предградието „Св. Мамант“ се намирало на север по Босфора (дн. Бешикташ)³³ и в действителност представлявало императорски комплекс, допълнен с хиподром, портук и пристан³⁴. По това време неговото основно значение очевидно било по-скоро стратегическо, отколкото търговско³⁵. Следователно, изборът на място бил определен по-скоро от желанието за установяване на надзор и силен контрол над русите и техните кораби. За съжаление, информацията относно тяхната търговска дейност в столицата

30 Porphyrogenitus 1949: ch. 2, 50. 18.

31 Shepard 1995: 259.

32 Томов 2008: 59, 120 бел. 3 и 4.

33 Томов 2008: 67, 123-124 бел. 40. Изказаното неотдавна мнение от Ф. Ангрозук (Ангрозук 2012: 7-28), че руският квартал в Константинопол трябва да се локализира „северозападно от пристанището на Теодосий, в района, съседен на Теодосиевата стена и река Лукус“ е несъстоятелно, тъй като изпраща директно руснаците в чертите на самия град – нещо, което се случва едва към края на XI в. и то най-напред с венецианците. Същото се отнася и за твърдението на автора относно използването на пристанищата предимно от южната страна на града пред тези по Златния рог, както и казаното за „Руския портук“.

34 Janin 1964²: 141.

35 Томов 2008: 67, 124 бел. 42.

е оскърдна. Бихме могли да приемем, че те достигали до града на групи от по 50 души на своите лагии³⁶.

За съжаление след X в. не са налични сведения относно руснаците и тяхното обиталище в Константинопол. От това време насетне ние чуваме все по-малко и по-малко за тях. Дори през XI и XII в., когато търговията между руснаци и ромеи достига своя пик, ние не знаем нищо за тяхната търговия и разположение³⁷. По гумите на Дж. Шепърд, най-характерно за отношенията между руснаци и ромеи е спокойствието³⁸. Това е пределно ясно в императорска грамота от януари 1044 г., която показва, че те били очаквани на служба в ромейската армия само шест месеца след войната между тях от 1043 г.³⁹

Но по-важно е, че през посочения период руснаците имали право да резидират не в предградията на ромейската столица и то за определен срок, а да живеят постоянно зад крепостните стени. Поради пълното мълчание на изворите обаче, не знаем нито обстоятелствата, при които те получили портук, нито точната дата, когато това е станало. Със сигурност можем да ограничим влизането им в чертите на града в рамките на период не по-ранен от 989/ок. 995 г. и не по-късен от 1043 г.⁴⁰

Възникналата през XI в. руска колония в Константинопол, притежаваща определени юридически права и с важна роля в отношенията между ромеи и руснаци, се превърнала в своеобразно землячество в далечната от родните места ромейска столица, обединило както търговците, пратениците и войните, служещи в ромейската армия, така и поклонниците, пътешествениците и духовните лица⁴¹.

През 1200 г. Добриня Ягрейкович (бъгещия архиепископ Антоний) посетил Константинопол⁴² и в своята „Книга паломник“ отбелязъл, че „руският портук“ се простирал от черквата „Св. Четиридесет мъченици“ към Златния рог⁴³. С други думи, можем да заключим, че руснаците заемали най-доброто търговско място на града, покрай големия портук на Мавриан⁴⁴. Очевидно те търсели концесии в този район, не само защото бил добър за търговия, но и

36 Томов 2008: 68, 124 бел. 43: в пазарните дни руснаците от св. Мамант влизали в Златния рог и хвърляли котва в някое от пристанищата покрай северната страна на Константинопол. Вероятно те влизали в града през една от следните порти: св. Варвара, Неорион или Друнгарион. Смятам, че общият брой на руските лагии, имащи позволение да акостират в столичните пристанища, бил две или три, както отбелязва Лиутпранд („два руски кораба“). Само така би могло да бъде спазено разпореждането относно броя на русите имащи право да влизат в самия град – 50. Разбира се не всички руснаци напускали своите лагии. Можем да предположим, че сред тези 50 души имало пратеници, търговци и техните слуги, а вероятно и войници. Освен това, можем да припомним, че това съответства на ромейското мислене, а и споменът за руските морски атаки срещу столицата през X в. все още бил жив. Така, въпреки новите отношения между ромеи и руси, главното чувство (страхът от русите) не се променило.

37 По гумите на П. Шрайнер много малко конкретна информация съществува през тези векове за руско-византийските отношения: Schreiner 1991: 158.

38 Shepard 1987: 182.

39 Томов 2008: 81, 133 бел. 48.

40 Томов 2008: 82.

41 Томов 2008: 83.

42 Датата е посочена от самия автор, когато на 21 май 1200 г., той споменава за чудо в черквата „Св. София“: „Бог извърши това чудо свято и честно в година 6708 [1200] през моя живот, през месец май, в деня на празника на светия цар Константин и майка му Елена, на 21-я ден, в неделя, при царуването на Алексий и на патриарх Йоан ...“, Малето 2005: 224-225. За датата на неговото завръщане, която не може да се установи точно, вж. Томов 2008: 134 бел. 3 с посочената литература.

43 Казаното от Антоний подкрепя твърдението, че въпросният портук не продължавал на юг, към Пропонтида. Срв. Томов 2008: 97.

44 Томов 2008: 96-98.

поради факта, че те отгавна търгували на това място. Също както грузите търговци, тъй и руснаците имали свой квартал в Константинопол. Ние не знаем точните граници на квартала, но имаме основание да смятаме, че техни съседи на север били венецианците и амалфитяните⁴⁵. Така мястото, където била съсредоточена руската търговска дейност, постепенно се превърнало в ядро на тяхната колония.

Освен това, когато Антоний говори за руския портук, той има предвид не просто улицата, на която руските търговци обикновено продавали своите стоки, но целия квартал, който обитавали. В същото време обаче, ние оставаме с впечатление, че Антоний ограничава руската колония само в чертите на града. При своята трета обиколка, описвайки забележителностите извън столицата, той споменава за руски анклав в Галата, отвъд Златния рог. Може би това показва, че руснаците и тяхната собственост били съсредоточени, но не и ограничени само до руския портук⁴⁶. Но тъкмо на портика те имали свои ханове, тук властвал техният закон, тук те живеели и търгували. Не е никак лесно да се възстанови техният живот на това място, но той очевидно не бил осеян с рози. Както е добре известно, споровете между търговците не били нещо необичайно. При една такава свада през ранните месеци на 1042 г. загинал руснак от висок ранг и това гало повод за война между руси и ромеи⁴⁷. Ние не знаем точното място на инцидента, но бихме могли да предположим, че той е станал в квартала на руснаците. Очевидно руската колония в Константинопол се развила постепенно. Трудно е да се каже и как точно е била организирана, макар в Константинопол всяка чужда колония да е притежавала своя черква, хан и т.н. Оттук, няма да сме далеч от истината, ако приемем, че руската колония също е имала свои храмове и клир. Още повече, в подкрепа на това идва и казаното от Антоний за черквите „Св. Георги“ и „Св. Леонтий“⁴⁸. След като са споменати единствено в „Книга паломник“, изглежда те са били не само руски, но са и построени от руснаци за техните духовни нужди.

За съжаление обаче, тяхното положение се променя грастично с идването на латинците от IV-я кръстоносен поход през 1203 г. Не е ясна съдбата на руската колония при последвалата латинска окупация след превземането на византийската столица през 1204 г., но очевидно по време на големия пожар през август, руският портук и колония са унищожени напълно⁴⁹. След 1261 г., ние отново срещаме руснаците в Константинопол, но този път на други места⁵⁰ - в северозападната част на града или както през 1389 г. отбелязва Игнатий от Смоленск „живеещата там Русия“⁵¹.

Припомням всичко това тъй като надписите-графити също бележат пик в периода между средата на XII - началото на XIII в. (до 1204 г.) (виж *Диаграма 2*). Освен това, за разлика от следващия пик, тук доминират надписи с патроними или на светски лица, представители на висшите аристократични слоеве: Васил

45 За разположението на кварталите на венецианци и визанци, вж. Janin 1964²: 247-248; Magdalino 1996: 69, 7982; Magdalino 2000: 220-221; Томов 2008: 99.

46 Томов 2008: 102.

47 Томов 2008: 77-78.

48 Малето 2005: 231; Томов 2008: 90-91.

49 Томов 2008: 103.

50 Според Majeska 1984: 92 руската колония от XIV в. се състояла главно от духовни лица.

51 Малето 2005: 279, 280.

Онанич, Судша Беловята, Михале Котеле, Лазар Къстелевич, Иван Иванкович, Иван Сонилович, Василий Иванкович, Добриня Судошин, Грозил Гюргевиц, Симеон Борисович, Глеб Борисович, Яков Полозкович, Путята Климович (№ 3, 11, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 28, 33, 34 северна галерия, виж Таблица 1). Разполагаме също и с данни както за семейни посещения (№ 3 северна галерия), така и за групови поклонения в храма „Св. София“ (№ 4 северна галерия). Те са знак за добре уреден подслон в големия Константинопол, а най-добро място за това предлага руската колония. Няма съмнение, че тя приютявала всякакви посетители идващи от руските земи. Съвсем естествен и разбираем е техният стремеж да потърсят подслон на място, където биха могли да получат гостоприемство. Много вероятно е, поради своята безопасност, те да са имали желание да бъдат сред своите събратя, отколкото да са на групи, непознати за тях места. Впрочем, така постъпвали и много групи посетители на византийската столица.

Един поглед върху *Диаграма 2* показва, че следващият пик на руските посещения в „Св. София“ е през втората половина на XIV - 20-те години на XV в. Никак не е изненадващо, че същото положение се установява и според руските летописи: между 1243 - 1342 г. има само 10 пътувания до Константинопол, но броят им видимо нараства през 40-те - 50-те г. на XIV в., след което достига своя апогей през 70-те - 80-те години и бавно угасва през 90-те - първото десетилетие на XV в.⁵² Този апогей в края на XIV в. е свързан както с времето на „църковните смутове“ и сблъсъци между Москва, Литва и Константинопол по повод владенията на Киевската епархия и произтичащите от този проблем пътувания, така и с най-големия брой поклоннически пътувания (5 на брой между 1349 - 1423 г.), ако съдим по литературните източници⁵³.

Но в последните, както и в летописите, не винаги са включени сведения за лица, извършили пътувания в качеството си на търговци или поклонници, защото, като неофициални, те не изглеждали достойни за отбелязване⁵⁴. Ето защо ние не можем да очакваме пълно покритие между данните от летописите с тези от надписите-графити, доста редки са съвпаденията като тези с Филип Микитинич или Данило.

В своето изследване върху колекцията „Пълна сбирка на руските летописи“ Дж. Магжеска отбелязва 127 лица, които извършили 147 пътувания, от които 121 изглежда били завършени и 6 от руските пътешественици, споменати в летописите, завършили своя път във Византия⁵⁵. Много по-разпространени били едноточните пътувания, когато пътуващият идвал за постоянно и умира на новото място.

Най-голям дял сред лицата, извършили пътуванията в двете посоки (Русия-Византия), принадлежат към духовенството – 45-ма са с духовен сан, от тях 31 са представители на низшето духовенство (лица с неопределено звание, монаси, игумени, дякони, протодякони, свещеници, протоiereи и т.н.) и 14 принадлежат към висшето духовенство (митрополити, епископи, архимандрити), пътуващи по църковни дела⁵⁶. Първите пътували в състава на свитите на руските

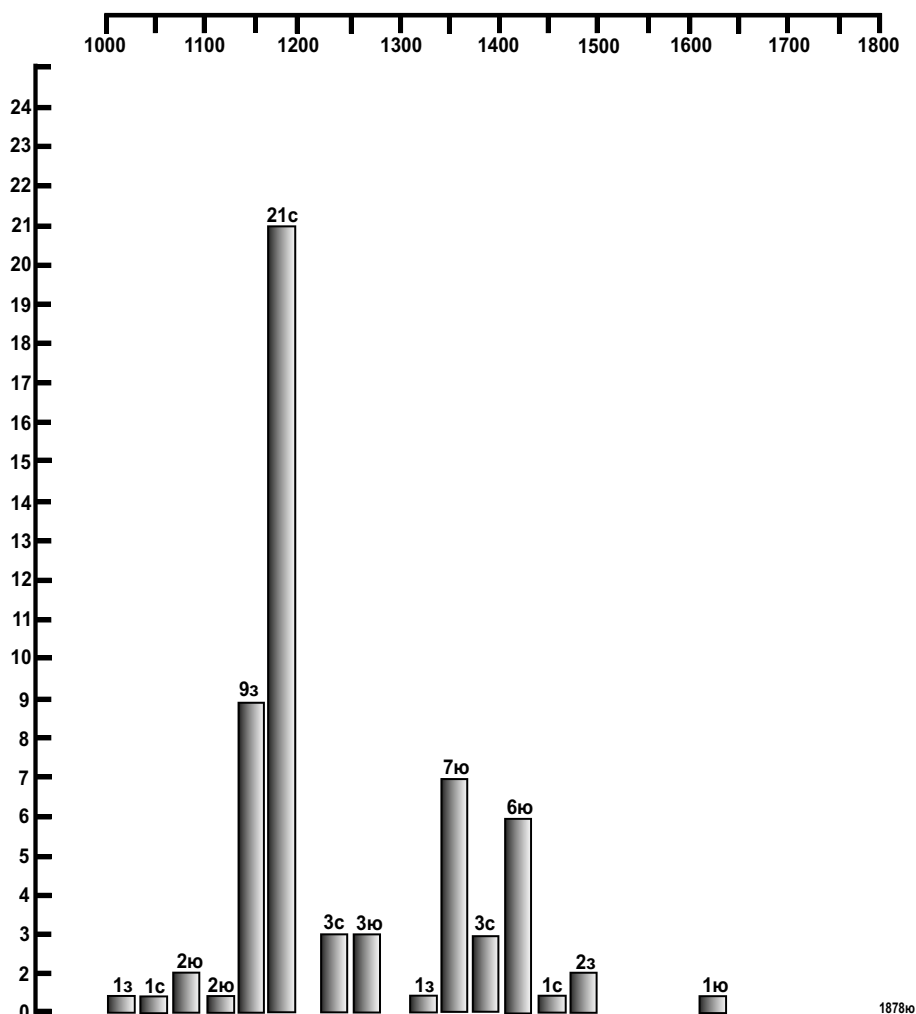
52 Магжеска 2002: 364.

53 Магжеска 2002: 365.

54 Магжеска 2002: 368.

55 Магжеска 2002: 361.

56 Магжеска 2002: 362.

Диаграма 2: Хронологично разпределение на руските надписи по галерии

митрополити. Към тях принадлежат и споменатите в надписите графити писарят Яков Григоревич, столникът Филип Микитинич и дякът Стефан (№№ 8, 20 и 31 южна галерия). С църковни дела в широкия смисъл на думата са били свързани и повечето пътувания със светски характер – 43, от които имената на 17 руски пратеници и 8 боляри се споменават в летописите за този период⁵⁷.

Във всички времена столицата на Византия, Константинопол, оставала най-важния център на литературата и изкуството. В многохилядния град винаги имало разнообразни възможности за творческа дейност, преди всичко под покровителството на светската и църковната власт. Тук се съсредоточили най-голям брой писатели и майстори-художници, чиито произведения са намерили разпространение в столицата, в провинциалните центрове и отвъд пределите на империята⁵⁸.

57 Магжеска 2002: 363.

58 Дуйчев 1963: 110.

Във византийската столица, ако се изключат светогорските манастири, се намирили най-крупните църковнорелигиозни центрове: няколко големи манастири и църкви, които представлявали центрове на литературна и художествена дейност. Основната им работа се изразявала в преписване, преводи и сверяване на литературни произведения, в обмен на литературни произведения между славяните или превеждане на византийска литература⁵⁹. Сред тях е вече споменатия манастир и предградие „Св. Мамант“, където се намирили не само руснаците, но и българите. Тук вероятно се спирали и тези, които пристигали във Византия за литературна и просветна дейност. Тук отсегнал и дошлия около 1362 г. във византийската столица основоположник на българския исихазъм Теодосий Търновски, придружаван от четиримата си ученици-българи. Сред тях били бъдещият български патриарх Евтимий и бъдещият киевско-московски митрополит Киприан (1376 - 1406)⁶⁰.

Друг значим център на славянско присъствие в Константинопол бил манастирът „Св. Йоан Предтеча“, известен по-късно като Студитски манастир по името на неговия основател⁶¹. Славянските преводи на неговия устав предполагат установени връзки между обителта и славянските земи още през XI - XII в.⁶² Малко повече е известно за втората половина на XIV в., когато там се появяват Евтимий Търновски и Киприан Цамблак, а през 1387 г. в Константинопол заедно с Киприан дошъл основателят на Серпуховско Висоцкия манастир Афанасий Висоцки⁶³. Той се установил в Студитския манастир и умрял в Константинопол около 1401 г. Следващото място е манастирът „Св. Богородица Перивлента“, където около 1370 г. за известно време се намирал българският монах, по-късно търновски патриарх Евтимий⁶⁴.

Разбира се, че преминаващите през византийската столица славяни могли да отсегнат не само в посочените вече места, но само за тези разполагаме с някакви определени сведения. И, ако следвайки надписите-графити и писмените сведения, можем да ограничим местоположението на руснаците предимно до руската колония и някои от по-важните манастири, на българите в предградията „Св. Мамант“, Студийския манастир или Перивлента, то център за общуване между сърби и ромеи бил манастирът „Св. Богородица Евергетиди“, както и построената в Константинопол болница от крал Стефан Урош II Милутин (1282 - 1321)⁶⁵.

Малкото на брой български и сръбски графити могат с голяма вероятност да се обяснят с доброто владение и на гръцки език, който може би е бил предпочитан за използване език (говоримо и писмено) по време на престой във византийската столица. Може би част от гръцките графити в „Св. София“ са дело тъкмо на лица от славянски произход, демонстриращи своята образованост. Тук се налага да припомним, че през цялото Средновековие високообразованата част от българската аристокрация и духовенство владее „добре гръцки език – както

59 Дуйчев 1963: 117.

60 Дуйчев 1963: 112.

61 Дуйчев 1963: 114.

62 Дуйчев 1963: 115.

63 Дуйчев 1963: 115.

64 Дуйчев 1963: 116.

65 Дуйчев 1963: 116.

говоримия, така и книжовния”⁶⁶ и голяма част от „гръцкото словно богатство намира място в църквата и богослужението, книжнината, а също така и в езика на обикновените българи”⁶⁷. По повод използването на гръцкият език през 1371 г. българския книжовник Исай Серски казва: „Гръцкият език първен бе определен от Бога като най-изкусен и изящен, нък и по различни времена бе усъвършенстван от любомъдреци. Нашият нък славянски език не биде удостоен с подобряване на изкуствеността на словото чрез дълбокомъдрието на философстващите мъже”⁶⁸. Следователно за българите отправянето на молитви или оставянето на автографи в най-представителният и свят храм на Византия е можело да бъде само на този „изящен” език. Но при това положение е невъзможно да се определя етническият произход на надписи, следващи молитвените формули-клишета или оставянето на автографи, в които се споменават Теодор, Василий, Йоан, Мелетий, Арсений, Григорий, Теодосий, Сава схимонах, Марко монах и т.н. - техните автори могат да бъдат както ромеи, така и българи.

Обяснението може да върви и по друга линия, засягайки отношението на българите към Константинопол и очевидно то не било само като към източник на благотворно влияние и стимулатор на културното им развитие, но и източник на злини и действия с отрицателен знак за българския етнос⁶⁹. Спирайки се на гумите на византийският богослов Евтимий Зигавин по повод твърдението на богомилския проповедник Василий Врач за заселването на Сатаната в катедралата „Св. София”, след разрушаването на Божия храм в Йерусалим, В. Пюзелев отбелязва, че „това го голяма степен отразява отношението на поробените българи към византийската столица, от която според тях идвало най-голямото зло”⁷⁰.

В крайна сметка, поклонничеството не е било обикновено туристическо пътуване в чужбина, първо, защото е траело много по-дълго, и второ, защото е било свързано с изпитания и опасности. Поклонниците предприемат тези пътувания с надеждата за Божествена награда и наистина те често са били използвани от Църквата като вид изкупление. Целта на поклонението е да се видят свещени реликви и, за разлика от нас, средновековният поклонник действително е вярвал, че като гледа и се покланя пред мощехранителницата с мощите на някой от светите, ще убеди именно него да се застъпи в негова полза пред Бог.

Разбира се, най-важният обект на поклонение след Йерусалим е била византийската столица Константинопол.

Що се отнася до руснаците, те идвали в Константинопол за да видят знаците от Божията дейност на земята за която те знаели от деца и били готови да я възприемат и разберат⁷¹. Главна цел за идващият от руските земи поклонник бил храма „Св. София”. „Ето аз недостойния... - пише в началото на XIII в. Добриня Ядрейкович (бъдещия новгородски архиепископ Антоний), - гоидох в Цариграг. Най-напред се поклоних на света София...”⁷². Дяконът от Троицко-Сергиевия

66 Пюзелев 2006: 5.

67 Пюзелев 2006: 6.

68 Пюзелев 1994: 30-31.

69 Пюзелев 1998: 11.

70 Пюзелев 1998: пак там.

71 Majeska 1973: 72.

72 Малето 2005: 221.

манастир Зосим, посетил в края на 1419 - началото на 1420 г. Константинопол отбелязва, че след като пристигнал в града, обиколил всички свети места, но първата му работа („первое“) била да се поклони на „светата велика черква София, където живее патриарха“⁷³. Храмът не бил подминаван и от тези, които идвали във византийската столица не като поклонници, а като духовни лица, търговци или дипломати. Една част от посетителите оставяли паметен знак за извършените от тях богоугодни дела. А благочестиво дело е да вярваш и да изразяваш вярата си чрез молитва, запалване на свещ, посещение на черква, поклонение пред св. Мощи и т.н.

И така, няма нищо необичайно в появата и съсредоточаването на подобни надписи по стените на храмовете, което се дължи на тяхната общодостъпност, удобната за писане повърхност, струпването на образовани хора и условия за добра комуникация. Впрочем тези надписи са негелима част от духовното творчество през средновековието, своеобразно отражение на сложната и многообразна действителност, израз на общочовешкото желание за изява и общуване на различни нива и посоки. Те отразяват целия спектър от човешкия и обществен живот във времето, когато са писани, затова няма да преувеличим, ако кажем, че са изпълнявали ролята на днешния „Фейсбук“.

73 Малето 2005: 297.

БИБЛИОГРАФИЯ

§ 1. ИЗВОРИ

Книга Паломник 1899 = Книга Паломник. Сказание мест святых во Цареграде Антония, архиепископа Новгородского, в 1200 г. изг. Хр. М. Лопарев, в: *Православный палестинский сборник*, Санкт-Петербург, XVII/3 (51).

Артамонов, Юрий, Илья **Зайцев** 2009а: Три гревнерусских надписи из храма св. Софии в Константинополе-Стамбуле, *Вопросы эпиграфики* 3: 300-321.

Арциховский, Артемий, Михаил **Тихомиров** 1953: *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1951 г.)*, Москва: Издательство АН СССР.

Арциховский, Артемий 1954: *Новгородские грамоты на бересте. (из раскопок 1952 г.)*, Москва: Издательство АН СССР.

Арциховский, Артемий, Виктор **Борковский** 1958: *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1955 г.)*, Москва: Издательство АН СССР.

Арциховский, Артемий, Виктор **Борковский** 1963: *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1956-1957 г.)*, Москва: Издательство АН СССР.

Арциховский, Артемий 1963: *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1958 - 1961 гг.)*, Москва: Издательство АН СССР.

Арциховский, Артемий, Валентин **Янин** 1978: *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1962-1976 гг.)*, Москва: Издательство „Наука“.

Бешевлиев, Веселин 1979: *Първобългарските надписи*, София: Издателство на БАН.

Борилов Синодик 2012 = *Борилов Синодик*, Издание и превод. Ив. Божилов, А. Тотоманова, Ив. Булярски, София: ПАМ Пъблишинг Къмпани ООД.

Велчева, Боряна 1975: *Добриловото евангелие. Български паметник от началото на XII век*, София: БАН.

Венелин, Юрий 1840: *Влахо-българскія или дако-славянскія грамоты*, Санкт-Петербург: Издательство Императорской Российской академии.

Высоцкий, Сергей 1966: *Древнерусские надписи Софии Киевской XI - XIV вв.*, Киев: Издательство „Наукова думка“.

Высоцкий, Сергей 1976: *Средневековые надписи Софии Киевской. По материалам граффити XI - XVII вв.*, Киев: Издательство „Наукова думка“.

Высоцкий, Сергей 1985: *Киевские граффити XI - XVII вв.*, Москва: Издательство „Наукова думка“.

Даскалова, Ангелина, Мария **Райкова** 2005: *Грамоти на българските царе*, София: Издательство на БАН „М. Дринов“.

Дионисий Ареопagit 1997 = *Дионисий Ареопagit. О небесной иерархии*, Тексты, перевод с древнегреческого. Перв. М. Ермакова, Санкт Петербург: „Глаголь“, РХГИ, „Университетская книга“.

Дневникът на Ханс Дерншвам 1970 = *Дневникът на Ханс Дерншвам за пътуването му до Цариград през 1553 - 1555 г.*, Превод М. Киселинчева, София: Издательство на Отечественния фронт.

Зализняк, Андрей, Валентин **Янин** 1993: Вкладная грамота Варлаама Хутынского, – *Russian Linguistic* 16: 185-202.

Зализняк, Андрей, Валентин **Янин** 2003: Берестянные грамоты из Новгородских раскопок 2002 г., *Вопросы языкознания* 4: 3-11.

- Зализняк**, Андрей, Валентин **Янин** 2006: Берестянные грамоты из Новгородских раскопок 2005 г., *Вопросы языкознания* 3: 3-13.
- Зализняк**, Андрей 2004²: *Древненовгородский диалект*, Москва: Языки славянской культуры.
- Зборник** 20011 = *Зборник Средновековних Кириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, Књ. I, 1186 – 1321, Д. Синдик (рег.), Београд: Историјски институт Београд.
- Иванов**, Йордан 1970²: *Български старини из Македония*, под рег. на проф. Б. Ангелов и проф. Д. Ангелов. Фототипно издание. София: БАН.
- Исторически акти** 1896 = *Исторически акти Ярославского Спасского монастыря*. Изданы И. А. Вахрамьевымъ, том III. Выписи изъ писцовыхъ и переписныхъ книгъ, Москва: Синодальная типография.
- Робер гъо Клари** 2007: *Забоюването на Константинопол 1204 година*, Превод от старофренски език, предговор и бележки Н. Марков, София: Агенция Европрес.
- Комнина**, Анна 1996: *Алексида*, Перв. с греческого Я. Любарский, Санкт-Петербург: Алетейя.
- Константинов**, Казимир 1977: Два старобългарски надписа от скалния манастир при с. Крепча, Търговищко, *Археология* III: 19-28.
- Корниенко** Вячеслав 2010: *Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)*, Ч. I, *Приділ св. Георгія Великомученика*, Київ: Горобець.
- Корниенко** Вячеслав 2011: *Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)*, Ч. III, *Централна нава*, Київ: Горобець.
- Коцева**, Елена 1985: *Евтимиев служебник. Софийски препис от 80-те години на XIV в.*, София: Наука и изкуство.
- Марков**, Николай 2012: *Когато всички пътища водеха към Константинопол*, В. Търново: Фабер.
- Медынцева**, Альбина 1978: *Древнерусские надписи новгородского Софийского собора*, Москва: Издательство „Наука“.
- Медынцева**, Альбина 1990: Чара Владимира Давыдовича, в: *Проблемы археологии Южной Руси. Материалы историко - археологического семинара „Чернигов и его округа в IX - XIII вв.“*. Чернигов, 26-28 сентября 1988 г., Киев: Издательство „Наукова думка“: 128-135.
- Мухеев**, Савва 2013: Два кратких глаголических граффити в монастыре св. Наума под Охридом и в Св. Софии в Стамбуле, *Slovene* II/2: 52-63.
- НПК** 1915 = *Новгородские писцовые книги, изданные Императорской Археографической комиссией. Указатели к первым шести томам*, В. Троицкий (сост.), Петроград: Сенатская типография.
- НПСтМЛИз** 1950 = *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, Под редакцией и с предисловием А. И. Насонова. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР.
- Обнорский**, Сергей, Степан **Бархударов** 1952²: *Хрестоматия по истории русского языка*, Част I, Москва: Издательство „Государственное учебно – педагогическое издательство Министерства Просвещения РСФСР“.
- Описание святынь** 1996 = *Описание святынь Константинополя в латинской рукописи XII века*, Перевод Л. К. Масиеля Санчеса, в: *Чудотворная икона в Византии и Древней Руси*, А. Лигов (рег. сост.), Москва: Мартис.
- Повесть** 1996 = *Повесть временных лет*, Подг. текста, перевод, статьи и комментарий Д. С. Лихачева. Под рег. В. Агуриановой-Перец, Санкт-Петербург: Издательство „Наука“.
- Попруженко**, Михаил 1928: *Синодик царя Борила* (= Български старини, кн. VIII), София: Държавна печатница.
- Прокофьев**, Николай 1984: *Книга хождения. Записки русских путешественников XI - XV вв.*, Москва: Издательство „Советская Россия“.
- ПСРА** 1848 = *Полное собрание русских летописей, Т. IV, Псковская первая летопись*, Санкт-Петербург.
- ПСРА** 1949 = *Полное собрание русских летописей, Т. XXV, Московский летописный свод XV века*, Москва-Ленинград: Издательство АН СССР.

- ПСРА 1926²** = *Полное собрание русских летописей. Т. I, Лаврентьевская летопись, Вып. I, Повесть временных лет*, Ленинград: Издательство АН СССР.
- Рождественская**, Тамьяна 1992: *Древнерусские надписи на стенах храмов: Новые источники XI - XV вв.*, Санкт-Петербург: Издательство СПбГУ.
- Рождественская**, Тамьяна 2004: Новонайденные древнерусские надписи-граффити Мартирьевской паперти Новгородского Софийского собора, *Труды Отдела древнерусской литературы* LV: 538-554.
- Рыбаков**, Борис 1964: *Русские датированные надписи XI-XIV вв. Свод археологических источников. Е1-44*, Москва: Издательство „Наука“.
- Сборник Кириши Данилова** 1901 = *Сборник Кириши Данилова*, Под ред. П. Шеффера, Санкт-Петербург: Издательство Императорской Публичной Библиотеки.
- Синог. НПА** 1888: *Новгородская летопись по Синодальному хартийному списку*, Санкт-Петербург: Археогр. комисс.
- Стојановић**, Љубомир 1988: *Стари српски записи и натписи*, Београд: САНУ.
- ТИБИ 1972** = *Турски извори за българската история, III, Съставила и коментирала Бистра А. Цветкова, Б. Цветкова - А. Разбойников (ред.)*, София: БАН.
- Толочко**, Алексей 2009: П. Два кириллических граффити Константинопольской Софии, в: *Ruthenica VII*, Київ: Інститут історії України НАН України: 209-214.
- Томов**, Тома 2013-2014: Два граффита от храма „Св. София“ в Константинопол, в: *Bulgaria Mediaevalis* 4-5: Фондация „Българско историческо наследство“: 121-131.
- Томов**, Тома 2014: Един граффит за престъпление и покаяние от „Св. София“ в Константинопол, *Palaeobulgarica/Старобългаристика XXXVIII/3*: 61-72.
- Томов**, Тома 2015: Три надпис-граффити от църквата „Св. София“ в Константинопол, *Palaeobulgarica/Старобългаристика XXXIX/2*: 94-109.
- Томов**, Тома 2016: Надписи-граффити от Балканите в църквата „Св. София“ в Константинопол, *Littera et Lingua, Електронно списание за хуманитаристика 2015*, Публ. 2016, 12/ 1-2 <http://slav.uni-sofia.bg/naum/lilijournal/2015/12/1-2/tomov> посетен 19 април 2020 г.
- Томов**, Тома 2016: Два граффита на кирилица от храма „Св. София“ в Константинопол, в: *Историкът като изследовател, гражданин и човек. Сборник с материали от конференция, посветена на 130 - годишнината от рождението и 70-годишнината от смъртта на професор Петър Мутафчиев (1883 - 1943)*, София: Нов български университет: 172-182.
- Томовић**, Гордана 1974: *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд: Историјски институт.
- Томлонджиев**, Иван 1992: *Българска анонимна хроника от XV в.*, Елпис.
- Хрестоматия** 1961 = *Хрестоматия на истории беларуская мовы*, Ч. I, Минск: Выг. АН БССР.
- Хрестоматия** 1974 = *Хрестоматия по стара българска литература*, П. Динев, К. Куев, Д. Петканова (ред.), София: Издательство „Наука и изкуство“.
- Щепкин**, Вячеслав 1902: Новгородские надписи-graffiti, в: *Древности, Труды Московского археологического общества XIX/ 3*, Москва. Товарищество типография А. И. Мамонтова, 26-46.
- Янин**, Владимир, Андрей **Зализняк** 1986: *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1977 - 1983 гг.)*, Москва: Издательство „Наука“.
- Янин**, Владимир, Андрей **Зализняк** 1993: *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1984 - 1989 гг.)*, Москва: Издательство „Наука“.
- Янин**, Владимир, Андрей **Зализняк** 2000: *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1990 - 1996 гг.)*. Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование, Москва: Издательство „Русские словари“.
- Янин**, Владимир, Андрей **Зализняк**, Алексей **Гунпиус** 2004: *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1997 - 2000 гг.)*, Москва: Издательство „Русские словари“.
- Acta et Diplomata Graeca** 1860 = *Acta et Diplomata Graeca medii aevi. Sacra et profana, Collecta ediderunt Franz Miklosich et Iosef Müller*, Vol. I, Acta patriarchatus constantinopolitani MCCCXV -

- MCCCCII. E codicibus manu & scriptis bibliothecae palatinae Vindobonensis, Vindobonae: C. Gerold.
- Athanasius I** 1975 = *The Correspondence of Athanasius I, Patriarch of Constantinople: Letters to the Emperor Andronicus II, members of the Imperial Family, and Officials*, A.-M. Talbot (ed.), CFHB 7 = DOT 3. Washington, D.C.
- Bidez**, Joseph, Léon **Parmentier** 1890: *The Ecclesiastical History of Evagrius with Scholia*, London: Methuen.
- Ioannis Cantacuzeni** 1831: *Ioannis Cantacuzeni: eximperatoris Historiarum Libri IV*, Vol. 2, L. Schopen (ed.), Bonnae.
- Choniatae**, Nicetae 1975: *Historia*, J. L. Van Dieten (ed.), Berlin and New York: De Gruyter.
- Chron. Pasch.** I 1832 = *Chronicon Paschale*, (CSHB), I-II, L. Dindorf (ed.), Bonn: Ed. Weber.
- Ciggaar**, Krijne 1976: Une description de Constantinople traduite par un pelerin anglais, *Revue des Études Byzantines* XXXIV: 211-267.
- Ciggaar**, Krijne 1996: *Western Travellers to Constantinople: The West and Byzantium, 962 - 1204: Cultural and Political Relations* (= Medieval Mediterranean, 10), Leiden: Brill.
- DSLr** 1936 = *Documente Slavo-române din mănăstirile Muntelui Athos*, G. Nandriști (ed.), București: Fundatia Regele Carol I.
- DRH** 1972 = *Documenta Romaniae Historica, ser. B (Tară Românească), vol. I. (1247 - 1500)*, P. Panaitescu - D. Mioc (eds.), București: Academiei Republicii Socialiste Romania.
- DRH** 1972a = *Documenta Romaniae Historica, ser. B (Tară Românească), vol. II. (1501 - 1525)*, Ș. Ștepanescu, O. Diaconescu (eds.), București: Academiei Republicii Socialiste Romania.
- DRH** 1975 = *Documenta Romaniae Historica, ser. A (Moldova), vol. I. (1384 - 1475)*, București: Academiei Republicii Socialiste Romania.
- Gorra**, Maurizio Carlo Alberto 2017: Observations and reflections on some coats of arms graffiti in Santa Sofia in Constantinople, https://www.academia.edu/35771277/Observations_and_reflections_on_some_coats_of_arms_graffiti_in_Santa_Sofia_in_Constantinople nocemeh 17 anpuł 2018 z.
- Iorga**, Nicolae 1911: *Acte și scrisori din arhivele orașelor ardelene (Bistrița, Brașov, Sibiu). Documente de istorie a României. Colecția Hurmuzaki. Vol. 15.1 (1358 - 1600)*, Bucharest: Atelierele Grafice Socec & Co.
- Kalavrezou-Maxeiner**, Ioli, Dimitri **Obolensky** 1981: A Church Slavonic Graffito in Hagia Sophia, Constantinople, *Harvard Ukrainian Studies* V: 5-10.
- Majeska**, George 1984: *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, Washington, D.C.: Dumbarton Oaks.
- Mango**, Cyril 1954: A Russian Graffito in St. Sophia, Constantinople, *Slavic Word* X: 436-438.
- Nastase**, Daniela, Florin **Marinescu** 1987: *Les actes Roumains de Simonopetra (Mont Athos). Catalogue Sommaire*, Athène: Manoutios.
- Pauphilet**, Albert (ed.) 1979: *Historiens et chroniqueurs du Moyen Âge*, Paris: Gallimard.
- Popkonstantinov**, Kazimir, Otto **Kronsteiner** 1994: *Altbulgarische Inschriften – Старобългарски надписи. 1*, (= Die slawischen Sprachen XXXVI), Salzburg-Wien.
- Procopii** 1906 = Procopii Caesariensis: De aedificiis, in: *Procopii Caesariensis Opera omnia*, Recognovit Jacobus Haury, Vol. III/2. Leipzig: Teubner.
- Riant**, Comte Paul 1877-1878: *Exuviae sacrae constantinopolitanae*, 2 vols, Geneva: typis J. G. Fick.
- Paul Silentarii** 1822 = *Descriptio magnae Ecclesiae et Ambonis et Joannis Gazaei Descriptio tabulae mundi*, rec. Fr. Graefe. Lipsiae.
- Thomov**, Thomas 2013: Once again about the Christ Passion in Hagia Sophia, Constantinople, *Byzantinoslavica* LXXI: 259-277.
- Thomov**, Thomas 2014: Four Scandinavian ship graffiti from Hagia Sophia, *Byzantine and Modern Greek Studies* XXXVIII/2: 168-184.
- Thomov**, Thomas 2015: „In the year of 6905”: A Graffito from Hagia Sophia in Constantinople, *Bulgaria Mediaevalis* VI: 171-181.
- Thomov**, Thomas 2015: Maritime ex-voto graffito from the Church of Hagia Sophia, Constantinople,

Byzantinoslavica 73/1-2: 57-74.

Zahariuc, Petronel 2006: Nouă documente din secolul al XVI-lea privitoare la istoria oraşului Bucureşti, in: *Civilizaţia urbană din spaţiul românesc în secolele XVI - XVIII: Studii si documente*, L. Rădvan (ed.), Iaşi: Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”: 205-223.

§ 2. ЛИТЕРАТУРА

Айналов, Дмитрий 1906: Примечания к тексту Книги Паломник Антония Новгородца, *Журнал Министерства народного просвещения* 6: 233-276.

Алексеев, Анатолий 1999: Русские граффити цареграгской Софии, *Труды Отдела древнерусской литературы*, Санкт-Петербург, LI: 321-323.

Алмалех, Мони 2013: *Архангелите в Библията*, София: Издателство на БАН „М. Дринов”.

Ангелов, Петър 1988: *Българската средновековна дипломация*, София: Наука и изкуство.

Андонова, А 2002: Тудор – произход и значение на името, в: *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски”*, Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев”, Том 90 (9): 351-355.

Андреев, Христо 2007: Новоразкрити нагписи от 1475/1476 година в олтарното пространство на църквата в Драгалевския манастир, *Palaeobulgarica / Старобългаристика* XXXI/4: 47-86.

Андросчук, Фёдор 2012: Константинопольские монастыри св. Маманта и место резиденции русских купцов в X веке, *Ruthenica* 11: 7-28.

Артамонов, Юрий, Алексей **Гуппиус**, Илья **Зайцев** 2009: Из древнерусской эпиграфики Константинопольской Софии, *Ruthenica* 8: 227-243.

Артамонов, Юрий, Алексей **Гуппиус**, Илья **Зайцев** 2010: Русские паломники „у святых Страстей”. (Из эпиграфики Св. Софии в Константинополе-Стамбуле), в: *Восточная Европа в древности и средневековье. Устная традиция в письменном тексте. XXII Чтения памяти членакорреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Пашуто. Москва, 14-16 апреля 2010 г. Материалы конференции*, Москва: [б.и.], 14-22.

Артамонов, Юрий, Алексей **Гуппиус**, Илья **Зайцев** 2012: Древнерусские нагписи-граффити Константинопольской Софии, в: *1150 лет Российской государственности и культуры*, Москва: Издательство „Наука”, 282-293.

Артамонов, Юрий, Алексей **Гуппиус** 2012: Древнерусские нагписи в Софии Константинопольской, в: *Славянский альманах 20011*, Москва: Издательство „Индрок”, 41-52.

Афанасьева, Татьяна 2015: *Литургии Йоанна Златоуста и Василия Великого в славянской традиции (по служебникам XI – XV вв.)*, Москва: университет Дмитрия Пожарского.

Барболова, Зоя 2016: Тюркските компоненти в имената на царете от династията Асеневци, *Електронно списание LiterNet* 3 (196), 25. 03.: <https://liternet.bg/publish28/zoia-barbolova/asenevci.htm#6a> посетен 17 април 2019 г.

Бернштейн, Самуил 1948: *Разыскания в области болгарской исторической диалектологии*, Т. I, Москва-Ленинград: Издательство АН СССР.

Бесеговская, Анна, Олга **Мысенко** 2011: Личные имена „Повести временных лет” как отражение картины мира средневекового человека, в: *Известия Самарского научного центра Российской академии наук* 13/2: 388-396.

Булярски, Иван 1998: *Институциите на средновековна България. Второ българско царство*, София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски”.

Божилев, Иван 1994²: *Фамилията на Асеневци (1186 - 1460). Генеалогия и просопография*, София: Издателство на БАН „Марин Дринов”.

Божилев, Иван 1995: *Българите във Византийската империя*, София: Издателство на БАН „Марин Дринов”.

- Божилов**, Иван, Васил **Гюзелев** 1999: История на България. Том I. История на средновековна България VII – XIV век, София: Издателска къща „Анубис”.
- Бондалетов**, Василий 1983: Русская ономастика, Москва: Просвещение.
- Борковский**, Виктор 1949: *Синтаксис древнерусских грамот. (простое предложение)*, Львов: издание Львовского Гос. университета.
- Борковский** 1963 = Лингвистические данные новгородских грамот на бересте, в: **Арциховский**, Артемий, Виктор **Борковский** 1963: *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1956 - 1957 гг.)*, Москва: Издательство АН СССР.
- Бірыла**, Мікалай 1969: *Беларуская антрапанімя. Ч. 2. Прозвішчы, утвораныя ад апелятыўнай лексікі*, Мінск: Навука і тэхніка.
- Вайан**, Андре 1952: *Руководство по старославянскому языку*, Москва: Издательство „Иностранной литературы”.
- Васильев**, Борис, Татьяна **Рождественская** 2002: Надписи и граффити на фресках Георгиевской церкви, в: *Церковь св. Георгия в Старой Ладоге. История, архитектура, фрески*, В. Сарабьянов (сост.), Москва: Прогресс-Традиция: 355-387.
- Васильев**, Валерий 2005: *Архаическая топонимия Новгородской земли (Древнеславянские деантропонимные образования)*, Великий Новгород: Новгород. гос. университет.
- Васильев**, Валерий 2012: *Славянские топонимические древности Новгородской земли*, Москва: Рукописные памятники Древней Руси.
- Васильевский**, Василий 1908: Варяго-русская и варяго-английская гружина в Константинополе, в: *Труды В. Г. Васильевского*, I, Санкт-Петербург: Тип. Имп. Акад. Наук.
- Велчева**, Боряна 1980: *Праславянски и старобългарски фонологични изменения*, София: Издательство на БАН.
- Веселовский**, Степан 1974: *Ономастикон. Древнерусские имена, прозвища и фамилии*, Москва: Издательство „Наука”.
- Вздорнов**, Герольд. 1980: *Искусство книги в Древней Руси: Рукописная книга северо-восточной Руси XII – начало XV вв.*, Москва: Издательство „Искусство”.
- Вуйтович**, Мариан 1981: Древнерусские личные имена в граффити Софийских соборов Киева и Новгорода (XI - XIV вв.), *Onomastica* 26: 203-223.
- Вуйтович**, Мариан 1986: *Древнерусская антропонимия XIV - XV вв. Северо-Восточная Русь*, Познань: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu.
- Вуйтович**, Мариан 2001: Из истории параллельных форм христианских личных собственных имен в русском языке, *Studia Rossica Rosnapiensia* 29: 91-97.
- Вязникова**, Лариса. 2002: *Эволюция орфографических и орфоэпических норм древнерусского литературного языка XV в.: На материале списков Лествицы Музейного собрания РГБ*, Архангельск.
- Гальченко**, Мария 2000: О времени появления и характере распространения ряда графико-орфографических признаков второго южнославянского влияния в древнерусских рукописях конца XIV – первой половины XV вв., в: *Лингвистическое источниковедение и история русского языка. Сб. статей*, Москва: Издательство „Древлехранилище”: 123- 152.
- Гальченко**, Мария 2001: Второе южнославянское влияние в древнерусской книжности (Графико-орфографические признаки второго южнославянского влияния и хронология их появления в древнерусских рукописях конца XIV – первой половины XV в.), в: М. Г. Гальченко. *Книжная культура. Книгописание. Надписи на иконах древней Руси. Избранные работы*, Москва-Санкт Петербург: Издательство „Алетейя”.
- Ганев**, Ганчо 1942: *Образуване и произход на собствениите имена у българите*, София: изд. авт.
- Гиппиус**, Алексей, Фёдор **Успенский** 2000: К вопросу о соотношении языческого и христианского имени древнерусские антропонимические сублемы в типологическом освещении, в: *Славянский мир между Римом и Константинополем: Христианство в странах Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в эпоху раннего средневековья*, Москва:

Институт славяноведения РАН: 29-36.

Гиппиус, Алексей 2001: „Суть людие новгородци от рога варяжьска...” (опыт генеалогической реконструкции), в: *Восточная Европа в древности и средневековье. Генеалогия как форма исторической памяти. XIII Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Пашуто*, Москва, 11 - 13 апреля 2001, Материалы конференции, Е. Мельникова (отв. ред.), Москва: Институт всеобщей истории РАН: 59-65.

Гиппиус, Алексей 2005: К биографии Олисея Гречина, в: *Церковь Спаса на Нередице: От Византии к Руси: К 800-летию памятника*, Москва: Издательство „Ингрик”: 11-25.

Гиппиус, Алексей 2006: Скандинавский след в истории новгородского боярства (в развитие гипотезы А. А. Молчанова о происхождении посадничьего рода Гюрятиничей-Рогвичей), *Salvica Helsingiensia* XXVII: 93-108.

Гиппиус, Алексей 2009: Две отчества посадника Мирошка, в: *Язык, личность, текст. Сборник статей к 70-летию Т. М. Николаевой*, В. Топоров (отв. ред.), Москва: Язык славянских культур: 430-434.

Горшкова, Клавдия, Георгий **Хабургаев** 1981: *Историческая грамматика русского языка*, Москва: Издательство „Высшая школа”.

Грковић, Милица 1973: *Речник личних имена код Срба*, Београд: Вук Караџић.

Грязнов, Михаил 1956: История гревних племён Верхней Оби по раскопкам близ с. Большая Речка, *МИА* № 48. Москва-Ленинград: Издательство АН.

Гълъбов, Иван 1974: Глаголическото ы, началната история на глаголическата азбука и една особеност на диалектната микроструктура на южните български говори, в: *В Памет на проф. д-р Ст. Стойков, Езиковедски изследвания*, София: БАН, ИБЕ: 515-523.

Гълъбов, Иван 1986: *Избрани трудове по езикознание*, София: Наука и изкуство.

Гюзелев, Васил 1985: *Училища, скриптории и знания в България XIII – XIV век*, София: Народна просвета.

Гюзелев, Васил 1994: *Извори за средновековната история на България (VII – XV в.) в австрийските ръкописни сборки и архиви. Т. I. Български, други славянски и византийски извори*, София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски”.

Гюзелев, Васил 1998: Цариград и българите през средновековието (VII - XV), *Историческо бъдеще* 1: 3-11.

Гюзелев, Васил 2006: Византийско-българският диалог в областта на културата, *Списание на БАН* 5: 3-10.

Даль, Владимир 1881: *Толковый словарь живого великорусского языка*, т. II. И-О, Санкт-Петербург/Москва: Издание книгопродавца-типографа М. О. Вольфа.

Даль, Владимир 1978: *Толковый словарь живого великорусского языка*, т. I. А-З, Москва: Русский язык.

Данциг, Борис 1953: Из истории русских путешествий и изучения Ближнего Востока в донпетровской Руси, в: *Очерки по истории русского востоковедения I*, Москва.

Демин, Анатолий 2009: *Поэтика древнерусской литературы (XI - XIII вв.)*, Москва: Рукописные памятники Древней Руси.

Демчук, Мария 1988: *Слов'янські автохтонні особові власні імена впробути українців XIV–XVII ст.*, Київ: Издательство „Наукова думка”.

Добрев, Иван 1980: Как да тълкуваме датите в старите писмени паметници, в: *Славянска палеография и дипломатика*, Т. 1, София: СИБАЛ: 153-167.

Дуйчев, Иван 1972: От Черномен до Косово поле. Към историята на турското завоевание на Тракия през последните десетилетия на XIV в., в: *Българско средновековие. Проучвания върху политическата и културната история на Средновековна България*, Ив. Дуйчев (ред.), София: Наука и изкуство: 546-587.

Дуриганов, Иван (ред.) 1991: *Грамматика на старобългарския език*, София: Издат. на БАН.

Ђоровић, Владимир 1910: Утицај и одношај између старих грчких записа и натписа, *Глас Српске краљевске академије* 84 (50): 1-60.

- Дуйчев**, Иван 1963: Центры византийско-славянского сотрудничества, *Труды отдела древнерусской литературы* 19: 107-130.
- Дурново**, Николай 1969²: *Введение в историю русского языка*, Москва: Издательство „Наука“.
- Евтушенко**, свящ. Григорий 2008: *Храм Святой Софии в Константинополе*, Санкт-Петербург: Статисъ.
- Еремия**, Анатолий 1990²: *Географические названия рассказывают*, Кишинев: Издательство „Штиинца“.
- Жуковская**, Лидия 1955: Палеография, в: *Палеографический и лингвистический анализ новгородских берестяных грамот*, Москва: Издательство АН СССР.
- Жуковская**, Лидия 1959: *Новгородские берестяные грамоты*, Москва: Учпедгиз.
- Заимов**, Йордан 1970: *Битолски надпис на Иван Владислав, самодържец български. Старобългарски паметник от 1015-1016 година*. София: БАН.
- Заимов**, Йордан 1994²: *Български именник. Част I. Личните имен на българите от VI до XX в.*, София: Издателство на БАН.
- Зализняк**, Андрей 1984: Наблюдения над берестяными грамотами. История русского языка в древнейший период, *Вопросы русского языкознания* 5: 36-153.
- Зализняк** 2000 = Андрей **Зализняк** Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование, в: **Янин**, Валентин, Андрей **Зализняк** 2000: *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1990 - 1996 гг.)*. Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование, Т. X, Москва: Издательство „Русские словари“: 134-251.
- Зверуго**, Ярослав 1975: *Древний Волковыск (X - XV вв.)*, Минск: Наука и Течника.
- Иванов**, Валерий (отв. ред.) 1995: *Древнерусская грамматика XII - XIII вв.*, Москва: Издательство „Наука“.
- Иванов**, Сергей 2011: *В поисках Константинополя. Путеводитель по византийскому Стамбулу и окрестностям*, Москва: Вокруг света.
- Илчев**, Станимир 1969: *Речник на личните и фамилии у българите*, София: БАН.
- История русской литературы** 1941 = *История русской литературы*, т. I, *Литература XI – начала XIII века*, А. Орлов, В. Агрианова-Перц, Н. Гудзий (сост.), Москва-Ленинград: Издательство АН СССР.
- Иткин**, Илья, Ю. К. **Козан** 2006: Окончание гательного падежа -ови в древнерусском диалекте, в: *Русский язык в научном освещении* № 2 (12): 204-212.
- Калечиц**, Инна 2015: Одноименные поминальные граффити Спасо-Преображенской церкви в Полоцке, *Вопросы эпиграфики* 8: 179-192.
- Каргер**, Михаил 1946: Раскопки и реставрационные работы в Георгиевском соборе Юрьева монастыря в Новгороде (1933 - 1935), *Советская археология* 8: 175-225.
- Карский**, Евфимий 1979: *Славянская кирилловская палеография*, Ленинград: Издательство „Наука“.
- Каштанов**, Сергей 1970: *Очерки русской дипломатики*, Москва: Издательство „Наука“.
- Клепиков**, Сократ 1959: *Филиграни и штемпели на бумаге русского и иностранного производства XVII – XX вв.*, Москва: Издательство „Всесоюзной книжной палаты“.
- Ковачев**, Николай 1999: Цenen извор за антропонимията ни през XII – XIV в. Синодик на Борил, в: *Търновска книжовна школа*, Т. 6, Велико Търново: УИ „Св. Св. Кирил и Методий“: 263-269.
- Колесников**, Иван 1913²: *Сборник снимков с русского письма XI – XVIII вв.*, част I, Москва: Имп. Моск. археол. ин-т им. Николая II.
- Колчин**, Борис 1959: Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого, в: *Труды Новгородской археологической экспедиции*, Т. 2, Москва: 7-120.
- Колчин**, Борис, Александр **Хорошев**, Валентин **Янин** 1981: *Усадьба новгородского художника XII в.*, Москва: Издательство „Наука“.
- Константинова**, Величка 1983: Средновековни надписи от Шуменско, *Palaeobulgarica/ Старобългаристика* III: 68-78.

- Крыско**, Вагим 1993: Общеславянские и древненовгородские формы Nom. Sg. Masc. *о-склонения, *Russian Linguistics* XVII/2: 119-156.
- Кузьминова**, Елена 2007: Буквари церковнославянского языка, в: *Православная Энциклопедия*, Т. 6, Москва.
- Кулик**, Анна 2014: Из истории русского глагола – перфект (на основании Рагзивиловской летописи), *Polilog. Studia Neofilologiczne* IV: 255-266.
- Кульбакин**, Степан 2008²: *Славянская палеография*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Лазарев**, Виктор 1971: *Византийская живопись*, Москва: Издательство „Наука”.
- Лавренченко**, Мария 2016: Ономастические данные о двух семействах тысяцких в Великом Новгороде XIII-XIV вв., *Rossica oloticensia* LV/2: 43-62.
- Лазарев**, Виктор 1986: *История византийской живописи*, Москва: Искусство.
- Левченко**, Митрофан 1956: *Очерки по истории русско-византийских отношений*, Москва.
- Лугов**, Алексей 2000: Священное пространство реликвий, в: *Христианские реликвии в Московском Кремле, Государственный историкокультурный музей-заповедник „Московский Кремль”*, А. Лугов (ред. сост.), Москва: Издательство „Радуница”: 8-10.
- Лугов**, Алексей 2000а: Церковь Богоматери Фаросской. Императорский храм-реликварий как архетип сакрального пространства, в: *Византийский мир: искусство Константинополя и национальные традиции: тезисы докладов*, Санкт-Петербург: Издательство „Дмитрий Буланин”: 37-40.
- Лугов**, Алексей 2003: Реликвии как стержень восточнохристианской культуры, в: *Восточнохристианские реликвии*, А. Лугов (ред. сост.), Москва: Издательство „Прогресс-Традиция”: 5-10.
- Лугов**, Алексей 2006: Реликвии Константинополя, в: *Реликвии в Византии и Древней Руси: письменные источники*, Москва: Издательство „Прогресс-Традиция”: 167-247.
- Литус**, Елена 2014: Специфические особенности антропонимической формулы в русско- и украинскоязычных песнях казаков Кубани, в: *Альманах современной науки и образования* № 9 (87), Тамбов: Издательство „Грамота”: 66-70.
- Лихачев**, Николай 1928: *Материалы для истории византийской и русской сфрагистики*. вып. I, Ленинград: Издательство АН СССР.
- Лихачова**, Вера 1987: *Искусство на Византия 4. – 15. век*, София: Български художник.
- Маврогуinov**, Никола 1955: *Византийската архитектура*, София: Наука и изкуство.
- Маврогуинова**, Вера 1955: Надписът на чъргубия Мостич и Преславския епиграфски материал, в: *Надписът на чъргубия Мостич*, Ст. Станчев, В. Иванова, М. Балан, П. Боев. София: БАН.
- Магжеска**, Джордж 2002: Русско - византийские отношения 1240 - 1453 гг.: паломники, дипломаты, купцы, в: *Киевская и Московская Русь*, Т. II, кн. 1, Москва: Языки славянской культуры.
- Малето**, Елена 2005: *Антология хождений русских путешественников XII - XV века*, Москва: Издательство „Наука”.
- Марков**, Владимир 1964: Из истории форм творительного падежа единственного числа существительных мужского и среднего рода, - *Вопросы теории вузовского преподавания русского языка. Ученые записки Горьковского государственного университета имени Н. И. Лобачевского, сер. Лингвистическая*, Вып. 68: Горький: Волго-Вятское книж. изд-во: 207-224.
- Матанов**, Христо 2005: *Средновековните Балкани: исторически очерци*, София: Парадигма.
- Матанов**, Христо 2016: *Залезът на Средновековна България*, София: Изток-Запад.
- Медынцева**, Альбина 2000: *Грамотность в Древней Руси: По памятникам эпиграфики X – первой половины XIII в.*, Москва: Издательство „Наука”.
- Мельникова**, Елена 1998: А. Культурная ассимиляция скандинавов на Руси по данным языка и письменности, в: *Общество, экономика, искусство и культура славян. Труды VI Международного конгресса славянской археологии. Новгород, 26–31 августа 1996 года*, Москва: 137-143.

- Мельникова**, Елена 1998а: *Варяги, варанги, веринги: скандинавцы на Руси и в Византии*, Византийский временник 55: 159-164.
- Мельникова**, Елена 2001: *Скандинавские рунические надписи. Новые находки и интерпретации: тексты, перевод, комментарий*, Москва: Издательская фирма „Восточная литература“ РАН.
- Мельникова**, Елена 2003: Скандинавские паломники в Константинополе, в: *Историческая роль Константинополя*, Москва: 75-79.
- Мельникова**, Елена 2015: Имя „Тудоръ“ в домонгольской Руси: христианское или скандинавское? *Slověne* IV/1: 266-276.
- Мещерский**, Никита 1981: *История русского литературного языка*, Ленинград: Издательство Ленинградского университета.
- Миллюков**, Александр 1859: *Афины и Константинополь. Путевые записки*, СПб: Типография Рюмина и Комп.
- Мирчев**, Кирил 1978: *Историческа граматика на българския език*, София: Наука и изкуство.
- Младенов**, Стефан 1979: *История на българския език. (Превод и редакция на Ив. Дуриданов от немското издание през 1929 г.)*, София: БАН.
- Мольков**, Георгий 2014: Развитие орфографской системы новгородского писца Домки (на примере флексии творительного падежа единственного числа в мужском и среднем роде), http://www.drevnyaya.ru/vyp/2014_3/part_3.pdf, посетен 14 ноември 2019 г.
- Морошкин**, Михаил 1867: *Славянский именовслов, или собрание славянских личных имен в алфавитном порядке*, Санкт-Петербург: Типография второго отделения собственной Е. И. В. Канцелярии.
- Муравьев**, Андрей 1858 - 1860: *Сношения России с Востоком по делам церковным*, Т. I, Санкт-Петербург: Типография третьего отделения собственной Е. И. В. Канцелярии.
- Мутафчиев**, Петър 1973: Из нашите старопланински манастири, в: *Избрани произведения*, Т. II, София: Наука и изкуство: 257-389.
- Мушмов**, Никола 1987: *Монетите и печатите на българските царе*, София: Българско нумизматично дружество.
- Невская**, Юлия 2001: Из балто-славянского ономастикона: помина prorgia с элементом „гость“, в: *Имя: внутренняя структура, семантическая аура, контекст. Тезисы междунар. научн. конф. (30 января – 2 февраля 2001 г.)*, Ч. 1, Москва: Институт славяноведения РАН.
- Николић**, Радомир 1983: Кагаје подигнута и живописана Раваница, *Саопштења* XV: 45-66.
- Николова**, Бистра 1991: Приписката в българската ръкописна книга от X - XIV в. (Проблеми на извороведското им изследване), в: *Помощни исторически дисциплини V*: 98-113.
- Орлов**, Александр 1952: *Библиография русских надписей XI - XV в.*, Москва-Ленинград: Издательство АН СССР.
- Орел**, Владимир 1995: Гости Новгородские. Новгородские граффити в Софии Киевской, в: *Древние государства Восточной Европы. Материалы и исследования*, Москва: Издательство „Наука“: 234-239.
- Палладиева**, Юлия 2008: Развитие гревнерусских форм творительного падежа единственного числа в основах *-ѡ и *-jѡ (на материале славяно-книжных источников XI в.), *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского* № 4: 240-245.
- Погольская**, Наталья 1983: *Типовые восточнославянские топоосновы: Словообразовательный анализ*, Москва: Издательство „Наука“.
- Полякова**, Елена 1997: *К истокам пермских фамилий: Словарь*, Пермь: Издательство Пермского университета.
- Поплавская**, Христина 2000: *Народная традиция православного паломничества в России в XIX–XX веках (По материалам Рязанского края). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук*, Москва.
- Попов**, Атанас 1980: Монограми на българските царе (XIII - XIV в.), в: *Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70 - годишнината на проф. Ив. Дуйчев*, София:

Наука и изкуство: 172-193.

Попов, Атанас 1984: Средновековни нагписи, монограми, букви и знаци от Търновската „Велика лабра“, в: *Царевград Търнов*, Т. 4, София: Издателство на БАН.

Проништейн, Александър, Валентина **Овчинникова** 1981: *Развитие графики кирилловского письма*, Ростов: Издательство Ростовского университета.

Путилов, Борис 1994: *Фольклор и народная культура. Санкт - Петербург*, <http://www.infoliolib.info/philol/putilov/11.html> посетен 19 януари 2019 г.

Пуцко, Василий 1992: Крыж Еўфрасіньні Полацкай іўзвѣжальныя крыжы XII - XIII стст., в: *Полацак (Кліўленд)* 4/14: 12-17.

ПЦС 2005: *Полный церковнославянский словарь (со внесением в него важнейших древне-русских слов и выражений)*, свящ. магистр Гр. Дьяченко (сост.), Репринтное воспроизведение издания 1900 года. Москва: Отчий дом.

Рожественская, Тамьяна 1990: Древнеболгарская эпиграфическая традиция и новгородская эпиграфика, *Palaeobulgarica/Старобългаристика* XIV/2: 51-58.

Рожественская, Тамьяна 1991: *Древнерусская эпиграфика X – XV вв.*, Санкт-Петербург: Издательство СПбГУ.

Рожественская, Тамьяна 1995: Богослужебные тексты в церковной эпиграфике Древней Руси, в: *Литургия, архитектура и искусство византийского мира: Труды XVIII Междунар. конгр. византинистов (Москва, 8-15 августа 1991) и другие материалы, посвященные памяти о. Иоанна Мейендорфа*. Санкт-Петербург: 303-306.

Рожественская, Тамьяна 2000: Рисунки граффити на стенах древнерусских храмов, в: *Рисунки писателей. Сб. научных статей*, Санкт-Петербург: 402-415.

Рожественская, Тамьяна 2000а: Нагписи на фресках церкви Спаса на Нередице: графика и орфография, в: *Новгородский сборник* 8 (18): 30-35.

Рожественская, Тамьяна 2004: Новонайденные древнерусские нагписи-граффити Мартирьевской паперти Новгородского Софийского собора, *Труды отдела древнерусской литературы* LV, Санкт-Петербург: 536-548.

Рожественская, Тамьяна 2007: Граффити южнославянские и древнерусские, в: *Православная энциклопедия*, том 12, Под общ. ред. Патриарха Моск. и всея Руси Алексия II, Москва: ЦНЦ „Православная энциклопедия”: 293–301, <http://www.pravenc.ru/text/166401.html> посетен 19 януари 2019 г.

Роханов, Дмитрий 1965: *Болезни древних людей (кости людей различных эпох - нормальные и патологические измененные)*, Москва-Ленинград: Издательство „Наука”.

Рыгзевская, Елена 1978: *Древняя Русь и Скандинавия IX - XIV вв.*, Москва: Издательство „Наука”.

Савова, Кристина 2018: Могата спорег един графит на жена от храма „Св. София” в Констатинопол, онлайн *Списание за текстил, облекло, кожи и технологии* № 5: 134-136.

Сахаров, Андрей 1980: *Дипломатия Древней Руси: IX - первая пол. X вв.*, Москва: Издательство „Мысль”.

Сводный каталог 1984 = *Сводный каталог славяно-русских книг, хранящихся в СССР. XI - XIII вв.*, Москва: Издательство „Наука”.

Сегова, Ольга 1974: Сокращенно написанные слова в древнерусском уставном письме конца XIII в. (на материале новгородского Евангелия 1270 г.), в: *Проблемы палеографии и кодикологии в СССР: Сб. статей*, Москва: Издательство „Наука”: 77-88.

Селиванов, Фёдор 1988: *Библиотека русского фольклора. Былины. Состав., вступ. ст., коммент.*, Т. I, Москва: Издательство „Советская Россия”.

Сидоров, Владимир 1966: *Из истории звуков русского языка*, Москва: Издательство „Наука”.

Сидур „Врата Молитвы” 2008 = *Сидур „Врата Молитвы” („ШААРЕЙ ТФИЛА”) на будни, Субботу и Праздники нусах „Ашкеназ”. Транслитерация, перевод, комментариев и пояснения к порядку молитв*, Под редакцией Пинхаса Полонского, Иерусалим: „МАХАНАИМ” культурно-религиозный центр для евреев из России.

- Симонов**, Рэм 1964: О некоторых особенностях нумерации, употреблявшейся в кириллице, в: *Источниковедение и истории русского языка*, Москва: Издательство „Наука”: 14-37.
- Словарь** 1975 = *Словарь русского языка XI - XVII вв.*, Вып. 1, Р. Аванесов (гл. ред.), Москва: Издательство „Наука”.
- Словарь** 1977 = *Словарь русского языка XI - XVII вв.*, Вып. 4, Р. Аванесов (гл. ред.), Москва: Издательство „Наука”.
- Словарь** 1980 = *Словарь русского языка XI - XVII вв.*, Вып. 7, Р. Аванесов (гл. ред.), Москва: Издательство „Наука”.
- Словарь** 1989 = *Словарь древнерусского языка XI - XIV вв.*, Том II, Р. Аванесов (гл. ред.), Москва: Русский язык.
- Смядовски**, Стефан 1980: Към езиковата характеристика на кирилските надписи до XV в., *Palaeobulgarica/Старобългаристика* IV: 93-101.
- Смядовски**, Стефан 1993: *Българска кирилска епиграфика IX – XV в.*, София: Издателство „Азата-А”.
- Снегаров**, Иван 1953: *Културни и политически връзки между България и Русия през XVII – XVIII в.*, София: Синогално книгоиздателство.
- Соболевский**, Алексей 1907: *Лекции по истории русского языка*, Москва: Университетская типография.
- Соболевский**, Алексей 1908: *Славяно-русская палеография*, Санкт - Петербург: Синогальная типография.
- Соловьев**, Сергей 1851-1879: *История России с древнейших времен*, Кн. I, Т. 4, Санкт-Петербург: Товарищество „Общественная польза”.
- Срезневский**, Измаил 1862: Русские каллики древнего времени, в: *Известия Российской Академии наук* Т. 1/2, Санкт-Петербург: 186 - 210.
- Срезневский**, Измаил 1882²: *Древние памятники русского письма и языка (X - XIV вв.)*. *Общее повременное обозрение*, Санкт-Петербург: тип. Имп. АН.
- Срезневский**, Измаил 1885: *Славяно-русская палеография XI-XIV вв. Лекции 1865 - 1880 гг.*, Санкт-Петербург: Тип. В. С. Балашова.
- Срезневский**, Измаил 1893: *Материалы для словаря древнерусского языка*, Т. I, Москва: Изд. Отделения рус. яз. и словесн. Имп. АН.
- Срезневский**, Измаил 1902: *Материалы для словаря древнерусского языка*, Т. II, Москва: Изд. Отделения рус. яз. и словесн. Имп. АН.
- Срезневский**, Измаил 1912: *Материалы для словаря древнерусского языка*, Т. III, Москва: Изд. Отделения рус. яз. и словесн. Имп. АН.
- Станојевић**, Стојан 1923: Студије о српској дипломатици: XIV. Дујак, Граматик, Нотар, Канцелар, Номик, Логотет, Глас Српске краљевске академије CVI: 50-96.
- Станчев**, Красимир, Георги **Попов** 1988: *Климент Охридски. Живот и творчество*, София: Университетско издателство „Климент Охридски”.
- Столярова**, Любова, Сергей **Кашианов** 2010: *Книга в древней Руси (XI - XVI вв.)*, Москва: Издательство „Русский Фонд Содействия Образованию и Науке”.
- СтС** 1994: *Старославянский словарь (по рукописям X - XI веков)*, Р. Цейтлин - Р. Вечерки - Э. Благовой (ред.), Москва: Издательство „Русский язык”.
- Сумникова**, Тамьяна, Владимир **Лопатин**, 1963: *Смоленские грамоты XIII - XIV веков*, Москва: Издательство АН СССР.
- Суперанская**, Александра 1998: *Словарь русских личных имен*, Москва: Издательство „АСТ”.
- Тарасов**, Аркадий 2006: Герасим, в: *Православная Энциклопедия*, Т. 11, Москва.
- Тафт**, Робърт 2011: *История литургии свт. Иоанна Златоуста, Том. 2, Великий Вход. История перенесения даров и других преданафоральных чинов*, Второе издн. (перевод с англ. С. Голованов), Омск: Голованов.
- Тихонов**, Александр, Лариса **Бояринова**, А. Рыжкова 1995: *Словарь русских личных имён*, Москва: Издательство „Школа-пресс”.

- Томов**, Тома 2008: *Константинопол и руската колония (до 1204 г.)*, София: Издателство на НБУ.
- Томов**, Тома 2013: Игра на „Дама“ в храма „Св. София“, Константинопол, в: *Българско средновековие: общество, власт, история. Сборник в чест на проф. д-р Миляна Каймакамова*, Г. Николов - А. Николов (съст.), София: 437-452.
- Томов**, Тома 2018: Герbove-графити от храма „Св. София“ в Константинопол, в: *REGNUM BULGARIAE. Studia in honorem annoгит LX Georgii N. Nikolov*, Г. Николов (рег.), София: 679-693.
- Том**, Имре 1985: *Руска редакция на старобългарския език в края на XI – началото на XII в.*, София: Издателство на БАН.
- Трусевич**, Яков 1905: *Свод 260 азбук и образцов кириллицы (палеографич. факсимиле) из рукописей X-XVIII вв. с библиографическим оглавлением*, Вып. I, Санкт-Петербург: типография Морского министерства.
- Тупиков**, Николай 1903: *Словарь древнерусских личных собственных имен*, *Записки Отд. рус. и слав. археологии имп. Рус. археолог. об-ва*, Т. 6, Санкт-Петербург: Издательство: тип. И. Н. Скороходова.
- Турилов**, Анатолий 2010: Галичское евангелие, в: *Православная Энциклопедия*, т. X, Москва.
- Улуханов**, Игорь 1972: *О языке Древней Руси*, Москва: Издательство „Наука“.
- Унбегаун**, Борис 1989: *Русские фамилии*, Москва: Издательство „Прогресс“.
- Успенский**, Борис 1983: *Языковая ситуация Киевской Руси и ее значение для истории русского литературного языка*, Москва: Издательство МГУ.
- Успенский**, Николай 2006: *Византийская Литургия: историко - литургическое исследование. Анафора: опыт историко-литургического анализа*, Москва: Издательский совет РПЦ.
- Фасмер**, Макс 1986: *Этимологический словарь русского языка*, Т. I, Москва: Издательство „Прогресс“.
- Фасмер**, Макс 1986а: *Этимологический словарь русского языка*, Т. II, Москва: Издательство „Прогресс“.
- Фасмер**, Макс 1987: *Этимологический словарь русского языка*, Т. III, Москва: Издательство „Прогресс“.
- Филин**, Федот 1972: *Происхождение русского, украинского и белорусского языков*, Ленинград: Издательство „Наука“, Ленинградское отделение.
- Филкова**, Пенка 1991: *Старобългарские традиции в истории русского литературного языка*, София: Университетско изд-во „Св. Климент Охридски“.
- Хаджиев**, Коста 2001: Наблюдения върху палеографските особености на кирилските епиграфски паметници от XII – XIV в., *Palaeobulgarica/ Старобългаристика XXV/* 1: 46-78.
- Хаджиев**, Коста, Красимира Караимитрова, Катя Меламед 2010: *Аз писах, Българска кирилска епиграфика*, София: НАИМ-БАН.
- Хорошев**, Александр 2007: Семен Борисович, в: *Великий Новгород. История и культура IX - XVII веков*, В. Янин (отв. рег.), Санкт Петербург: Нестор-История: 430.
- Чаев**, Николай, Лев **Черепнин** 1946: *Русская палеография*, Москва: Главное архивное управление МВД.
- Черепнин**, Лев 1956: *Русская палеография*, Москва: Издательство политической литературы.
- Черных**, Павел 1954: *Историческая грамматика русского языка*, Москва: Издательство „Учпедгиз“.
- Черных**, Павел 1999³: *Историко-этимологический словарь современного русского языка, 13560 слов*, Том I. А – Пантомима, Москва: Издательство „Русский язык“.
- Чучка**, Павло 2011: *Слов'янські особові імена українців. Историко - етимологічний словник*, Ужгород: Ужгородський національний університет.
- Шахматов**, Алексей 1893: *Исследования в области русской фонетики. Оттиск из РФВ*, Варшава: тип. Варшав. учеб. окр.
- Шахматов**, Алексей 1903: *Исследование о двинских грамотах XV в.*, Санкт-Петербург: [б. и.] (Тип. Император. акад. наук).

Шахматов, Алексей 1915: *Очерк древнейшего периода истории русского языка*, Петроград: [б. у.] (Туп. Император. акад. наук).

Шицгал, Абрам 1985: *Русский типографский шрифт*, Москва: Книга.

Шишманов, Иван 1893: Приноси към българската народна етимология, в: *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина* IX: София: Държавна печатница: 443-646.

Шляпкин, Илья 1906: Древние русские кресты. I: Кресты новгородские, до XV века, неподвижные и нецерковной службы, в: *Записки Отделения русской и славянской археологии Императорского русского археологического общества VII/2*. Издательство: туп. И. Н. Скороходова, 1-87.

Шляпкин, Илья 1913: *Русская палеография*, Санкт-Петербург: Издательство: Т-во Р. Голике и А. Вильборг.

Шляпкин, Илья 1916: *Современные задачи изучения древнерусской вещевой и книжной письменности* Изг. 2-е. (Конспекты лекций, по истории и древностям Великого Новгорода, читанных в 1909 году в Новгородском Обществе Любителей Древности гг. лекторами Императорского Археологического Института), Новгород.

Щапов, Ярослав 1972: *Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI - XIV вв.*, Москва: Издательство „Наука“.

Щепкин, Вячеслав 1918: *Учебник русской палеографии*, Москва: Общество Истории и древностей российских при Московском университете.

Щепкин, Вячеслав 1967: *Русская палеографии*, Москва: Издательство „Наука“.

Этимологический словарь 1975 = *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, Вып. 2, Москва: Издательство „Наука“.

Этимологический словарь 1987 = *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, Вып. 13, Москва: Издательство „Наука“.

Якубинский, Лев 1953: *История древнерусского языка*, Москва: Издательство „Учпедгиз“.

Янин, Владимир 1962: *Новгородские посадники*, Москва: Издательство Московского университета.

Янин, Владимир 1982: *Новгородский скрипторий рубежа XI - XII вв. Лазарев монастырь, Археографический Ежегодник за 1981 год*. Москва: Издательство „Наука“.

Αντωνιάδου, Ευγενίου 1908: *Εκφρασις της Αγίας Σοφίας :ήτοι μελέτη συνθετική και αναλυτική υπό έποψιν αρχιτεκτονικήν, αρχαιολογικήν και ιστορικήν του πολυθρυλήτου τεμένους Κωνσταντινουπόλεως*, T. 2. [Αθήναι]: Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου.

Babinger, Franz 1992: *Mehmed the Conqueror and His Time*, Translated by R. Manheim, edited by W. Hickman, Princeton: Princeton University Press.

Bacci, Michael 2003: Relics of the Pharos Chapel: a view from the Latin West, в: *Восточнохристианские реликвии*, А. Лугов (ред. соед.), Москва: Издательство „Прогресс-Традиция“: 234-246.

Baldwin, John 1987: *The Urban Character of Christian Worship, the Origin, Development, and Meaning of Stational Liturgy*, [Orientalia Christiana Analecta 228], Rome: Pontifical Oriental Institute Press.

Jones-Barker, Doris 1991: Mediaeval and Tudor Music and Musicians in Hertfordshire: The Graffiti Evidence, in: *Hertfordshire in History: Papers Presented to Lionel Munby*, D. Jones-Barker (ed.), Hertford: Hertfordshire Local History Council.

Barnes, Michael 2012: *Runes. A Handbook*, Woodbridge: The Boydell Press.

Bayet, Charles 2009: *Byzantine Art*, New York: Parkstone Press Ltd.

Blöndal, Sigfús 1978: *The Varangians of Byzantium: an aspect of Byzantine Military history*, transl., revised and rewritten by B. Benediktz, New York and London: Cambridge University Press.

Bogdan, Damian 1978: *Paleografia româno-slavă*, Bucureşti: Directia Generală a Arhivelor Statului.

Brubaker, Leslie 1999: *Vision and Meaning in Ninth Century Byzantium. Image as Exegesis in the Homilies of Gregory of Nazianzus*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Carr**, Annemarie 1991: Deesis, in: A. Kazhdan, (ed.) *Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford: Oxford University Press: 599-600.
- Cormack**, Robin, Ernest. J. W. **Hawkins** 1977: The Mosaics of St. Sophia at Istanbul: The Rooms above the Southwest Vestibule and Ramp, *Dumbarton Oaks Papers* XXXI: 175-252.
- Dagron**, Gilbert 1984: *Constantinople imaginaire: études sur le recueil des „Patria”*, Paris: Presses universitaires de France.
- Daničić**, Djura 1962: *Rječnik iz književnih starina srpskih*, I-III. Graz: Akademische Druck-Univr. Verlagsanstalt.
- Darck**, Ken & Jan **Kostenec** 2006: The Byzantine Patriarchate in Constantinople and the Baptistery of the Church of Hagia Sophia, *Architectura* 36: 113-130.
- Darck**, Ken & Jan **Kostenec** 2010: The Hagia Sophia Project, Istanbul. Fieldwork & Projects. Turkey, *Bulletin of British Byzantine Studies* XXXVI: 48-68.
- Darck**, Ken & Jan **Kostenec** 2011: Paul the Silentiary's description of Hagia Sophia in the Light of new archeological evidence, *Byzantinoslavica* LXIX/3: 88-105.
- Darrouzes**, Jean 1970: *Recherches sur les Offikia de l'église byzantine*, Paris: Institut français d'études byzantines.
- Davidson**, Hilda 1976: *The Viking Road to Byzantium*, London: George Allen & Unwin Ltd.
- Dirimtekin**, Feridun 1963 - 1964: Le local de Patriarcat à Sainte Sophia, *Istanbul Mitteilungen* XIII/XIV: 113-127.
- Durand**, Jannic, Marie-Pierre **Laffitte** (eds.) 2001: *Le trésor de la Sainte- Chapelle*, Paris: Réunion des musées nationaux.
- Ebersolt**, Jean 1910: *Le Grand Palais de Constantinople et le Livre des Cérémonies*, Paris: Ernest Leroux.
- Webster**, Richard 2009: *Encyclopedia of Angels*, Woodbury, Minnesota: Llewellyn Publications.
- Encyclopedia** 2009 = *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, G. Agoston - B. Masters, New York: Facts On File.
- Frank**, Georgia 2000: *The Memory of the Eyes. Pilgrims to Living Saints in Christian Late Antiquity*, [The Transformations of the Classical Heritage, XXX.], Berkley: University of California Press.
- Frank**, Georgia 2000 B: The Pilgrim's Gaze in the Age before Icons, in: *Visuality Before and Beyond the Renaissance: Cambridge Studies in New Art History and Criticism*, R. Nelson (ed.), Cambridge: Cambridge UP: 98-115.
- Franklin**, Simon, Jonathan **Shepard** 1996: *The Emergence of Rus 750 – 1200*, New York: Routledge.
- Frolow**, Alexander 1956: IC XC NI KA, *Byzantinoslavica* XVII: 98-113.
- Greek-English Lexicon** 1997: *An Intermediate Greek-English Lexicon founded upon the seventh edition of Liddell and Scott's Greek-English Lexicon*, Oxford: Martino Fine Books.
- Gardthausen**, Victor 1913: *Griechische Paleographie*, Bd. II, 2 Aufl. Leipzig: Veit & Comp.
- Gerola**, Giuseppe 1931: Le Vedute di Costantinopoli di Cristoforo Buondelmonti, *Studi bizantini e neoellenici* III: 247-279.
- Grabar**, Andre 1957: *L'iconoclasme byzantine*, Paris: Collège de France.
- Grierson**, Philip 1973: *A Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*. Volume 3, Parts 1, Washington: Dumbarton Oaks.
- Guilland**, Rodolphe 1951: L'église de la Vierge du Phare, *Byzantinoslavica* XII: 232-234.
- Guilland**, Rodolphe 1969: *Études de topographie de Constantinople byzantine*, vol. I. Berlin - Amsterdam: Adolf Hakkert.
- Hasluck**, Frederick 1919: *Christianity and Islam under the Sultans*, Oxford: Oxford University Press.
- Heisenberg**, August 1907: *Nikolaos Mesarites, Die Palast revolution des Johannes Komnenos*, Würzburg 1906/1907: Königl. Universitätsdruckerei von H. Stürtz.
- Hilsdale**, Cecily 2014: *Byzantine Art and Diplomacy in an Age of Decline*, Cambridge: Cambridge UP.
- Horbatsch**, Olexa 1977: Einige Slavische Pilgerinschriften in der Hagia Sophia-Kathedrale in Konstantinopel, *Die Welt der Slaven* XXII: 86-88.
- Janin**, Raymond 1953: *La géographie ecclésiastique de l'Empire Byzantin. I. Le siège de Constantinople et le patriarcat œcuménique*, vol. III. Paris: Institut français d'études byzantines.

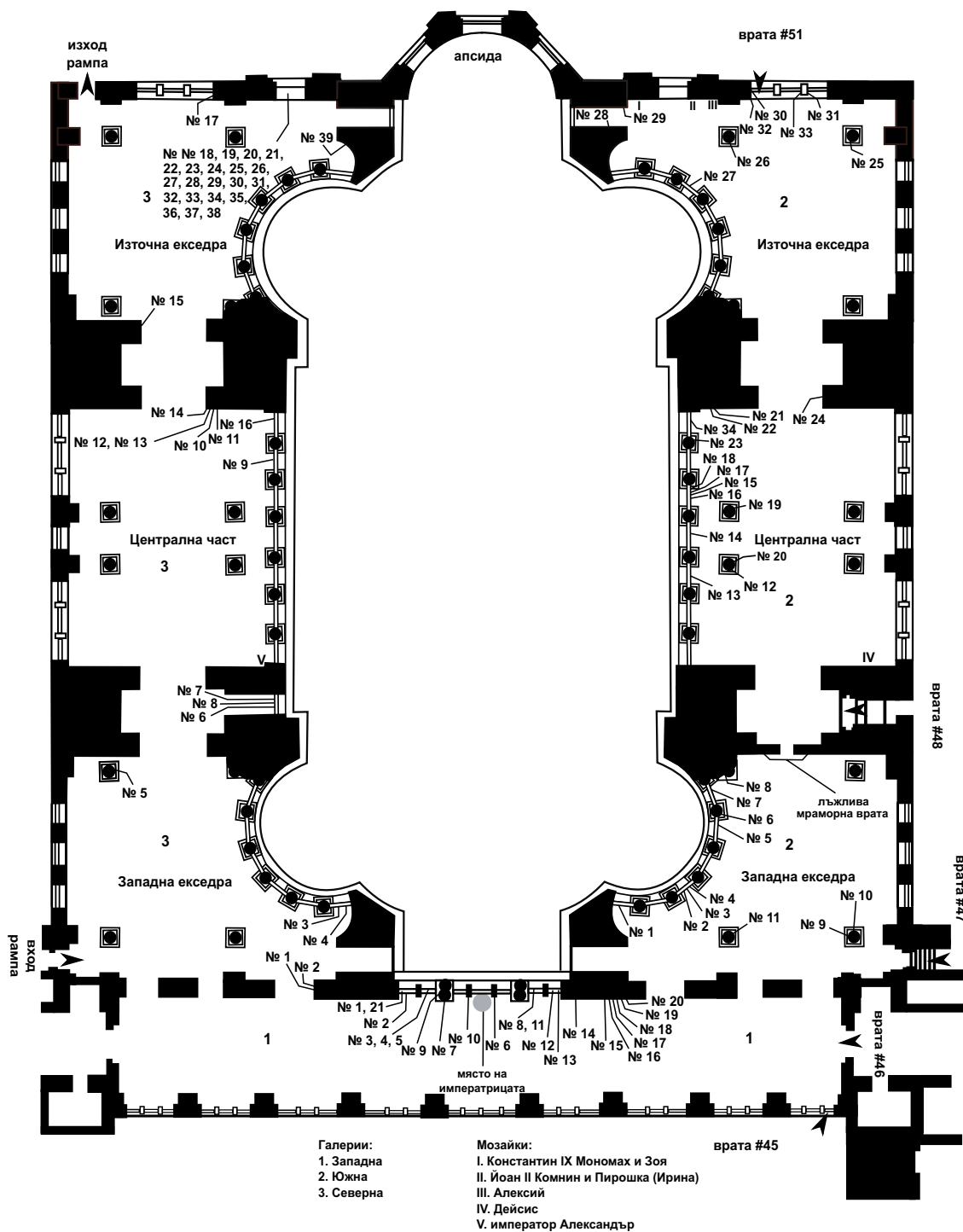
- Janin**, Raymond 1964²: *Constantinople Byzantine: développement urbain et répertoire topographique*, (Archives de l'Orient chrétien 4), Paris: Institut français d'études byzantines.
- Jenkins**, Romilly, Cyril **Mango** 1956: The Date and Significance of the Tenth Homily of Photius, *Dumbarton Oaks Papers* IX-X: 123-140.
- Kalavrezou**, Ioli 1997: Helping Hands for the Empire: Imperial Ceremonies and the Cult of Relics at the Byzantine Court, in: H. Maguire, (ed.), *Byzantine court culture from 829 to 1204*, Washington, D.C: Harvard UP: 53-81.
- Kazhdan**, Alexander 1991: Gramatikos, in: A. Kazhdan, (ed.), *Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. II, Oxford: Oxford University Press.
- Kronsteiner**, Otto 1981: *Die alpenlawischen Personennamen*. (= Österreichische Namenforschung, Sonderreihe 2), Wien.
- Kulturhistorisk Leksikon** 1976 = *Kulturistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, J. Danstrup, (ed.), Copenhagen-Malmö: Rosenkilde og Bagger.
- Lexicon** 1862-1865 = *Lexicon Palaeoslovenico - Graeco - Latinum emendatum auctum edidit Fr. Miklošič*, Vindobonae: G. Braumueller.
- Knirk**, James 1999: Runer i Hagia Sofia i Istanbul, *Nytt om Runer* XIV: 26-27.
- Larsson**, Mats 1989: Nyfunna runor i Hagia Sofia, *Fornvännen* LXXXIV: 12-14.
- Lepszy**, Hans-Joachim 1952: *Die Reiseberichte des Mittelalters und der Reformationszeit*, Hamburg: Universität Hamburg.
- Macrides**, Ruth 1980: The New Constantine and the New Constantinople – 1261? *Byzantine and Modern Greek Studies* VI/1: 13-41.
- Macrides**, Ruth 1988: Killing, Asylum, and the Law in Byzantium, *Speculum* LXIII/3: 509-538.
- Mainstone**, Rowland 1988: *Hagia Sophia: architecture, structure and liturgy of Justinian's great church*, London: Thames and Hudson.
- Majeska**, George 1973: St. Sophia in the Fourteenth and Fifteenth Centuries: The Russian travelers on the Relics, *Dumbarton Oaks Papers* XXVII: 69-87.
- Majeska**, George 2000: Russian Pilgrims in Constantinople, *Dumbarton Oaks Papers* LVI: 93-108.
- Majeska**, George 2003: Russians and the Relics of Constantinople, в: *Восточнохристианские реликвии*, А. Лугов (ред. соед.), Москва: Издательство „Прогресс-Традиция”: 387-397.
- Mango**, Cyril 1959: *The Brazen House. A Study of the Vestibule of the Imperial Palace of Constantinople*, With an Appendix by Ernest Mamboury, Copenhagen: København, I kommission hos Munksgaard.
- Mango**, Cyril 1962: *Materials for the Study of the Mosaics of St. Sophia in Istanbul*, Washington, D.C.: Dumbarton Oaks.
- Mango**, Cyril 1980: *Byzantium. The empire of New Rome*, New York: Charles Scribner's Sons.
- Marinis**, Vasileios 2014: *Architecture and Ritual in the Churches of Constantinople: Ninth to Fifteenth Centuries*, New York: Cambridge University Press.
- Marraval**, Pierre 2002: The Earliest Phase of Christian Pilgrimage in the Near East (before VIIth century), *Dumbarton Oaks Papers* 56: 63-74.
- Mathews**, Thomas 1971: *The Early Churches of Constantinople. Architecture and Liturgy*, London: University Park, PA.
- Mathews**, Thomas 1976: *The Byzantine Churches of Istanbul. A Photographic Survey*, London: University Park, PA.
- Nelson**, Robert 1989: *Hagia Sophia, 1850–1950: Holy Wisdom Modern Monument*, London: Lawrence & Wishart.
- Van Nice**, Robert 1965: *Saint Sophia in Istanbul. An Architectural Survey*, I, Washington: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies.
- Nikonorov**, Valery 2013: The Parade Hatchet-Klevets from Old Nisa (A Contribution to the Study of the Combat Hatchets and Their Cult in Ancient Central Eurasia), in: *4 Anabasis. Studia Classica et Orientalia*: 179-233.
- Papadopoulos**, Jean. 1948: Le mutatorion des églises byzantines, in: *Memorial Louis Petit* (= Archives de l'Orient Chrétien 1), Paris: Institut Français des Études Byzantines: 366-372.

- Paribeni**, Andrea 2004: Le sigle dei marmorari e l'organizzazione del cantiere, in: *Santa Sofia di Costantinopoli. L'arredo marmoreo della Grande Chiesa giustiniana*, (Studi di Antichità Cristiana pubblicati a cura del Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, LX), Al. Guiglia - Cl. Barsanti (eds.), Città del Vaticano: 652-734.
- Paribeni**, Andrea 2010: Marble Elements from the Byzantine Water Supply, in: *The Sculptures of the Ayasofia Müzesi in Istanbul. A Short Guide*, Cl. Barsanti - Al. Guiglia (eds.), Istanbul: Yayınları: 49-57.
- Paribeni**, Andrea 2010a: The Artist's Signature: Marble Mason's Mark, in: *The Sculptures of the Ayasofia Müzesi in Istanbul. A Short Guide*, Cl. Barsanti - Al. Guiglia (eds.), Istanbul: Yayınları: 113-119.
- Reinach**, Salomon 1886: *Traité d'épigraphie grecque*, Paris: Leroux.
- Runciman**, Steven 1902: *Byzantine Style and Civilization*, London and New York: Penguin book.
- Savova**, Christina, Thomas **Thomov** 2019: A woman's graffito drawing from Hagia Sophia, Constantinople, *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 56: 233-241.
- Schahmatov** Alexej 1884: Beiträge zur Russischen Grammatik, *Archiv für slavische Philologie* VII: 57-77.
- Schramm**, Gottfried 1983. Die Waräger: Osteuropäische Schicksale einer nordgermanischen Gruppenbezeichnung, *Die Welt der Slaven* XXVIII: 38-67.
- Skulina**, Tadeusz 1973: *Staroruskie imiennictwo osobowe, cz. 1*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- Skulina**, Tadeusz 1974: *Staroruskie imiennictwo osobowe, cz. 2*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk
- Slovník** 1959 = *Slovník jazyka Staroslověnského Lexicon Linguae Palaeoslovenica*, Praha.
- Słownik** 1974-1976 = *Słownik staropolskich nazw osobowych*. Pod redakcją i ze wstępem W. Taszyckiego. IV, N-R. Wrocław – Warszawa – Kraków - Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Šmilauer**, Vladimír 1970: *Průručka slovanské toponomastiky*, Praha: Academia.
- Sosnowski**, Jan 2018: Древние Восточнославянские двучленные имена, *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN* LXVI: 461-496.
- Stojkov**, Stojko 1967: The Vowel [ы] in Bulgarian, in: *To Honor Roman Jakobson. Essays on the occasion of his seventieth birthday*, Paris: The Hague: 1941-1946.
- Svärdström**, Elisabeth 1970: Runorna i Hagia Sophia, *Fornvännen* LXV: 247-249.
- Taft**, Robert 1998: Women at Church in Byzantium: Where, When - and Why? *Dumbarton Oaks Papers* LXII: 27-87.
- Talbot**, Alice-Mary 1993: The Restoration of Constantinople under Michael VIII, *Dumbarton Oaks Papers* XLVII: 243-261.
- Talbot**, **Cutler** 1991 = **Talbot**, Alice-Mary, Anthony **Cutler** 1991: Anna of Savoy, in: A. Kazhdan, (ed.) *Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford: Oxford University Press: 105.
- Teteriatnikov**, Natalia 1996: Hagia Sophia: The Two Portraits of the Emperors with Money Bags as a Functional Setting, *Arte Medievale*: 49-66.
- Teteriatnikov**, Natalia 1998: Devotional crosses in the columns and walls of Hagia Sophia, *Byzantion* LXVIII: 419-445.
- Teteriatnikova**, Natalia 2003: Relics in Walls, Pillars and Columns of Byzantine Churches, в: *Восточнохристианские реликвии*, А. М. Лугов (ред. соств.), Москва: Издательство „Прогресс-Традиция”: 74-94.
- Teteriatnikov**, Natalia 2011: Animated icons on interactive display: the case of Hagia Sophia, Constantinople, в: *Пространственные иконы. Перформативное в Византии и Древней Руси*, А. М. Лугов (ред. соств.), Москва: Издательство „Индрекс”: 247-274.
- Thomov**, Thomas 2018: Something More about Two Proto Authographs in Hagia Sophia, Constantinople, *Études Balkaniques* LIV/1: 127-141.
- Thomsen**, Vilhelm 1879: *Der Ursprung des Russischen Staates*, Gottha: F. A. Perthes.
- Vladyshevskaja**, Tatjana 1991: On the Links between Music and Icon Painting in Medieval Rus, in: *Christianity and the Arts in Russia*, W. Brumfield - M. Velimirovich (eds.), Cambridge: Cambridge UP: 14-29.

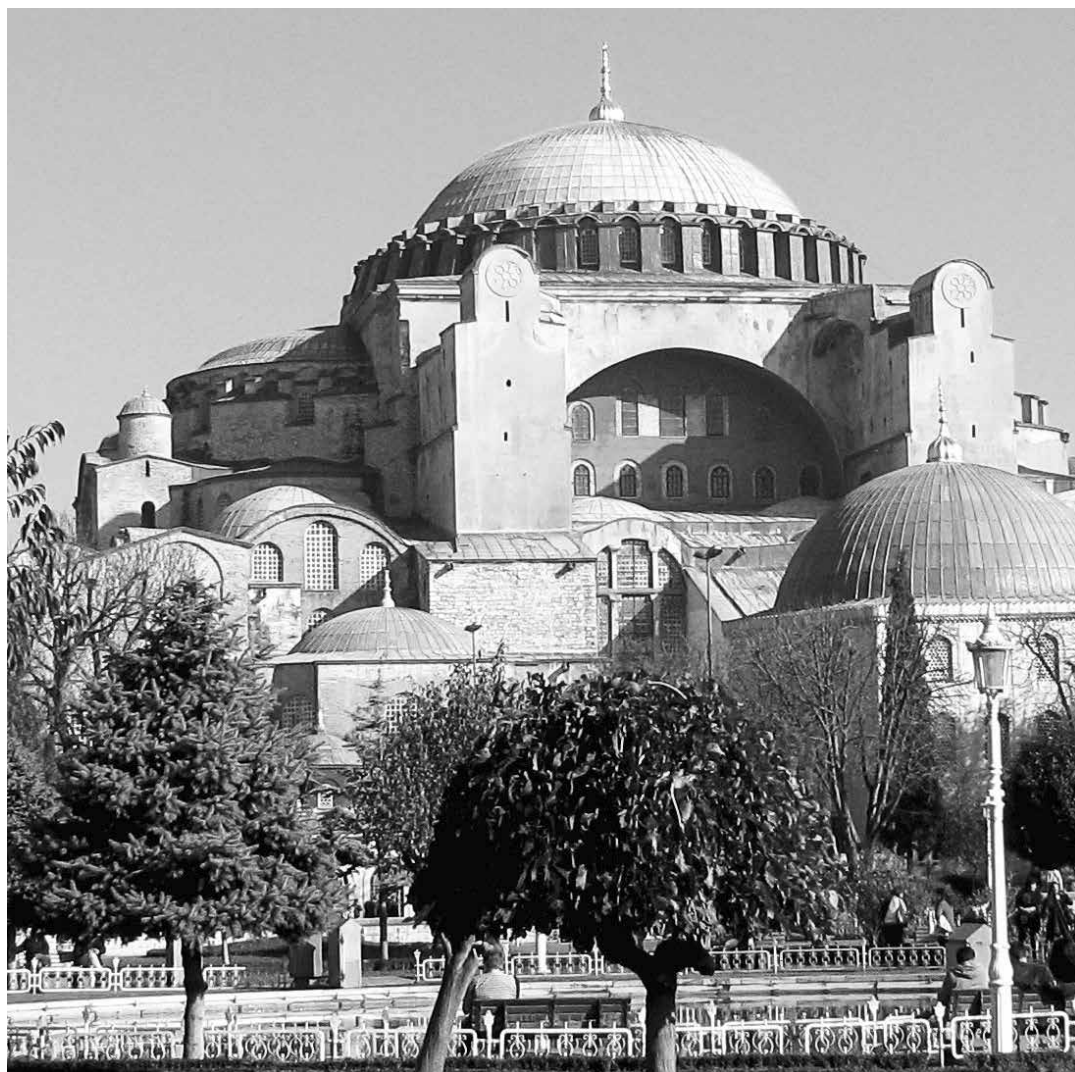
- Yanin**, Valentin 1992: The Archaeological Study of Novgorod: an historical perspective, in: *The Archeology of Novgorod. Russia: Recent from the Town and its Hinterland*, M. A. Brisbane (ed.), Lincoln, Neb.: Society for Medieval Archaeology: 67-106.
- Walter**, Christopher 1997: IC XC NI KA. The apotropaic Function of the victorious Cross. *Revue des Etudes Byzantines*, № 55: 193-220.
- Wortley**, John 2006: Relics and the Great Church, *Byzantinische Zeitschrift* XCIX/2: 631-647.
- Zingarelli**, Nicola. 1970: *Vocabolario della lingua italiana*, Bologna: Zanichelli.

ПРИЛОЖЕНИЯ

СХЕМА С РАЗПОЛОЖЕНИЕТО НА НАДПИСИТЕ ПО ГАЛЕРИИ

ИЛЮСТРАЦИИ - СНИМКИ НА ГАЛЕРИИТЕ НА „СВ. СОФИЯ”

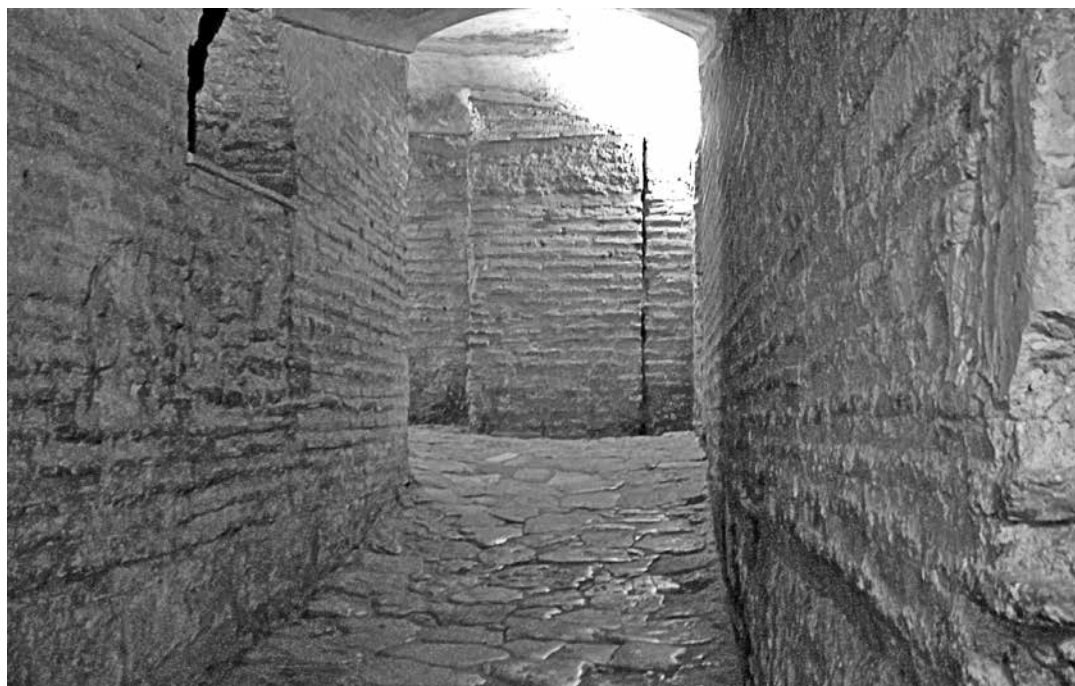
Образ 1

Образ 2

Образ 3

Образ 4 и 4а

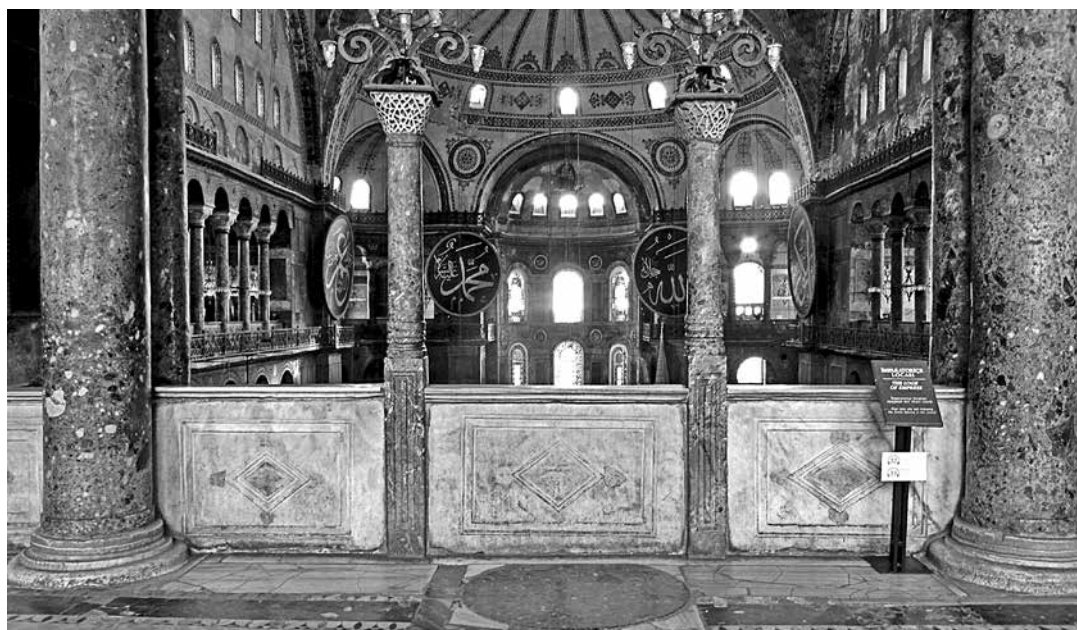
Образ 5 и 5а

Образ 6

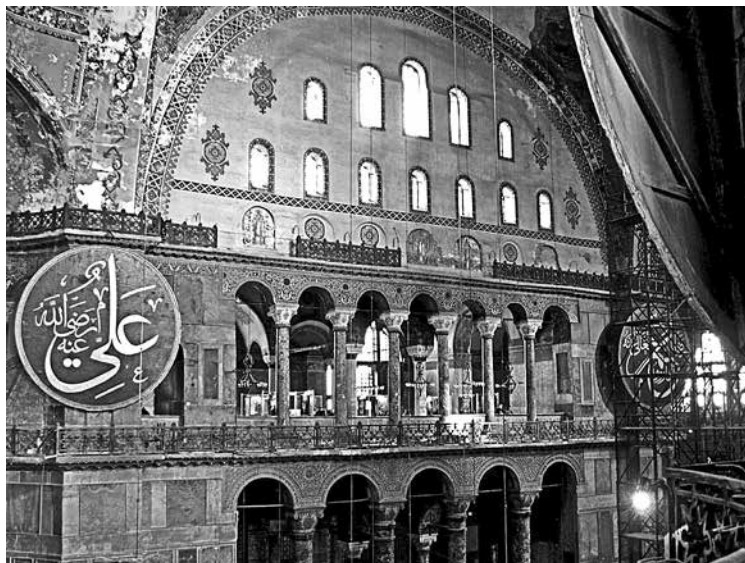
Образ 7 и 7а

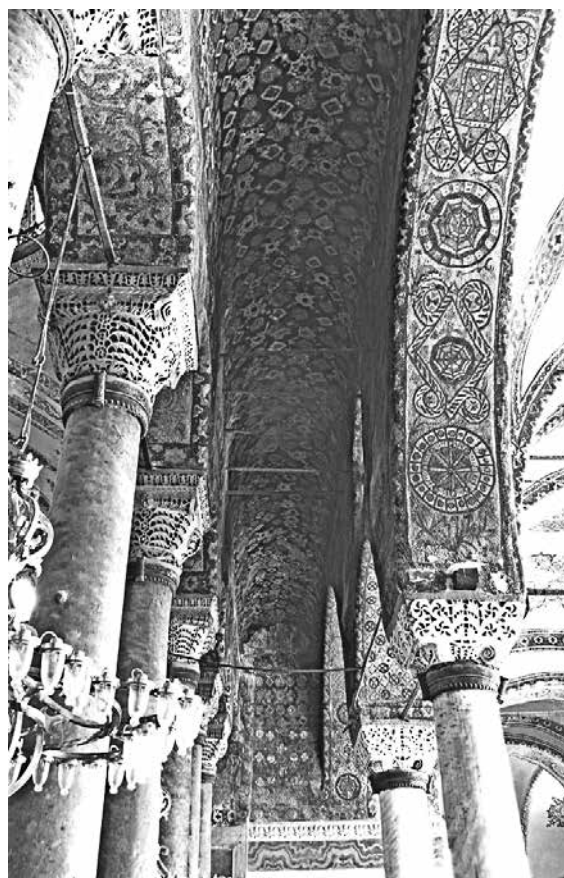
Образ 8 и 8а

Образ 8b и 9

Образ 9a и 9b

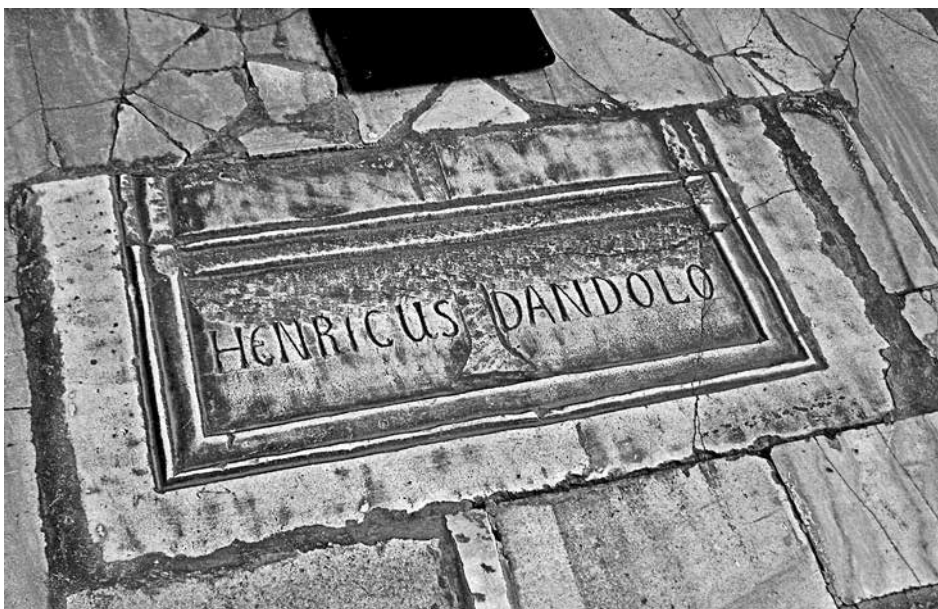
Образ 10, 10а и 11

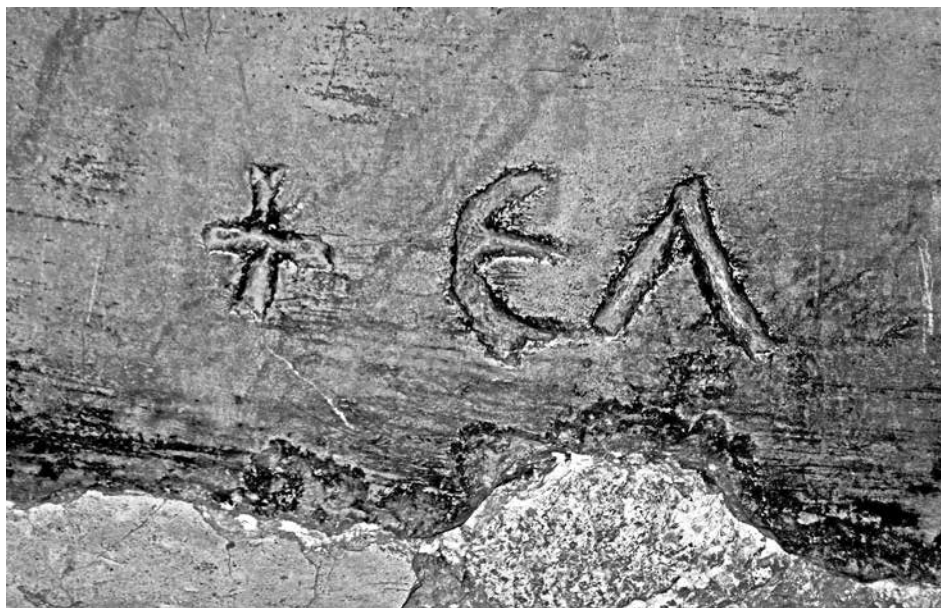
Образ 12 и 13

Образ 14 и 15

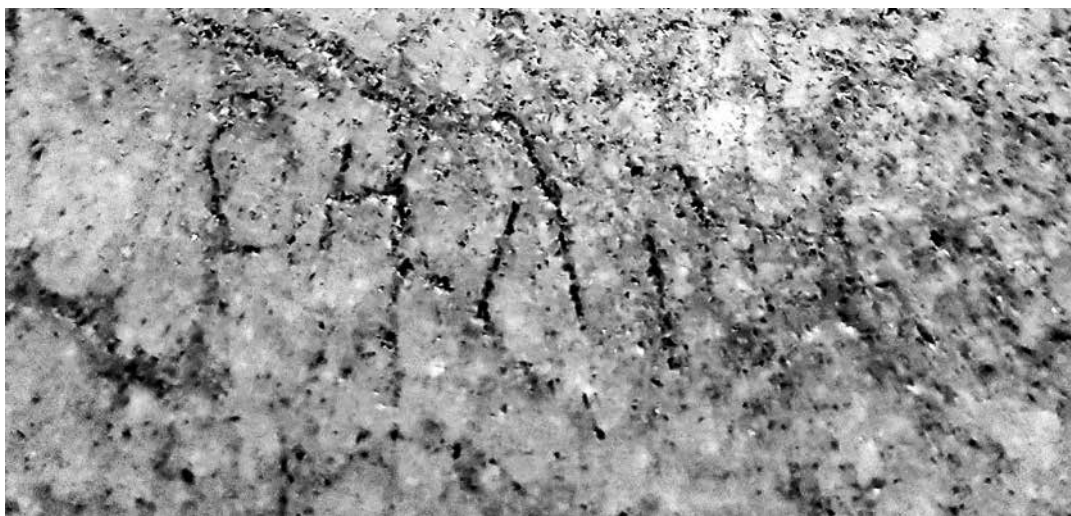

Образ 16 и 17

Образ 18 и 19

ИЛЮСТРАЦИИ – СНИМКИ НА НАДПИСИТЕ ПО ГАЛЕРИИ
ЗАПАДНА ГАЛЕРИЯ

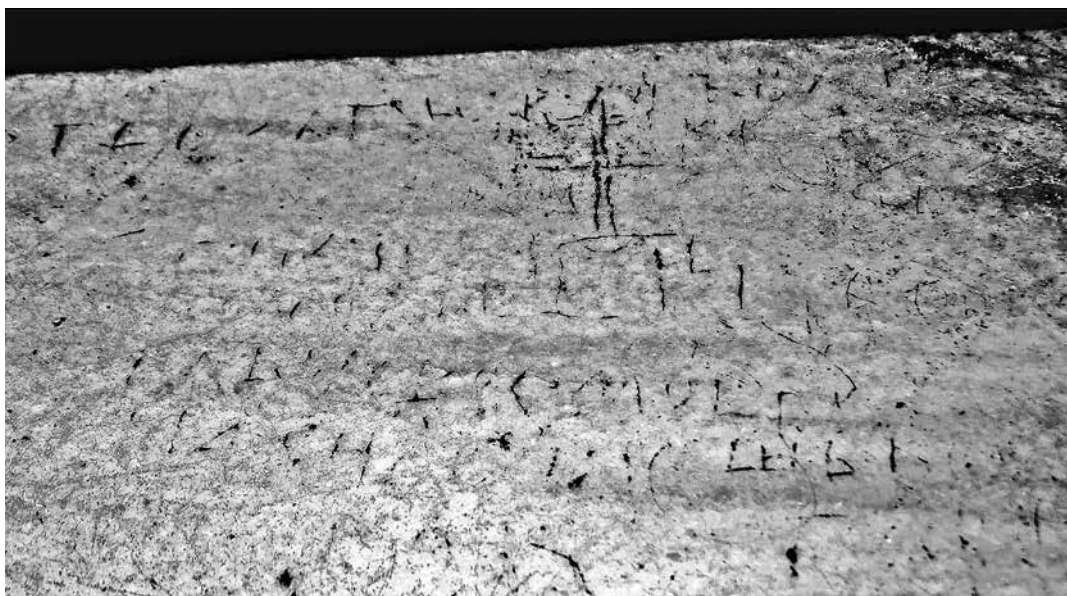
Образ 1

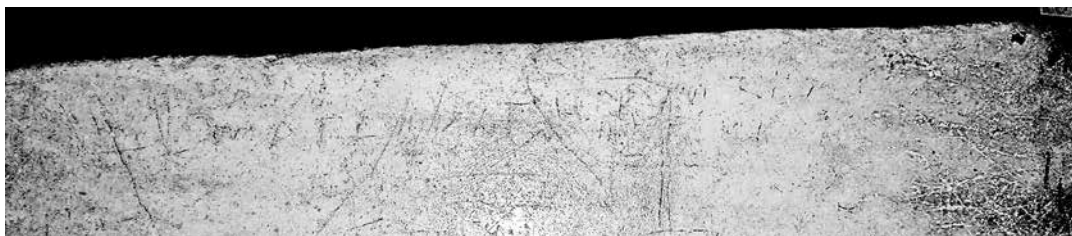
Образ 2

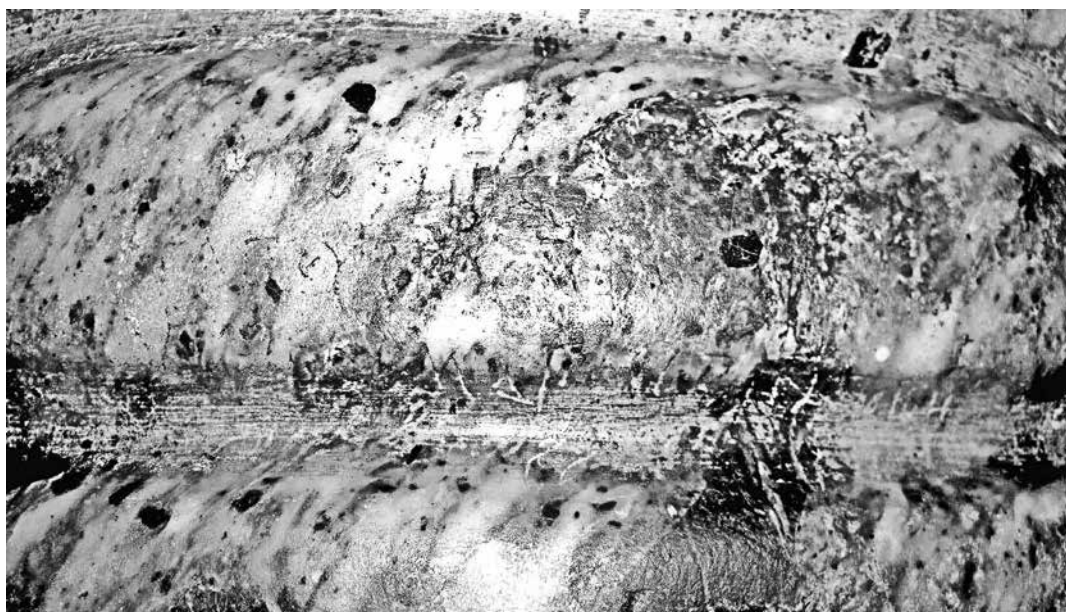
Образ 3

Образ 4

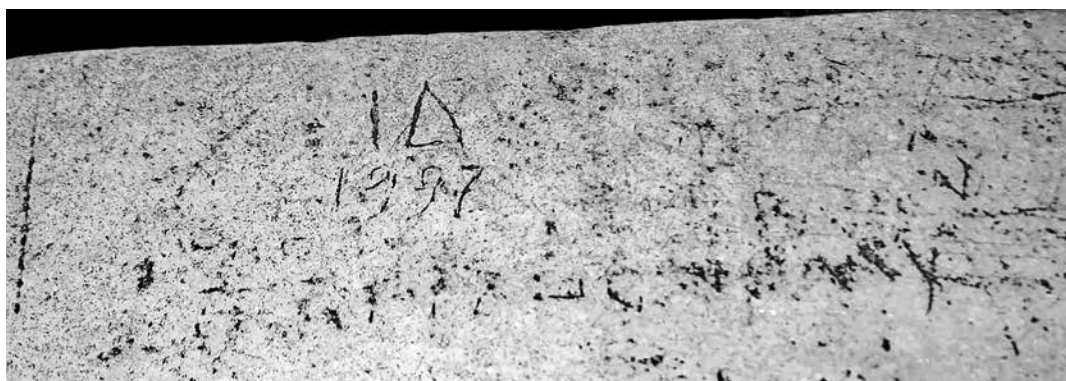
Образ 5

Образ 6

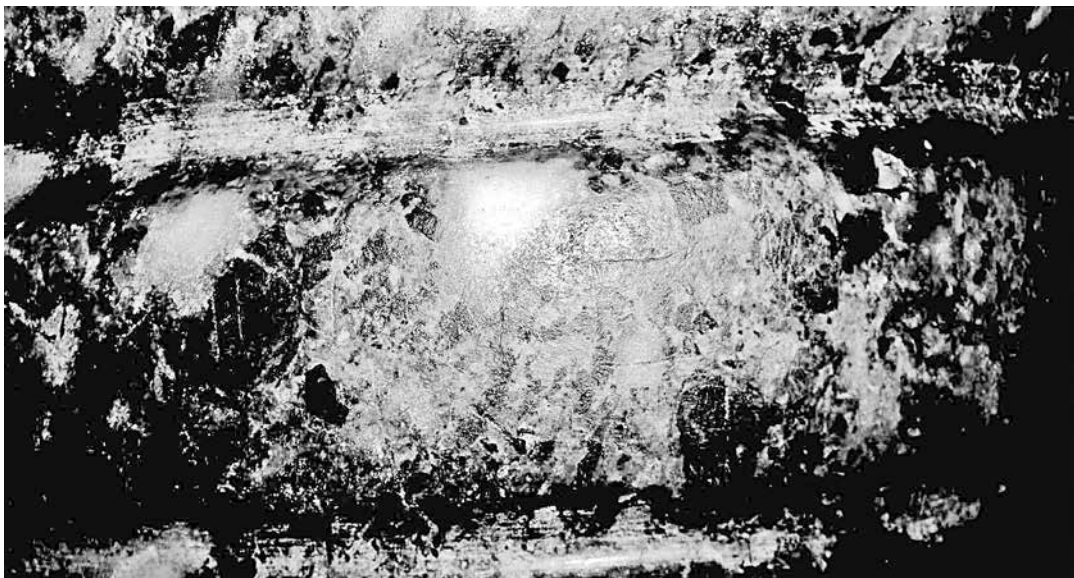
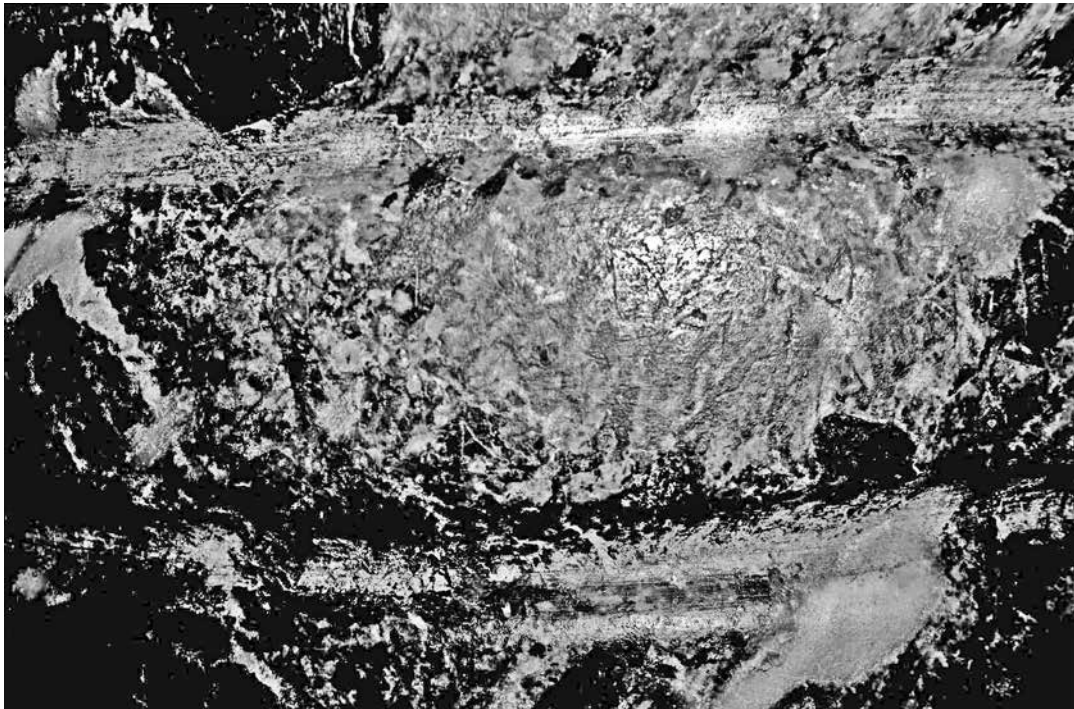
Образ 7

Образ 8

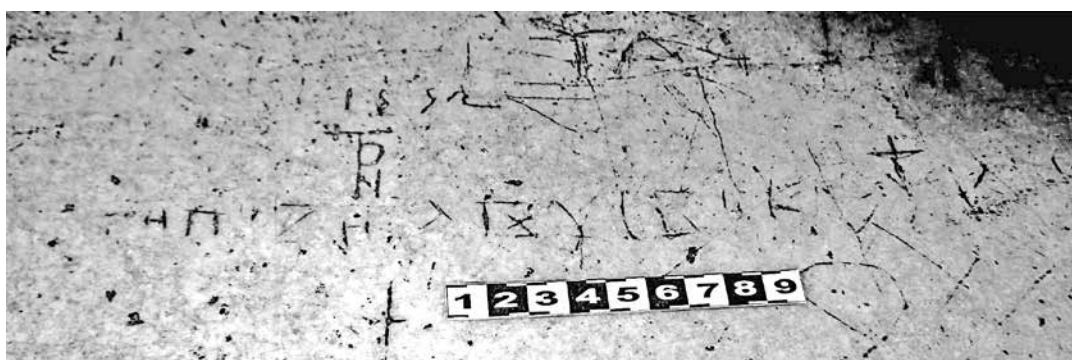
Образ 9

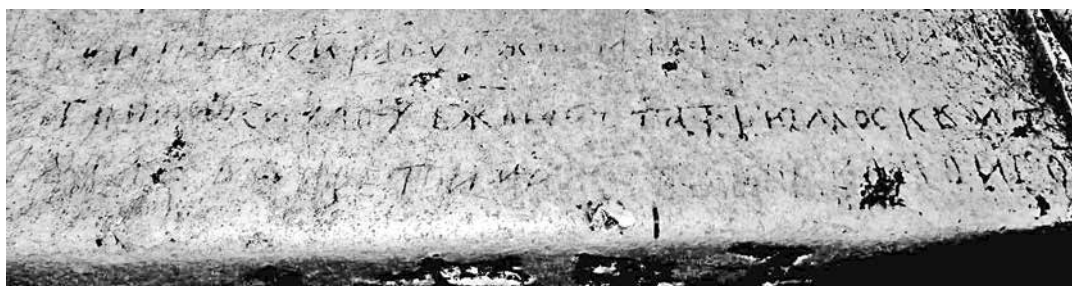
Образ 10 и 10а

Образ 11

Образ 12

Образ 13

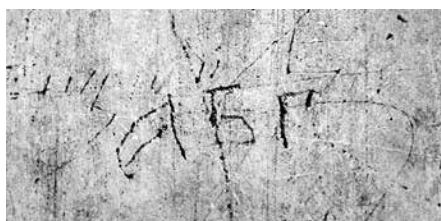
Образ 14

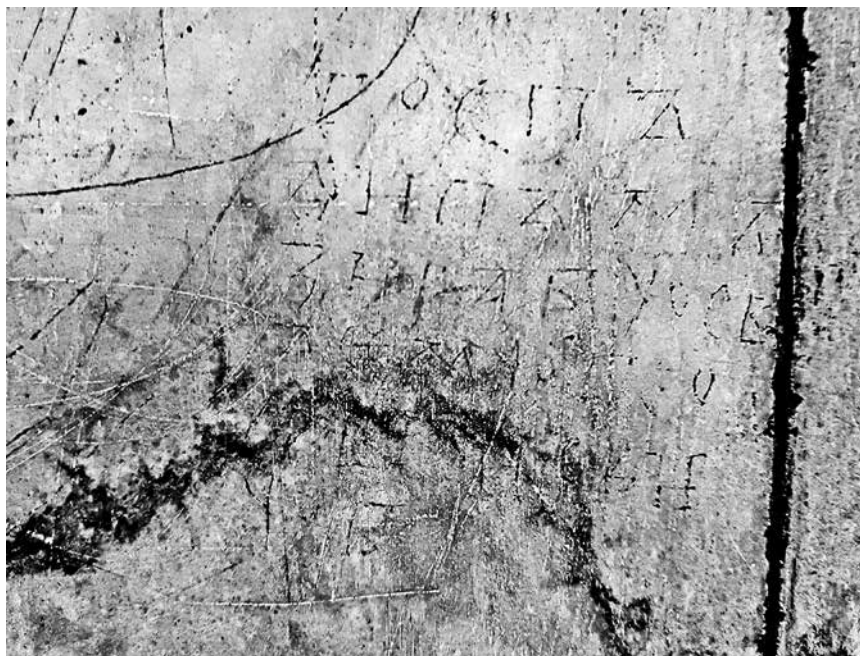
Образ 15

Образ 16

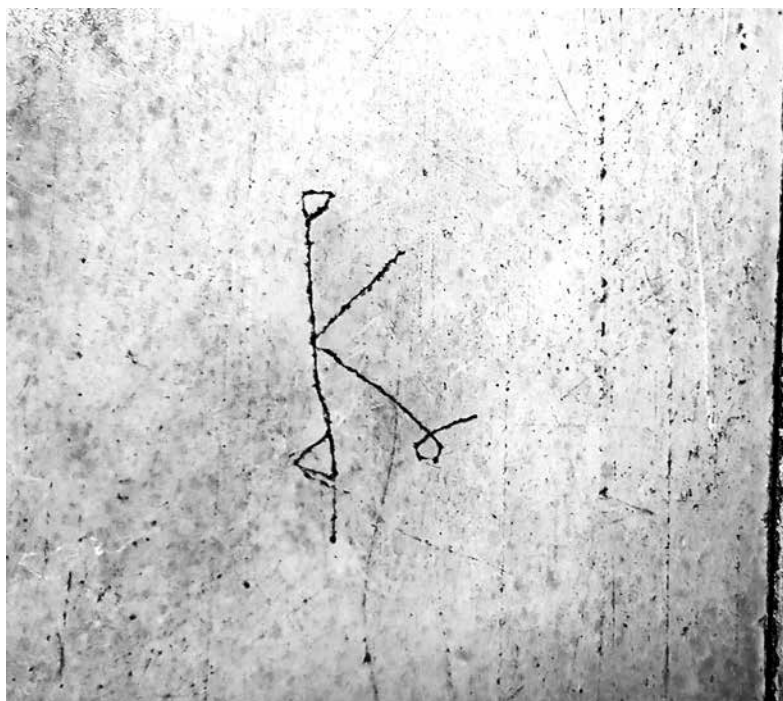
Образ 17

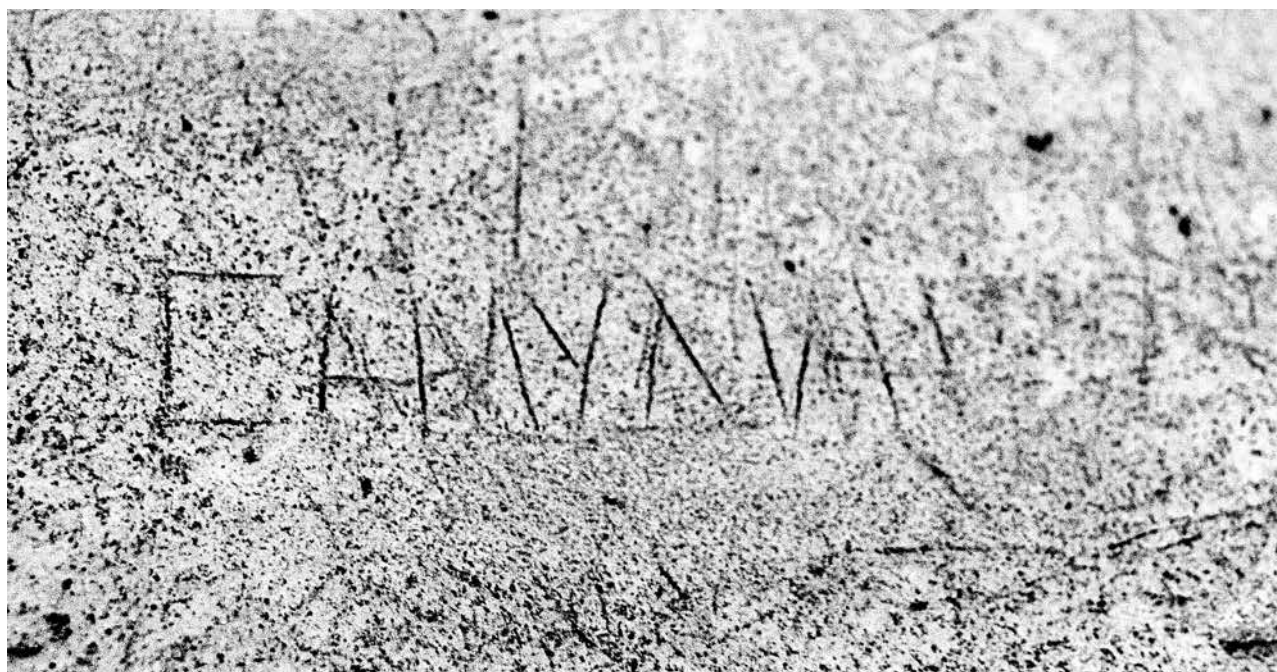
Образ 18

Образ 19

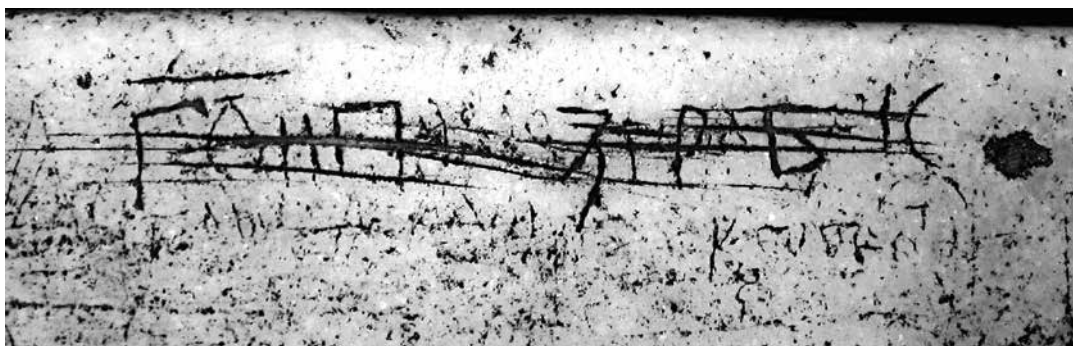

Образ 20 и 20а

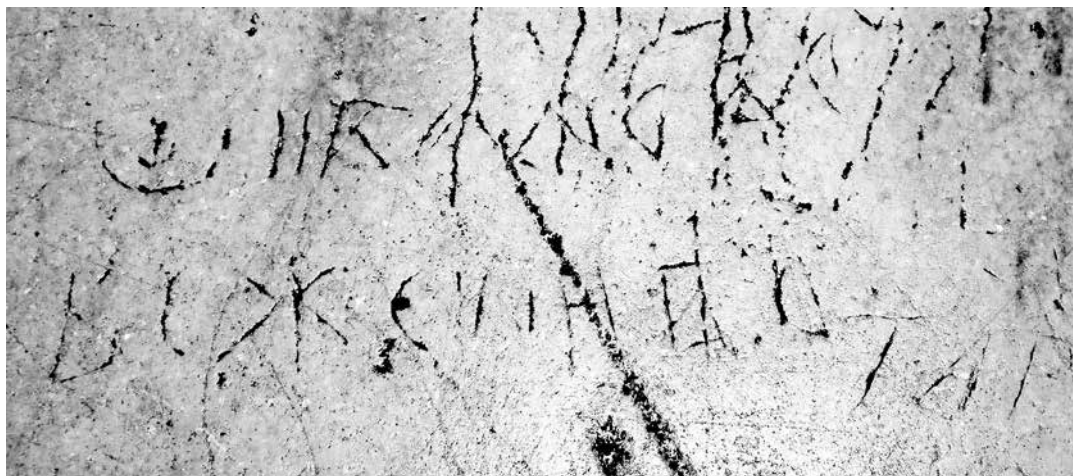

Образ 21

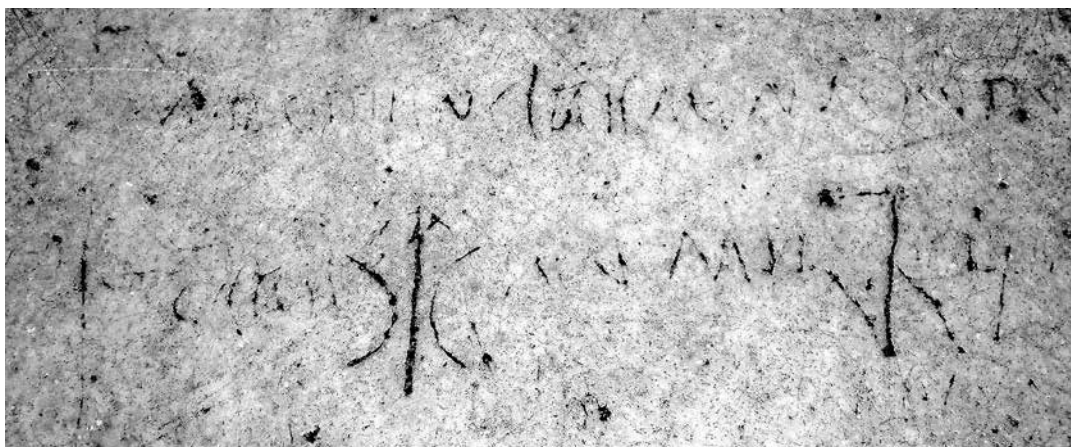
ЮЖНА ГАЛЕРИЯ

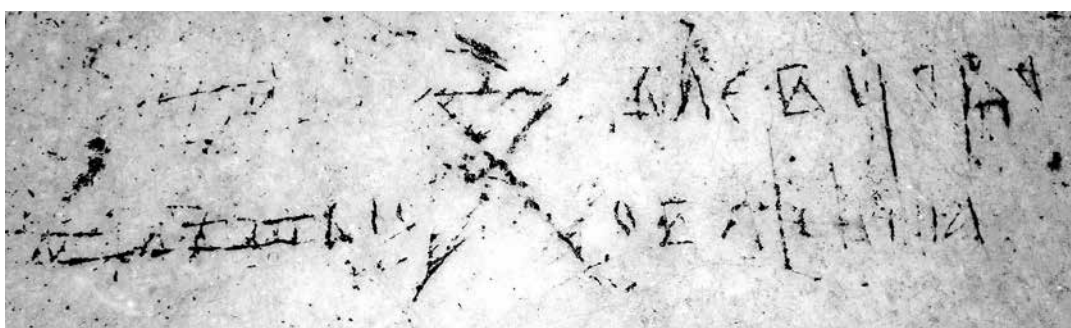
Образ 1

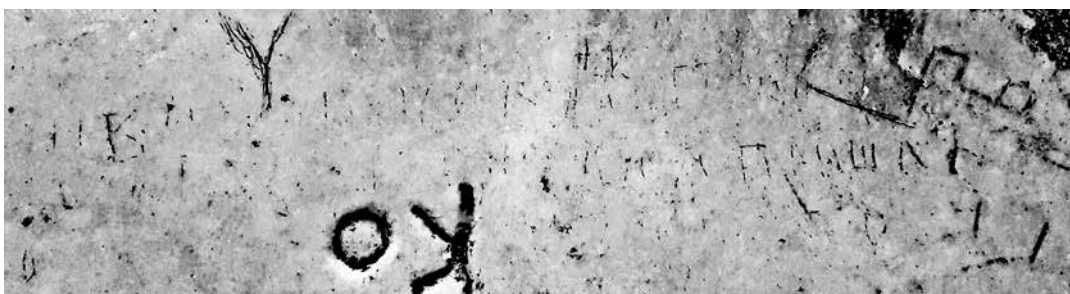
Образ 2

Образ 3

Образ 4

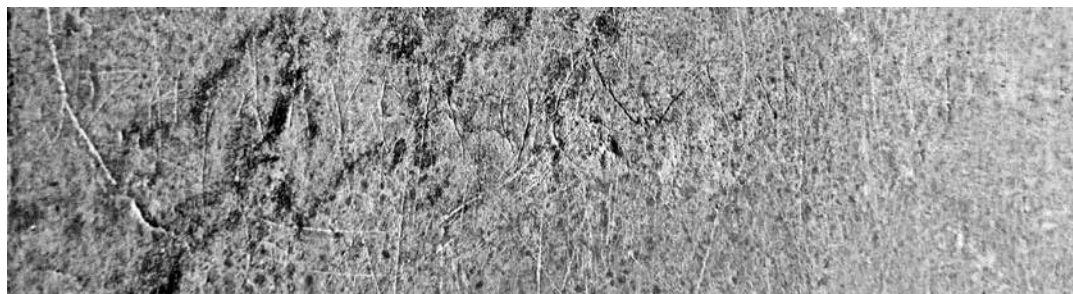
Образ 5

Образ 6

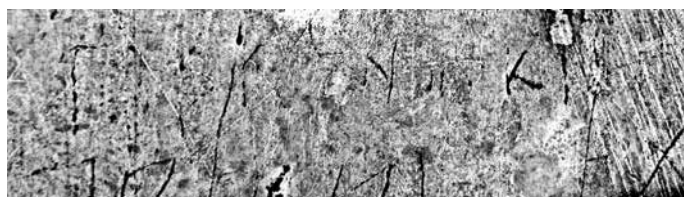
Образ 7

Образ 8

Образ 9

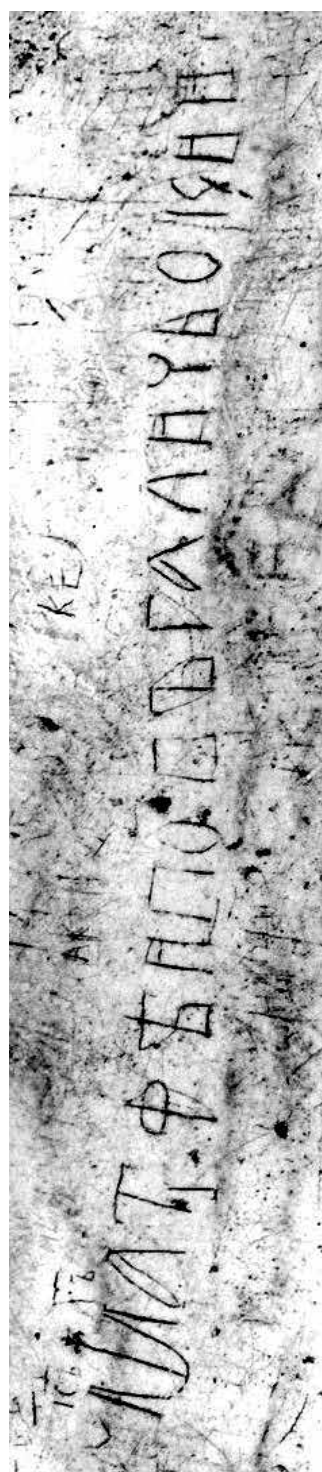
Образ 10

Образ 11

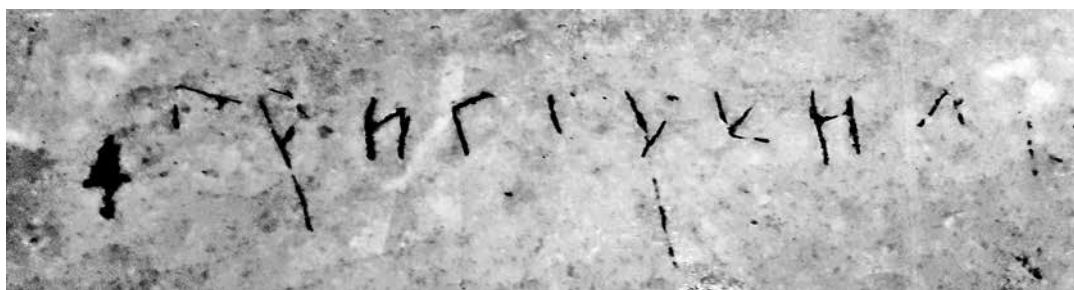
Образ 12

Образ 13

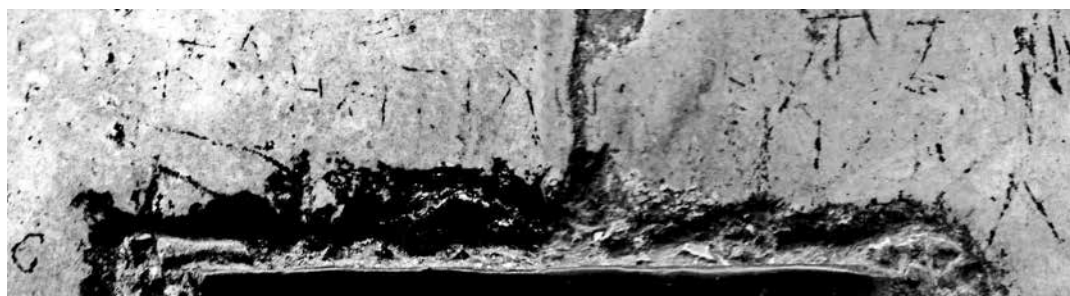
Образ 13а

Образ 14

Образ 15

Образ 16

Образ 17

Образ 18

Образ 19

Образ 20

Образ 21

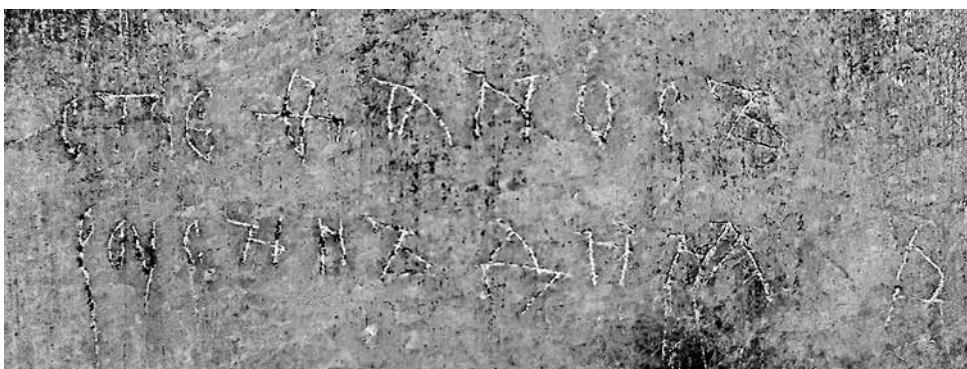
Образ 22

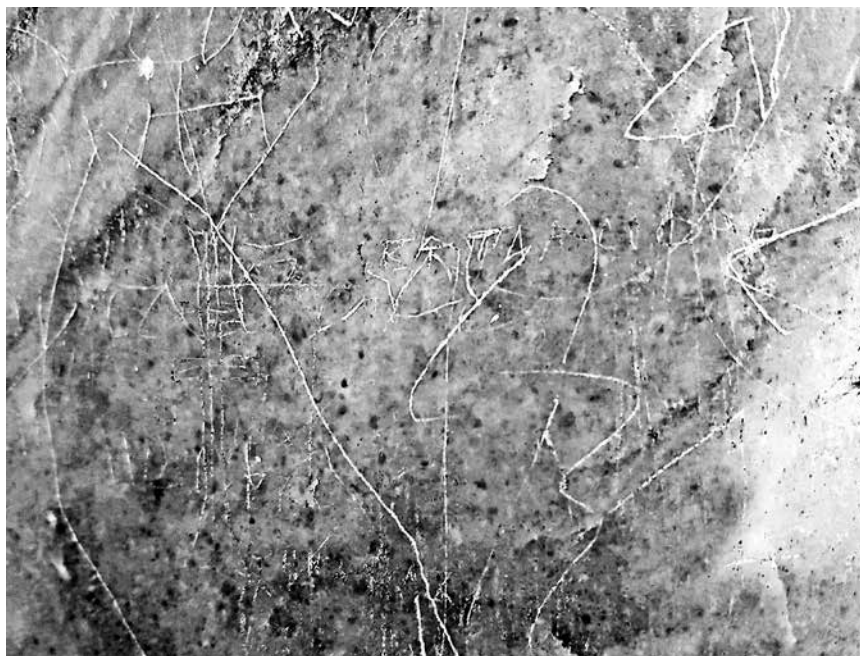
Образ 23

Образ 24

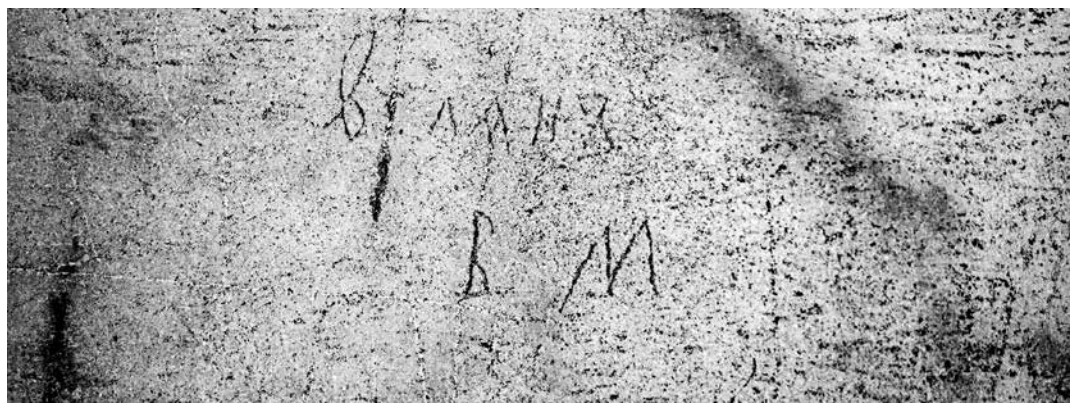
Образ 25

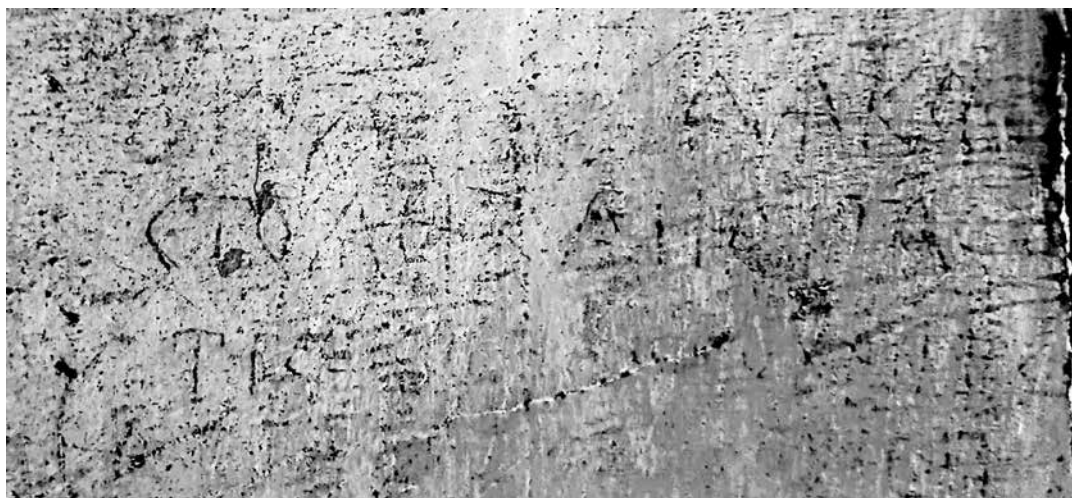
Образ 26

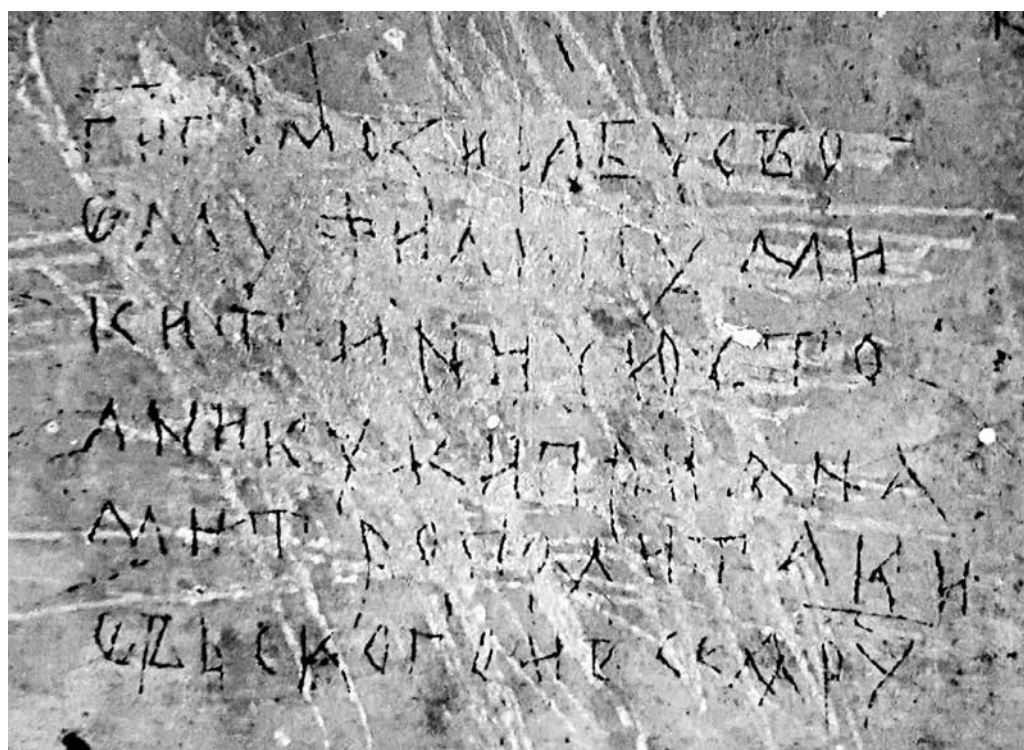
Образ 27

Образ 28

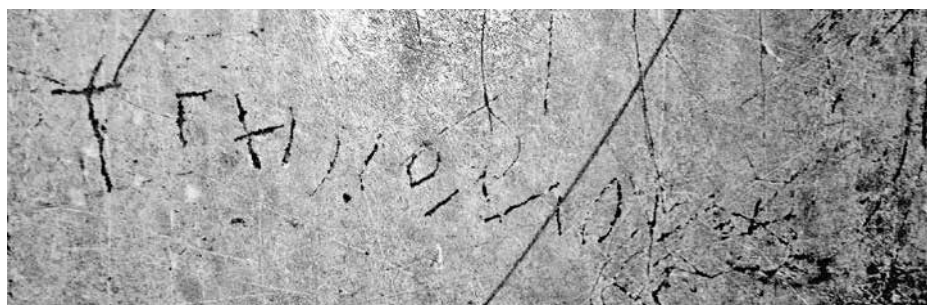
Образ 29

Образ 30

Образ 31

Образ 32

Образ 33

Образ 34

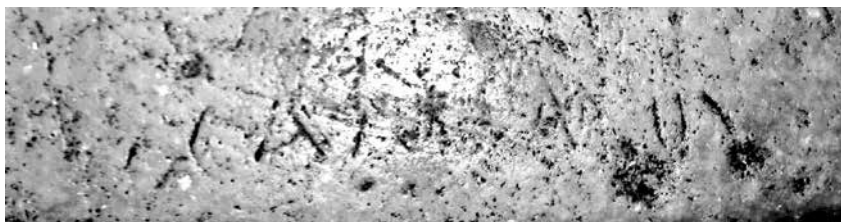
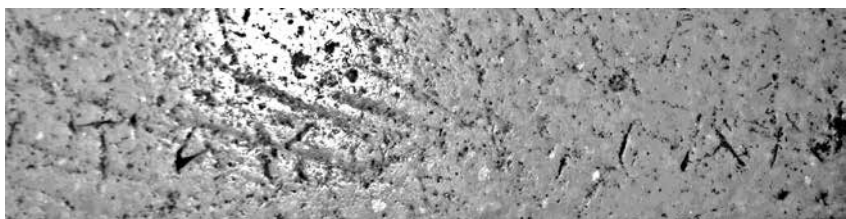
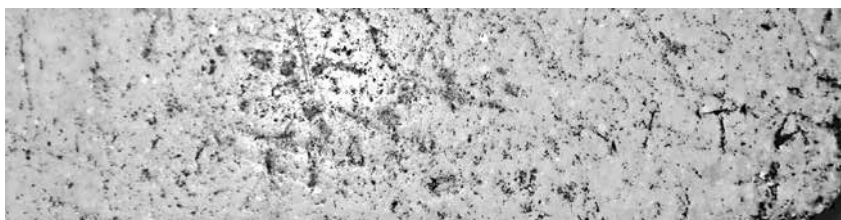
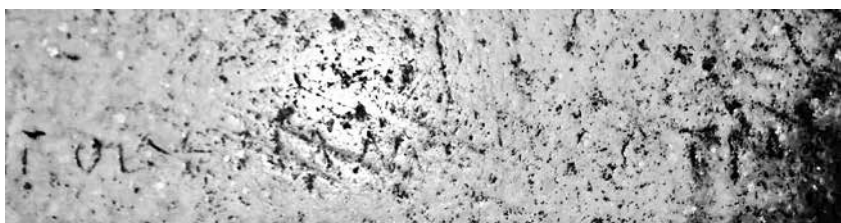
СЕВЕРНА ГАЛЕРИЯ

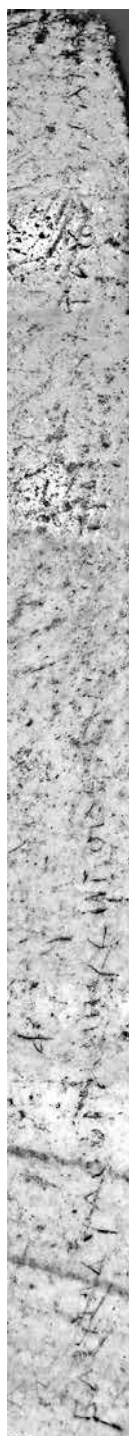
Образ 1

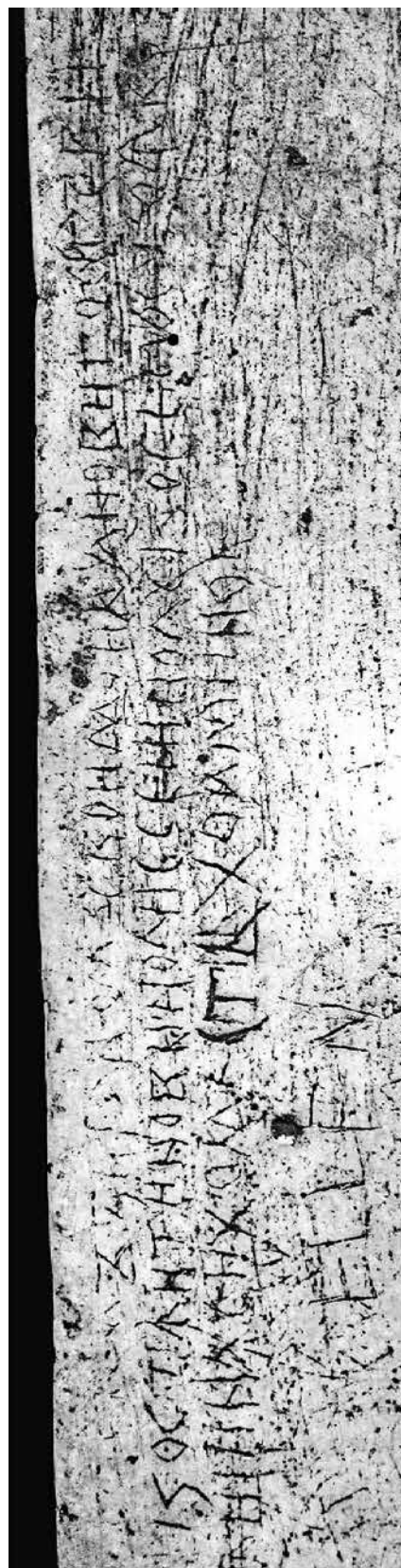
Образ 2

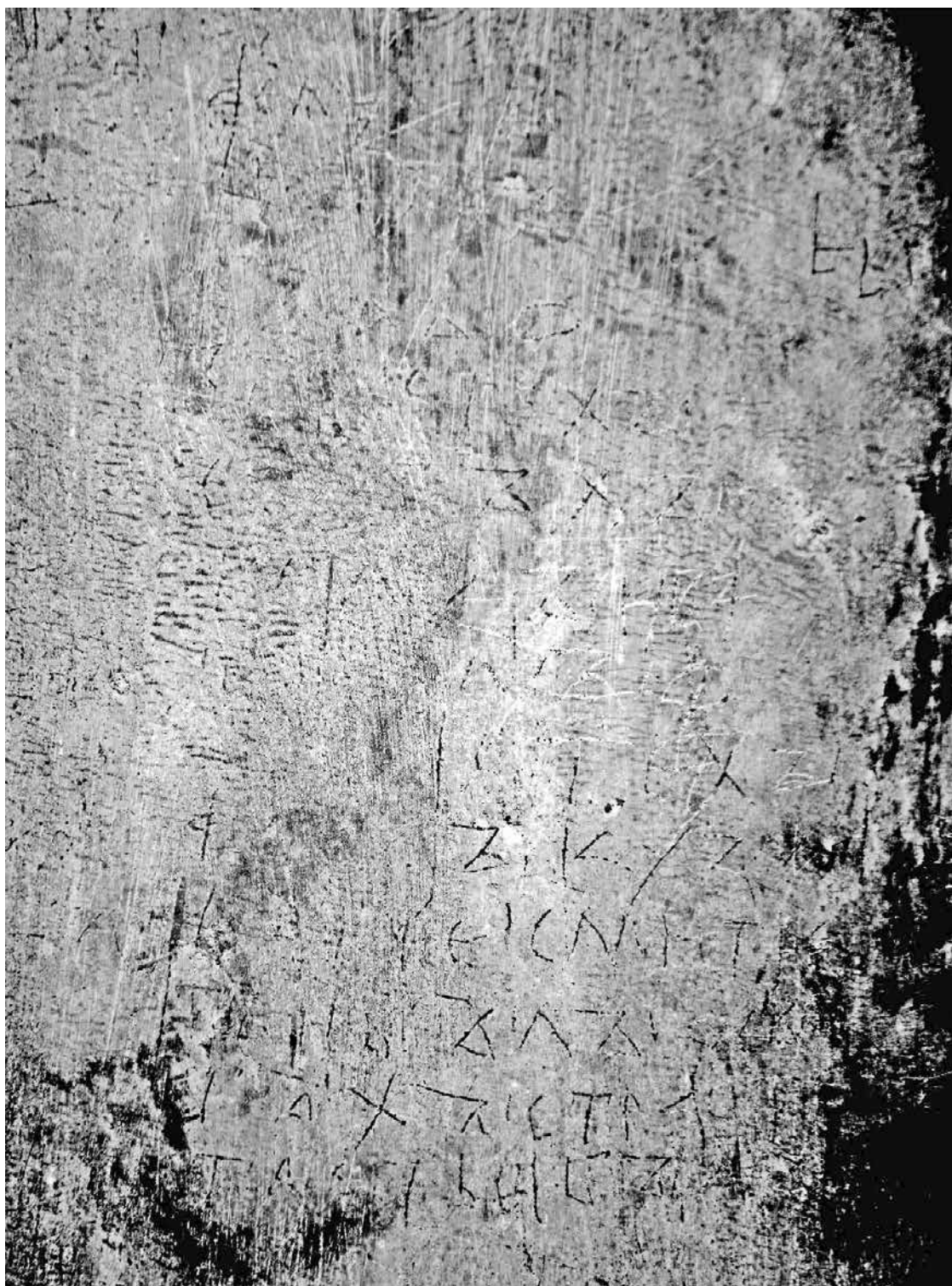
Образ 3а, 3b, 3с, 3d, 3е, 3f

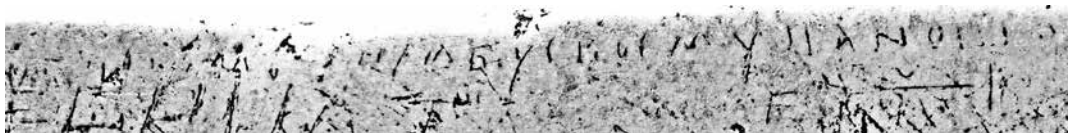
Образ 3

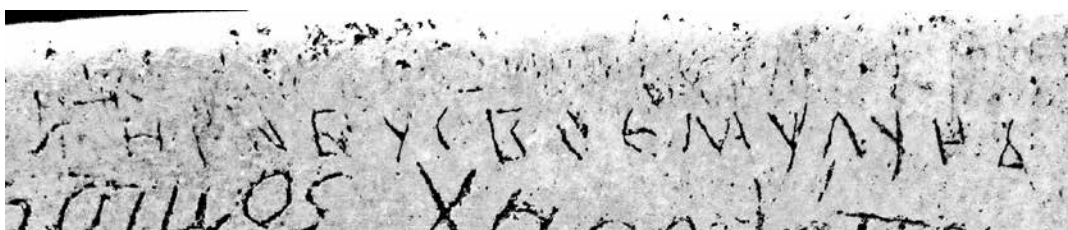
Образ 4

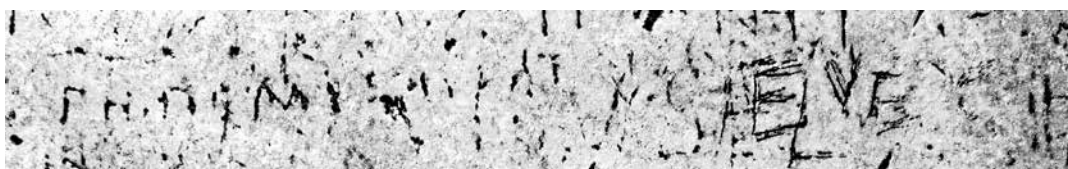
Образ 5

Образ 6

Образ 7

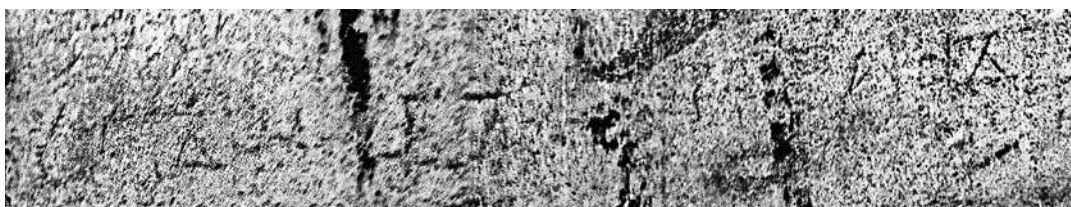
Образ 8

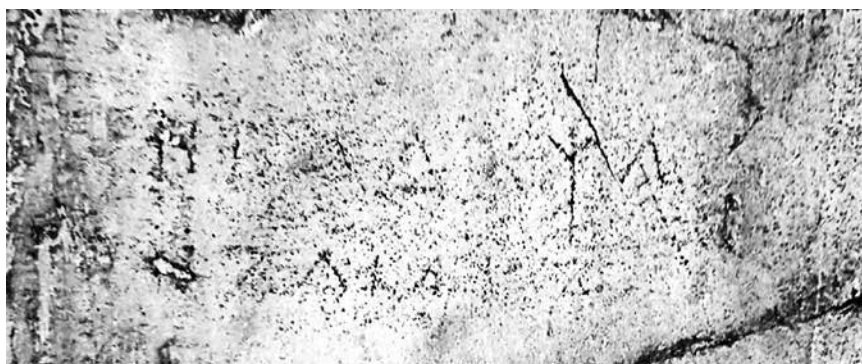
Образ 9

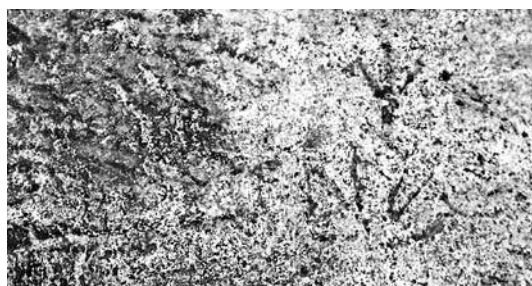
Образ 10

Образ 11

Образ 12 и 13

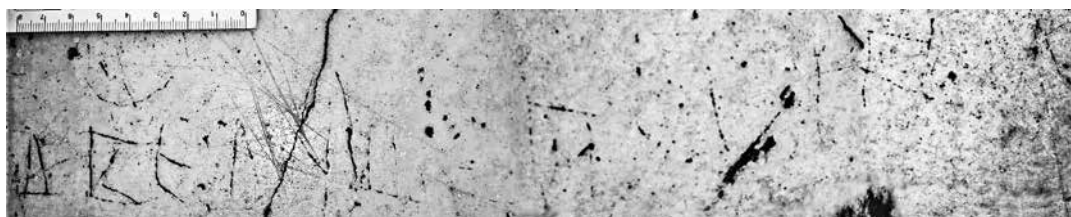
Образ 14

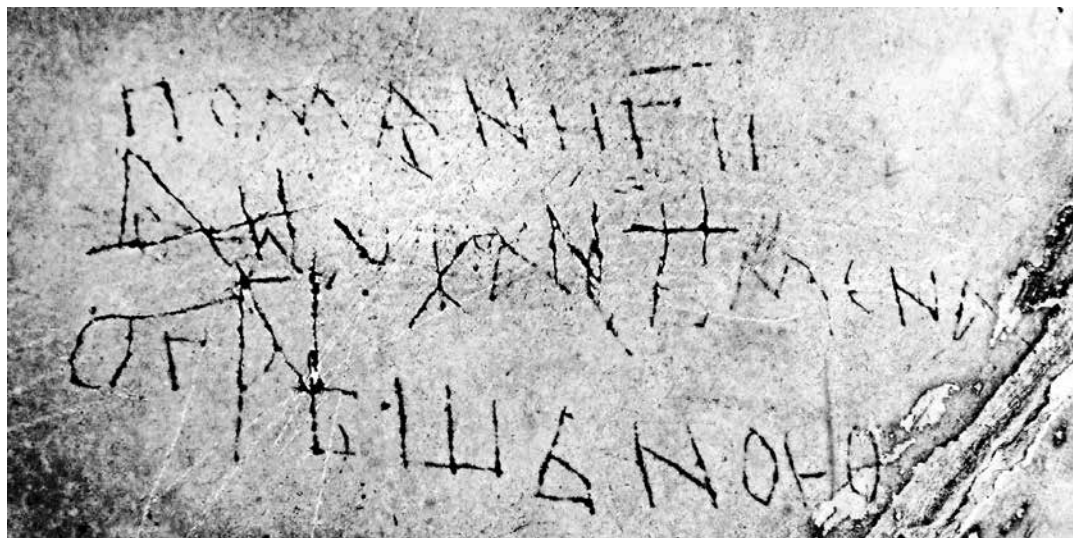
Образ 15

Образ 16

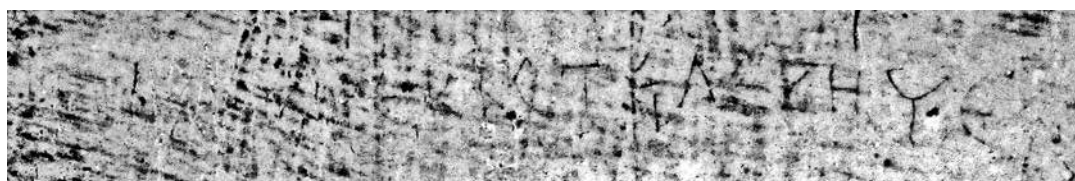
Образ 16а

Образ 17

Образ 18

Образ 19

Образ 20

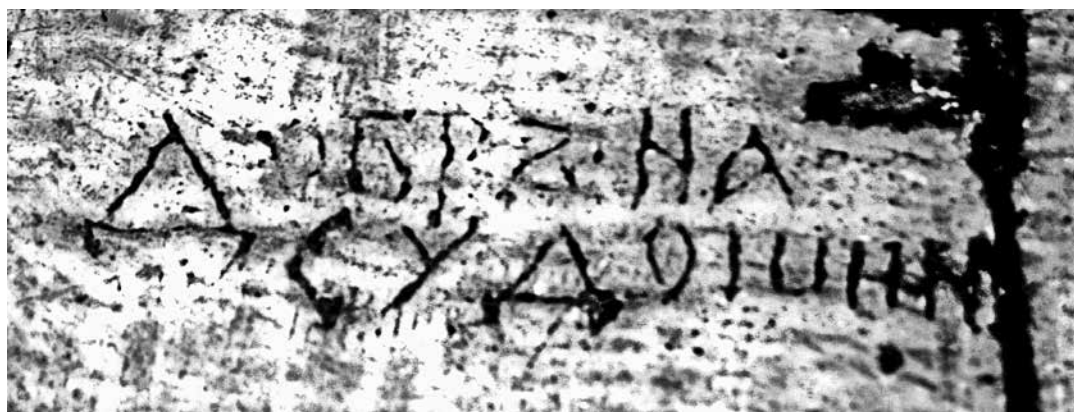
Образ 21

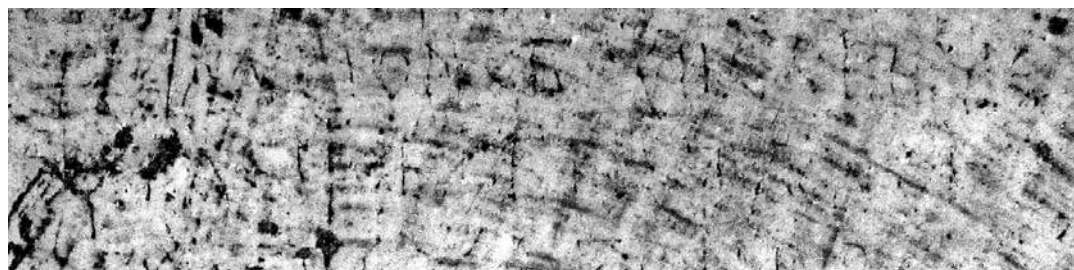
Образ 22

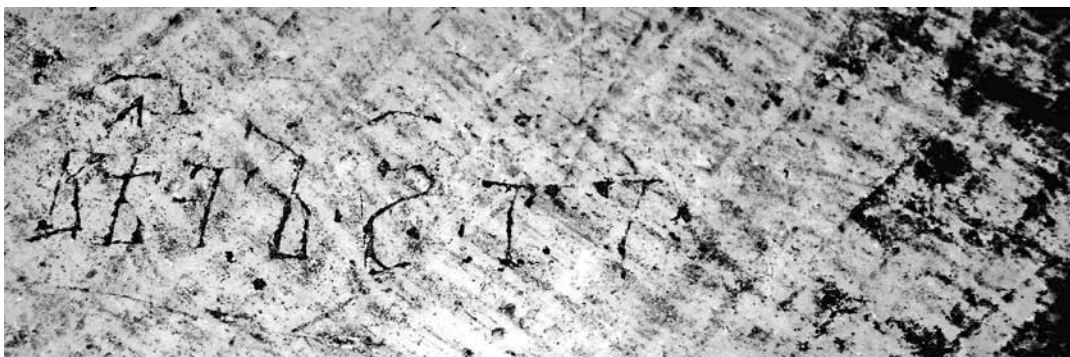
Образ 23

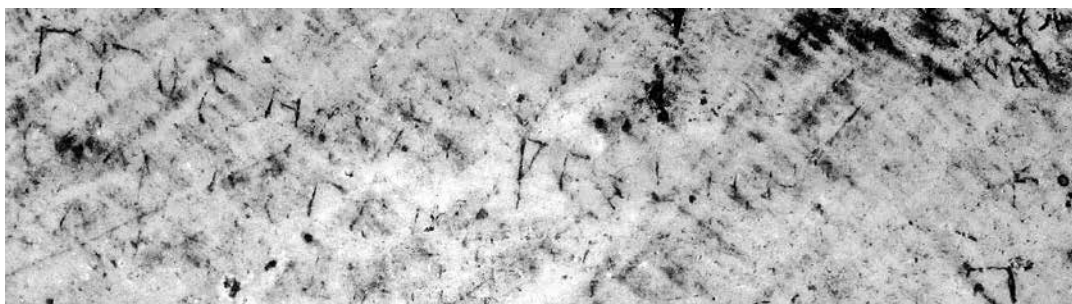
Образ 24

Образ 25 и 26

Образ 27

Образ 28

Образ 29

Образ 30

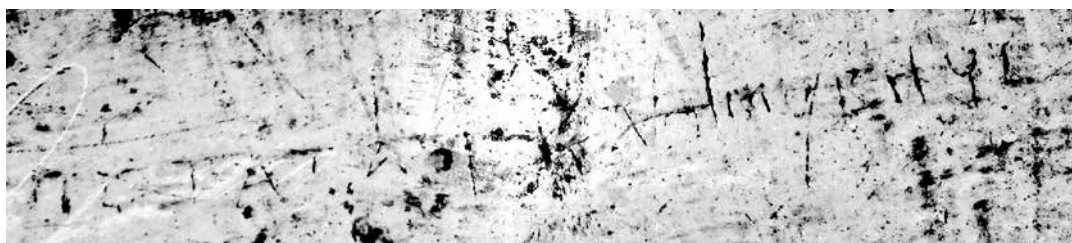
Образ 31

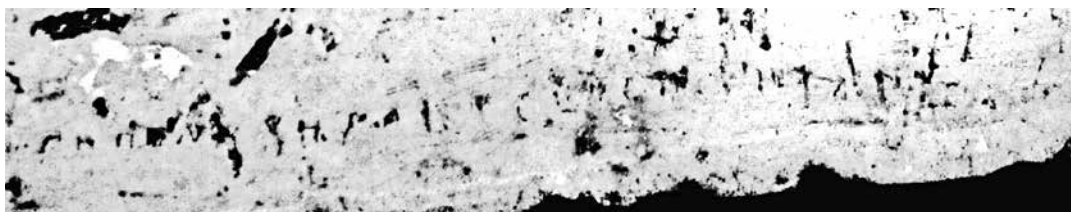
Образ 32

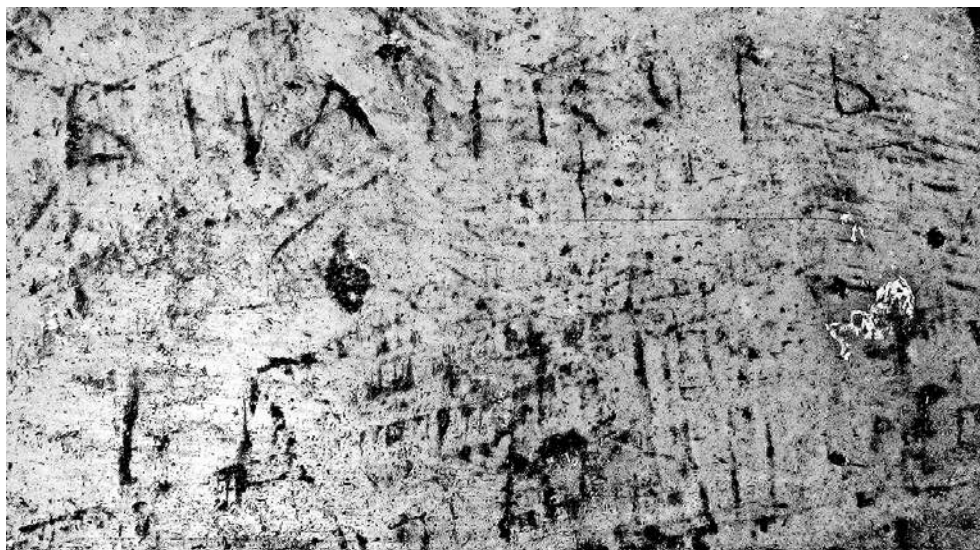
Образ 33

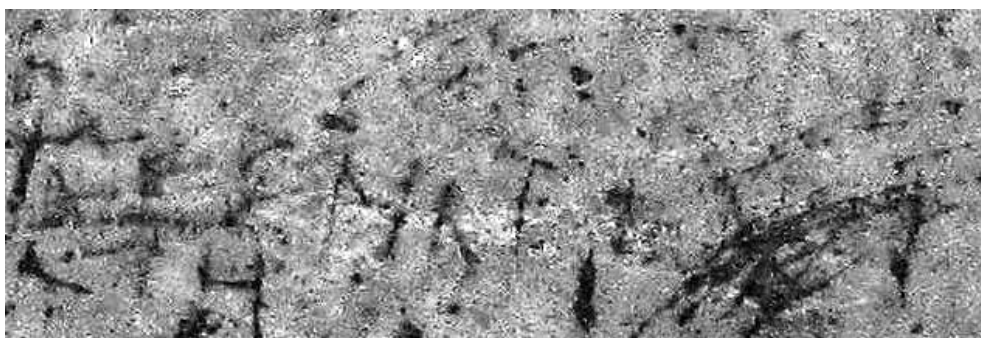
Образ 34

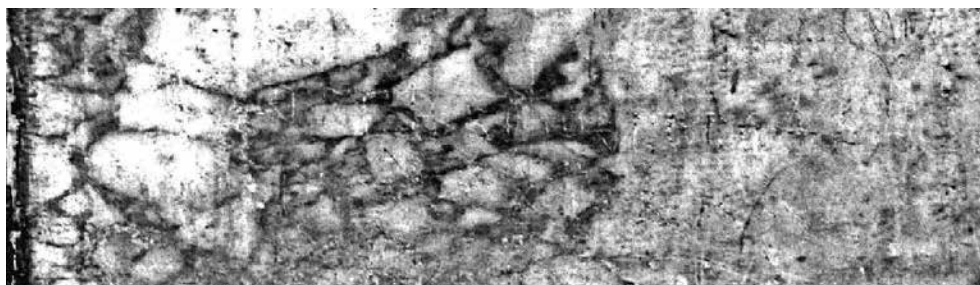
Образ 35

Образ 36 и 37

Образ 38

Образ 39

ПОКАЗАЛЕЦ

Молитвени нагниси:

формулата „Госпоги, помози рабу своему Nom.“: № 4з, № 6з, № 8з, № 9з, № 10з, № 12з, № 13з, № 14з, № 18з, № 6ю, № 8ю, № 20ю, № 30ю, № 31ю, № 4с, № 6с, № 7с, № 8с, № 28с, № 35с;

„Госпоги, помози“: № 1ю, № 16ю, № 32ю, № 2с;

„Госпоги, помени ...“: № 17с;

Други: № 14з, № 3ю, № 4ю, № 17ю, № 18ю, № 22ю, № 26 ю, № 6с, № 33ю.

„Летописни“ нагниси: № 2з, № 27с.

Нагниси - обръщения: № 10ю (към патриарха).

Предупредителни нагниси: № 16з.

„Литургични“ нагниси: № 1з, № 27ю. Нагниси-автографи:

с пояснителен текст – № 22ю, № 28с;

с формулата „Nom. писа“ – № 7з, № 3ю, № 7ю, № 21ю, № 22ю, № 26ю, № 3с, № 5с, № 11с, № 12с, № 13с, № 14с, № 16с, № 21с, № 25с, № 26с, № 29с, № 30с, № 31с, № 32с, № 33с, № 34с, № 38с;

с формулата „аз Nom. писа“ – № 15з, № 3ю, № 19ю, № 1с;

само с „Nom.“ – № 3з, № 5з, № 21з, № 5ю, № 9ю, № 11ю, № 12ю, № 13ю, № 14ю, № 15ю, № 23ю, № 24ю, № 25ю, № 28ю, № 33ю, № 34ю, № 9с, № 10с, № 15с, № 22с, № 36с, № 39с;

с патроним - № 7з, № 15ю, № 29ю, № 3с, № 16с, № 18с, № 19с, № 20с, № 21с, № 23с, № 24с, № 25с, № 26с, № 28с, № 33с, № 34с.

РЕЧНИК-ИНДЕКС КЪМ НАДПИСИТЕ

Съкращения

АЗ = превоз	н. = наречие
аор. = аорист	нсв. = несвършен глагол
В. = винителен падеж	неузм. = неизменяемо
г. = глагол	неопр. = неопределително
геогр. - географско название или произ- водно от него прилагателно	патр. = патроним ¹
глагол. = глаголически	п. = прилагателно
Д. = дателен падеж	пвл. = повелително наклонение перф. = перфект
г. прич. мин. – действително причас- тие за минало време	п. = показателна/-о прит. = притежа- телно прич. = причастие произ. = про- изводно
гв. = двойствено число	Р. = родителен падеж
ег. = единствено число	ранн. = ранностароруско
ж. = женски род	с. = среден род
жит. = съществително от категори- ята имена на жители	св. = свършен глагол
Зв. = звателна форма	сег. = сегашно време
знач. = значение	Т. = творителен падеж
И. = именителен падеж	част. = частица
инф. = инфинитив	числ. = числително
имп. = императив	1, 2, 3 (прег ег., гв., мн.) = обозначава лицето на глагола
личн. = лично име	
М. = местен падеж	
м. = мъжки род	
мест. = местоимение	
мн. = множествено число	

¹ Вместо два различни знака: личн(о име) и прозв(ище) се използва само един: личн(о име), тъй като е достатъчно да се разграничи прозвището от обикновеното лично име, без конкретни сведения за живота на неговия носител (в частност за наличие у него на други имена).

- Я -

а съюз: А, А ПЪК, ПЪК, №№ 83, 28ю

Явраамъ (Αβραάμ) м. личн.: АВРААМ, И. ег. Авраамъ № 11с

аже съюз: АКО, № 83

азъ / азъ личн. мест. за 1 л.: АЗ, азъ № 123; Аз №1с; азъ № 6с; азъ № 19ю

аминъ (ἀμήν от евр.) межд.: АМИН = ТАКА ДА БЪДЕ, амино № 5с

ѦѦѦ (глагол. нагнус = Яна; Ἰαννα) ж. личн.: АНА, И. ег. Ан[а] № 15с

Янастасъ (Αναστάσιος) м. личн.: АНАСТАС, И. ег. Анастасъ № 29ю

Ярсении (Αρσένιος) м. личн.: АРСЕНИЙ, И. ег. Арцо № 123

- Б -

Безнегъ м. личн.: БЕЗНЕГ, И. ег. Безнегъ № 16с

Безоевичъ м. личн.: БЕЗУЕВИЧ, И. ег. Безоевичъ № 22ю

Беловата м. личн.: БЕЛОВЯТА, И. ег. Беловата № 11с

бъти г.: СЪМ, СЪС самостоятелно значение – НАМИРАМ СЕ, СЪМ НЯКЪДЕ, перф. ег. м. а се азъ ...

бълъ, а се азъ ... былъ № 6с; сег. 1 л. ег. есми № 6с

Богъ м. само ег.: БОГ, Б [огъ] № 36с; 3в. ф. на Богъ: [Б]оже № 17 ю, Б[оже] № 18ю

богатъ н.: БОГАТ, Р. ег. богатого № 163

Божии н. прит.: БОЖИ, Д. божию № 103

Борисовичъ м. патр.: БОРИСОВИЧ, И. ег. Борисовиче № 25с; Борисовичъ № 26с

бѣгльць м.: БЕГЛЕЦ, Д. ег. беглоу № 3ю

бѣжъник м.: БЕГЛЕЦ, И. ег. беженуко № 2ю

Бѣликърь м. личн.: БЯЛИКОР, И. ег. Буликоръ № 35с

- В -

Василь м. личн.: ВАСИЛ, И. ег. Василь № 4с

Василии (Βασίλειος) м. личн.: ВАСИЛИЙ, Р. ег. Васинѣ № 6ю; И. ег. Василии № 23с

Велянъ м. личн.: ВЕЛЯН, И. ег. Велянъ № 28ю

Волкъ м. личн.: ВЪЛК, И. ег. Вълкъ № 13с

въ предл.: с В. при обстоятелствени отношение: за означаване времето на извършване на действието: В, ПРЕЗ, въ лѣто № 23; в лѣтъ №26с

вышегородъць м. жит.: ВИШГОРОДЕЦ, И. ег. Вышегородъць № 39с

всѣ мест.: ЦЯЛА, Р. всеа № 30ю

- Г -

Галичъский н. геогр.: жит. от ГАЛИЧ (ГАЛИЦИЯ, Карпатска Русия), И. ег. Галичъский № 13ю

генъваръ ж.: мѣсец ЯНУАРИ, И. ег. генвара № 43

Георъгии (Γεώργιος) м. личн. (църк.): ГЕОРГИ, И. ег. Георгъи № 43; Георги № 39с; Д. ег. Георгиоу № 113; Георгъиеви № 153; Д. ег. Пюргеви № 5с

Герасимъ (Γεράσιμος) м. личн.: ГЕРАСИМ, Р. ег. Герасима № 8ю

Глѣбъ (ранн. Гъл-) м. личн.: ГЛЕБ, И. ег. Глебъ № 26с

Говѣна ж. личн.: ГОВЕНА, И. ег. Говена №№ 4с, 14с

горѣ (οὐαί, talum) с.: НЕЩАСТИЕ, МЪКА, И. ег. горе № 83

Господъ *м. само ег.*: Господ, Г[оспогъ] № 36с; *Зв. ег.* Госпогу №№ 3з, 15з; Гу №№ 4з, 7з, [7з ноВ], 9з, 11з, 17ю, 18ю, 20ю, 7с, 34с; Гѹ №№ 6з, 3ю, 5ю, 8ю, 31ю, 32ю, 3с, 8с, 17с, 21с, 27с; Ггу № 1ю; Гу прости № 21с

господинъ (κύριος) *м.*: господин, *Зв. ег.* госпогине № 13з

Гостилъ *м. личн.*: Гостил, *Д. ег.* Гостилову № 4з

граматикъ (γραμματικός) *м.*: писар (секретар), *И. ег.* граматикъ № 19ю

Гречинъ (ранн. Грь-) *м. личн.*: Гръкът, *И. ег.* Гречинъ № 26ю

Григорьевичъ *м. патр.*: Григоревич, *Д. ег.* Григоревичу № 8ю

Григории (Γρηγόριος) *м. личн.*: Григорий, *И. ег.* Григорѹи № 14ю

Григорин *п. прит.*: Григорин, *И. ег.* Григорин № 24ю

Грозилъ *м. личн.*: Грозил, *И. ег.* Грозил № 27с

грѣхъ (ἀμαρτία) *м.*: грях, *В. мн.* грехы № 16з

грѣшньнъ (ἀμαρτωλός) *п.*: грешен, *Д. ег.* грешьномуу № 3з, грѣшьномуу № [7з]; *И. ег.* грешъны № 22ю; *И. ег.* грешъная № 4с; *Р. гв.* грѣшньою № 17с

Гюръгевичъ *м. патр.*: Гюргевич, *И. ег.* Гюргевиц № 27с

- Д -

Давидъ, Давыдъ (Δαυΐδ) *м. личн.*: Давид, *И. ег.* Давидъ № 11ю

Данетиничъ *м. патр.*: Данетинич, *И. ег.* Данетин[ичъ] № 5з

Данилъ (Δανιήλ) *м. личн.*: Данил, *И. ег.* Данило № 9ю; Даниїлос № 12ю

два числ. бройно: гве № 16с

Дяталовичъ *м. патр.*: Дяталович, *И. ег.* Дяталовичъ № 34ю

Доброслава *м. личн.*: Доброслава, *Д. ег.* Доброславоу № 7з

Добрѣна *м. личн.*: Добриня, *И. ег.* Добрѣна № 24ю

Дѣмъка *м. личн.*: Домко, *И. ег.* Дѣмъко № 22ю

доуша ж.: душа, человек, *В. мн.* гуши № 16с

дыакъ *м.*: дяк (писар), *И. ег.* гѣакъ № 25ю; *Д. ег.* гякоу № 29ю

- Ю -

юмоу *личн. мест.*: на него, *Д. ег.* от личн. мест. он (мой) №№ 8з, 4с

- Ж -

жаленъ (όλοφύρομαι) *п.*: жален, *И. ег.* № 5ю

- З -

З числ. редно: шестѣ в състава на сложните числа $\hat{\text{з}} \cdot \hat{\text{ц}} \cdot \hat{\text{ѣ}}$ № 2з (шест хиляди севетстотин и пет, 6905/1397 г.), $\bullet \text{з} \bullet$ тѣхъцѣ № 26с (шест хиляди ...) – година от Сътворението на света по византийското или константинополското летоброене

- З -

Завидъ *м. личн.*: Завид, *И. ег.* Завиде № 3з

- И -

и съюз и част.: и, і – саере №№ 4с, 5с

Иванъ (Ιωάννης) *м. личн.*: Иван, *И. ег.* Иванъ № 4ю, 15ю, 6с, 12с, 21с, 31с; Ивано № 20с; *Д. ег.*

Иванову №№ 6з, 5с, Сваноу № 16ю, Иваноу № 7з, Ивану № 34с

ИВАНКО (ранн. -нѣк-) *м. личн.:* ИВАНКО, *И. ег.* Иванѣко № 2ю
ИВАНКОВИЧЪ *м. патр.:* ИВАНКОВИЧ, *И. ег.* Иванковиче № 20с; Иванковиц № 23с
ИГОРЪ (Ingvarr > **ИГОРЪ**) *м. личн.:* ИГОР, *И. ег.* № 21ю
ИГНАТЪ (Ἰγνάτιος) *м. личн.:* ИГНАТ, *И. ег.* № 28с
ИЗЪ (ранн. уз) *предл. (с Р.):* от, № 4ю; уз №№ 9ю, 12ю
ИМѦ *ср. – п- осн. (имен-):* ИМЕ, *Т. именемъ (с флексия -емъ)* № 3з
ИСОУСЪ (Ἰησοῦς) *м. личн.:* ИИСУС, *И. ег.* ꙗсѣ № 13ю

- К -

КАМО *н. (въпросит.):* (НА)КЪДЕ, камъ № 27ю
КИЕВЪСКЫИ *п. геогр.:* Киевски, *Р. ег.* Киевскаго № 8ю; Киевского № 30ю
КИРЪ (гр. κύριος, κύρ) *м. неизм.:* ГОСПОДАР, ГОСПОДИН, *И. ег.* кир № 10ю
КЛЕВЦОВО *с. геогр.:* КЛЕВЦОВО, *Р. ег.* ж Клевцово № 6ю
КЛИМОВИЧЪ *м. патр.:* КЛИМОВИЧ, *И. ег.* Климович № 33с
КОСТАНТИНЪ (Κωνσταντῖνος) *м. личн.:* КОНСТАНТИН, *Д. ег.* Костантинови № 5с
КОТЕЛЬ *м. патр.:* КОТЕЛ, *И. ег.* Комеле № 18с
КТО (ранн. кѣто) *неопр. мест.:* някой, *И. ег.* кѣто № 8з
КОУЗЪМА (Κοσμάς) *м. личн.:* КУЗМА, *В. ег.* Коузъмоу № 16з; *И. ег.* Кузма № 6с
КУПРИАНЪ (Κυπριανός) *м. личн.:* КИПРИЯН, *Р. ег.* Киприана № 30ю
КУРИЛА (Κύριλλος) *м. личн.:* КИРИЛ, *И. ег.* Коурила № 39с
КЪСТЕЛЕВИЧЪ *м. патр.:* КОСТЕЛЕВИЧ, *И. ег.* Къстелевиче № 19с

- Л -

ЛАЗОРЪ (Λάζαρος) *м. личн.:* ЛАЗАР, *И. ег.* Лазоре № 19ю
ЛОУКА (Λουκάς) *м. личн.:* ЛУКА, *Д. ег.* Луцеви № 3ю, Луцъ № 8с; *И. ег.* Лука № 10с
ЛѢТО *с.:* ГОДИНА, с предлогъ указващ година отъ лѣтоброенето *В. ег.* № 2з; лѣтъ № 26с

- М -

МАРЬГА и **МАРИГА** (Μαρία) *ж. личн.:* МАРИЯ, *И. ег.* Марѣа № 4с
МАТФѢИ (Ματθαῖος) *м. личн.:* МАТФЕЙ, *И. ег.* Матфѣи № 13ю
МИКИТИНИЧЪ *м. патр.:* МИКИТИНИЧ, *Д. ег.* Микитиничю № 30ю
МИТРОПОЛИТЪ (μητροπολίτης) *м.:* МИТРОПОЛИТ, *Д. ег.* митрополиту № 8з; *Р. ег.* митрополита №№ 8ю, 30ю
МИХАЛЬ (Μιχαήλ) *м. личн.:* МИХАЛ, *И. ег.* Михале № 18с
МНИХЪ (μοναχός) *м.:* МОНАХ, *И. ег.* мн[u]хъ № 5ю
МНОГО *н.:* МНОГО, № 5ю
МОЛИТВА (δέησις) *ж. (църк.):* МОЛИТВА, *И. ег.* молитѣва № 6ю
МОЛИТИ *сѧ г. св.:* МОЛЯ СЕ НЯКОМУ, молитеса № 8з
МОСКВИТИНЪ *м. жит.:* жит. отъ МОСКВА, *Д. ег.* москвитину № 10з
МЪ *личн. мест. 1мн.:* НИЕ, № 4ю
МѢСТО *с.:* МЯСТО, ОПРЕДЕЛЕНО ПРОСТРАНСТВО, *М. мн.* мѣстъхо № 5с
МѦ *мест.:* МЕН, *В. ег.* №№ 13з, 22ю

- Н -

НА *предл.:* НА, № 5с
НАСИЛЪ *м. личн.:* НАСИЛ, *Д. ег.* Насилови № 3з

не част.: НЕ, № 83

недѣла ж.: НЕДЕЛЯ (последният ген от седмицата), *В. ег.* Нѣгълу № 33ю

нижнь н.: ДОЛЕН, *Р. ег.* нижнего (Новагорога) № 12ю

Ника (νικᾷ част от формулата „ΙΣ ΧΣ νικᾷ / Ἰησος Χριστὸς νικᾷ / Иисус Христос побеждава”), *ПОБЕЖДАВА*, № 33

Никола м. личн.: НИКОЛА, *Д. ег.* Некола № 9з

Новгородъ м. геогр.: НОВГОРОД, *Р. ег.* Новагорога № № 9ю, 12ю

Нѣдолъ (?) м. личн.: НЕДОЛ, *Д. ег.* Нѣгълу № 33ю

Нѣнчюл м. личн.: НЕНЧУЛ (от Ненчо), *И. ег.* Нѣнчюл № 19ю

- О -

о *предл.*: за означаване на обстоятелствени отношения за причина или цел: ЗА, ЗАРАДИ, № 6с

Олекса (*ранн.* -кѣс-) *м. личн.*: ОЛЕКСА (от АЛЕКСА със замяна А > О), *И. ег.* Олекосе № 5с, Алекоса № 16с, Олкоса № 29с, Олекѣса № 30с

Олексеѣн (Αλέξιος) *м. личн.*: ОЛЕКСИЙ (от АЛЕКСИЙ със замяна А > О), *И. ег.* Олекосе № 4с

Олисѣн (Ελισσαίος) *м. личн.*: ОЛИСЕЙ (от ЕЛИСЕЙ със замяна Е > О), *Д. ег.* Олисееви № 5с

Онаничъ (Ανανίας) *м. патр.*: ОНАНИЧ (от АНАНИЙ със замяна А > О), *И. ег.* Онаниче № 4с

Остафѣя (Εὐστάθιος) *м. личн.*: ОСТАФИЙ (от ЕВСТАТИЙ със замяна Е > О), *Д. ег.* Ъстафию № 10з

офиним (οφανείμ, οφανίμ) *мн.*: ОФАНИМ, № 7ю

Охридъ м. геогр.: ОХРИД, *М. ег.* Охридоу, № 29ю

- П -

Панашъ м. личн.: ПАНАШ, *Д. ег.* Паноши № 7с

патриаръхъ (πατριάρχος) *м.*: ПАТРИАРХ, *И. ег.* патриархъ № 13з; *В. ег.* ПТР = патриарха № 10ю

Петровъ н. прит.: ПЕТРОВ, *И. ег.* № 15ю

писаръ м.: ПИСАР, *Д. ег.* писарю № 8ю

писати (*ранн.* пѣсати) *г. нсв.*: ПИША, *перф. 1ег. м.* флъ №№ 5з, 12с, 13с; флъ № 14ю; ψ №№ 2ю, 5ю, 21ю, 26ю, 16с, 21с, 28с, 29с, 30с, 31с, 32с, 33с, 38с; фла № 14с, фло № 4с; писалъ № 4ю; псалъ № 28ю; *ж. ег.* пѣсала № 4с; *аор. 3 ег.* писах № 19ю

погоруѣти г. св.: ПОГУБЯ, УБИЯ, *перф. ег. м.* погубил № 16с **пожалити г. св.**: ПОЖАЛЯ НЯКОГО, *пвл.* пожалуи № 13з **поклонъ м.**: ПОКЛОН, *И. ег.* поклон № 10ю

Полозковичъ м. патр.: ПОЛОЗКОВИЧ, *И. ег.* Полозковиче № 32с

полоуѣити г. св.: ПОЛУЧА НЕЩО, ПОЛУЧИТИ № 8з

помилувати г. св. (Κύριε, ἐλέησον): СМИЛИ СЕ НАД НЯКОГО, СЪЖАЛИ, *пвл.* помилуи № 22ю

поминати (Μνήσθητι Κύριε) *г. нсв.*: СПОМЕНАВАМ, ПОМЕНУВАМ НЯКОГО, *пвл.* помани Γи № 17с

помози *2л. ег. пвл.* от *г. помошти* (Κύριε, βοήθη): Господи, помози №№ 3з, 15з; Ги, помози № 4з, [7з], 9з, 10з, 11з, 20ю, 34с; Γи, помози №№ 6з, 7з, 3ю, 8ю, 30ю, 31ю, 32ю, 3с, 27с; Γги, помози № 1ю; (Ги по)мъзи № 5с; помози № 16ю

попъ (πρεσβύτερος) *м.*: ПОП, СВЕЩЕНИК, *И. ег.* № 13ю

постоати г. св.: ПОСТОЯ, СПРА, СТОЯ, *прич. мин.* постоавоши № 5с

праведнь (δίκαιος) *н.*: ПРАВЕДЕН, ПРАВДИВ, *И. ег.* правѣген № 5ю

прити г. св.: ДОСТИГНА, ДОЙДА, *имп. 2мн.* пругете № 8з; *перф. 1мн. м.* пришлыи № 4ю

простити г. св.: ПРОСТЯ НА НЯКОГО, ПРОСТИ № 21с

ПѹТѢТА *м. личн.:* ПУТЯТА, *И. ег.* Пѣтама № 33с

- Р -

рабѣ (δοῦλος) *м.:* РОБ, СЛУГА, *Д. ег.* рабоу №№ 3з, 4з, 6з, 9з, 10з, 11з, 15з, 1ю, 3ю, 8ю, 20ю, 30ю, 31ю, 7с, 8с, 27с, 34с; *Д. гв.* рабома № 7з; *Д. мн.* рабомѣ № 5с

Радко (ранн. -гѣк-) *м. личн.:* РАДКО, *И. ег.* Рагѣко № 5з

рака (σорός) *ж.:* КОВЧЕЖЕ ЗА СВ. МОЩИ, *В. ег.* [вѣ] ракоу № 17з

роусинѣ *м. (произ. от Роусь):* РУСИН, *И. ег.* № 25ю

Рѹсь *ж. геогр.:* Русия, *Р. ег.* Рус № 30ю

- С -

Сава (Σάβας) *м. личн.:* САВА, *И. ег.* № 5ю

Садко *м. личн.:* САТКО, *И. ег.* Сатко № 7ю

Самѹлин *м. патр.:* САМУЛИН, *И. ег.* Самулин № 21з

свои прит. мест.: СВОИ, *Д.* своему № 3з, 4з, 6з, 9з, 11з, 15з, 3ю, 8ю, 20ю, 30ю, 31ю, 7с, 8с, 27с, 34с; *В. мн.* своимо № 5с

свѣтъи *п.:* СВЯТ, СВЕТА, *Р. ег.* оу смѣ[и Софие] № 6з; *И. ег.* сватаа № 22ю; свѣтаа № 26ю; *Р. ег.* Смго № 29ю; *Р. мн.* о страстехъ свѣтыхъ № 6с

се *п. част.:* ЕТО, №№ 6с, 28ю

Семѹнѣ (Συμεών; ранн. Съм-) *м. личн.:* СЕМЕОН (СИМЕОН), *И. ег.* Семеюно № 25с

сила (δύναμις) *ж.:* СИЛА, *мн.* силы № 1з

Сѣменѣ (Συμεών; ранн.) *м. личн.:* СЕМЕН (кратка форма на СИМЕОН), *В. м. ег.* Съмена № 17с

снхѣ *мест.:* М. *мн.* сухо № 5с

Сониловичѣ *м. патр.:* СОНИЛОВИЧ, *И. ег.* Сонилович № 21с

София (Σοφία) *ж. личн.:* СОФИЯ, *И. ег.* Софие № 22ю

Софонтѣн (Σωφόντιος) *м. личн.:* СОФОНТИЙ, *И. ег.* Софонтѣи № 38с

Станимирѣ *м. личн.:* СТАНИМИР, *И. ег.* Станимирѣ № 22с

Стефанѣ (Στέφανος) *м. личн.:* СТЕФАН, *И. ег.* Стефаносѣ № 25ю

стольникѣ *м.:* СТОЛНИК (пригворен, прислужващ на князя/митрополита по време на тържественни обеда, съпровождат ги при пътувания), *Д. ег.* столнику № 30ю

Стоянѣ *м. личн.:* СТОЯН, *И. ег.* Стоянѣ № 29ю

страстѣ *ж.:* СТРАСТ, *Р. мн.* страстехъ № 6с

Сѹдша (ранн. -гѣш-) *м. личн.:* СУДША, *И. ег.* Сугша № 11с

Сѹдошиничѣ *м. патр.:* СУДОШИНИЧ, *И. ег.* Судошин[ичѣ] № 24с

сѣ *предл.:* сѣ № 7з

сѣмо *п. н.* за посока на движение към близко място: тук, *Д.* семо № 8з

- Т -

тако *н.:* ТАКА, СЪЩО ТАКА, тако № 4с

Тодѹрѣ (Θεόδωρος) *м. личн.:* ТОДОР, *И. ег.* Тѣгорѣ № 12з

третии (τρίτος) *числ.:* ТРЕТИ, третѣи № 6с

Трѣновѣ *с. геогр.:* ТРѢНОВО, *И. ег.* Трно = Трѣновѣ № 9з

тоѹ *н.:* ТУК, *Р. ег.* тоѹто № 21ю

тѣсѣца (χίλιοι, χιλιάς) *ж. чис. бройно:* ХИЛЯДА, тѣсѣщѣ № 26с

Тѣшѣка *м. личн.:* ТЕШКА, *И. ег.* Тѣшѣка № 39с

- **Υ** -

υ *предл.*: с Р. в м. В. за посочване на място, до което се простира действието: в, у **σπ̄**и № 6з; ж Клевцово № 6ю

οὐ**βογ**ъ (πτωχός) *п.*: БЕДЕН, *Д.* оубогомоу № 15з

Οὐ**λ****μ****ι****ν****γ****ε** *м. личн.*: УΛΜΙΝΓЕ, *И. ег.* Оулминге № 21ю

Υ**ρ****ο****ш**ъ *м. личн.*: УРОШ, *И. ег.* [Оуро]шъ № 23ю

- **Φ** -

Φ**ε****δ****ο****ρ**ъ (Θεόδωρος) *м. личн.*: ФЬОДОР, *И. ег.* Фегоръ № 6с; В. *м. ег.* Фегора № 17с

Φ**и****л****ι****π**ъ (Φίλιππος) *м. личн.*: ФИЛИП, *Д. ег.* Филипу №№ 20ю, 30ю

Φ**ο****μ****α** (Θωμᾶς) *м. личн.*: ТОМА, *И. ег.* Θъма № 4з

- **Χ** -

Χ**ρ****ι****σ****τ****ο****ς**ъ (Χριστός) *м. личн.*: ХРИСТОС, *И. ег.* **х̄**ъ № 13ю

- **Ι****Α**, **Λ** -

Α**ζ**ъ = **α****ζ**ъ *мест.*: АЗ, *И. ег.* 1л. **Λ**зъ № 6с

Ι**α****κ****ο****υ**ъ (Ιάκωβος) *м. личн.*: ЯКОВ, *Д. ег.* **Ι**якову № 8ю; *И. ег.* Λкове № 32с

ПАЛЕОГРАФСКИ ТАБЛИЦИ НА ГРАФИТИТЕ

Палеографска таблица на графитите от западната галерия

	1 № 8	2 № 18	3 № 6	4 № 19	5 № 9	6 № 10	7 № 4	8 № 7	9 № 5	10 № 20	11 № 11	12 № 1	13 № 17	14 № 3	15 № 15	16 № 2	17 № 16	18 № 14	19 № 13	20 № 12
	XI - по д. пол. на XI в.	втор. пол. на XI - сред. на XII в.	по д. пол. на XII в.	нач. - сред. на XII в.	сред. - втор. пол. на XII	сред. - втор. пол. на XII	сред. на XII в.	втор. пол. на XII в.	XII в.	XII в.	XII в. - до 1204 г.	XIII - XIV в.	XIV в.	сред. 1341 г.	втор. пол. на XIV - нач. на XV в.	1307 г.	кран на XIV в.	нач. на XV в.	XV в.	1552 г.
а	Α	Δ	Δ	AA	AA	AA	Δ	AA	Δ	9	AA		Δ		999		Δ	Δ	ΔΔΔ	Δ
б	Β	ΒΒ	β		Δ	Β	β	Β	β			Β	Β					β	βββ	β
в	ϐ	BB	BB		BBB	β	β	β	β				Γ			β		β	ββ	β
г	Γ	ΓΓ	ΓΓ	ΓΓΓ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ		Γ		Γ		Δ		Γ	ΓΓ	ΓΓ	Γ
д	Δ	Δ				Δ	Δ	ΔΔ			Δ		Δ		Δ			Δ	Δ	
е		ΕΕ	ΕΕ		Ε		Ε	ΕΕ	Ε		ΕΕΕ		Ε		Ε	Ε	Ε	ΕΕ		ΕΕ
ж											ЖЖ						Ж	ЖЖ		
з		Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ							3Ζ	Β		Ζ	ΖΖ	Ζ
и	ι	ΗΗΗ	ΗΗΗ		ΗΗΗ	ΗΗ	ΗΗ	ΗΗ	ι		ΗΗΗΗ	ι					ιιι	ιιι	ιιιι	ιι
і																				
к				Κ			κ			Κ	κ								κ	κ
λ						λ	λ	λ			λλλ	λ				λ	λ	λλλ	λλλ	λ
м	Μ	ΜΜ	ΜΜ	Μ	ΜΜ	Μ	Μ	Μ	Μ		ΜΜ			μ			μ	μμμ	μμμ	μ
н	Ν	Ν	Ν		Ν	Ν	Ν	Ν	Ν		Ν						Ν	Ν	ΝΝ	ΝΝ
о	Ο	ΟΟ	ΟΟ	Ο	ΟΟ	ΟΟ	Ο	Ο	Ο		ΟΟ				ΟΟ	Ο	Ο	ΟΟ	ΟΟ	ΟΟ
п	Π	ΠΠ	Π		Π	Π	Π				ΠΠΠ						Π	ΠΠ	ΠΠ	ΠΠ
р	Ρ	ΡΡ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ		ΡΡ	Ρ					ΡΡ		Ρ	ΡΡ	Ρ	Ρ
с		Σ	Σ			Σ	Σ				ΣΣ	Σ						Σ	ΣΣΣ	Σ
т			Τ	Τ	Τ			Τ			ΤΤΤ				Τ	Τ	Τ	Τ	ΤΤΤ	Τ
у	Υ	ΥΥ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ			Υ	Υ				Υ		Υ	Υ	Υ	Υ
ф																			φφ	
х				Χ																
ц																				
ч															Ч	Ч				

Палеографска таблица на графитите от западната галерия

[illegible]

Палеографска таблица на графитите от южната галерия № 1

	1 № 21	2 № 33	3 № 22	4 № 26	5 № 18	6 № 2	7 № 17	8 № 13	9 № 25	10 № 1	11 № 32	12 № 5	13 № 8	14 № 10	15 № 12	16 № 6	17 № 20	18 № 9	19 № 4	20 № 30
	втор. пол. XI в. XI - XVII в.	втор. пол. XI в. XI - XVII в.	втор. пол. XI в. XI - XVII в.	втор. пол. XI в. XI - XVII в.	втор. пол. XI в. XI - XVII в.	втор. пол. XI в. XI - XVII в.	втор. пол. XI в. XI - XVII в.	втор. пол. XI в. XI - XVII в.	втор. пол. XI в. XI - XVII в.	втор. пол. XI в. XI - XVII в.	втор. пол. XI в. XI - XVII в.	втор. пол. XI в. XI - XVII в.	втор. пол. XI в. XI - XVII в.	втор. пол. XI в. XI - XVII в.	втор. пол. XI в. XI - XVII в.	втор. пол. XI в. XI - XVII в.	втор. пол. XI в. XI - XVII в.	втор. пол. XI в. XI - XVII в.	втор. пол. XI в. XI - XVII в.	втор. пол. XI в. XI - XVII в.
а			А	А	А	А	А	А	А	А	А	А	А	А	А	А	А	А	А	А
б			Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б
в			В	В	В	В	В	В	В	В	В	В	В	В	В	В	В	В	В	В
г			Г	Г	Г	Г	Г	Г	Г	Г	Г	Г	Г	Г	Г	Г	Г	Г	Г	Г
д			Д	Д	Д	Д	Д	Д	Д	Д	Д	Д	Д	Д	Д	Д	Д	Д	Д	Д
е			Е	Е	Е	Е	Е	Е	Е	Е	Е	Е	Е	Е	Е	Е	Е	Е	Е	Е
ж			Ж	Ж	Ж	Ж	Ж	Ж	Ж	Ж	Ж	Ж	Ж	Ж	Ж	Ж	Ж	Ж	Ж	Ж
з			З	З	З	З	З	З	З	З	З	З	З	З	З	З	З	З	З	З
и			И	И	И	И	И	И	И	И	И	И	И	И	И	И	И	И	И	И
й			Й	Й	Й	Й	Й	Й	Й	Й	Й	Й	Й	Й	Й	Й	Й	Й	Й	Й
к			К	К	К	К	К	К	К	К	К	К	К	К	К	К	К	К	К	К
л			Л	Л	Л	Л	Л	Л	Л	Л	Л	Л	Л	Л	Л	Л	Л	Л	Л	Л
м			М	М	М	М	М	М	М	М	М	М	М	М	М	М	М	М	М	М
н			Н	Н	Н	Н	Н	Н	Н	Н	Н	Н	Н	Н	Н	Н	Н	Н	Н	Н
о			О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О
п			П	П	П	П	П	П	П	П	П	П	П	П	П	П	П	П	П	П
р			Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р
с			С	С	С	С	С	С	С	С	С	С	С	С	С	С	С	С	С	С
т			Т	Т	Т	Т	Т	Т	Т	Т	Т	Т	Т	Т	Т	Т	Т	Т	Т	Т
у			У	У	У	У	У	У	У	У	У	У	У	У	У	У	У	У	У	У
ф			Ф	Ф	Ф	Ф	Ф	Ф	Ф	Ф	Ф	Ф	Ф	Ф	Ф	Ф	Ф	Ф	Ф	Ф
х			Х	Х	Х	Х	Х	Х	Х	Х	Х	Х	Х	Х	Х	Х	Х	Х	Х	Х
ц			Ц	Ц	Ц	Ц	Ц	Ц	Ц	Ц	Ц	Ц	Ц	Ц	Ц	Ц	Ц	Ц	Ц	Ц

Палеографска таблица на графитите от южната галерия № 1а

[illegible]

Палеографска таблица на графитите от южната галерия № 2

	1 № 31	2 № 14	3 № 23	4 № 24	5 № 11	6 № 15	7 № 28	8 № 3	9 № 19	10 № 27	11 № 7	12 № 29	13 № 16
	края на XIV - нач. на XV в.	края на XIV - нач. на XV в.	XIV - XV в.	XIV - XV в.	XV в.	XV в.	XV в.	тър. пол. на XV в.	края на XVI - нач. на XVII в.	XVII в.	1607 - 1717 г.	XVIII - XIX в.	края на XVIII - XIX в.
а													
б													
в													
г													
д													
е													
ж													
з													
и													
і													
к													
л													
м													
н													
о													
п													
р													
с													
т													
ѣ													
ф													
х													
ѿ													
ц													

Палеографска таблица на графитите от южната галерия № 2а

	1 № 31	2 № 14	3 № 23	4 № 24	5 № 11	6 № 15	7 № 28	8 № 3	9 № 19	10 № 27	11 № 7	12 № 29	13 № 16
	края на XIV - нач. на XV в.	края на XIV - нач. на XV в.	XIV - XV в.	XIV - XV в.	XV в.	XV в.	XV в.	пър. пол. на XV в.	края на XVI - нач. на XVII в.	XVII в.	1607 - 1717 г.	XVIII - XIX в.	края на XVIII - XIX в.
У													
Ш			Ш										
Щ													
Ъ					Ъ	Ъ	ЪЪ	ЪЪ	ЪЪ			ЪЪ	Ъ
Ы													
Ь		Ь	Ь							Ь	Ь		
Ѳ									Ѳ				
Ю									Ю				
Ѧ								Ѧ					
Ѧ Ѧ							Ѧ					Ѧ Ѧ	
Ѧ													
Ѧ								Ѧ			Ѧ		
Ѧ													

Палеографска таблица на графитите от северната галерия № 1

	1 № 39	2 № 9	3 № 12	4 № 19	5 № 38	6 № 13	7 № 30	8 № 31	9 № 22	10 № 24	11 № 18	12 № 3	13 № 14	14 № 4	15 № 17	16 № 20	17 № 21	18 № 23	19 № 25	20 № 26
	XI - нпр. третана XII в.	XII в.	XII в.	XII в.	XII в.	срэд. на XIII в.	срэд. на XII в.	срэд. на XII в.	втор. пол. на XII в.	втор. пол. на XII в.	срэд. - втор. пол. на XII в.	срэд. на XII - нач. на XIII в.	срэд. на XII - нач. на XIII в.	втор. пол. на XII - нач. на XIII в.	втор. пол. на XII - нач. на XIII в.	втор. пол. на XII - нпр. на XIII в.	втор. пол. на XII - нпр. на XIII в.	втор. пол. на XII - нпр. на XIII в.	втор. пол. на XII - нач. на XIII в.	втор. пол. на XII - нач. на XIII в.
а	q	h	h				A	A	A	A	A	AAAA	hP	AAA	AA	q	h	h	h	h
б										б		AAAA	hP	AAA	AA	q	h	h	h	h
в	B		B	B		B						BB	CB	BBB	BBB	BBB	BB	BB	B	B
г	ГГГ											ГГ	Г	ГГГ	ГГГ	BBB	Г	BBB	B	Г
д	А								Δ	Δ	ΔΔ				Δ					
е	εε			εεεε				ε			εεεε	εεεεεε	ε	εεεεεε	εε	ε			εεεε	εε
ж																				
з				з										з						
и	HH		H	H	H				HH	H	H	HH	HH	HHH	HHH	HHH	HHH	HHH	HHH	HH
к	KK	K		K		K	K	K			K	K		K		K		и		
л	Λ	Λ	Λ	ΛΛ		ΛΛ		Λ			ΛΛ	ΛΛΛ	Λ	ΛΛ		Λ	Λ	Λ	Λ	Λ
м									М		М	МММ	М	МММ	МММ			М	М	Λ
н		N	N		N			N	HN	HN		NNN	N	NNN	NNN	ΛN	NN	N	N	Λ
о	000			0	CC		00	0		00	0	0000	0	0000	00	00	000	0	000	00
п														п	п		п			
р	PP			P				P	P			PP		P	P		P	P	P	P
с				C	;		C	C	C	C		C		CCC			CC	C	CC	C
т	T			T	T			T	T		T	T		TTT			T			
у	0Y	01							Y	Y		Y								
ф																				
х											X			XX						
ш																				
ц	Ц																	Ц		

Палеографска таблица на графитите от северната галерия № 1а

[illegible]

Палеографска таблица на графитите от северната галерия № 2

	1 № 27 втор. пол. на XII - нач. на XIII в.	2 № 28 втор. пол. на XII - нач. на XIII в.	3 № 29 втор. пол. на XII - нач. на XIII в.	4 № 34 втор. пол. на XII - нач. на XIII в.	5 № 33 втор. пол. на XII - нач. на XIII в.	6 № 36 втор. пол. на XII - нач. на XIII в.	7 № 11 XIII в.	8 № 15 XIII в.	9 № 32 XIII в.	10 № 35 втор. пол. на XIII в.	11 № 6 втор. пол. на XIII в.	12 № 16 втор. пол. на XIV в.	13 № 7 втор. пол. на XIV в.	14 № 1 втор. пол. на XIV в.	15 № 37 втор. пол. на XIV в.	16 № 8 втор. пол. на XIV в.	17 № 5 втор. пол. на XIV в.	18 № 10 втор. пол. на XIV в.	19 № 2 неизвестен
а		А	А	А	А	Б	В	Г	Д	Е	Ж	З	И	Й	К	Л	М	Н	О
б				Б	Б	В	Г	Д	Е	Ж	З	И	Й	К	Л	М	Н	О	П
в	В			В	В	Г	Д	Е	Ж	З	И	Й	К	Л	М	Н	О	П	Р
г		Г	Г																
д																			
е		Е			Е					Е	Ж	З	И	Й	К	Л	М	Н	О
ж																			
з	З	З			З	И	Й	К	Л	М	Н	О	П	Р	С	Т	У	Ф	Х
и		И	И	И	И	Й	К	Л	М	Н	О	П	Р	С	Т	У	Ф	Х	Ц
к				К	К	Л	М	Н	О	П	Р	С	Т	У	Ф	Х	Ц	Ч	Ш
л	Л	Л		Л	Л	М	Н	О	П	Р	С	Т	У	Ф	Х	Ц	Ч	Ш	Щ
м		М	М	М	М	Н	О	П	Р	С	Т	У	Ф	Х	Ц	Ч	Ш	Щ	Ъ
н			Н					Н	О	П	Р	С	Т	У	Ф	Х	Ц	Ч	Ш
о		О			О	П	Р	С	Т	У	Ф	Х	Ц	Ч	Ш	Щ	Ъ	Ь	Э
п				П						П	Р	С	Т	У	Ф	Х	Ц	Ч	Ш
р		Р				Р				Р	С	Т	У	Ф	Х	Ц	Ч	Ш	Щ
с	С						С			С	Т	У	Ф	Х	Ц	Ч	Ш	Щ	Ъ
т	Т		Т	Т						Т	У	Ф	Х	Ц	Ч	Ш	Щ	Ъ	Ь
у				У			У			У	Ф	Х	Ц	Ч	Ш	Щ	Ъ	Ь	Э
ф																			
х																			
ц		Ц																	

ENGLISH TRANSLATION OF SELECTED PARTS OF THE TEXT

INTRODUCTION

At the root of this study lies the fact that throughout the ages many visitors have left their inscriptions and drawings on the walls of churches and these have been labelled by the scientific community as 'graffiti'¹. The term is defined as 'inscriptions and drawings, carved into or scratched onto wood or stone... or some other structure of secular or religious buildings...'². Usually the creation of graffiti (scratches) is not the result of prior preparation. They embody the human desire for self-expression and communication. Graffiti are most often located in places which are easily accessible. The walls of temples are especially suitable due to the convenience of the surface and the existing preconditions for good communication. Graffiti are unofficial writings which express the personal piety of their authors. On the church wall they played the role of a prayer. With regards to their theme, the graffiti can be divided into several kinds: short inscriptions, usually created during church visits, writings resembling chronicles (memorial inscriptions) describing an important event or person and various prayer-inscriptions and drawings. The authors of the graffiti had different motivations for writing. Sometimes they wished to emphasize the negative consequences of the described events or perhaps purposefully left out their names due to fear of persecution. Graffiti on the walls of buildings were common amongst laity, clerics and pilgrims who wrote down their names in the hope that they might will attain salvation if they remain forever in a holy place such as a church. Others probably left their marks on such places because their freedom of expression was limited everywhere. Some authors proudly wrote their names following a serious endeavour (a journey or pilgrimage).

It must be said that graffiti leave us with more questions than answers. The typical briefness of their messages (in comparison to the great volume of chronicles and historical writings) creates a lot of difficulty for their study. This difficulty is further increased by the fact that a fairly large number of them only contain single words or parts of letters. In such cases any restoration of the original text remains a matter of speculation.

The most interesting type of graffiti are those which resemble the writings in a chronicle, not only in format, but also in meaning. Usually they contain the formula: 'In the year...' and above every words there are lines (titles). In this way the letters transform into a set of numbers in which the author places the date.

The Hagia Sophia – the famous domed church of Emperor Justinian I the Great (527 – 565) from the 6th century was one of the wonders of the world and the most important

1 The original Italian meaning of the word is 'small scratches' from *graffiare*, 'to scratch' and can be applied to writings and drawings, carved into or scratched onto various surfaces. For this, see Zingarelli 1970: 768: 'Disegno o scrittura incise con una punta dura su laterizio, intonaco, pietra, cera, metallo e sim'.

2 Jones – Barker 1991: 22–23.

religious building in Constantinople. It was usually the first stop for anyone on a pilgrimage route around the city. This inevitably raises the question: what did a visitor do in a sacred place like the Hagia Sophia and why did he go there? Nowadays, perhaps, the answer would be mere 'curiosity' behind which lies the simple desire to tick another famous site off the list. This is usually accompanied by 'evidence' in the form of pictures for social media. For the visitors of old, however, the purpose of entering a holy site is best expressed in two words 'ευχής ἕνεκεν' (because of the prayer). This prayer could be an act of gratitude, the fulfilment of a vow, a prayer for forgiveness or a plea for some kind of help. When a pilgrim comes to pray at a particular location, his main motive also adopts a specific expression: his prayer can be strengthened by anything he sees or touches, but the most important part is for the prayer to 'remain' at the holy site³.

In the Middle Ages it was believed that the written word has a Divine origin, that the ability to write is a gift from God and a means of expressing one's belief in Him. The written word ensures a more intimate and direct way of communicating with God, despite the lack of an immediate answer. The place of writing strengthens the action through faith in its miraculous characteristics. Even the writing of a single word or of the whole alphabet played the role of a prayer directed at God. It must be noted that the written prayer and address towards God and the saints with a plea for patronage was accepted as more of a mystical than a physical action. A piece of graffiti is in a sense a written testament to some pious deed of its author. Such a deed could be to believe and to express this belief through a prayer, the lighting of candles, the honouring of holy relics etc. Perhaps the most numerous graffiti are those depicting the sign of the cross, the drawing of which is associated with a belief in its supernatural power and with a kind of expression of prayer. Over the centuries the marble tiling, balustrades, window frames, doors and columns of the Hagia Sophia became covered in memories (names and prayers) in multiple languages⁴. The topography of the inscriptions is a clear example of how practically any surface could be used for writing by literate people of different social status.

The precise content of each inscription depends, of course, on the age and historical context of its creation. Together with this, the specificity of the writings, in particular that of church wall graffiti, if we take into account their spelling and functional purpose, can be recognized in the use of general formulas. The most wide-spread types of inscriptions use the formula: 'Lord, help thy poor servant Nom.' or the visitor autographs 'Nom wrote.' A fragment of the Cyrillic letters 'а', 'б', 'в', 'г', etc. has been discovered on the walls. This indicates a sacred view of written culture and of literacy as a whole. The latter rest upon the entire richness of literary culture and reach back to the Byzantine, and through it, to the Classical tradition. In most cases the authors from the Old Russian lands wrote about themselves in the third person and used the formula 'Nom. wrote', perfect of – а. In the South Slavic graffiti of this type the pronoun 'I' is used as well as a verb in the aorist form in the 1st person. Within either of the two formulas lexical or grammatical variation are possible. This is evidence of the influence of oral practices and the wide range of freedom in the use of the general formulas.

Judging by the distance from the floor, many graffiti are written at an eye level, but there are some which indicate that their author was on his knees or even half-lying down.

³ Marraval 2002: 71.

⁴ As far as I know, during the summer of 1969 Barbara H. Van Nice painstakingly recorded in tracings, photographs, and copies some 2,000 graffiti found in Hagia Sophia at Constantinople. For this, see Kalavrezou-Maxeiner, Obolensky 1981: 5.

The instruments used range from a knife, awl, metal stylus, to an ordinary nail or even a small and thin chisel. It is common knowledge that writing onto the hard marble surface is quite difficult. It is almost impossible to achieve the thicker and thinner lines of the letters since the thickness of the line does not depend on the applied force (as is the case when writing on a piece of paper or parchment), but on the width of the tool used for writing. Round shapes and any type of oval drawings are also difficult to achieve. When a knife or a chisel is used, for example, every line is much wider in its middle section and thinner in its beginning and end. The graphic-orthographic peculiarities of the graffiti show that most of their authors were skilled in the technique of the written word, while others were literate men, but not as immersed in it⁵. Depending on the period in question the graffiti are written in *ustav*, *semiustav* and *italic* script. Usually the graphic design of the inscriptions reflects that of the literary sources of the same era and is different from them only in the unusual writing conditions – namely, the necessity of using a hard marble surface as a base.

Apart from the canonical formulas and autographs present on church walls, one can also find the 'Abecedar', through which the writer demonstrates his piety and his literacy⁶. Memorial inscriptions in honour of the dead can also be seen. The authors of atonement or prayer inscriptions, who turn towards God and the saints (help, save, forgive) oftentimes use their common, every-day, non Christian names. Thanks to these sources we have considerably expanded our knowledge of the Old Russian anthroponomicon.

In the galleries of the temple I had the happy opportunity to discover separate letters and short texts in Cyrillic and one on Glagolitic, scratched onto the walls as graffiti. The texts of graffiti are too short and concise. In most cases they consist of one or several lines. The greatest number of lines belong to the piece of graffiti mentioning 'the relics of the Lord's Passion' (14 lines) and the graffiti of Filipp Mikitinich or "son of Mikita". The length of single-line inscriptions is also not great - it lies between 3 and 53 cm, but longer ones are rare. The inscriptions of Yakov Grigorevich or "son of Grigorii" (53 cm), Radko, Toma and Georgii (46 cm), Matfei of Galich (44.5 cm), Vasilii and Govenia (40 cm), Diatalovich or "son of Diatalo" (34.5 cm), Danilo of Novgorod (33 cm), as well as of the five Novgorod pilgrims (32.5 cm) and of Ostafii of Moscow (32 cm) are exceptions to the rule. Today their number is 94 and they date from the 11th to the 19th century. The shapes of the letters reflect the palaeography of the written sources and the existing differences are due to the technique of the epigraphic writing of the latter.

Early attempts at studying the graffiti of Constantinople begin with E. Antoniades⁷ in 1903 and C. Mango⁸ in 1954, Barbara Van Nice in 1969, after this it continues in the 1970s with A. Gorbach, in the 1980s with I. Kalavrezou-Maxeiner, D. Obolensky⁹, in the 90s with

5 Here it would be appropriate to remind the reader of the opinion of V. Mavrodinova (Мавродино́ва 1955: 102) that 'the official, or more precisely traditional, spelling (used primarily in monasteries) ... remained an ideal, towards which intellectuals strived for hundreds of years with varying degrees of success. Yet even as early as the beginning of the 10th century we also have evidence among the educated classes of a more liberal attitude towards traditional spelling norms. The writers of these inscriptions could not 'battle the power of their own pronunciation' and reflecting it in imprecise way'. For more on the 'official' and 'people's' Cyrillic alphabet see Velcheva 1975: 19.

6 Христоматия 1974: 445.

7 Αντωνιάδου 1908.

8 Mango 1954: 436–438.

9 Kalavrezou-Maxeiner, Obolensky 1981: 5–11.

A. Alekseev¹⁰ until finally in 2007 a Russian epigraphic team comprised of A. Artamonov, A. Gippius and I. Zaitsev begin systematic work on the inscriptions¹¹. In May 2008 the Hagia Sophia was visited by the Ukrainian historians A. Tolochko and V. Richko. As a result of this visit the inscription of Filipp Mikitinich (Nikitinich), the panter of Metropolitan Cyprian (1375-1406), was republished¹². The first time I 'ran into' the graffiti, namely the so called 'Inscription of Tarnovo' of 1552, was in 1991 and between 1994 and 1996 I encountered those of Fedor, Ivan and Kozma on 'the relics of the Lord's Passion'. From 2005 onwards I began studying them yearly¹³. There was a long period during which some of the writings were destroyed (such as that of Dobrotitsa) and others were threatened by modern vandals. The studying and publishing of the inscription-graffiti during the last 6 years marks a certain progress, despite the fact that many of the writings (Greek, Armenian, Georgian, Ottoman Turkish) still await proper investigation.

The photographing of inscriptions, the preparation of redrawings and the methodology of studying the graffiti have no specific techniques. Each scholar uses a method which seems most acceptable to him in the particular circumstances.

The examination of the galleries was done in changing light conditions (natural and artificial light) for the purpose of viewing the relief of the graffiti from a given angle and photographing it. In writings with a very weak relief the difficulties were significant. This forced me to work in the following scheme of examination: before noon – the southern, western and eastern parts of the gallery, after noon – the northern, the northern part of the western and the eastern part of the southern gallery. During the months November and December, the artificial internal lighting allowed me to avoid the glare, which resulted from strong daylight which I was dependent on during the months March, April and May. Abiding by the rule that I was only allowed to 'observe and take pictures'¹⁴ I took multiple shots of each one of the inscriptions in various light conditions. From these I selected the fullest and clearest photographs for the redrawing. The latter was subject to examination and improvements on the spot.

During the study of the graffiti, the hardest part is the deciphering and dating of the texts. The deciphering is usually further complicated by the imperfect preservation of the inscriptions. Oftentimes it turns out that after a year or two a writing has been erased by the elbows and bottoms of the visiting tourists. Quite often separate letters, words or whole lines are not readable and can, in the best case, be restored only on the basis of the general meaning of the text. The deciphering is also difficult due to the multiple scratch lines, cracks and the uneven surface of the marble, as well as due to the extra scratch marks and erasing of words over the centuries from old and new times. Despite this I managed to decipher most of them. Until recently it was said that such inscriptions are a random occurrence born out of the boredom during mass. Perhaps, instead of praying

10 Алексеев 1999: 321-323.

11 Артамонов, Гуннуис, Зайцев 2009: 227-243; Артамонов, Зайцев 2009a: 300-321; Артамонов, Гуннуис, Зайцев 2010: 14-22; Артамонов, Гуннуис, Зайцев 2012: 282-293; Артамонов, Гуннуис 2012: 41-52.

12 Толочко 2009: 209-214.

13 Thomov 2013: 259-277; Томов 2013-2014: 121-130; Томов 2014: 61-72; Томов 2015: 94-109; Thomov 2015a: 171-181; Томов 2016: <http://slav.uni-sofia.bg/naum/lilijournal/2015/12/1-2/ttomov> retrieved March 17, 2019.

14 During experimentation with marble, the best result can be achieved by taking a silicon print or a scanning, which are possible with that material.

the believers took out their instruments for writing and scratched words onto the walls, columns, railing, ledges, etc. This gave rise to the opinion that they are the work of visitors writing for fun, out of boredom. There can be no doubt that a certain number of graffiti can indeed be placed in this category, nor that others are autographs similar to the ones we encounter today – indicating a visit. My years of observation, however, show that we are dealing with deliberate action – a prayer for one's own sake or for his loved ones. I have been led to this conclusion by the addition of 'Lord, forgive, help, save, have mercy' to some of the ordinary autographs.

It is beyond a doubt that there was an official ban on writing on the walls of the temple. And yet everyone seems to have done it – laymen and clergy, educated and illiterate. The latter are known to have drawn crosses, which in the words of Ephrem the Syrian symbolized the invocation 'in the Name of the Father, and of the Son, and of the Holy Ghost' – in a sense asking God for help. The desire for one to leave his mark in the temple itself through drawing comes from the understanding of the medieval man that writing is not only a gift from God, but also a means of expressing one's faith in God. From this it follows that the written sign is not merely a commemoration of the visit, but the mark of an eternal presence and prayer ('until now') of the one who left it or those mentioned by him.

This is particularly true of the Cyrillic script, which places itself in opposition to the other graphic systems at the time. The idea of the sacredness of the Cyrillic alphabet is expressed in a series of works of medieval Slavic literature.

As archaeologists point out, the practice of writing on church walls was so widespread that it did not take long for a ban to be instituted. The church charter of Vladimir Svyatoslovich, the Grand Duke of Kiev (12th century), for example, strictly prohibits writing and drawing on the walls and orders the church court to severely punish those who 'carve a cross or scratch onto the walls'¹⁵. It seems certain that some of the authors of graffiti realized that they were doing something forbidden. The poorly written letters, the imperfections, the desire to hide what is written, which led to a change in the leaning of the symbols and even of parts of the text, as well as the general incompleteness indicate that such writings had to be done quickly and in secret. Those who were thrown out of the location chosen for writing, for example, would leave unfinished inscriptions. It is curious to note that some of the graffiti were made by clergymen – such as those of Sava the pitiful monk and the priest Matfei of Galich.

Taking into account the different types of inscriptions offered by the various schemes of research¹⁶, the writings of the Hagia Sophia can be classified in the following groups:

- **Inscriptions – 'prayers'** (suppliant/blessing) – following the formula 'Lord, help (bless, forgive, save, etc.) Thy poor servant...' To this group can also be added the memorial writings commemorating the death of someone and beginning with the formula 'Lord, remember Thy servant Nom.';
- **Autograph inscriptions** – following the well-established formula 'I Nom. has wrote [it]' (Bulgarian) or 'Nom. wrote [it]' (Russian);

¹⁵ Щанов 1972: 102-115.

¹⁶ Высоцкий 1966: 12; Мегынцева 1978: 16-18; Рождественская 1992: 12-22; Смядовски 1993: 43-48.

- „**chronicle**” records – usually containing the phrase for introducing the year: ‘In the year of ...’;
- **Varia**.

Of course any qualification, regardless of what it is based on, has a conditional character and speaks mainly about the goals of the particular study. The distinction between the first two groups is quite small, since it is enough for an autograph to include ‘God forgive’, and it will be turned into a hybrid inscription belonging to one or the other group.

Today the graffiti look destructive and antisocial, but that is the modern interpretation of them. Fulfilling the role of oral prayers during the Middle Ages, they were considered an acceptable norm. Many of them are not created solely by young people from questionable social groups, who are looking for personal expression or an opportunity to ‘mark’ a place, but by representatives of various social classes.

The graffiti are unpredictable texts. When a man comes closer to the wall, he is not expected to write anything. Perhaps over the centuries the empty wall has tempted people to write or draw something on it, just like the modern day Facebook wall does. Thus, it is transformed into a sphere for the spontaneous self-realization of the writing man. Once filled with graffiti, in a sense, it truly functions as a social network. One leaves the text of their prayer and the others do the same - placing their signs of approval and agreement. One curious, but not entirely meaningless detail - the authors of the graffiti from the Church of Hagia Sophia described here, display tolerance and do not destroy that which was written before them.

The truth is that the things the modern day tourist sees in the Hagia Sophia are just a small part of everything the church can offer and tell us: one part of its fortune was at certain point irrevocably lost, while another its writings and drawings are the object of conscious or unconscious destruction by the hands and bodies of the ‘pious’ visitors of today. These writings and drawings are connected with the ‘other history’ of this remarkable building and its visitors. They take us in a different world that is invisible to the naked eye. Ironically, the writing become visible only in a particular hour when the lighting is correct, while others ‘come out’ when the artificial lightings is turned on. In other words, everything depends on the game of light. It is quite difficult to write on marble, but there are places where the marble is softer and has not weathered. There the writing becomes easier. On the other parts of the surface, however, the material is extremely hard and there is no possibility to write deeper and more recognizable words, only faint scratches. With time the latter are filled with filth and become even more difficult to spot.

It is necessary to point out that the reason for the creation of this second edition of my book is rooted in some previous mistakes and also in the need to reconsider and further expand some of the comments on the inscriptions as well as to add new graffiti.

Here is the place to note that some of the writings are accompanied by images which can be found in the second part of the book ‘The Unknown Temple of Hagia Sophia’ under the title ‘Graffiti-Drawing’¹⁷.

¹⁷ See, for example, CašoBa 2018: 134-136; Savova, Thomov 2019: 233-241.; TomoB 2018: 679-693; TomoB 2013: 437- 452. I discovered 16 coat-of-arms and decided to share them with my Italian colleague Maurizio Carlo Alberto Gorra. He published them in Academia.edu under the title of ‘Observations and reflections on some coats of arms graffiti in Santa Sofia in Constantinople’ [https:// www.academia.edu/35771277/Observations_and_reflections_on_some_coats_of_arms_graffiti_in_Santa_Sofia_in_Constantinople](https://www.academia.edu/35771277/Observations_and_reflections_on_some_coats_of_arms_graffiti_in_Santa_Sofia_in_Constantinople) Retrieved April 17, 20 19). Recently I have published four ship graffiti which are connected to Viking sailing vessels: Thomov 2014: 168- 184, as well as an ex-voto scene with three vessels and full scale figure of St. Nicholas: Thomov 2015: 57-74.

Deep continuity exists throughout historical life, just as there must be continuity in our scientific pursuits. In the latter I have endeavored to follow in the footsteps of my dear teachers and mentors, and thereby give them, as far as possible, the due deep and inexpressible gratitude for the knowledge gained and the invaluable guidance on the path of science¹⁸.

I owe special thanks to the late Prof. Stefan Smyadovski - may his memory be eternal, to my faithful friend Hristo Andreev - may his memory be eternal, to Professor Kiril Pavlikyanov and Professor Vasya Velinova for the reviews and their advice for this work. Of course, the mistakes and weaknesses are the sole work of the author.

¹⁸ And for this reason it is necessary, when such a book is published, to do so as is inherent in such texts. The impossibility to achieve this some time ago with the publication of New Bulgarian University, forced me to put my verbal and graphic signature on the title page of this book to distinguish the original from everything else. Due to unsolved and persisted until now technical problem the variant of this book as pdf file was removed from Academia.edu.

CONCLUSION

§ 1. PALAEOGRAPHY AND ORTHOGRAPHY

The palaeographic study of the epigraphic remains is a specific process, connected to a series of difficulties and peculiarities. Its specificity is determined by the following factors: the material on which the inscriptions are made, the tools of writing used, the author, the purpose of writing and the level of preservation. The most common difficulty with graffiti hides in their briefness, which is in contrast to the lengthy historical writings and chronicles. The majority of the inscriptions are too short, containing only a name, a single word or letter or, at best, one of the traditional cliché-formulas.

Unlike the manuscripts, written by professional scribes, which follow certain guidelines of writing, the majority of the authors of graffiti are not particularly well-educated men and thus are still 'uncorrupted' by the norms of the literary tradition. They do not hesitate to smuggle in certain elements of the spoken word. These authors represent a wider section of medieval society. This is why the graffiti create a sense of freedom; their spelling and general structure make them more or less distinct from the manuscripts of the time. During the dating of an epigraphic source, a comparison is usually made between its graphic design and that of the manuscript writings of dated texts with special attention being paid to the dating elements of the specific drawings. Appropriate material for comparison are Cyrillic epigraphic writings of a similar type from Russia and the Balkans, whose writings style regardless of certain differences has a similar chronological path of development.

In parts of the studied graffiti-writings one can observe particularities (graphic-orthographic and morphological) which are typical for those existing in Russian literary and 'everyday' (*bitovoy*) graphic-orthographic systems, which are distinct for the inclusion or lack of certain graphemes and the different rules for use of the same graphemes¹. According to B. Uspenskij, 'orthography unlike pronunciation originally allows a considerable range of doubt since from the very beginning books from different orthographic systems were arriving in Russia'². Yet, despite this great diversity, in certain aspects the literary graphic-orthographic systems differed significantly from the so-called 'everyday' ones, which were used in private or work-related correspondences represented by Birch-bark Letters. The graphic systems of many Novgorodian Birch-bark Letters are different (stick out) from systems accepted in literary work, most of all with its frequent interchange of certain sets of vowel letters: *ѣ-о*, *ѣ-е*, *ѣ-е* or *ѣ-ѣ*³. It can be seen on inscriptions №№ 4, 11, 18 on the western, № 2 on the southern and №№ 3, 4, 5, 14, 16, 20, 23, 25, 30 on the northern gallery. While the mixing of *ѣ-е* (or *ѣ*) has a purely graphical character, that of *ѣ-ѣ* reflects

1 Зализняк 1982: 84-85; Успенский 1983: 38.

2 Успенский 1983: 37-38.

3 Зализняк 1986: 100-108.

an entirely phonetic transition [ê] > [u] – (№ 36 northern, № 33 southern gallery)⁴. It is necessary to add the transition *ie-e* (№ 3 southern gallery), which is rarely discovered in parchment letters and even more rarely in church documents, but is present in those of the Birch bark along with the mixing of *z-o*, *z-e*.

In second place is the mixing of *u* and *ч* in the language of the writer which reflects ‘tsokanye’ (the *ts-ch* merger) (№№ 6, southern and 23, 28, northern gallery); in the third place is the flexion *-e/-o* of the personal names in the Nominative case, sing., m., Mikhale, Lazore, Yakove, Zavide, in the patronyms Kotele, Onaniche, Kasteleviche, Klimoviche, Borisoviche, Polozkoviche, Ivankoviche, instead of the standard *-z*) and the verb forms (perfect participle) of *-a*. No earlier than the second half of the 12th century does the mixing of *z* and *o* at the end of the words (Amino) appear in the writings, especially in the personal names (Ivano and Semeyuno, instead of the standard *-z*) and the perfect participle ‘ψαο’ (№ 3, northern gallery). It can be explained with the formulated character of the texts themselves and the much closer connection to tradition. With regards to the ending *-o*, it can be speculated that it is under the influence of not only the everyday system, but also the Greek name forms that end in *-oc*. This influence is not so much in the pronunciation as in the graphic design. The mixing of the letters *z*, *z*, *o*, *e*, (not at the end of the word) which is typical for the Novgorod inscriptions, and to a lesser extent for the Kiev texts, can be seen in the inscriptions №№ 18 in the western; 2, 3, 26, 33 in the eastern and 3, 17, 25, 36 in the northern gallery. Another thing to note are the letters *ϕ* and *θ* which are used equally often to express the phoneme *ϕ* (№№ 5 western, 26 southern and 17 northern gallery). The use of *θ* can be considered one of the most typical traits of the everyday graphic system. From the 65 inscriptions with a proven Russian origin 23 reflect the dialectal features which characterize the Novgorod area⁵. They are spread out as follows: №№ 4b, 7b, 9b, 11b u 18b western gallery; №№ 2b, 6ts and 33b southern and №№ 3b, 4b, 5b, 14b, 16b, 17b, 18b, 19b, 20b, 23ts, 24b, 25b, 28ts, 30b, 32b and 36b northern gallery.⁶

The standard ending *-z* of the verb (ψαα) (№ 14 south gallery; №№ 11, 12, 13 northern gallery) indicates some of the writing habits displayed by some of the authors. To these habits we can add the frequent use of the sign of the cross in the beginning of the inscription in the role of *invocatio symbolica* (№№ 2, 4, 12, 15 western, №№ 12, 13, 14, 18, 19, 26, 32 southern and № 2 northern gallery). It was a forerunner to inscriptions with a different content: the formula ‘Lord, help thy poor servant Nom.’, or the autograph ‘Nom. wrote’, or an alphabet. The cross could mark the beginning or the end of the text. Sometimes the two sides of the text were marked with crosses in order to separate the writing from the surrounding space on the wall. In other cases, crosses were used to split the text into separate parts (№ 22 southern gallery). Regardless of its place or shape, the cross symbolizes sacredness and honour, it is an expression of the sincerity and the official nature of the act⁷. This is a reflection of the medieval understanding that the divine intermingles with the earthly. A concrete example of this is the Early-Christian formula ‘Begin with God and finish with God’⁸.

4 Залузняк 2004²: 25.

5 For its borders see Залузняк 2004²: 5 “The Novgorod land in a broader sense included the original Novgorod territory and also the Pskov land and the large territory of the later Novgorod colonization of the north-east”.

6 The letters after every number mean: b = the Novgorodian ‘everyday’ orthography represented by Birch-bark Letters, ts = ‘tsokanye’ (the *ts-ch* merger).

7 Заумов 1970: 16.

8 Дуйчев 19452: 42.

The influence of the literary tradition on the graffiti of the 'Hagia Sophia' is indicated by the abundance of drawings of ornaments, birds, animals, headpieces, ornamental letters (№ 10 northern gallery), crosses (№№ 4, 6, 8, southern gallery), human, faces, warriors with armament, circles, geometric figures, a double outline for letters (№ 6, southern gallery). An author expressed his desire to give a more literary appearance to his inscription (№ 6 western gallery) by the use of the Bulgarian-Old Slavonic flexion *-емь* for a noun with a stem **-en* 'именемь' in the Instrumental case (Instrumentalis auctoris), sing., which is typical for the early period from the 11th to the beginning of the 12th century.

Another characteristic of the graffiti is the simplified (when compared to the manuscripts) system of shortening words, the lack of titles and letters with diacritic marks. Most of the shortened words have clerical meaning, but the use of a title is much more consistent than in the birch bark documents. One of the most common abbreviations is 'ТН', a standard abbreviation for 'God', even though it is most often written without a title (with a title №№ 2, 4, 7, 8, 17, 21 northern; №№ 1, 3, 6, 30, 31, 32 southern and №№ 4, 9 western galleries; without a title № 6, 35 northern; №№ 17, 18, 20 southern and №№ 6, 10, 12, 13, 14 western galleries). In two of the cases the entire word is written: № 4, 18 western gallery. But other abbreviations can also be encountered 'ТН' = 'Our Lord' (№ 37 northern gallery). This could possibly be explained by the purpose of many of the writings and the fact that they contain traditional prayer formulas.

As far as we can judge from the available material, the graffiti do not seem to contain different forms of diacritic signs (for example, stress or aspiration sign) and this makes them distinct from the manuscripts. This peculiarity is also noted by the scholars studying the hand-writing of the birch documents. Among the used signs are predominantly titles over abbreviations and numbers (№№ 2, 9, 13 western, №№ 2, 7, 8, 10, 16, 17, 21, 27, 37 northern, № 19, 30 southern galleries) and letters with diacritic signs (№ 5, 10, 19, 28 southern gallery). The most often used title is the straight line. In the 13th and 14th centuries in calligraphic sources a title in the form of a half-rainbow or wavy line is widely used (№ 2 western gallery). The latter can be found in written documents and is related to the frequently used during this period abbreviation by taking out of letters. Dividing signs are usually missing, except in the case of one inscription (№ 5 northern gallery) where a vertical line after ѣ plays the role of a barrier between words. Of the punctuation signs the most common is the dot, mainly used by authors to separate letter-numbers in the text by placing two dots around them (№ 27 northern gallery). The placing of titles over them was not obligatory. There is, however, one inscription in which the title is only used to marks the thousandths (№ 27 northern gallery) and another one (№ 2 western gallery) in which the titles are placed above every letter that expresses a number. The dot was also used as a diacritic sign placed above a vowel following another vowel letter (№ 12 south gallery).

A graphic-orthographic peculiarity of the 'Hagia Sophia' graffiti is the regular spelling of *псалти* with *ѣ* (№№ 2, 3, 7, 21, 22 south gallery; № №11, 12, 13, 21, 25, 26, 29, 30, 31, 32, 33, 34 north gallery). In its full form it means *ѣсалъ* (*псалъ* or *nucal*), and the spelling of 'псал' with a *ѣ* is influenced by 'such Greek words such as psalm and psalter'⁹. One thing to note is that in the graffiti the verb 'nucamu' is always in the -л participle – 'Nom. + wrote', starting with the earliest texts of the 11th century from the Novgorod Sophia temple, while in the South Slavic inscriptions from the same period it is permanently

9 Мегынцева 1978: 96 and also examples: 156, № 217 (XII - XIII в.); № 233 (XI - XIII в.)

fixed into the aorist form and is included into the 'азѣ Nom. писашѣ / I Nom. has wrote [it]' formula (№ 15 western, № 19 southern and № 1 northern gallery).

The writing of personal names with an added ѣ (№ 19 western and №№ 30, 31 northern gallery) is common within the Russian medieval orthography and indicates the adaptation of Greek names on East Slavic soil. Such name forms are known even in the earliest manuscripts and inscriptions beginning with the 11th century.

There are certain characteristics of the graffiti-writings which separate them from the manuscript writings as well as the bark documents. In some of them one finds ligatures formed along the vertical axis of the surrounding letters (*a-p*; *a-3*; *a-m* in № 15 western gallery) as well as other ones placed on the horizontal axis (*a-3*; № 15 western and *и-и* № 24 southern gallery) by inserting letters inside one another (*g-o-8*; Tudor) (№ 15 western gallery).

Usually the authors of the graffiti-inscriptions avoided dividing words between two lines, which is not difficult to do when one has an unlimited surface to write on. When they had to split words they did so by syllables with each syllable necessarily ending with a vowel (№ 14 western, № 20 southern and №№ 21, 23 northern gallery).

An important characteristic of the epigraphic sources is that the inscriptions, unlike most written texts, name their creator. In times of predominating anonymity this act of authorship reflects the living impulses in the formation of the written language and enriches the literary tradition.

Some authors of the Sophian graffiti left two autographs in the church (Filip Mikitinich № 20 and № 30; Danilo № 9 and № 12 from the southern gallery and Govenia № 3 and № 14 from the northern gallery).

The authors of autographs and prayer inscriptions directed at God and the saints (help, save, have mercy) oftentimes call themselves by their everyday non-Christian names. Thanks to these sources, our understanding of the composition of the Old Russian anthroponomicon has been significantly enriched (Belikor, Gostil, Govenia, Grozil, Nasil, Nedol, Putiata, Sadko, Sudsha).

Our observation suggest that the content of the traditional walled temple epigraphy is of the following type 'Nom. wrote' and 'Lord, help thy poor servant Nom.'. The most numerous are the sources of the first type or just names which are discovered in writings №№ 3, 5, 7 of the western gallery; №№ 7, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 21, 23, 24, 25, 28, 33 of the southern gallery and №№ 3, 5, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 38, 39 of the northern gallery.

The cliché-formula 'Lord, help thy poor servant Nom.' is used in the inscriptions № 4, 6, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 18 of the western; № 1, 31, 32, of the southern gallery and №№ 2, 6, 7, 8, 35 out the northern gallery. Within the second formula we see the Novgorod, Kiev and Polotsk epigraphy using *-ову/еву*, as well as the *-y/lo* system for the Dative case, sing., masc. The endings *-ову*, *-еву* (Dat.) in Old Russian sources are used only in the naming of persons in the masculine gender and professions¹⁰. The flexion *-ову* (Dat.) is typical for the formation of Christian names in the Old Bulgarian model inherited by the Russian epigraphic tradition. According to A. Zaloznjak, the Novgorod ending *-ову* is only typical in the 'early period, later it quickly fades out and by the 14th-15th century is missing altogether (...), but in the Pskov sources, which are of a non-literary character, the Dative

10 Дурданов 1991: 140; Якубинский 1953: 185; Смядовски 1993: 136; Иткин, Козан 2006: 204-212.

singular of *-оѡ* is more common and it often remains in use until later'¹¹.

The introduction of *-y/-lo* in Dat. (№ 14, 18 western gallery; № 8, 20, 30 southern gallery and № 35 northern gallery) in Christian personal names used in the 'Lord, help thy poor servant Nom.', formula can be obviously explained with the 'impact of the spoken word', in the specific case, with the dialectical characteristics of the Russian Northwest¹².

There is one more thing to note in relation to the 'Lord, help thy poor servant Nom.' formula. The formula 'Nom. wrote', leaves no doubt about the name of its creator, but the prayer formulas raise the question whether the name written after 'Lord, help thy poor servant Nom.' is the name of the inscription's author? It is possible that the author of the piece of graffiti begging God for support might have put his own name or that of others who are dear to him. Therefore, determining the authorship in prayer inscriptions using the formula 'Lord, help thy poor servant Nom.' is impossible. Alternatively, we may simply assume that the name used is necessarily that of the author as a required condition for the prayer inscription.

In two of the inscriptions one can see the popular formula 'Ѡ Ѡ Ѡ Ѡ Ѡ Ѡ', which is a prayer exclamation typical for the images of crosses and written symmetrically in a configuration of two letters in the four segments of the Greek cross - Ѡ Ѡ Ѡ Ѡ - Greek translation 'ΙΣ ΧΣ νικα' in a full form 'Ιησους Χριστος νικα' (№ 4 western and № 13 southern gallery). This formula is a common expression of both the victory of Christ and the cross in a single idiom often interpreted as a talisman.

In some of the personal names a zero ending can be noted (№№ 7, 12, 13 southern gallery), while in others the name is presented with a mixed Greek-Slavic ending *-ѡ*, added to the Greek *-ος* (№ 25 southern gallery). Similar hybrid ways of spelling which reflect the adaptation of Greek flexion as a part of the root of the name can be observed, although not often, in Old Russia epigraphy.

An example of a hypocoristic name can be observed in the inscriptions №№ 11, 34 of the northern gallery - Belovyata u Putyata (derived from Putislav) with a diminutive suffix *-ята* (-ѡѡ), typical of Novgorod. We have two examples of composite names - Stanimir u Belikor (№№ 22, 36 northern gallery). Among the morphological peculiarities one might add the replacement of [c'л'] > [u'л'] in inscription № 5 - south gallery, which takes place between the mid-13th and the mid-15th centuries, but has a clear turning point at the end of the 13th and beginning of the 14th centuries. The effect of the Slavic second palatalization is reflected in inscription № 7 of the northern gallery.

One example of the use of a dual grammatical number in the word 'raboma' (servant) (Dat. Dual n..) is present in inscription № 10, western gallery. In the living language it seems that nouns lost the dual number much earlier than the 14th century. The Novgorod birch bark documents, for example, show a loss of the dual number since the 13th century.

There is only one inscription that follows the memorial formula, relating to a dead person - № 17 from the northern gallery. The same can be said about the formula for atonement: 'rich in sins, poor in righteous deeds' which is famous for its many forms in epigraphy. This formula is also present in the 'Hagia Sophia' - № 19, western gallery¹³.

Inscriptions clearing up the meaning of the autographs can also be seen in the 'Hagia Sophia' - 'Nom. prays to Hagia Sophia'. From here it follows that not only the inscriptions containing prayers, but also some autographs can be counted as a prayer, which is confirmed

11 Зализняк 20042: 150.

12 Рождественская 1992: 140.

13 Высоцкий 1966, 60, № 24; Мельникова 1978, 113.

by the images of the cross accompanying the autograph (№ 22 and № 26 southern gallery). A special feature of the epigraphic material from the „Hagia Sophia” are the inscriptions addressed to ‘the patriarch’. (№ 16 western and № 10 southern gallery) and the warning to the readers of inscription № 11 (western gallery) to pray for the ‘metropolitan bishop’.

Something to notice is that some of the inscription-graffiti are left unfinished. One possible explanation is the expulsion of the intruder scratching on the walls of the temple (№№ 9, 10 western; № 1, 31, 32 southern and № 1, 2, 8 northern gallery). The inscriptions from the northern and southern galleries (except № 26) follow the traditional formula ‘Lord, help thy poor servant Nom.’, in which the required by canon name of the person addressing God is missing. Based on other unfinished inscriptions, one may assume that it was not obligatory to mention the name of the one in need of help.

An object of interest to us are the mirrored letters which can be seen in the literary and non-literary category of sources. The mirrored writing in the graffiti and the birch bark documents of Novgorod can be accepted as a common occurrence¹⁴. The ‘mirroredness’ of the letter *ц* can be explained orthographically with the particular mechanism for reflecting the Novgorodian ‘tsokanye’ (the *ts–ch* merger). Some authors believe that the mirrored writing is a result of the exercises of those learning to write¹⁵. This is an acceptable hypothesis especially considering the presence of evidence for the existence of schools and scriptoria. Others interpret the ‘mirrored’ writings as some kind of spell¹⁶. To me it seems like a demonstration of the complete oral and written knowledge of the alphabet. The mirrored text shows the author’s ability to write not only in the normal order, but also from back to forth, as Konstantine of Kostenec teaches¹⁷. Of course, as K. Khadzhiev notes, it is difficult to determine whether ‘we are dealing with student exercises in every single case, mistakes or some tendency in writing which was fashionable at the time’¹⁸.

Observation on the palaeography of the graffiti-writings of ‘Hagia Sophia’ shows that it is much more capricious and less enduring than literary graphic. The latter represents a form of unified skills of a scribe well-trained in a font type with a few individual deviations. On the other hand, the graffiti mainly express the personal hand-writings of various individuals with no professional knowledge or experience. Usually they were written down with no prior preparation onto various random surfaces, which had an effect on their appearance: the lines are uneven, the height of the letters varies, the distance between the symbols is also not fixed. The chronological dating of the undated epigraphic sources is usually based on the comparison of their graphic design with that of the manuscripts. The scholars of the graffiti, beginning with V. Shchepkin, established the fact that the basic drawing of the letters and their evolution correspond mainly to the those of the literary source. Closest to the graffiti with regard to the drawing technique are the birch bark documents, which allow us to use their wider range of palaeographic material for the dating. Of course, the graffiti drawings from the Novgorodian and Kievan ‘St. Sophia’ must also be added to them.

Despite their brevity, the inscriptions reflect the differences in the spelling of some of the letters which are important sign for more precise dating. For example, the letter *Ѣ* is one of the clearest chronological signs of the South Slavic and Russian writing system.

14 Мегънцева 1978: 81.

15 Гюзелев 1985: 45; Смядовски 1993: 5.

16 Янин, Зализняк 1993: 62.

17 Христоматия 1974: 445.

18 Хаджиев 2001: 54.

On the graffiti of the 'Hagia Sophia' during the 11th-13th century predominates **У** with a rounded symmetrical cup on the high (№№ 19, 25 northern and №№ 13, 26 southern gallery), and more rarely on the low leg (№ 2 southern gallery, no leg). Unlike the literary work, in which **У** with a cup disappears in the 13th century, in the graffiti it continues to exist until the 14th, but with an asymmetrical cup and a short leg (№№ 3, 20, 33 northern gallery). Later on, the right horn becomes a continuation of the base and the letter becomes one-sided (№ 19 southern gallery).

In the manuscripts one of the letters which is of chronological value is **Ж**. Its development follows from a drawing achieved by three strokes (the crossing of three lines in one dot; № 11 western gallery), to one of vertical asymmetry in the 13th century along with a decrease of the upper part of the grapheme and a writing with five strokes (№ 12 and № 17 southern gallery). In the 14th and 15th centuries its upper part is almost completely missing (№ 16 western gallery).

Inscriptions written in the so-called 'Russian half-ustav', well-known from the literary sources and typical for the birch bark documents and the Novgorod graffiti, are almost missing¹⁹. Only in two of our inscriptions (№ 30 southern and № 16 northern gallery) can one of its specific traits be observed – the 'anchor-like' **Є**, a very recognizable mark for the second half of the 14th century, and in others (№ 3 southern gallery) – the 'foot-like' **Н**. Chronological data gives us some of the drawing-styles of the letter **Р**: 1) in the shape of a knife, the so-called Viking type (№ 5 southern gallery), with an expanded back and a straight point with analogues from the 14th century; 2) in the shape of 'a knife of Russian kurgan type' (№ 6 southern gallery) with a slightly expanded point, with a straight back and a straight leg (from the point to the back there is a short straight line that creates a similarity to a knife). This type can be seen in the birch bark documents from the 14th century and continues to be seen in some documents of the 15th century²⁰. On parchment a similar **Р** is also known during the 14th century.

The letter **Ѡ** is distinguished by a particular clarity and consistency in its development, which fully corresponds to its evolution in the literary sources: the horizontal bar of this letter is constantly rising to the top between the 11th and 14th century²¹. The letter is entirely placed within the line (№ 9 and 19 western gallery) with the horizontal bar being placed slightly above the loop which is common for the 12th century. In the 13th century (№ 13 southern gallery) the vertical bar clearly reaches above the upper line and the horizontal bar is found on the upper part of the line. In inscriptions № 4 and № 19 of the southern gallery the vertical bar leaves the confines of the upper line and the horizontal bar is placed on the highest part of the line, which indicates a relatively late development of the inscription.

As a general rule, in epigraphic sources (the Kievan and Novgorod graffiti-writings, the birch bark documents) the evolution of the letters **Н** and **Н** does not reflect their development in the hand-writings of the manuscripts²². The observations on their epigraphic variants shows that during all periods both new and old graphics were being used. This makes it impossible for them to be a serious dating source²³. It means that their use within palaeographic studies, especially with regard to the dating of inscriptions

¹⁹ Карский 1979: 185; Щенкин 1918: 211.

²⁰ Арциховский, Борковский 1958: 64 и грамма № 161; Арциховский 1963: 14 и грамма № 300, 352.

²¹ Высоцкий 1966: 126.

²² Высоцкий 1966: 126.

²³ Хаджиев 2001: 54.

needs to conform to the complex information of the source in question. And yet the modern form of **И** emerges during the 14th century, and is more widespread during the 15th and after this time (№№ 5, 6, 9, 12, 14, 15, 20, 30, 32, 34 southern gallery and № 13, 16, 21 western gallery), whereas **Н** (№ 15 southern gallery) with an almost horizontal middle line is a late indication for the 15th century.

It is possible that some of the drawing-techniques of **И** and **Н** may also contain defining chronological elements. During the 12th century the letter **И** is predominantly written with a sharp loop which is placed against a sloped right line. In the following century, on the other hand, it is common to see a change in the shape of the loop – her upper line breaks in some cases and in others – her lower line. Apart from that, the vertical bar of the letter is slightly bent. In both cases the top is covered with horizontal strokes. A similar drawing of the loop of **И** along with the presence of other indicators can be used to date inscriptions and writings from the end of the 13th century (№ 31 southern gallery).

Along with these new forms of drawing, the older ones, which are typical for the manuscripts forms with a vertical bar tilted to the left and a long and narrow loop reaching to the line (№ 13 southern gallery) were still being used. During the 15th century the development of the letter was expressed through the change in the shape of the loop which, due to the increasing nearness of her upper and lower lines, came to resemble a narrow and slightly projected wedge – sharp and slightly rounded in its lower part (№ 7, 16 northern; № 4, 5, 6 southern and № 14 western gallery). During the following century the letter has a long twisted tail (№ 6 northern, № 20 southern and № 14 western gallery). In three of the inscriptions (№ 10 northern and № 7, 29 southern gallery) one can see the modern writing of the letter **И**.

As far as the letter **Н** is concerned, during the 11th-12th century it has a geometrical loop and an equal upper and lower section (№№ 4 and 6 western, 26 southern gallery). During the 13th century its upper part decreases in size (№№ 3 and 35 northern gallery) or, in other cases, it adopts a shape with a vertical left side, horizontal upper and lower line, whereas its right side is comprised by two lines, broken under an angle, that does not touch the vertical bar (№№ 14 and 20 northern gallery).

During the 14th century one notices a further increase in the upper part of the letter and its gradual wedging and decrease in size of the lower part – typical for literary sources in the half-ustav writing system. (№№ 5 and 16 northern, 6 and 8 southern gallery). This century is characterized by a **Н** shaped like two triangles with partly-touching sides. (№№ 4, 20 and 31 southern gallery). **Н** also emerges in the shape of the trapezoid whose lower diagonal line goes up towards the vertical bar (№ 14 western gallery), which is typical for the 15th century.

The changes in **Г**, **А**, **П** are negligible and usually follow the general changes in the Cyrillic script. In one of the inscriptions (№ 21 southern gallery) the letter **А** has a shape (a short left and a long right line which comes out into the upper space between the lines), which is more typical of Bulgarian epigraphic sources from the 11th century than the Russian ones. I can also add **М** (№ 6 northern and № 5 southern gallery) with straight vertical bars, wide shoulders and a rounded lower middle section – typical of Novgorod and an important dating mark for the second half of the 13th century and first half of the 14th century. With **О**, **С**, **Ю** one can follow the development which is typical for the manuscripts: a narrowing and lengthening of the grapheme. Along with the new drawing-forms in the epigraphic sources, one may also encounter the old ones – wide and short.

During the second half of the 15th century instead of the already familiar kind of **T**, we see the emergence of a new one with side wings stretched to the lower line (№№ 4, 11, 15, 30 southern gallery). The square-shaped or almost square-shaped loops of the letters **Ъ, Ѓ, Ф, О** in some of the inscriptions have no analogues until the second half of the 14th century (№№ 8, 11, 20 southern gallery).

Usually palaeographers date the emergence of the simple **Ѵ** to the 13th century, but in epigraphy there are more than a few exceptions to this rule and the letter can be seen as early as the 12th century: (№№ 6, 8, 20, 33 southern gallery; №№ 6, 16, 24, 35 northern gallery and № 9 western gallery).

No chronological consistency can be traced in the design of **ѵ** between the 11th and 14th centuries. This is because the shape with side lines unifying under a sharp angle or with a rounded cup can be seen on inscriptions from the 11th, the end of the 11th and beginning of the 12th century, 12th-13th and 13th-14th centuries.

The greatest part of the inscriptions (39) are concentrated in the northern gallery against 34 in the southern, which does not support the widespread notion that during mass at the church the men stood in the southern and the women in the northern side. If the place was for women only, we would not be able to explain the abundance of Latin inscriptions with male names on the revetment plates on the north-eastern pylon in the northern gallery. Obviously the clergymen and laymen visiting as part of diplomatic missions were not restricted to the southern gallery only, which might have been the case for ordinary worshipers. Two things, however, are clear to note – the clergymen (priests and monks) left their autographs only in the southern gallery, while the women (3 Cyrillic and 3 Greek inscriptions) wrote their names only in the western and northern galleries.

With two exceptions, all inscriptions of the 'Hagia Sophia' to whom we can attribute an author, are written by men as can be judged by the names present as well as the verb forms. The first inscription that has a female name is that of Govenā-Mar'ya (№ 3), who later made another inscription in the same northern gallery (№ 14). The content of the two inscriptions shows that their author might have been the lady in question. The lack of other inscriptions is not a certain indication of female illiteracy, but of the relatively small amount of female visitors. It is also possible that women were indeed illiterate and that the writings were made on their behalf.

It is not always possible to determine the social status of the authors of the inscriptions. Very rarely did the author himself provide information about his profession - Nenchul Gramatik (№ 19 southern gallery); scribe – Yakov Grigorevich (№ 8 southern gallery); the 'dyatsi' Stefan and Stoyan Anastas (№ 25 and 29 southern gallery), but not in the sense of a 'deacon', but as 'scribe', and 'stol'nik'²⁴ Filip Mikitinich (№ 30 southern gallery).

The way in which the inscriptions are written, the images accompanying them, alphabets, etc. could, even if only in general, give hints about the profession of their author: artist Grechin (№ 26 southern gallery), scribe - 1) based on the double contour line of the letters Luka (№ 6 southern gallery); 2) based on the decoration of the letters Avraam (№ 10 northern gallery) and the unknown author of the inscription 'In the year 1397' (№ 2 western gallery); 3) based on the cliché-formula used Kozma (№ 5 northern gallery); 4) fully mirrored inscription (№ 31 southern gallery); 5) based on the use of an invocational cross in the beginning of the inscription (№№ 6, 12, 13, 14 southern, 2 northern and 4, 15 western gallery).

²⁴ Бозыцлабскиѹ 2004: 403: 'The 'stolnik' is a palace (and later on a courtly) position from the 13th-17th century (...) which was usually granted to young people of noble heritage'. In the list of titles, the stolnik is 'on the fifth place'.

The inscriptions containing a date within the text or offering an opportunity for dating based on the aforementioned famous historical figures or events are of particular value to us. Among the Cyrillic graffiti of the 'Hagia Sophia' there are only three inscriptions with a date (№ 2, 12, and 21 western gallery) and six recognizable historical figures – Shishman (№ 3 western gallery), Yakov Grigorevich, Nenchul Gramatik, Olisej Grechin, Filip Mikitinich (№ 8, 19, 26, 30 southern gallery) and the brothers Simeon and Gleb Borisovich (№ 25 and 26 northern gallery). There are ten inscriptions from the second half of the 12th and the beginning of the 13th century and two more from the beginning of the 14th century whose authors have written their father's name and are therefore highly likely to have been nobles since in the manuscripts of the 11th-12th centuries the patronyms are typical only for the representatives of the higher aristocratic circles²⁵: Zavid Danetinich or "son of Danyata" (№ 7 western gallery) Yakov Grigorevich or "son of Grigorii", Ivan Petrov, Filip Mikitinich or "son of Mikita" (№ 8, 15 and 30 southern gallery) and Vasil Onanich or "son of Onanya", Mihal Kotel, Lazar Kastelevich or "son of Kastelo", Ivan Ivankovich or "son of Ivanko", Ivan Sonilovich or "son of Sonilo", Vasilii Ivankovich or "son of Ivanko", Dobrinya Sudoshin or "son of Sudosha/Sudsha", Grozil Gyurgevich or "son of Gyurg", Iakov Polozkovich or "son of Poloz", Putiata Klimovich or "son of Klim" (№№ 3, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 28, 33, 34 northern gallery). Others, such as Sava the Monk and the priest Matfei from Galich (№ 3 and 13 southern gallery), are connected to the clergy. It follows that 23 out of all 94 inscriptions show the social group of their authors – members of the clergy, scribes, boyars, noblemen and artists.

It is interesting to note that two of the authors of graffiti, Ivanko and Luka (№ 2 and № 6 southern gallery), point to the specific reason for their visit to the 'Hagia Sophia' – they were refugees. As political refugees or emigrants, they likely took advantage of the right to refuge in the 'Hagia Sophia' or perhaps they were merely mentioning their status. Another author Aleksa Bezneg (№ 16 northern gallery), came to seek forgiveness for the sins of bringing about the death of two people. Some wrote where they came from – Tarnovo, Moscow (№ 12 and № 13 western gallery), Kostroma, Nizhni Novgorod, Galich (№№ 5, 9, 12 u 13 southern gallery) and Vishgorod (№ 39 northern gallery), while others mentioned their ethnic identity – 'pycун' (a Russ) (№ 25 southern gallery).

The inscriptions of the 'Hagia Sophia' are presented in a table (*Diagram 1*) where they are divided into different thematic groups according to their content (*Table 1*). The first of these includes the prayer inscriptions, the addresses to God – altogether around 25 follow the canonical cliché-formula 'Lord, help thy poor servant Nom.'. We could also distinguish a subgroup for the prayers towards 'Hagia Sophia' - 2 (№№ 22 and 26 southern gallery), another for the exclamation – 'Lord God'/'Lord, God' - 3 (№№ 17 and 18 southern and № 37 northern gallery), a third containing prayers towards the Patriarch - 1 (№ 16 western gallery) and another one for prayers in general - 1 (№ 4 southern gallery). To this we can add the memorial inscription from the northern gallery, as well as the abezedar (абезедаръ) of the western gallery. In the second group are the autograph inscriptions of the type: 'Nom. wrote this', which is the most numerous. The number of such inscriptions is 48. Of these 24 follow the Old Russian formula 'Nom. wrote', 3 – the Bulgarian 'I Nom. has wrote [it]'. In this group we can also include a subgroup for the graffiti that only contain a name – 18. But in the group itself there are also inscriptions in which the autograph is accompanied by some kind of clarification – 'have pity, forgive' – 3 inscriptions (№№ 22

25 Tynukov 1903: 6-7, 23, 26.

and 26 southern and № 21 northern gallery). Oftentimes the prayer- inscriptions of the first (№№ 4, 12, 15 western; № 2 northern and №№ 6, 8, 18, 32 southern gallery) and second group (№ 12, 13, 14, 19, 22 and 26 southern; № 15 westren gallery) are accompanied by drawings and crosses.

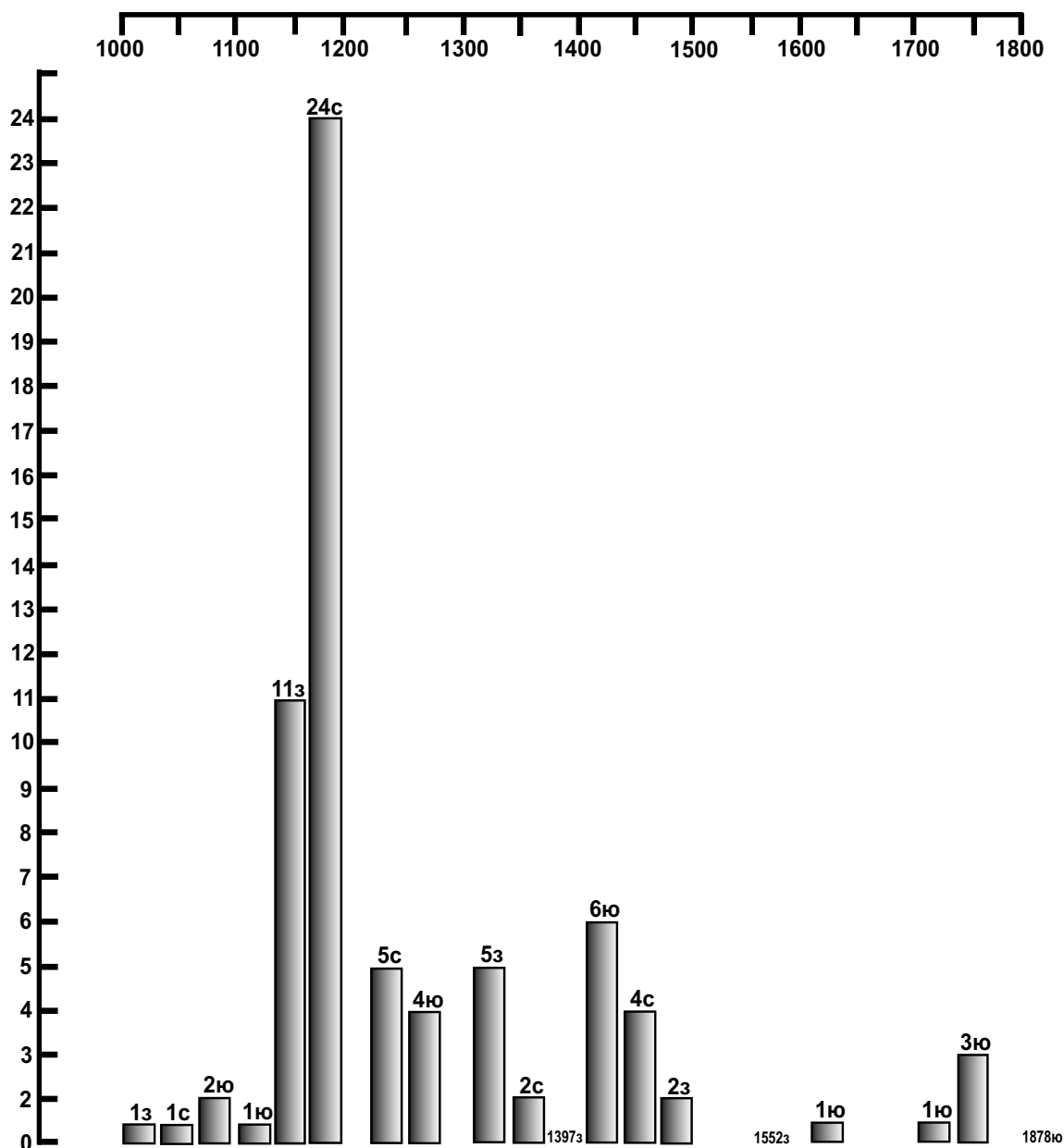
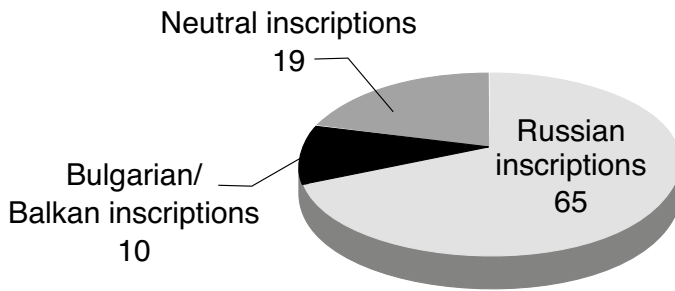

Diagram 1 displays the number of dated inscriptions

Inscriptions-graffiti (94)

In another ordering the available inscriptions can be divided into Russian - 65²⁶, Bulgarian/Balkan - 10 (7 Bulgarian, 1 Wallachian, 1 Serbian and 1 Glagolitic)²⁷ and neutral ones whose origin is difficult to determine - 19²⁸.

Multiple images of crosses with no accompanying text, a common occurrence on churches, are also prayers, but likely written by illiterate visitors.

Finally, the graffiti offer invaluable material for studying the history of writing. The large number of inscriptions from the 12th century, belonging to various authors, indicate a widespread literacy in Russia at the time. The graffiti-inscription of the 'Hagia Sophia' give us excellent material for comparing the hand-writing of epigraphic sources with that of manuscripts and the large volume of birch bark material. Just as with the latter, the inscription-graffiti are characterized by a 'lagging-behind' in the drawing of letters in comparison to the sources following the written tradition.

Archaeology in its usual understanding is capable of welcoming the scholar to the mansion and house of the medieval man and showing him all the details of the surrounding and constantly changing everyday condition. Yet, it is not within its power to resurrect a man, to revive his voice and to give an impression of his day-to-day life, concerns, joys and sorrows. Because of this the discovery of every inscription-graffiti gives the opportunity to resurrect the long-deceased person, his name and his very being, which appear to be forever forgotten by his closets descendants. The discovered graffiti of the 'Hagia Sophia' today tell us the names of many such individuals that had visited the temple, each of them with his hopes and expectations, unchangingly stating: 'I lived'.

26 Westren gallery: №№ 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 16, 18, 20, 21; Southern gallery: №№ 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 12, 13, 14, 15, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 33, 34; Northern gallery: №№ 3, 4, 5, 6, 7, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 38, 39.

27 Westren gallery: №№ 2, 3, 12, 15; Southern gallery: №№ 16, 19, 23, 29; Northern gallery: №№ 1, 15.

28 Westren gallery: №№ 1, 14, 17, 19; Southern gallery: №№ 1, 10, 11, 17, 18, 31, 32; Northern gallery: №№ 2, 8, 9, 10, 22, 27, 35, 37.

§ 2. HISTORICAL NOTES

The predominating number (65 out of 94) of the Russian inscriptions in the 'Hagia Sophia' should not be surprising. It is necessary, however to point out that some of these inscriptions, apart from their author, also mention other people, clearly accompanying the former during the visit to the temple. Therefore, to these 65 authors which have left their mark, must be added another 16 people, in other words, the complete number of visitor mentioned in the graffiti rises to 81 individuals.

The ideal source of the information about these people would be complete records of the names and professions of all men travelling from Russia to Byzantium and back, along with the date of their journey and a mention of their purpose of travel.

But such records or anything similar to them do not exist and all the information available to us is random. In other words, our efforts are limited to bringing together the scattered traces accidentally discovered in individual authors. It is curious as to why the contemporaries and all the later sources are so suspiciously quiet about the Russians.

In the words of Emperor Constantine VII Porphyrogenetos (913 - 959) the Russians came to Constantinople either for war or for trade²⁹. According to J. Shepard, the trade relations between Byzantium and Kievan Russia developed after a very specific series of events and treaties in the beginning of the 10th century³⁰. As a result of these, the Russians began an active trade with Constantinople through the Dnieper river or, as the Russian authors call it, 'the route from the Varangians to the Greeks'³¹.

Initially the Russians limited themselves to staying outside of the capital, having to themselves a dwelling beside the monastery 'St. Mamas' and the harbour also carrying the name of the saint. The 'St. Mamas' suburb was located north along the Bosphorus (present-day Beşiktaş)³² and was in fact it an imperial complex, complete with a Hippodrome, a portico and a wharf³³. During the period in question its significance was obviously more strategic than commercial³⁴. Therefore, the choice of place was determined by the desire to establish supervision and strong control over the Russians and their ships. Unfortunately, the information about their trading activity in the capital is scarce. We could presume that they reached the city in their boats in groups of 50 men³⁵.

29 Porphyrogenitus 1949: ch. 2, 50. 18.

30 Shepard 1995: 259.

31 Томо8 2008: 59, 120 бєл. 3 и 4.

32 Томо8 2008: 67, 123-124 бєл. 40. I do not share the opinion of F. Androschuk (Андрощук 2012: 7-28) who locates the Russian quarter in the area north-west from the port of Theodosius and near-by the Theodosian land wall and the Lycus river. Another wrong conclusion is that in the 10th century the Russians were within the city walls, as well as the statement about the dominant role of the ports on the south shore of Constantinople and the Russian porticoed street.

33 Janin 19642: 141.

34 Томо8 2008: 67, 124 бєл. 42.

35 Томо8 2008: 68, 124 note 43: On market days the Russians from St. Mamas entered the Golden Horn and anchored their ships in one of the harbours along the north end of Constantinople. It is possible that they entered the city through one of the following gates: St. Barbara, Neorion or Drungarion. I believe that the total number of the Russian boats that had permission to land in the harbors of the capital would be two or three, as is noted by the Bishop of Cremona Liudprand („two Russian ships"). Only in this way could the regulation regarding the number of Russians (50) allowed to enter the city be met. Of course, not all Russians left their boats. We could assume that among these 50 men there were ambassadors, traders and their servants and possibly soldiers. What is more, we must remember that this corresponds to the

Unfortunately, after the 10th century we have no more information about the Russians and their settlement in Constantinople. From that time onwards we hear less and less about them. Even during the 11th and 12th centuries when the trade between Russians and Greeks reached its peak, we know nothing about their commerce and location³⁶. According to J. Shepard, the relations between Russians and Byzantines are characterized by calmness³⁷. This is made perfectly clear in the imperial decree of January 1044 which shows that the Russians were expected to serve in the Byzantine army only 6 months after the war against them in 1043³⁸.

Even more important is the fact that during the period in question the Russians had a right not only to stay in the outskirts of Constantinople and for a limited time, but also to live permanently behind the city walls. Because of the complete silence of the sources, however, we know neither the circumstances in which the Russians received a *portico*, nor the precise date when this happened. We can surely limit the entry of the Russians within the confines of the city to a period of no earlier than 989/c. 995 and no later than 1043³⁹.

The Russian colony that emerged in Constantinople during the 11th century possessed certain legal rights and played an important role in the Greek-Russian relations. It turned into a kind of community in the far-off Byzantine capital bringing together merchants, envoys, warriors serving in the Byzantine army, as well as pilgrims, travellers and clergymen⁴⁰.

In the year 1200 Dobrynya Yadreikovich (the future Archbishop Anthony of Novgorod) visited Constantinople⁴¹ and in his 'The Pilgrim Book' noted that the 'Russian Embolos' or Narrow Street of the Russians stretched out from the Church of Holy Forty Martyrs towards Golden Horn⁴². In other words, we may conclude that the Russians occupied the best trading space in town, along the Great Porticoed Street of Maurianos⁴³. It is obvious that they were looking for concessions in this area, not only because it was good for trade, but also because they had been trading in that place for a long time. In the same way as other merchants, the Russians had their own quarter of Constantinople. We do not know the precise borders of the quarter, but we have reason to assume that the neighbours of the Russians to the north were the Venetians and Amalfians⁴⁴. Over time the place where the Russian trade was concentrated gradually transformed into the centre of their colony.

Another thing is that when Anthony speaks of a Russian portico, he does not merely mean the street on which the Russian merchants sold their goods, but also the whole

Byzantine mentality and also that the memory of the Russian sea attacks against the capital in the 10th century was still alive. So, despite the new relations between the Byzantines and the Russians, the main feeling of fear (of the Russians) did not changed.

36 According to P. Schreiner, very little concrete information exists during these centuries about Russian-Byzantine relations. See Schreiner 1991: 158.

37 Shepard 1987: 182.

38 Томо8 2008: 81, 133 бел. 48.

39 Томо8 2008: 82.

40 Томо8 2008: 83.

41 The date is pointed out by the author himself, when he mentions a miracle taking place in the church 'Hagia Sophia' on the 21st of May 1200: 'God did this holy and honest miracle in the year 6708 [1200] during my lifetime, during the month of May, in the holiday of the St. King Constantine and his mother Elena, on the 21st day, on Sunday, during the reign of Alexios and of Patriarch John...'. See Maelmo 2005: 224-225. The date of his return cannot be established with certainty. For this, see Томо8 2008: 134 note 3 with cited literature.

42 According to Anthony of Novgorod the portico of the Russians was not continued in the direction of Propontida. See Томо8 2008: 97.

43 Томо8 2008: 96-98.

44 For the location of the quarters of the Venetians and Pisans, see Janin 19642: 247-248; Magdalino 1996: 69, 7982; Magdalino 2000: 220-221; Томо8 2008: 99.

quarter inhabited by them. At the same time, however, we are left with the impression that Anthony limits the Russian colony to the confines of the city. During his third tour of the city, as he is describing the sites outside of the capital, he mentions a Russian enclave in Galata, beyond the Golden Horn. Perhaps this shows that the Russians and their property were concentrated, but not limited only to the Russian portico⁴⁵. However, it is exactly in the portico where the Russians had their inns, it is where their law governed, where they lived and traded. It is not at all easy to reconstruct their way of life in this place, yet we can assume that it was hardly rosy. As is well-known the fights between traders were not something unusual. In one such brawl in the early months of 1042 a high-ranking Russian was killed and this sparked a war between Russians and Greeks⁴⁶. We do not know the precise location of the incident, but we can assume that it took place in the Russian quarter. Clearly the Russian colony in Constantinople was developing gradually. It is also difficult to say how it was organized, although in Constantinople every quarter had its own church, inn, etc. We would probably not be far from the truth if we accept that the Russian colony also had its churches and clergy. Further evidence in defence of this notion comes from the words of Anthony about the churches of 'St. George' and 'St. Leontios'⁴⁷. Since they are mentioned only in the 'The Pilgrim Book', it appears that they not only were Russian churches, but were also built by Russians for their spiritual needs.

Unfortunately, the position of the Russians changed dramatically with the arrival of the 4th Crusade in Constantinople in 1203. The fate of the Russian colony during the Latin occupation, which followed the fall of Constantinople, remains unclear, yet it seems certain that during the great fire in August the Russian portico and colony are completely destroyed⁴⁸. After 1261 we again encounter the Russians in Constantinople, but this time they are stationed somewhere else⁴⁹ – in the northwest of the city or, as Ignatius of Smolensk notes in 1389: 'the Russians living there [in Constantinople]'⁵⁰.

We are bringing all of this up, since the inscription-graffiti also experience a peak in the period between the middle of the 12th and the beginning of the 13th century (up until 1204) (see *Diagram 2*). Something else to note is that unlike the next peak, here the predominating inscriptions are the ones with patronymes or those of lay figures, representing the higher aristocratic circles: Vasil Onanich, Soudsha Belovyata, Mikhal Kotel, Lazar Kastelevich, Ivan Ivankovich, Ivan Sonilovich, Vasili Ivankovich, Dobrinya Sudoshin, Grozil Gyurgevich, Simeon Borisovich, Gleb Borisovich, Yakov Polozkovich, Putyata Klimovich (№№ 3, 11, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 28, 33, 34 northern gallery, see *Table 1*). We also have available data about family visits (№ 3 northern gallery), as well as group pilgrimages to the 'Hagia Sophia' (№ 4 northern gallery).

They are an indication of a well-established shelter in the great Constantinople and the best place for this would be the Russian colony. There can be no doubt that it welcomed all kinds of visitors coming from the Russian lands. Their desire to seek shelter in a place where they would receive hospitality is perfectly understandable. It is very likely that due to concerns for their safety they should prefer to be amongst their brethren rather than staying in other foreign areas. This is how a lot of other visitors to the Byzantine capital also acted.

45 Tomo8 2008: 102.

46 Tomo8 2008: 77-78.

47 Maaemo 2005: 231; Tomo8 2008: 90-91.

48 Tomo8 2008: 103.

49 According to Majeska 1984: 92 the Russian colony of the 14th century was mostly comprised of clergymen.

50 Maaemo 2005: 279, 280.

One look at *Diagram 2* shows that the next peak of Russian pilgrimages to the „Hagia Sophia“ occurs between the 2nd half of the 14th century and the 1420s. It is not at all surprising that a similar situation can be observed in the works of the Russian chronicles: between 1243–1342 there were only 10 journeys to Constantinople. This number increased significantly during the 40s and 50s of the 14th century, reached its peak during the 70s – 80s and gradually declined between the 90s and the first decade of the 15th century⁵¹.

This late 14th century peak is connected to the ‘Church Unrest’ and the clashes between Moscow, Lithuania and Constantinople in relation to the territories of the Kievan eparchy and the travels stemming from this problem as well as to the greatest number of pilgrimages (5 between 1349 - 1423 з.), if we judge by the literary sources⁵². Yet in these sources and in the chronicles the evidence of individuals travelling as merchants or pilgrims is often not included since, being unofficial, it seems unimportant to mention⁵³. This is why we cannot expect a complete overlap between the information from the chronicles and the data from the graffiti-inscriptions. Examples of overlap, such as those of Filip Mikitinich and Danilo, are quite rare.

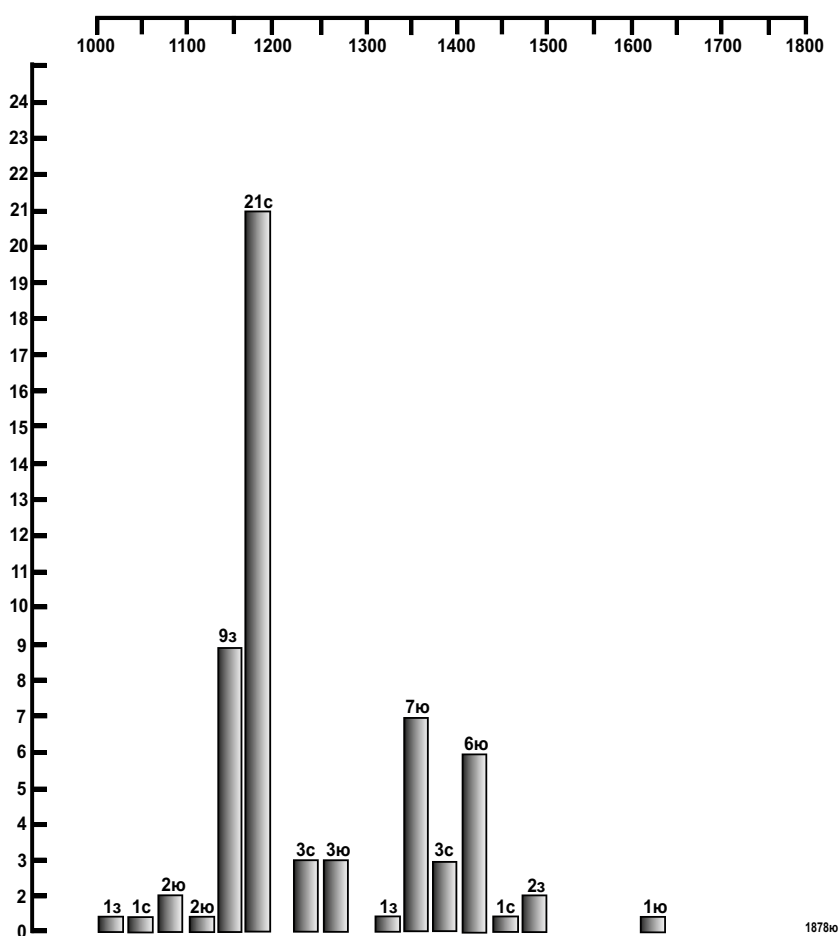

Diagram 2

51 Магжека 2002: 364.

52 Магжека 2002: 365.

53 Магжека 2002: 368.

In her study on the collection 'The Complete Collection of Russian Chronicles' G. Majeska notes 127 individuals, that performed 147 journeys, 121 of which were completed and 6 of the Russian travellers ended their journey in Byzantium⁵⁴. The one-way journeys in which a traveller would move to a certain location and die there were much more common. The greatest percentage of the people who completed the journey in both directions (Russia-Byzantium) belongs to the clergy – 45 hold a religious title, 31 of them are representatives of the lower clergy (persons with an unidentified title, monks, abbots, deacons, subdeacons, priests, protopriest, etc.) and 14 belong to the higher clergy (metropolises, bishops, archimandrite), travelling on church duties⁵⁵.

The first group travelled as a part of the entourage of the Russian metropolitan bishops. This group included the scribe Yakov Grigorevich, Filip Mikitinich, the stolnik [panter] of Cyprian, metropolitan of Kiev and all Russia and Stephen the deacon mentioned in the inscriptions (№№ 8, 20 and 31 southern gallery). Most of the secular travellers were also generally associated with the affairs of the church. These are 43 in number. The names of 17 Russian envoys and 8 boyar families are mentioned in the chronicles of this period⁵⁶.

In all periods the capital of Byzantium, Constantinople, remained the most important centre of literature and art. In the enormous city there was a diverse range of possibilities for artistic work, mostly under the patronage of the secular and religious authorities. Constantinople saw the concentration of a great number of writers and master-artists, whose works circulated within the capital, in provincial centres and beyond the borders of the empire⁵⁷. With the exception of the Mount Athos monasteries, the Byzantine capital had the greatest concentration of church and religious centres: several large churches and monasteries, which were also centres of literary and artistic work. These were mainly involved in the copying of texts, the translation and comparing of literary works and the exchange of literature between Slavs or the translation of Byzantine literature⁵⁸. Among the churches and monasteries was the 'St. Mamas' suburb where there were not only Russians, but also Bulgarians. This is probably where the travellers to Byzantium who were looking for intellectual work arrived. The founder of Bulgarian Hesychism Theodosios of Tarnovo who reached the Byzantine capital in 1362 was also stationed there. He was accompanied by his Bulgarian students. Among them was the future Bulgarian patriarch Evtimii as well as the future Kievan-Muscovite metropolitan bishop Cyprian (1376 - 1406)⁵⁹.

Another important centre of Slavic presence in Constantinople was the monastery of St. John the Baptist, which later became known as the Stoudios monastery after the name of its founder⁶⁰.

The Slavic translations of his *ustav* presuppose the establishment of a connection between the monastery and the Slavic lands as early as the 11th-12th century⁶¹. A bit more is known about the second half of the 14th century, when Evtimii of Tarnovo and Cyprian Tsamblak arrived there. In 1387, along with Kiprian the founder of the monastery in

54 Магжека 2002: 361.

55 Магжека 2002: 362.

56 Магжека 2002: 363.

57 Дуйчев 1963: 110.

58 Дуйчев 1963: 117.

59 Дуйчев 1963: 112.

60 Дуйчев 1963: 114.

61 Дуйчев 1963: 115.

Serpukhov, Athanasii Visotski also arrived in Constantinople⁶². He settled in the Stoudios monastery and died in Constantinople sometime around 1401 z. The next most important place is the monastery of the Virgin Peribleptos, which circa 1370 was the home of the Bulgarian monk and later patriarch of Tarnovo Evtimii⁶³.

Of course, the Slavs that were passing through Constantinople, were not restricted to living in just the select number of places, mentioned already, but we have specific information only for these locations. By following the graffiti-inscriptions and written accounts, we can for the most part limit the whereabouts of the Russians to their colony and that of the Bulgarians to the 'St. Mamas' suburb, the Stoudios monastery of St. John the Baptist or the Virgin Peribleptos. The centre of Serb-Greek communication, on the other hand, would have to be the Evergetis Monastery of the Virgin as well as the hospital of the Serbian king Stefan Uroš II Milutin (1282 - 1321) built in Constantinople⁶⁴.

The small amount of Bulgarian and Serbian graffiti could probably be explained by the good knowledge of the Greek language which was likely the preferred language (written and spoken) of these groups during their stay in the Byzantine capital. It is possible that some of the Greek graffiti in the 'Hagia Sophia' are the work of individuals of Slavic background that are showing off their literacy. It would be good to remember that during the entire Middle Ages the well-educated part of the Bulgarian aristocracy and clergy had a 'good knowledge of Greek – spoken and written'⁶⁵ and that a large part of the 'Greek literary culture found a place in the church worship, literature as well as the language of the ordinary Bulgarians'⁶⁶. In the context of Greek language use in 1371 the Bulgarian writer Isaiah from Serres says: 'The Greek language was first declared by God to be the finest and most artistic and in different times was perfected by the lovers of wisdom. Our Slavic language was not endowed with an improvement of the spoken word by the high wisdom of the philosophizing men'⁶⁷. For the Bulgarians, therefore, the writing of prayers and autographs in the most renowned and holy temple of Byzantium could only be done in this "artistic" language. In such a situation, it is impossible to determine the ethnic background of the inscriptions following the prayer cliché-forms or autographs which mention the names Theodor, Basil, John, Melethios, Arsenios, Gregory, Theodosios, Sabas the Monk, Mark the Monk, etc. – their authors can be either Greeks or Bulgarians.

Another explanation can be put forth, regarding the attitude of Bulgarians towards Constantinople. The Bulgarians, obviously, did not perceive the city solely as a source of positive influence and a stimulator of cultural development, but also as a source of evil and harm for the Bulgarian people⁶⁸. Examining the words of the Byzantine theologian Euthymios Zigabenos in relation to the statement of the Bogomil preacher Basil the Bogomil about the dwelling of Satan in the 'Hagia Sophia', after the destruction of God's Temple in Jerusalem, V. Giuzelev notes that 'this, to a large extent, reflects the attitude of the conquered Bulgarians to the Byzantine capital as the source of the greatest evil'⁶⁹.

Ultimately the pilgrimage was not an ordinary tourist trip to a foreign land. Firstly, it lasted much longer and, secondly, it was associated with hardships and dangers. The

62 Дуйчев 1963: 115.

63 Дуйчев 1963: 116.

64 Дуйчев 1963: 116.

65 Пюзелев 2006: 5.

66 Пюзелев 2006: 6.

67 Пюзелев 1994: 30-31.

68 Пюзелев 1998: 11.

69 Пюзелев 1998: *nak mam*.

pilgrims undertook these journeys with the hope of a Divine reward and indeed they were used by the Church as a kind of redemption. The end goal of the pilgrimage is to see the holy relics. Unlike us, the medieval pilgrim truly believed that by observing the repository with the holy remains of some saint, the latter would speak in his favour before God.

Of course, the most important destination for pilgrimage after Jerusalem was the Byzantine capital.

As for the Russians, they came to Constantinople in order to see the signs of God's work on Earth, which they had known about since childhood and were prepared to perceive and understand⁷⁰. The main goal of the visitor from the Russian lands was the temple 'Hagia Sophia'. 'So I, unworthy... – wrote in the beginning of the 13th century Dobrynya Yadreikovich (the future Archbishop of Novgorod), - did reach Tsar'grad. First I venerated Hagia Sophia...' ⁷¹. Zosima the monk-deacon from the Trinity - St. Sergius Monastery (established by St. Sergius of Radonezh), who visited Constantinople in the end of 1419 and the beginning of 1420, noted that upon his arrival he visited all the holy places, but 'first I venerated the holy Great Church where the patriarch lives' ⁷². The temple was also visited by men who did not come to the Byzantine capital as pilgrims and clergymen, but as merchants and diplomats. Some of the travellers left a memorable mark in honour of the righteous deeds they had done. A righteous deed means to believe and to express your faith through a prayer, the lighting of a candle, the attending of a church, a pilgrimage to the holy relics, etc. And so, there is nothing unusual in the emergence and concentration of such inscriptions on the walls of temples. Due to their accessibility, the convenient surface for writing, the gathering of educated individuals as well as the conditions for good communication. It should be noted that these inscriptions were an inseparable part of the religious art of the Middle Ages, a kind of reflection of the complex and diverse reality, a manifestation of the all-too-human desire for expression and communication on different levels and in different directions. They reflect the entire spectrum of the human and social life of the time they were written in and, as a result, it would not be an exaggeration to say that they played the role of modern day Facebook.

⁷⁰ Majeska 1973: 72.

⁷¹ Малемо 2005: 221.

⁷² Малемо 2005: 297.

НЕПОЗНАТИЯТ ХРАМ „СВ. СОФИЯ”

ЧАСТ I. НАДПИСИ-ГРАФИТИ НА КИРИЛИЦА И ГЛАГОЛИЦА

Второ, допълнено и преработено издание

ТОМА ТОМОВ

До ꙗко доидѣ сѣа книга четѣте съ миромъ
и исправляйте, а не кльнете и злословите,
поминающе не имъ никто въ ѹлкъ
сѣвършеное тѣхѹю единъ бгъ.

Томъ славъ вѣкы вѣкомъ.

Аминь.

Я кто оукрадѣ сѣа книга, да ютъ проклетъ
ѡ триста и нѣ стѣ бгоноснѣ ѡцъ, и ѡ стго
архангела Михаила силы небина, да мѣ естъ
сопротивникъ, всего вѣка, и вѣдѣщимъ вещь
амѣ аминь.

Обикновено появата на графитите не е свързана с предварителна подготовка и в тях прозира човешкото желание за самоизява и общуване. Най-често те са разположени на общодостъпни места, каквито са стените на храмовете поради удобната повърхност и условията за добра комуникация. Графитите са неофициални надписи, изразяващи личното благочестие на техните автори и на черковната стена изпълнявали ролята на молитва.

Графитите били обичайни сред миряните, клириците и поклонниците, които изписвали своите имена с вярата, че ще получат спасение, ако те останат завинаги в священото място, каквото е черквата. Други може би се подписвали по тези места, защото тяхната свобода за изразяване била ограничавана навсякъде.

Тогава, какво е правил посетителят в свято място като „Св. София“ и защо е идвал? Ако в днешно време отговорът е „любопитство“, зад което се крие едно просто „отмятане“ на поредния обект, придружено с неизменното докатоелство - „картинки“ в социалните мрежи, то за отколешните посетители отговорът се крие в две думи: „заради молитвата“. Тази молитва може да бъде акт на благодарност, събдване на молба, молба за опрощение или търсене на различна подкрепа. Писмото осигурявало по-близък и пряк път в общуването с Бог, макар и без незабавен отговор, а мястото на изписване засилвало действието с вярата в чудотворните му свойства.

В тази книга са представени 94 надписи-графити на кирилица и един на глаголица, които са открити по балюстрадите, колоните и стенната облицовка в галериите на „Св. София“. За първи път тези надписи са събрани, грижливо проучени и издадени в каталог от Тома Томов „жителят на Константинопол“.

ISBN 978-619-188-246-5

9 786191 882465